

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 17

ЧЕРНІВЦІ
2014

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки». – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3. – С. 11).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Юрій М.Ф.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
к.і.н., асист. Дробіна Л.М. (секретар),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

*Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.*

Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці : Технодрук, 2014. – Т. 17. – 246 с.

У пропонованому збірнику містяться наукові праці з історії Київської Русі, Галицько-Волинської держави, козацтва, УНР і європейської інтеграції України. Йдеться також про діяльність українських об'єднань, вишів, визначних діячів, про формування української нації, розвиток історичного краєзнавства і туризму. Вміщено дослідження з історії Буковини і Хотинщини, праці молодих науковців, підбірку статей до 100-річчя початку Першої світової війни, рецензії та інформацію про наукову діяльність кафедри у 2013 р. Для науковців, педагогів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

The collection of scientific works covers various aspects of Ukrainian history such as History of Kyiv Rus, Galizian-Volyn state, Cossacks' campaigns, UNR, European integration of Ukraine, activity of Ukrainian associations, universities, famous statesmen, forming of Ukrainian nation, development of local history and tourism. The collection of scientific works also contains researches of history of Bukovina and Khotyn region, there are presented a number of works of young scientists, collection of works dedicated to the 100th-anniversary of the beginning of the World War I.

This collection of scientific works is for scientists, lecturers, teachers, students, local historians, for anyone interested in national history.

ББК 63.3 (4 УКР)

*Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє.*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Филипчук Олександр (Чернівці) Русь і «останні дні» Константинополя	9
2. Яценюк Фадей (Чернівці) Король Данило Романович в українській історіографії	12
3. Волощук Мирослав (Івано-Франківськ), Федорук Андрій (Чернівці) «Ioan Rusul» або « <i>Ἰβάνης ὁ Ῥώσος</i> »: з історії політичної діяльності руського вельможі в Угорському королівстві та Болгарському царстві наприкінці XIII – першій половині XIV ст. ...	18
4. Кузь Анатолій (Чернівці) Військова організація генуезької Газарії у період протекторату Банку св. Георгія (1453–1475 рр.)	28
5. Яценюк Галина (Чернівці) Розбудова двох столиць – Києва і Батурина – в часи гетьманування Івана Мазепи	33
6. Мойсей Антоній (Чернівці) Українські козаки в румунських та молдавських етнокультурних стереотипах (історіографічний огляд)	39
7. Білецький Борис, Незвещук-Когут Тетяна (Чернівці) Юрій Лисянський – син землі української	46
8. Брицький Петро (Чернівці) Німецькі та французькі вчені про відмінність історії й культури українського і російського народів	53
9. Гуйванюк Микола (Чернівці) Емансипаційні процеси в галицькому селі наприкінці XIX – початку XX ст. в рецепції Леся Мартовича	63
10. Королько Андрій (Івано-Франківськ) «Коломийське товариство народних спілок»: ідеологічні засади і практична діяльність її осередків на Покутті (кінець XIX – початок XX ст.)	68
11. Панфілова Тетяна (Львів) Початки політичної структуризації українського суспільства Галичини (XIX ст.)	82
12. Демчучен Олександр (Чернівці) Армія Української Народної Республіки доби Директорії УНР у працях українських дослідників діаспори	88
13. Комарницький Олександр (Кам'янець-Подільський) Радянські історики післявоєнної доби про студентство вищих педагогічних навчальних закладів Правобережної України 20–30-х рр. XX ст.	92
14. Савчук Борис, Палійчук Уляна (Івано-Франківськ) Радянська пам'яткоохоронна політика в Україні у другій половині 1940–1980-х рр.: ідеологічні деформації і культурницький прагматизм	98
15. Котенко Руслан (Івано-Франківськ) Розвиток молодіжного туризму й туристично-краєзнавчої діяльності на Прикарпатті: досвід 70–80-х рр. XX ст.	103

16. Ботушанський Василь (Чернівці)	
Топонімія і політика в Україні	107
17. Юрій Михайло (Чернівці)	
Цивілізаційний вибір України	117

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

1. Балух Олексій (Чернівці)	
Буковина у складі Молдавської держави у 40-х роках XIV – першій третині XVI ст.: історіографія питання (II)	122
2. Дробіна Лілія (Чернівці)	
Буковина під час молдавського походу Б.Хмельницького 1650 р.: проблема ситуації в регіоні	128
3. Богачик Тамара (Чернівці)	
Садівництво та виноградарство Північної Бессарабії у дореформений період (1812–1868 рр.)	133
4. Добржанський Сергій (Чернівці)	
Ніколає Йорга та Буковина	138
5. Суровцев Олег (Чернівці)	
До питання про соціальну та психологічну адаптацію буковинського єврейства після подій Голокосту в умовах радянського ладу	141
6. Чайка Галина (Чернівці)	
Українська трудова міграція та деякі аспекти міграційної політики України	148
7. Костишин Емілія (Львів)	
Соціально-економічне становище Чернівецької області напередодні політичної реформи у СРСР 1988 року	156
8. Герегова Світлана (Чернівці)	
До питання дослідження мультикультурної спадщини: теоретичний та практичний аспекти (на матеріалах м. Чернівців)	161

До 100-річчя початку Першої світової війни

9. Добржанський Олександр (Чернівці)	
Деякі аспекти повсякденного життя українців Буковини в умовах Першої світової війни	167
10. Науменко Андрій (Київ)	
Бойова діяльність військ 8-ї російської армії у битві на р. Гнила Липа	172
11. Ботушанський Василь (Чернівці)	
Джерела Державного архіву Чернівецької області до вивчення подій Першої світової війни на Буковині	178

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

1. Нечипоренко Михайло (Чернівці)	
Позиція гетьмана Івана Самойловича щодо укладення «Вічного миру» 1686 р.	184
2. Валявська Катерина (Чернівці)	
Салонна культура Буковини в австрійський період	189

3. Давибіда Лев (Івано-Франківськ) Єврейські медико-санітарні інституції в системі охорони здоров'я Східної Галичини під час польської окупації краю (1919–1939 рр.)	194
4. Лагіш Роман (Київ) Церковно-релігійна політика польського уряду у східних воєводствах II Речі Посполитої	199
5. Оліпер Світлана (Хмельницький) Дослідник історії та етнології Правобережної і Західної України Олександр Прусевич	204
6. Бривко М.В. (м. Сніжне Донецької обл.) Голод 1932–1933 та 1946–1947 років у місті Сніжному за опублікованими спогадами мешканців	207
7. Шеремета Ярослава (Чернівці) Василь Стус та його відносини з радянською владою (до 30-х роковин смерті дисидента)	212
8. Яворська Ірина (Чернівці) Уповільнення темпів еміграції євреїв Буковини до Ізраїлю та переорієнтація міграційного потоку в другій половині 1970-х рр.	217
9. Стрільчук Віталій (Луцьк) Українсько-польське наукове співробітництво як засіб європейської інтеграції	225

РЕЦЕНЗІЇ

1. Ботушанський Олег (Чернівці), Олашин Микола (Ужгород), Сліпецький Олег (Ужгород) <i>Мазурок О.С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти / О.С. Мазурок. У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст – Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. – 687 с.</i>	232
2. Яценюк Фадей (Чернівці) <i>Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / Упорядник В.М.Ботушанський. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 356 с.</i>	238

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2013 р.	240
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	243
------------------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

1. Fylypchuk Oleksandr (Chernivtsi) Rus' and «the last days» of Constantinople	9
2. Yatsenyuk Fadey (Chernivtsi) King Danylo Romanovych in Ukrainian Historiography	12
3. Voloshchuk Myroslav (Ivano-Frankivsk), Fedoruk Andriy (Chernivtsi) « <i>Ioan Rusul</i> » or « <i>Ἰβάνης ὁ Ῥώζης</i> »: from the History of Political Activity of Rus Nobles in Kingdom of Hungary and Bulgarian Kingdom at the End of XIII – First Part of the XIV C.	18
4. Kuz' Anatoliy (Chernivtsi) The Military Organization of Genoese Gazaria in Protectorate of Bank of St. George (1453–1475)	28
5. Yatseniuk Halyna (Chernivtsi) Building of Two Capitals – Kyiv and Baturin During Rule of Hetman Ivan Mazepa	33
6. Moisey Antony (Chernivsti) Ukrainian Cossacks in Romanian and Moldavian Ethnocultural Stereotypes (historiography review)	39
7. Biletskyi Borys, Nezyvshchuk-Kogut Tetiana (Chernivtsi) Yuriy Lysianskyy – Son of Ukrainian Land	46
8. Brytskyi Petro (Chernivtsi) The German and French Scientists about the Difference Between History and Culture of Ukrainian and Russian Peoples	53
9. Huyvanyuk Mykola (Chernivtsi) Emancipation Processes in the Galician Village of the Late XIX – Early XX Century in Reception of Les Martovych	63
10. Korol'ko Andriy (Ivano-Frankivsk) «Kolomyia Society of People's Unions»: Ideological Principles and Practice of its Branches in Pokuttia (late 19 th – early 20 th Centuries)	68
11. Panfilova Tetyana (Lviv) The Origins of Political Structuring of Ukrainian Society in Galychyna (19 th century)	82
12. Demchuchen Oleksandr (Chernivtsi) Army of Ukrainian National Republic in Period of Directory UNR in the Works of Ukrainian Diaspora Researchers	88
13. Komarnitskyy Oleksandr (Kamianets-Podil'skyi) Soviet Historians of the Postwar Period About Students of Pedagogical Universities of Right-bank Ukraine in 1920s – 1930s	92
14. Savchuk Borys, Paliychuk Uliana (Ivano-Frankivsk) The Soviet Policy of Protection Attractions in Ukraine in the Second Part of the 1940s – 1980s: the Ideological Deformations and Cultural Pragmatism	98
15. Kotenko Ruslan (Ivano-Frankivsk) Development of Youth Tourism and Tourism Local History Activity in Prykarpattia: Experience in 1970s – 1980s	103

16. Botushanskyy Vasyl (Chernivtsi) Toponymy and Policy in Ukraine	107
17. YuriY Mykhailo (Chernivtsi) Civilizational Choice of Ukraine	117

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYN SHCHYNA)

1. Balukh Aleksey (Chernivtsi) Bukovina as Part of the Moldavian State in 40s of XIV – the First Third of the XVI Century: Historiography (II)	122
2. Drobina Liliya (Chernivtsi) Bukovyna During Moldavian Campaign of B.Khmelnitskyi in 1650: Problem of the Situation in the Region	128
3. Bohachyk Tamara (Chernivtsi) Horticulture and Viticulture of Northern Bessarabia in the Pre-reform Period (1812 – 1868)	133
4. Dobrzhanskyy Serhiy (Chernivtsi) Nikolae Yorga and Bukovina	138
5. Surovtsev Oleg (Chernivtsi) The Social and Psychological Adaptation of Bukovynian Jews After the Holocaust in the Conditions of Soviet System	141
6. Chaika Halyna (Chernivtsi) Ukrainian Labor Migration and Some Aspects of Migration Policy of Ukraine	148
7. Kostyshyn Emilia (Lviv) Social and Economic Situation of Chernivtsi Region Before the Political Reform in the Soviet Union in 1988	156
8. Geregova Svitlana (Chernivtsi) On the Issue of Multicultural Heritage studies: Theoretical and Practical Aspects (on the base of Chernivtsi city materials)	161

Dedicated to the 100th-anniversary of the Beginning of World War I

9. Dobrzhanskyi Oleksandr (Chernivtsi) Some Aspects of the Bukovynian Ukrainians' Everyday Life during World War I	167
10. Naumenko Andriy (Kyiv) Combat Force Activity of 8th Russian Army at the Battleground on the River Hnyla Lypa	172
11. Botushanskyy Vasyl (Chernivtsi) The Sources of State Archives of Chernivtsi Region as Component of Studying of the Events of the World War I at Bukovyna	178

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

1. Nechyporenko Mykhailo (Chernivtsi) Position of Hetman Ivan Samoylovych in Relation to Signing of the «Eternal Peace» in 1686	184
2. Valiavs'ka Kateryna (Chernivtsi) Salon Culture in the Austrian Bukovyna	189

3. Davybid Lev (Ivano-Frankivsk) Jewish Medical Health Institutions in the Health Care System of Eastern Galicia during the Polish Occupation of Region (1919 – 1939)	194
4. Lahish Roman (Kiev) Ecclesiastical and Religious Policy of the Polish Government in the Eastern Voivodeships of the Second Polish Republic	199
5. Oliper Svitlana (Khmelnyskyi) The Researcher of History and Ethnology of the Right Bank and Western Ukraine Aleksander Prusevych	204
6. Bryvko N.V. (Snizhne, Donetsk district) The Famine of 1932-1933 and 1946 – 1947 in the Snezhnoe City in the Memories of the Inhabitants	207
7. Sheremeta Yaroslava (Chernivtsi) Vasyl Stus and His Relations with the Soviet Authority (the 30 th -anniversary of the murder of dissident)	212
8. Yavorska Iryna (Chernivtsi) Slowdown of Migration Activity of Bukovinian Jews to Israel and Reorientation of Their Migration Flow in the Second Part of the 1970s	217
9. Strilchuk Vitaliy (Lutsk) Ukrainian-Polish Cooperation in the Sphere of Science and Education as a Means of European Integration	225

REVIEWS

1. Botushanskyy Oleg (Chernivtsi), Olashyn Mykola (Uzhgorod), Slipeckiy Oleg (Uzhgorod) <i>Mazurok O.S. Cities of Western Galizia, North Bukovina and Zakarpattia at Second Part of XIX – in the Beginning of XX Century (1848-1918). Ethnic and Social-economic Aspects / O.S. Mazurok. Two Books. – Book 1: Ethno-Social Development of the Cities. – Uzhgorod, 2012. – 687 p.</i>	232
2. Yatsenyuk Fadey (Chernivtsi) <i>Bukovina during the World War I 1914-1918. Documents / Compiler V.M. Botushanskyy. – Chernivtsi: Technodruk, 2014. – 356 p.</i>	238

INFORMATION ABOUT SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURI FED'KOYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY IN 2013	240
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	243

УДК 94 (477)

Олександр ФИЛИПЧУК
(Чернівці)

РУСЬ І «ОСТАННІ ДНІ» КОНСТАНТИНОПОЛЯ

У статті аналізується поява і формування пророчтва про захоплення русами Константинополя, яке читається у «Patria». Автор приходить до висновку, що уявлення про майбутнє взяття Константинополя північними сусідами виникло під час війни князя Святослава з Іоанном Цимісхієм.

Ключові слова: Русь, Patria, Никита Хоніат, князь Святослав.

Війни з русами сформували у візантійській літературі стереотипний образ північних сусідів, форми репрезентації котрого присутні у різних жанрах: від зібрань загадок, воєнних трактатів та лексиконів до історичних творів та поезій¹. У цій невеликій статті зупинимось лише на одній із форм цієї історичної пам'яті, а саме – пророчстві про захоплення русами Константинополя, що представлене у одному візантійському тексті кінця X ст. Як і коли сформувалося уявлення про майбутнє розорення Константинополя русами? Наскільки популярним було поширення таких чуток, і як саме вони трансформувалися у пізніший час?

Перейдемо до нашого безпосереднього джерела. Ним є «Patria» (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) – корпус різноманітних текстів, де містяться оповіді про історію, топографію та легенди Константинополя². Праця являє собою компіляцію багатьох інших творів, їх частин, які мають різне походження. Серед них «Patria» Єсихія (VI ст.), великі частини з іншого твору «Parastaseis syntomoi chronikai» (VIII ст.), сказання про побудову св. Софії (друга половина IX ст.), які були включені, власне, у більш масштабну роботу – «Patria»³. Наприкінці XI ст. невідомий редактор систематизував велику частину «Patria» на зразок ітинерарію, де інформація твору вже у значній мірі отримала «офіційний характер» і втратила властивий для «Patria» інформаційний стиль⁴. Т. Прегер, який опублікував це зібрання, датував завершення роботи над ним близько 995 р⁵. Не так давно А. Бергер звужив час укладання «Patria» до 989-990 рр., що загалом припускав вже свого часу й Т. Прегер⁶. Зрештою, невідомий редактор звів до купи вищевказані роботи, які він віднайшов для свого твору і зібрав значну кількість місських історій, походження яких у більшості випадків залишається незрозумілим. Стиль і методи його роботи дуже нагадують особливості манери роботи над своїми текстами авто-

рів, пов'язаних з імператором Костянтином VII Багрянородним⁷.

Схоже, робота цього невідомого редактора припала на час «колекцій» чи «енциклопедизму», де його підходи до компонування тексту включали як витримки з робіт попередників, так й власну творчість⁸. Фінал цієї творчості припав на правління Василя II, коли «Patria» й отримала завершений вигляд. Це дає підстави вважати, що більшість оповідей, за винятком вже перелічених запозичених частин твору, тяжіють до X ст., а, можливо, деякі з них відбивають вже час написання самої роботи.

Описуючи топографію Константинополя, автор «Patria» детально зупиняється на особливостях статуї Тавру. З-поміж іншого, він пише, що посередині площі була розміщена незвична статуя вершника на коні:

«Посередині було розміщене зображення вершника, яке одні називають Ісусом Навином, а інші – Беллерофонтом. На чотирикутному цоколі були зображені сцени останніх днів Константинополя, коли його захоплять руси. Ліва нога величезного коня спирається на мідну фігуру, яка зображує зв'язаного чоловіка, який схилився на коліна»⁹.

Текст, вочевидь, передає цілком усталені уявлення про майбутнє захоплення міста русами. Зображені футуристичні сцени «останніх днів» Константинополя мали слугувати доброю наочністю для багатьох оповідачів та, загалом, людей, які збиралися на Таврі. Якщо поява цих картин біля міста від русів ще зрозуміла, то що означала мідна фігурка, яка зображала вкляклу на коліна людину? Незвичайна статуя на Таврі викликала подив й у хрестоносців, які захопили Константинополь і взялися грабувати величезні багатства цього міста. Никита Хоніат детально описав руйнування статуй Тавру, у тому числі й вершника на коні з пророчтвами щодо русів.

Наведемо тут повністю цей цікавий опис з «Історії»:

«Латиняни вирішили зруйнувати старовинні пророчі талісмани міста Константинополя, які винайшли у давній час (чи правда це, я не можу точно сказати) для запобігання і оборони його від будь-яких явних і таємних ворожих нападів, і переважно ті з них, хто, згідно з народним поголосом, були побудовані проти їх народу. Таким чином, скинувши із п'єдесталів і переплавивши у вогні декілька інших мідних статуй, вони звернули увагу також на переднє ліве копито мідного коня, який стояв посередині Таврської площі на чотирикутному п'єдесталі із білого мармуру, тримаючи на своєму хребті якогось

незвичайної сили і неймовірної зовнішності вершника. Однак і самий кінь, покритий повністю кольчужною зброєю і мав вигнуті вуха, які піднімалися вгору, немов як від звуку труби, викликав захоплення не менше вершника ретельністю художньої обробки у всіх деталях. Одні говорять, що це був Пегас, а вершник – Веллерфонт, інші, навпаки, думають, що група зображала Ісуса Навина верхи на якомусь коні, і напевне – постать вершника представляла чоловіка, який праву руку протягував до сонця і руху місяця, немов наказував зупинитися, а у лівій руці тримав мідну круглу сферу. Відбивши молотками копито коня, латиняни знайшли під ним пробиту наскрізь цвяхами і облиту свинцем зі всіх боків статую чоловіка, який був подібний до якогось болгарина, аніж на латинянина, як всі раніше думали¹⁰.

Після написання своєї «Історії» Никита Хоніат задумав приділити розоренню Константинополя окремий твір¹¹. Для цього він склав багато ексерптів із «Історії», спеціально добираючи фрагменти із знищення багатств столиці, зокрема, повертається до сюжету переплавки статуї загадкового вершника і не менш загадкової іншої фігури:

«Деякі говорили, що цей вершник був Ісус Навин, виходячи з того, що він, простягаючи руку до сонця, яке йшло на Захід, немов наказував йому зупинитися над Гаваоном. Але більшість думали, що це був Веллерфонт, верхи на Пегасі, який народився і виховувався у Пелопоннесі. Насправді кінь був без вуздечки, як і Пегас, згідно з легендою, який вільно скакав полями і літав на своїх крилах і швидких ногах, не слухаючись жодного вершника. Крім цього, всі говорили, що згідно з давнім поголосом, який дійшов до нас, у передньому лівому копиті цього коня схована статуя людини, яка, зі слів одних, була венеціанцем, а згідно зі слів інших – якогось іноземця із західних народів, які не входили до союзу з ромеями чи навіть болгарина. Колись декілька разів зміцнювали це копито, щоб виявилось неможливим викрасити те, що згідно з загальною думкою, ховалось всередині нього. Коли кінь разом із вершником був розбитий на шматки і розплавлений, то була знайдена і похоронена у копиті коня мідна статуя, одягнута у овечу вовну. Не переймаючись тим, що на ній було зображено, латиняни і її кинули у вогонь»¹².

Інтерпретація вершника мало змінилася у порівнянні з часом «*Patria*». Як і раніше, йшлося про Ісуса Навина, або ж міфічного Веллерфонта. Натомість з мідною фігурою – «зображенням зв'язаної людини» відбулася трансформація. З «Історії» Никити Хоніата, виявлена статуя людини була пробита цвяхами і облита свинцем. Однак у іншому своєму тексті візантійський історик описує її як мідну статую, одягнену в овечу вовну. Окрім овечої вовни, другий опис Никити Хоніата найбільше має паралелей із словами «*Patria*». Тривали суперечки, кого саме зображає ця незвична фігура.

Як додає Никита Хоніат, різноманітних версій не бракувало, у ньому вбачали то венеціанів, то інших латинян, або ж навіть болгар.

У «Історії» ця невизначеність зображення має продовження, на відміну від другого тексту. Латиняни, розбивши статую, побачили, що фігура схожа більше на «болгарина», аніж нагадує самих латинян. Вочевидь, інтерес до цієї незвичної статуї з боку латинян міг бути спровокований самими візантійцями, для яких представлено зображення зв'язаної людини під лівою ногою вершника з певного часу стало асоціюватися з латинянами. Це сталося не обов'язково напередодні взяття хрестоносцями Константинополя. Образ ворога у візантійському суспільстві являвся досить мінливим, тому уявлення, що фігура символізує саме латинян могло з'явитися у Константинополі, починаючи від Алексія I Комніна і пізніше¹³. Знайдена латинянами фігура, схожа на «болгарина», добре показує мінливість уявлень візантійського суспільства про ворога. Війни з болгарами в останній чверті XII ст. мали актуалізувати подібні уявлення, а віроломність венеціанців трансформувати їх згодом¹⁴.

Впродовж двох століть після написання «*Patria*», як бачимо, сцени останніх днів Константинополя стали ототожнюватися з іншими ворогами. Першопочаткові асоціації вершника та мідної фігури з русами були давно забуті. Мабуть, це сталося вже після русько-візантійської війни 1043 р. Хоча цілком ймовірно, що зміну уявлень про статую слід датувати й ранішим часом.

Картина останніх днів Константинополя і захоплення міста русами для візантійців мала інший добре відомий символізм, походження якого слід шукати у пророцтвах Єзикіїля. Обраний Богом народ опиниться на межі загибелі з боку «князя Рос», який прийде «від окраїн півночі» і мало не знищить «улюблене місто».

Есхатологічні уявлення після прочитання слів Єзикіїля пов'язали «князя Рос» з іменем несподіваних сусідів імперії – русів. Це сталося, схоже, одразу ж після першого нападу русів на Константинополь у 860 р.¹⁵. Патріарх Фотій у своїх гоміліях підійшов дуже близько, щоб показати зв'язок русів із «князем Рос» пророцтва, але так й не навів його¹⁶. Зрештою, Лев Диякон залишається єдиним візантійським автором, який прямо ототожнив народ русів з біблійним пророцтвом:

«Цей народ бездумний, хоробрий, войовничий та могутній, і як кажуть, він здійснює напади на всі сусідні племена, говорить про це і божественний Єзикіїль у своїх словах: «Ось я прикликаю на тебе Гога і Магога, князя Рос»¹⁷.

Його слова переконливо засвідчують, що таке уявлення про них було популярним у Константинополі у час навчання візантійського історика чи навіть пізніше. Останнє й вповні відобразилось у словах «*Patria*».

Залишаючи асоціацію з біблійним пророцтвом, перейдемо до причин виникнення такого уявлення. А. Васильєв обережно припускав, що уявлення про захоплення русами Константинополя склалося після їх походу у 860 р.¹⁸ Тим самим тлумачення сцен «останніх днів міста» під впливом походу русів отримало ідентифікацію з русами, що, відповідно, протривала до кінця X ст. Натомість Д. Міллер вважав, що слова «*Patria*» стосуються якщо не походів Святослава, то відображають «присутність варязької гвардії у місті»¹⁹. Друге припущення дослідника підтримав А. Поппе. Вчений висловив гіпотезу, що наявність русів у Константинополі внаслідок запрошення їх імператором Васиєм II могло поширити такі апокаліптичні візії. Навіть участь русів у битвах на боці імператора, на думку А. Поппе, могла не змінити упереження про них²⁰. Перечитання нами недавно поезій Іоанна Геометра та Іоанна Мелітинського не дозволяє говорити, що грабунки чи якісь інші безчинства мали місце з боку русів у Константинополі після їх приходу, а також й пізніше²¹.

Чи слід зараховувати слова «*Patria*» як такі, що можуть свідчити про подібні діяння русів? Інтенсивність роботи над «*Patria*» у 989-990 рр. синхронна часу приходу нових союзників Василя II. Це залишає дуже малу ймовірність того, що навіть якщо страх перед русами виявився надзвичайним, то навряд чи редактор «*Patria*» міг зафіксувати ці есхатологічні переживання. Який час відображають «останні дні Константинополя» з «*Patria*»? Серед можливих епізодів вирізняються наступні: похід русів у 860 р., напад князя Ігоря у 941 р. та війни з Святославом. Відсутність альянсу на пророцтво Єзекіїля у словах Фотія дає підстави вважати, що такі уявлення ще не склалися одразу ж після першого походу русів. Успішне відбиття нападу русів князя Ігоря, схоже, не могло спричинити есхатологічних очікувань у Константинополі.

Інша справа, війна з русами Святослава, яка виявилася не лише затяжною, а її результати було важко передбачити. Задуми руського князя виявилися непевними для імператора Іоанна Цимісхія і надзвичайно насторожували жителів Константинополя. Його стрімкий підхід до Андріанополя цілком можливо міг спровокувати подібні чутки, свідченням чого й стала актуалізація пам'яті, репрезентована у «*Patria*».

«La construction de Sainte-Sophie de Constantinople dans l'Anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux-russes», *BSI* 21 (1960), 238-259.

⁴ Dagron G., *Constantinople imaginaire*, 50-51.

⁵ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176.

⁶ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Bonn 1988) [ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA 8], 39, 54.

⁷ Про авторів Костянтина VII Багрянородного, див. Ihor Ševčenko, «Re-reading Constantine Porphyrogenitus», *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, 1990, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 167-195; Andras Nemeth, *Imperial Systematization of Past. Emperor Constantine VII and his historical Excerpts*. Doctoral Thesis. CEU. Budapest, 17-91.

⁸ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, 54.

⁹ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176. 7-14: Μέσον δὲ τῆς αὐλῆς ἔστιν ἑφίππου μεγαλειότης, ὃν οἱ μὲν λέγουσιν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ναυῆ, ἕτεροι δὲ τὸν Βελλεροφόντην ἢ χθὲρ δὲ ἀπὸ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας. Τὸ δὲ τετράπλευρον τοῦ ἐφίππου τὸ λιθόξεστον ἔχει ἐγγεγραμμένας ἱστορίας τῶν ἐσχάτων τῆς πόλεως. τῶν Ἦρως τῶν μελλόντων πορθεῖν αὐτὴν τὴν πόλιν.

¹⁰ Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. Van Dieten, 2 vols (Berlin-New York, 1975), 643.11-31.

¹¹ Alicia Simpson, *Niketas Choniates. A Historiographical Study* (Oxford; New York, 2013) (*Oxford Studies in Byzantium*).

¹² Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. Van Dieten, 649.61-78.

¹³ Alexander Kazhdan, «Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, 2001), 83-99.

¹⁴ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge, 2003), 81-97.

¹⁵ Про перший напад русів, див. W. Duczko, *Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavian in Eastern Europe* (Leiden, Boston, 2004), 83-86; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. – 2000. Проблемы источниковедения*. М., 2003. С. 3-173; Филипчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*. Чернівці, 2013. С. 47-49.

¹⁶ Φωτίου Ὁμιλία, ed. Β. Λαοῦρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), 29-52.

¹⁷ Leonis Diaconi, IX, 6: ὅτι δὲ τὸ ἔθνος ἀπονενοημένον, καὶ μάχιμον, καὶ κραταῖον, πᾶσι τοῖς ὁμόροις ἐπιτιθέμενον ἔθνεσι, μαρτυροῦσι πολλοὶ, καὶ ὁ θεὸς δὲ Ἰεζεκιήλ, μνήμην τοῦτου ποιούμενος. ἐν οἷς ταῦτά φησιν· Ἰδοὺ ἐγὼ ἐπάγω ἐπὶ σὲ τὸν Ἰὼν καὶ Μαζῶν, ἄρχοντα Ῥώς.

¹⁸ Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge (Mass.), 1946), 242.

¹⁹ D. Miller, *Imperial Constantinople* (New York, 1969), 160.

²⁰ Andrzej Poppe, «The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89», *DOP* 30 (1976), 195-244.

²¹ Филипчук О.М. «Нові союзники, старі вороги: руси у візантійській літературі наприкінці X ст.» (доповідь на конференції «Візантійська спадщина Русі-України», Київ, 21-22 червня 2014 р.).

¹ Їх огляд див. Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. М. 2004. Т.1. (Studia philologica). С. 143-507.

² *Patria Constantinopoleos, Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger (Leipzig 1901-1907), I-II.

³ Gilbert Dagron, *Constantinople imaginaire* (Paris, 1984), 23-29; A. Cameron, J. Herrin, *Constantinople in the Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* (Leiden, 1984), 17-29; E. Vitti, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel* (Amsterdam, 1986); R. Marichal,

Александр ФИЛИПЧУК
(Черновцы)

РУСЬ И «ПОСЛЕДНИЕ ДНИ» КОНСТАНТИНОПОЛЯ

В статье анализируются появление и формирование пророчества об взятии русами Константинополя, которое читается в «Patria». Автор приходит к выводу, что представление о будущем взятии Константинополя северными соседями возникло во время войны князя Святослава с Иоанном Цимисхием.

Ключевые слова: Русь, «Patria», Никита Хониат, князь Святослав.

Oleksandr FYLYPCHUK
(Chernivtsi)

RUS' AND «THE LAST DAYS» OF CONSTANTINOPLE

The present article analyzes the prophecy on the capture of Constantinople by Rus' in light of Patria (collection of texts on the history and monuments of the imperial capital). Special attention is given to the composition of Patria and the historiographic perception of this text. It discusses Niketas Choniates' commentary about the monuments of Taurus and the invention of enemy in the age of Crusades. The author attempts to show that the image of enemy, depicted in the Taurus' statues, was transformed in the Byzantine literature after the Patria. The image of Rus' in literature after two their attacks on the Constantinople were controversial and had the biblical allusions. Leo the Deacon wrote that the attacks of Rus' in 971 were the biblical prophecy. It is possible to conclude that the Russo-Byzantine wars 968-971 were created the future picture of the capture of Constantinople.

Keywords: Rus', Patria, Niketas Choniates, Sviatoslav.

Ключові слова: українська історіографія, король Данило Романович, Галицько-Волинська держава, княжа доба.

У 1199 році, після об'єднання Романом Мстиславичем Волинської і Галицької земель, на мапі Східної Європи появилася велика за територією і сильна Галицько-Волинська держава, яка стала важливим політичним фактором, здатним впливати не тільки на розвиток всієї Русі, але й на політику всіх держав Центрально-Східної Європи та Візантії. Її історія, за твердженням багатьох істориків, була складовою частиною історії давньоруської держави у часи феодальної роздробленості. Більше того, серед істориків поширеним є твердження, що саме Галицько-Волинська держава стала продовжувачем традицій державотворення у південно-західній частині Русі. Через це її навіть називають спадкоємницею останньої. Проте є і такі науковці, що доводять відокремленість цих територій, зокрема галицьких теренів, котрі ще задовго до об'єднання з Волинню вийшли із сфери впливу київських князів і ввійшли в орбіту західноєвропейської історії. Принаймні останні десятиліття існування держави (до 1349 року) про це свідчать однозначно.

В історії Галицько-Волинської держави було багато видатних історичних постатей, які внесли свій вклад в її розбудову. Особливої уваги заслуговують часи князя та короля Данила Романовича, при якому Галицько-Волинська держава досягла особливо високого рівня. Саме Данило Романович відіграв у бутті українського народу знакову роль, залишивши по собі пам'ять, яка з віками набуває все більшого звучання. В літературі та історіографії поширеною є назва «Данило Галицький», яку запровадили історики ХІХ ст. Однак епітет «Галицький», стверджує Леонтій Войтович, невиправдано, всупереч історичним реаліям, зводить ареал його володарства. Загальновідомо, що король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (а довгий час переважно Волинської) держави, а Галича, з його непокірним і ворожим до князів боярством, не любив і за першої нагоди переніс столицю до Холму, заснованого ним на тій-таки Волинській землі. Таке визначення недоречне ще й тому, що Данило Романович був одним з небагатьох Рюриковичів, які носили королівський титул. Тому, зазначає вчений, більш відповідно називати його – королем Данилом Романовичем¹.

Наукові розробки, в яких на фоні історії Галицько-Волинської держави розкривалася особа Данила Романовича, з'явилися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Першу працю з історії Галицько-Волинської держави на основі критичного аналізу джерел написав історик, етнограф, вдумливий архівіст, співробітник Ставропільського інституту Денис Зубрицький². Розпочате ним досліджен-

УДК 94(477)

Фадей ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розкриваються етапи висвітлення в українській історіографії постаті князя та короля Данила Романовича, при якому Галицько-Волинська держава досягла особливо високого рівня розвитку. Проаналізовано ґрунтовні наукові дослідження, які були опубліковані протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Увага приділяється монографіям, статтям, тематичним збірникам, в яких розкриваються всі сторони діяльності короля Данила – видатного державного діяча, блискучого полководця, умілого дипломата, будівничого і реформатора.

ня продовжив перший професор української історії у Львівському університеті Ісидор Шараневич, який залишив узагальнюючу працю, що довгий час залишалася найкращою працею на цю тему³. Він одним із перших критично проаналізував Галицько-Волинський літопис, топонімічні матеріали, залучив ряд західних джерел і пов'язав свої висновки з результатами власних археологічних розкопок в Галичі та Львові.

До цієї ж теми звертались професор Київського університету, літературознавець та історик Микола Дашкевич⁴, історик та громадський діяч Микола Костомаров⁵, організатор української науки, видатний історик Михайло Грушевський⁶. Всі вони зазначали, що Данило Романович був найвидатнішим політичним діячем, відновлювачем Української держави та консолідації українського народу в найтяжчі його часи. «Майже вся Південна Русь, цілий край, населений українським племенем, – зазначав М. Костомаров, – був у його власті»⁷. Однак, вказує М. Грушевський, «при тім усім він був тільки князем, – продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймався ані трохи»⁸.

В 20-30-х рр. ХХ ст. в часи жорсткого наступу на українську історичну науку дослідники обходили мовчанням постать Данила Романовича. Лише в 1942 р. Українське державне видавництво в Саратові видало серію кишенькових брошур під назвою «Наші пращури», серед яких була публікація Костя Гуслистоного «Данило Галицький»⁹. Значення цієї праці полягало не тільки в піднесенні військово-патріотичного виховання засобами історичної науки, а ще й у спробі подолати «нігілізм» щодо видатних діячів героїчного минулого українського народу та славних традицій його історії, що спостерігався у тогочасній радянській історіографії.

Найбільш ґрунтовно постать керманича Галицько-Волинської держави досліджується протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Фактично тільки хрущовська відлига сприяла появі досліджень в Україні з періоду княжої доби. До біографії короля Данила звертаються історики багатьох міст та наукових шкіл. Особливо активно досліджують історію Галицько-Волинської держави, зокрема добу її розквіту за правління князя і короля Данила Романовича, науковці Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України (в радянський час – Інститут суспільних наук Академії наук УРСР). Першою ґрунтовною працею з цієї проблеми була надрукована в 1984 р. посмертна монографія директора цього інституту академіка Івана Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство»¹⁰, в якій переконливо показано, що в Прикарпатті та на Волині на межі ХІІ-ХІІІ ст. виникло велике державне утворення. В роботі наведена докладна історико-географічна характеристика Волині та Галичини, висвітлені важливі політичні події та дана

загальна характеристика розвитку південно-західних земель Русі, проаналізована структура органів державного управління краю. Особлива увага приділена періоду діяльності короля Данила.

Будучи учнем і продовжувачем справи батька української історіографії М. Грушевського, дослідник писав книжку, керуючись джерелами – літописами, грамотами, іноземними хроніками. Всі матеріали з наукової літератури, які вчений використовував, він ретельно перевіряв, вдумливо аналізував висновки та спостереження своїх попередників. Однак перше видання праці І. Крип'якевича містило багато доповнень, зроблених редакторами, які не відповідали поглядам вченого, були видалені місця в тексті, які не подобались рецензентам. І лише у 1999 р. під редакцією академіка НАН України Ярослава Ісаєвича було видане доповнене і повноцінне 2-ге видання монографії І. Крип'якевича¹¹.

Започатковані І. Крип'якевичем дослідження історії Галицько-Волинської держави доби Данила Романовича були продовжені вченими цього Інституту¹². Так, багаторічний керівник цього Інституту академік Ярослав Ісаєвич, основні наукові зацікавлення якого лежать у площині історії культури, присвятив Галицько-Волинському князівству і королю Данилу цілий ряд поважних розвідок і статей¹³. Ним розкриваються особливості взаємовідносин Данила Романовича з Золотою Ордою, який змушений був декларувати підпорядкування ханові, однак проводив при цьому гнучку політику, яка дозволяла Галицько-Волинському князівству й надалі залишатися дїєздатною державою. Успішна діяльність князя, зазначає Я. Ісаєвич, сприяла політичному зміцненню державності, розвитку економіки та культури краю і яскраво засвідчувала про те, що Галицько-Волинська держава претендувала на роль продовжувача традицій давнього Києва і ставала «державою-королівством» з такими самими суверенними правами, як і у європейських королівствах.

Відомий історик, сходознавець та археограф Ярослав Дашкевич, розкриваючи діяння Данила Романовича, звертає увагу на його містобудівну діяльність та полемізує з тими дослідниками, які пишуть про Данила лише як про князя і заперечують його королівський титул. Те, що Данило Романович був саме королем, наголошує Я. Дашкевич, не підлягає найменшому сумніву. Про це знали його сучасники, так про нього писав літописець, таким його знає невідомою історична наука. Штамп про «князя» вживувала російська історична наука протягом двох століть. Бо не міг бути королем Романович тоді, коли в Московсько-Суздальському та в сусідніх північних князівствах були лише князі. Нарекли Данила «Галицьким», хоча насправді галицьким князем він був лише яких 9 років (за 63 роки життя і близько 52 років володарювання), а його титул від 1253 р. – року коронації

звучав – «король Русі». Та який же міг бути (в уяві тенденційно заполітизованих російських істориків та їхніх українських спільників) король Русі, якщо тільки великі князі й царі, московські та російські імператори могли бути володарями Русі¹⁴.

Особливої уваги заслуговують дослідження докторів історичних наук Леонтія Войтовича. Коло наукових інтересів вченого надзвичайно широке: проблеми етногенезу і ранньої історії східних слов'ян, зокрема норманського впливу на їх розвиток; генеалогія правлячих династій Рюриковичів, Геди́миновичів та Джучидів-Чингізидів; аналіз міжнародних контактів руських земель, зокрема з кочовим степом; удільний період на Русі; середньовічна військова історія; історична термінологія та історія міст.

Значна увага приділена ним і історії Галицько-Волинської держави. Ці дослідження охоплюють всі періоди історії Галицько-Волинських земель і сумарно складають більше тисячі сторінок. Дослідження Л. Войтовича відзначаються добрим знанням джерел та історіографії, логічністю викладу та схильністю до толерантної полеміки, зокрема з польськими і російськими вченими. В 2011 р. видавець Олександр Пшонківський опублікував у Білій Церкві збірник, в який включив статті, присвячені історії Галицько-Волинських земель, які були опубліковані Л. Войтовичем у різних збірниках та часописах протягом 2000-2010 рр.¹⁵.

Всупереч думці окремих істориків, зокрема М. Котляра, що Галицько-Волинської держави не існувало, принаймні після смерті короля Данила, дослідник визначає період її існування в межах 1199-1387 рр., підкреслюючи, що як й інші середньовічні феодальні держави, це об'єднання (яке з 1253 р. носило назву королівства Русі) в різні періоди розчленовувалося, втрачало і здобувало певні території, але постійна тяглість до єдності і збереження залишалася аж до анексії галицької частини Польщею у 1387 р. Волинська частина до смерті Свидригайла Ольгердовича у 1452 р. зберігала фактичну незалежність, а пізніше, ставши конгломератом дрібних удільних князівств, інтегрувалася до складу Великого князівства Литовського.

Інтерес Л. Войтовича до історії Галицько-Волинської держави привів до появи цілого ряду наукових розвідок, присвячених її яскравому керману – королю Данилу. Його оригінальні публікації завжди характеризує вичерпна бібліографія проблеми. Автор намагається уникати необгрунтованих гіпотез, старанно аналізує існуючі в історіографії думки та прагне залучити нові джерела, які раніше не використовувалися, або ж подає нову інтерпретацію вже відомих фактів. Саме цим вирізняється цикл статей «Данило Галицький: загадки і проблеми»¹⁶, публікації «Король Данило Романович»¹⁷, «Король Данило Романович: політик і полководець»¹⁸, «Королівство Русі: факти і міфи»¹⁹, «Галицько-Волинська держава і Королів-

ство Русі: Реальність і міфи»²⁰, в яких він комплексно аналізує певні періоди життя короля Данила Романовича. Л. Войтовичем досліджуються і реформа армії, проведена королем Данилом²¹, і його взаємовідносини з Тевтонським орденом²², Австрією та Чехією²³.

Окремо треба виділити і публікації Л. Войтовича, присвячені особливостям останніх років життя Данила Романовича²⁴ та еміграції в Угорщину в 1259-1260 років²⁵. Роки 1258-1264 в житті та діяльності короля Данила пройшли повз увагу більшості дослідників, тому вчений заповнює цю прогалину, виділяючи періоди війни з монголами і походу Бурундая та останньої еміграції в Угорщину, розглядаючи причини, які не дозволили Тевтонському Ордену та іншим християнським союзникам прийти на допомогу королю Данилу у 1260 р. в боротьбі з монголо-татарськими військами.

Особливої уваги заслуговує робота Леонтія Войтовича, написана у співавторстві з Володимиром Александровичем «Король Данило Романович», що вийшла в 2013 р. в серії «Славетні постаті середньовіччя»²⁶. Автори прагнуть уникнути надмірної ідеалізації Данила Романовича, критично ставляться до досліджень своїх попередників та ідеологічно-політичних корекцій, які були викликані протягом двох останніх століть змінами державного підпорядкування України та його орієнтацій. Життєпис та державотворча діяльність Данила Романовича розкриваються авторами без числених міфів та стереотипів, у важкій реальній історії, надзвичайно складних умовах боротьби за втрачену в період раннього дитинства спадщину батька, монгольського вторгнення та його наслідків. Саме в цих внутрішньо- та зовнішньополітичних умовах Данилові Романовичу вдалося зібрати батьківську спадщину у складі Волинської і Галицької земель й, докладаючи зусиль до відновлення історичної державності старокиївської доби, на її основі створити могутню державу, яка впродовж XIII – першої половини XIV ст. немало впливала на життя усієї Центрально-Східної Європи. Знаково й те, що дослідження написане і з'явилося водночас з великою працею відомого польського історика Даріуша Домбровського²⁷. Під час роботи автори спілкувалися й обмінювалися думками з приводу різних дискусійних питань. Але ознайомитися з працею польського колеги українські дослідники змогли вже після того, як їх власна робота була завершена й готова до друку. Тому наукова дискусія з обох сторін, очевидно, продовжиться у наступних працях.

Протягом декількох десятиліть досліджує біографію Данила Романовича відомий київський історик Микола Котляр. Захопившись історією Давньої Русі, вчений ґрунтовно зайнявся питаннями історіографії, джерелознавства, історичної географії та політичної історії Галицько-Волинської Русі²⁸. Дослідження різних аспектів історії Галиць-

ко-Волинської держави переконали його в тому, що в центрі цієї історії перебуває постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів Данила Романовича. Ця надзвичайна особистість по-справжньому захопила Миколу Федоровича, йому він присвятив декілька книг²⁹. Весь життєвий шлях видатного державного діяча, полководця і дипломата, стверджує М. Котляр, був підпорядкований справі об'єднання східнослов'янських земель, аби відновити цілісну Давньоруську державу часів свого славного предка Володимира Мономаха, дати відсіч зовнішньому ворогові, здолати боярську опозицію, що противилася його державотворчим зусиллям, нарешті – скинути принизливе монголо-татарське ярмо. Біографія Данила Галицького, створена на ґрунті великого кола вітчизняних і зарубіжних джерел, є підсумком більш, ніж двадцятилітніх досліджень автора. Роботи М. Котляра написані у науково-популярній формі, що сприяє широкому використанню їх не лише істориками, але й широким колом любителів минулщини. Окремі наукові розвідки вченого присвячені особливостям функціонування княжого дому Данила Романовича³⁰ та відображенню династії Романовичів в історії та поезії³¹.

Досліджує постать Данила Романовича і учень М. Котляра Олександр Голово. Основна його праця присвячена Роману Мстиславичу – батькові Данила³², однак окремі свої розвідки він присвятив і королю Данилові. Так, в монографії «Корона Данила Галицького»³³ вчений досліджує внесок короля Данила в розбудову Галичини і Волині та роль цих регіонів у державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя³⁴. Цікавими є і його публікації, в яких аналізуються віхи політичної діяльності короля Данила³⁵ та розглядається перебіг взаємовідносин держави Романовичів із Золотою Ордою на фоні міжнародного життя Східної Європи в середині XIII ст.³⁶

Проблеми Галицько-Волинської держави часів Данила Романовича цікавлять і Віктора Ідзьо. Очолоючи Український державний університет у Москві, він використав значну кількість документів та архівних матеріалів, які сконцентровані в архівах Москви та опублікував монографії й наукові розвідки, в яких на основі сучасної методології державознавства трактує історичний портрет Данила Галицького, його дипломатичні зв'язки напередодні коронації, особливості церковної організації держави Данила Романовича та його політичні й релігійні відносини з Римською церквою³⁷. В. Ідзьо зазначає, що король Данило, як європейський володар XIII ст., зумів за століття перед централізацією Росії у XIV ст. централізувати за європейським зразком українську державу. На сьогодні ця проблема дуже актуальна: Україна перебуває напередодні вступу до Євросоюзу, що є співзвучним з епохою короля Данила.

Узагальнюючу науково-популярну роботу про життєвий шлях короля Данила Романовича в серії «Знамениті українці» опублікували Марія Згурська та Юлія Белочкіна³⁸. Наголосивши на тому, що дослідники радянського періоду віддавали належне Данилові Романовичу як захиснику руських земель від зовнішніх ворогів і обходили мовчанням державотворчу діяльність короля Данила, а зміцнену ним Галицько-Волинську державу не розглядали як спадкоємницю Києва, автори роботи подають життєпис Данила на фоні бурхливого життя, жорстокої епохи міжусобиць та монголо-татарських набігів і показують його збирачем руських земель, великим реформатором, далекоглядним політиком та хитрим дипломатом, який став першим в історії українського народу легітимним, тобто визнаним в Європі, королем. Саме за часів його правління Галицько-Волинське князівство заявило про себе як потужний європейський державний організм, а Данило Романович став першим, хто організував боротьбу проти монголо-татарських завоювань і всю енергію спрямовував на розбудову своїх земель та зміцнення їх обороноздатності.

Науковцями досліджуються й окремі аспекти державотворчої діяльності короля Данила. Коронації Данила Романовича та долі його корони присвятили свої наукові розвідки Володимир Бадяк³⁹ та Іван Максимович⁴⁰, міжнародні взаємовідносини керманіча Галицько-Волинської держави досліджують Мирослав Волощук, Мар'яна Курін, Ігор Ліхтей, Євген Михальчук⁴¹, релігійний фактор в житті Данила Романовича знайшов своє відображення у дослідженнях Івана Паславського, Ігора Гояна, Йосифа Міляна⁴².

Певна кількість публікацій, присвячених державотворчій діяльності короля Данила Романовича, міститься в різноманітних збірниках та матеріалах конференцій. Окремі з них як за рівнем опублікованих досліджень, так і за підбором авторів достатньо високого рівня. Особливо активною була діяльність науковців на рубежі XX-XXI ст., коли відзначались ювілейні дати: 1100-ліття Галича, 800-ліття Галицько-Волинської держави, 800-ліття з дня народження короля Данила, 750-ліття його коронування та 750-ліття першої літописної згадки міста Львова. Серед таких видань слід відзначити збірники «Галич в доісторії і середньовіччі»⁴³, «Галич і Галицька земля»⁴⁴, «Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України»⁴⁵, «Галичина та Волинь у добу середньовіччя»⁴⁶, «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції»⁴⁷, «Король Данило Романович і його місце в українській історії»⁴⁸, «Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті»⁴⁹, «Дрогоичинь 1253»⁵⁰ та інші.

Серед великої кількості таких збірників особливої уваги заслуговує багатолітнє видання «Доба короля Данила»⁵¹, підготовлене і видане на кошти «Мистецького фонду імені Короля Данила».

Серед матеріалів збірника виділяються роботи провідних фахівців з історії Галицько-Волинської держави та постаті короля Данила Романовича: М. Котляра, Л. Войтовича, О. Головка, І. Паславського, А. Гречила, Ю. Лукомського, Я. Онищука, В. Любашенко та інших. Збірник вирізняється комплексним добром досліджень найрізноманітніших аспектів історії доби короля Данила.

Аналіз публікацій, присвячених постаті короля Данила Романовича, засвідчує, що українські історики прагнуть всебічно розкрити його багатогранну діяльність та життєвий шлях, унікати міфів та домислів, якими так багата його біографія. Їх публікації засвідчують, що король Данило був видатним правителем, блискучим полководцем, умілим дипломатом, будівничим і реформатором, який зміцнив Галицько-Волинську державу й намагався відновити незалежну Русь. Він був політиком європейського масштабу, не вагаючись обирав напрямки політики, вигідні для його країни. Вся його діяльність протікала в екстремальних умовах боротьби за владу з внутрішньою опозицією та іноземною інтервенцією. Результатом його діяльності була потужна Галицько-Волинська держава – яскрава сторінка в історії державності Русі-України. Безперечно, що це одна з найвидатніших постатей Княжої доби. Сучасна методологія державознавства вимагає від українських дослідників розглядати історичні процеси, які відбувались в Галицько-Волинській державі за часів правління Данила Романовича крізь призму державотворчих процесів, які мали місце в Європі, оскільки Українська держава в XIII столітті – це складова тогочасної цивілізованої Європи.

¹ Войтович Л. Король Данило: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – С. 22.

² Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества: В 3 ч. – Львов: Типография Ставропигийского института, 1855. – Ч. 3. – С. 28-169.

³ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. Отъ найдавейших времен до року 1453. – Львов: Въ печатни Института Ставропигийского. Накладом автора, 1863. – С. 60-98.

⁴ Дашкевич М. П. Галицкий князь Данило // Руська історична бібліотека. – 1886. – Т. 5. – С. 59-106; Його ж. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К.: Типография Императорского Университета, 1873. – 158 с.; Його ж. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством // Университетские известия университета св. Владимира. – К., 1884. – № 8. – С. 35-49.

⁵ Костомаров Н. И. Князь Даниил Галицкий // Литературный сборник издаваемый Галицко-русской матицею – Львов, 1886. – Вып. 1. – С. 48-87.

⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 3: До року 1340. – С. 1-92, 504-520; Його ж. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1-71.

⁷ Костомаров Н. И. Указанное сочинение. – С. 87.

⁸ Грушевський М. С. Вказана праця. – С. 91.

⁹ Гуслистий К. Данило Галицький. – Саратов: Укр-видав, 1942. – 12 с.

¹⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наук. думка, 1984. – 186 с.

¹¹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / 2-ге вид., із змінами і доповненнями – Львів, 1999. – 220 с.

¹² Войтович Л. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 98-119.

¹³ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – 36 с.; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (замість передмови) // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 3-12; Його ж. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3-9; Його ж. Князь і король Данило Галицький // Над Бугом і Нарвою. – Більськ, 2003. – № 2 (66). – С. 22-24; Його ж. Князь і король Данило та його спадкоємці / Галицька брама. – Львів, 2001. – № 9-10 (81-81). – С. 2-5.

¹⁴ Дашкевич Я. Король Данило в житті та бронзі // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упорядники: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочилиас. – Львів, 2007. – С. 31-35; Його ж. Данило Романович і епіскоп Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі за часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті і матеріали. – Львів: Логос, 2005. – С. 74-91.

¹⁵ Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. – 480 с.

¹⁶ Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 24-29; Його ж. Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті (до 750-ліття першої літописної згадки міста Львова) (1256-2006 рр.). – Львів: В-во університету «Львівський Ставропігійон», 2006. – С. 34-49; Його ж. Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 383-403; Його ж. Данило Галицький. Загадки і проблеми. Король Данило та його син Лев // Галицька брама. – 2001. – № 9-10. – С. 12-16.

¹⁷ Войтович Л. Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Вип. 6. – С. 7-44.

¹⁸ Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 22-97.

¹⁹ Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи // Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2008. – С. 4-17.

²⁰ Войтович Л. Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнар. наук. конф. 26-27 жовтня 2007 р.: програма і резюме доповідей. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2007. – С. 8-10.

- ²¹ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 89-93.
- ²² Войтович Л. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 4-17.
- ²³ Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – 2006. – Вип. 56. – С. 263-273.
- ²⁴ Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича // Вісник Львівської комерційної академії: Серія гуманітарних наук. – 2011. – Вип. 10. – С. 100-106.
- ²⁵ Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки: Історичні науки. – 2009. – № 13. – С. 89-96.
- ²⁶ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013.
- ²⁷ Dabrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków: Avalon, 2013. – 538 s.
- ²⁸ Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X-XIII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 185 с.; Його ж. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 167 с.; Його ж. Галицько-Волинська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с. (серія «Україна крізь віки», Т. 5); Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.; Його ж. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 21-32.
- ²⁹ Котляр М. Данило Галицький. – К.: Наук. думка, 1979. – 185 с.; Його ж. Данило Галицький: Біографічний нарис. – К.: Альтернативи, 2002. – 328 с.; Його ж. Данил, князь Галицкий: документальное повествование. – СПб.: Алетей; К.: Птах, 2008. – 320 с.
- ³⁰ Котляр М. Церемоніал, етикет і розваги княжого дому Романовичів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 155-176; Його ж. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень // RUTHENICA. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 5. – С. 88-105.
- ³¹ Котляр М. Роман і Романовичі в історії та поезії // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 57-67.
- ³² Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К.: Стило, 2001. – 249 с.
- ³³ Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Стило, 2006. – 574 с.
- ³⁴ Головко О. Волинська земля в політичній діяльності Данила та Василька Романовичів (середина XIII ст.) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 104-111.
- ³⁵ Головко О. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 143-165.
- ³⁶ Головко О. Держава Романовичів та Золота Орда (40-50-ті рр. XIII ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 3-16.
- ³⁷ Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 320 с.; Його ж. Українська держава в IX–XIII ст. – Львів: Сполом, 2004. – 416 с.; Його ж. Адміністративний устрій в Українській державі в час короля Данила // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 228-235.
- ³⁸ Згурская М., Белочкина Ю. Данило Галицкий. – Харьков: Фолио, 2009. – 128 с.
- ³⁹ Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 107-118; Його ж. Реалії та міфи коронації Данила Галицького та доля корони // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 236-259.
- ⁴⁰ Бадяк В., Максимович І. Вінець королівства. Корона Данила Галицького: відома, загадкова, міфічна. – Тернопіль: Лілея, 2003. – 64 с.
- ⁴¹ Волошук М. Васальна підлеглість Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 рр.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матеріали міжнар. наук. конф. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 86-95; Його ж. Ендре II – Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 – вересень 1213 рр.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // «Слово о полку Ігоревім» та його доба: Матеріали Міжнародн. наук.-теорет. Конф. – Галич: Інформ.-вид. відділ Націон. заповідника «Давній Галич», 2007. – С. 130-135; Його ж. «Угорське дитинство» князя Данила Романовича (1206-1210 рр.) // На вівтар історії України: ювіл. збірник на пошану акад. Вищої школи України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 365-376; Волошук М., Курін М. Коронація Данила Романовича в зовнішній політиці й дипломатії Інокентія IV: Короткий нарис історіографії // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 18. – С. 129-136; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II за Австрійську спадщину // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – С. 75-84; Михальчук Є. Зовнішня політика Данила Галицького // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 94-97.
- ⁴² Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів: Місіонер, 2003. – 111 с.; Його ж. Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 75-87; Його ж. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.): Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів: Укр. технології, 2009. – 123 с.; Його ж. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. VI. – С. 153-172; Гоян І. Духовно-культурна діяльність короля Данила в контексті взаємин Галицько-Волинської держави зі Святим Престолом // Україна і Ватикан. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – Вип. 1: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. – С. 375-382; Мілян Й. Доба короля Данила в аспекті церковному // Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – С. 10-12.
- ⁴³ Галич в доісторії і середньовіччі: матеріали міжнар. археологічної конф. (до 750-ліття коронування короля Данила Галицького). – Галич: Інформ.-видавн. відділ Націон. заповідника «Давній Галич», 2003. – 128 с.
- ⁴⁴ Галич і Галицька земля: збірник наук. праць. – Київ – Галич, 1998. – 147 с.

⁴⁵ Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжн. ювілейної наук. конф. – Івано-Франківськ – Галич: Плай, 1998. – 349 с.; Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя і 800-річчя Галицько-Волинського князівства): Збірник матеріалів. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 188 с.; Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжн. наук. конф. – Галич, 2008. – 214 с.

⁴⁶ Галичина та Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 252 с.

⁴⁷ Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наук. конф.: тези доп. та повідомл. – Львів, 1993. – 135 с.

⁴⁸ Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжн. наук. конф. – Львів, 2003.

⁴⁹ Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті (до 750-річчя першої літописної згадки міста Львова) (1256-2006). – Львів: Вид-во ун-ту «Львівський Ставропігійон», 2006. – 438 с.

⁵⁰ Дрогичинь 1253: матеріали наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ: ЛПК, 2008. – 186 с.

⁵¹ Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали міжн. наук. конф. – Львів, 2008. – 467 с.

Фадей ЯЦЕНЮК
(Черновці)

КОРОЛЬ ДАНИЛ РОМАНОВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

В статті розкриваються етапи освічення в українській історіографії личности князя и короля Данила Романовича, при правленні которого Галицько-Волинське государство достигло особенно высокого уровня развития. Проанализированы научные исследования, которые были напечатаны на протяжении второй половины XIX – начале XXI вв.: монографии, статьи, тематические сборники, раскрывающие все стороны деятельности короля Данила – выдающегося государственного деятеля, блистательного полководца, талантливое дипломата, успешного реформатора.

Ключевые слова: украинская историография, король Данил Романович, Галицько-Волинське государство, княжеская эпоха.

Fadey YATSENYUK
(Chernivtsi)

KING DANYLO ROMANOVYCH IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article reveals interpretation in the Ukrainian historiography of the stages dedicated to King Danylo Romanovych during the period of the Halych-Volyn State prosperity. The author investigates fundamental research works published in the second part of the 19th and early of 20th centuries. Great attention is paid to monographs, articles, and collections of works which showed all aspects of King Danylo's activities as an outstanding statesman, experienced military leader, skilful diplomat, creator and reformer.

Key words: Ukrainian historiography, King Danylo Romanovych, Halych-Volyn State, prince's age.

УДК 94(477)

Мирослав ВОЛОЩУК
(Івано-Франківськ),
Андрій ФЕДУР
(Чернівці)

«Ioan Rusul» АБО «Ἰωάννης ὁ Ῥωσ»: З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РУСЬКОГО ВЕЛЬМОЖІ В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ТА БОЛГАРСЬКОМУ ЦАРСТВІ НАПРИКІНЦІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

*У статті розглядається одна з малодосліджених сторінок історії русько-угорсько-болгарських відносин, яка пов'язана з політичною діяльністю Івана, прозваного Руським, наприкінці XIII – першій половині XIV ст. Коротко подаються звістки з угорських актових документів, що датуються 1267 і 1288 рр., в яких вперше згадується **Iwan dictus Oroz**. Особлива увага приділяється аналізу диплому угорського короля Карла I Роберта Анжуйського від 23 жовтня 1317 р., адресованого синам Миколи з роду Балог. Згідно з даними цього актового документа досліджуваній фігурант, можливо, був родинно пов'язаний з северинським баном Теодором з роду Чанад. Вказується, що **Ioan Rusul** міг брати активну участь у збройному виступі трансільванської знаті проти королівської влади в Угорщині. Відзначається, що внаслідок жорстокого придушення виступу знаті він емігрував до Болгарії, де став відомим під ім'ям **Ἰωάννης ὁ Ῥωσ**. На основі повідомлень грецьких історичних творів висвітлюється активна військова діяльність останнього на службі болгарських царів з династій Тертерів і Шишманів. Розкривається його визначна роль в обороні Філіппополя (1323) та битві під Русокастро (1332). Робиться спроба визначення можливих нащадків Івана Руського та першопочатку його місця проживання.*

Ключові слова: Іван Руський, королівський дипломат, Угорщина, полководець, Болгарія, війна.

Немає жодного сумніву, що роль та місце визначної постаті в системі міжнародних політичних відносин завжди заслуговує на прискіпливу увагу з боку дослідників. Особливо актуальними подібні зацікавлення стають під час вивчення періоду, який хронологічно охоплює кінець XIII – першу половину XIV ст., тобто достатньо складного в усіх сенсах часового проміжку вітчизняної середньовічної історії, котрий наповнений чималою кількістю своєрідних «білих плям» та різноманітних інформаційних лакун. Проте саме упродовж нього спостерігається процес, який призвів до справжнього сплеску появи нових колоритних особистостей, які своєю надзвичайною активністю пожвавили суху палітру темної епохи. Саме такою неординарною постаттю в угорсько-болгарських та болгарсько-візантійських відносинах в означений період став політичний діяч на ім'я Іван, прозваний у іноземних писемних джерелах – «Руським»¹.

Ця персона, хоча й достатньо відома у військових та дипломатичних справах Болгарського царства першої половини XIV ст., проте не дуже привертала до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків². Однак навіть ті з них, які хоча б епізодично зверталися до його біографії, одразу відзначали його не місцевий родовід. Зокрема, український дослідник Фелікс Шабульдо вказував, що усіма «як правило, визнається його руське (русинське) походження. Але у зв'язку з відсутністю яких-небудь даних про обставини появи Івана Русина на службі у болгарського царя на сьогоднішній день неможливо дати чітко визначеної відповіді на питання: був він відправлений в Болгарію з Русі (у цьому випадку, найбільш ймовірно, галицько-волинськими князями) з метою надання воєнної допомоги, або ж він виконував військовий обов'язок як васал тирновського сюзерена будучи родом із ставших підвладними останньому деяких традиційно-східнослов'янських анклавів Нижнього Подунав'я. Поки питання не з'ясоване, даний поодинокий факт буде, мабуть, обходитися сучасними дослідниками»³.

Так само невідомим залишається і час його появи на території Угорщини, як не з'ясованим досі є місце дочасного перебування досліджуваного фігуранта. Деякі зарубіжні історики вважають, що вперше *Iwan dictus Oroz* був згаданий у актових до-

кументах під 1288 р. (перша його ідентифікація на сторінках джерел – *Ioan Rusul*, хоча мають місце й інші предикати, наприклад *Iwan Uruz*), як зять одного з представників трансільванської знаті, северинського бана – Теодора з роду Чанад⁴. Проте уже в одному з офіційних документів «молодшого короля» Стефана V з династії Арпадів (1246–1272) від 1267 р. згадувався *janitor noster Joannes filius Iwan* (охоронець, сторож дверей Іоанн, син Івана), який допомагав своєму володарю у різноманітних військових кампаніях⁵. При цьому ми не відкидаємо ймовірності, що мова тут йшла саме про постать, яку досліджуємо.

Що ж стосується персони бана Теодора та його родини, то вони згадані в кількох угорських актах, датованих *terminus post quem* 24 серпня 1304 – *terminus ante quem* 23 жовтня 1317 рр. Однак відомі на сьогодні архонтології Угорського королівства замовчують факт управління ним Северинським банатом⁶. Точно знаємо, що Теодор мав двох синів – Михайла та Іоанна⁷. Однак ідентифікація останнього залишається доволі проблематична. Так, в дипломі угорського короля Карла I Роберта Анжуйського (1307–1342), який датується 23 жовтня 1317 р. і адресованому синам Миколи, сина Іванки – Петрові, Володиславу, Миколі й Павлові з роду Балог (рис. 1), відзначалася їхня активна участь у воєнних діях проти бана Теодора, які відбулися у 1316–1317 рр.:

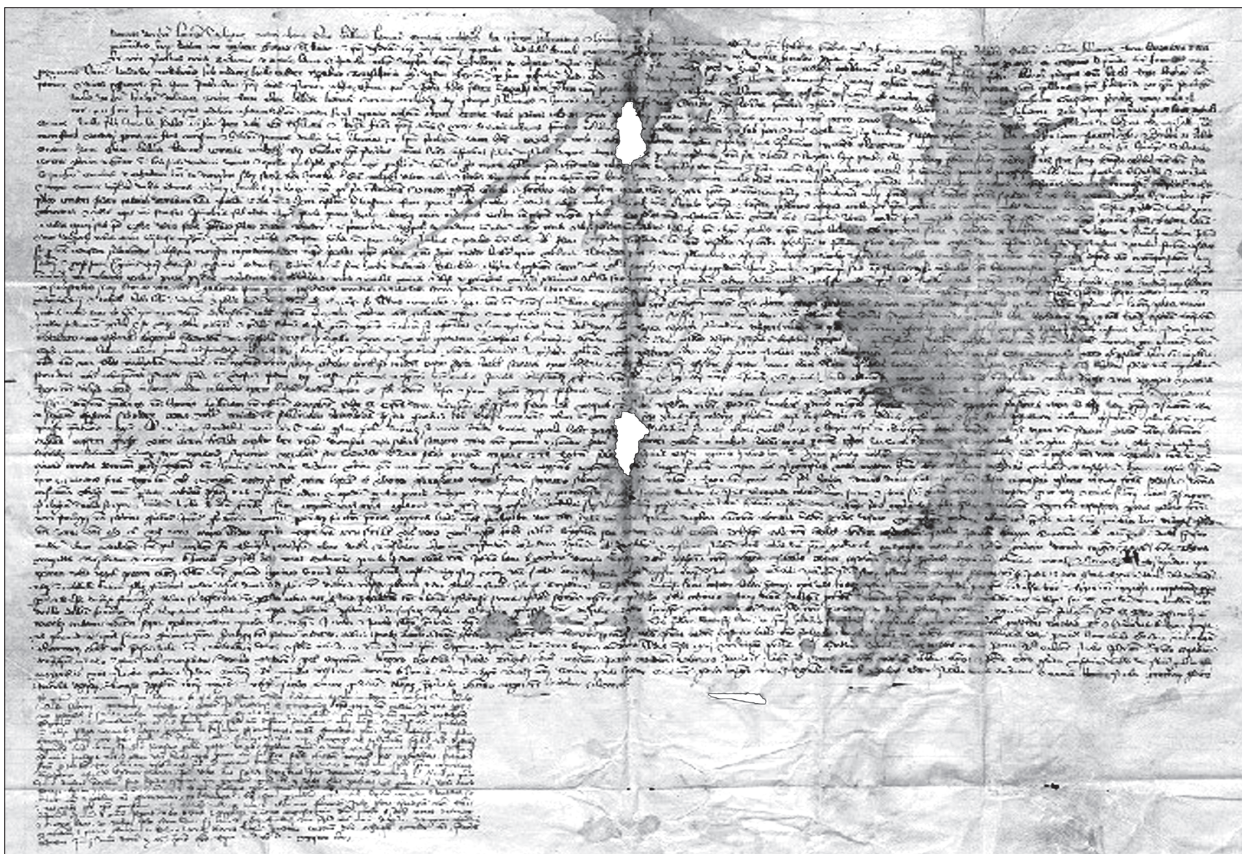

Рис. 1. Загальний вигляд диплома угорського короля Карла I Роберта Анжуйського від 23 жовтня 1317 р. (Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae: In 2 t. / Ad edendum praeparavit V. Sedlák. – Bratislava, 1987. – T. 2: (inde ab anno MCCCXV usque ad anno MCCCXXIII). – S. 124).

«[...] зрештою, коли цим магістром Павлом та іншими вірними слугами короля під цим замком названим Мехадія [тепер – комуна Мехадія, повіт Караш-Северін, Румунія. – *Авт.*], було схоплено бана Теодора, цей же магістр названого бана Теодора на кінському крупі вивіз з-під замку. Іоанн, син цього ж Теодора, з військом видинського деспота [? – *Авт.*] з тим самим магістром Павлом та іншими королівськими вірними мав сутичку. Сам Павло ж, у гідній похвали битві, самому королю обтяжений службою, здобувши перемогу й триумф, на знак перемоги привів до короля полонених Іоанна [сина бана Теодора. – *Авт.*] та згаданого деспота»⁸.

На цьому фоні продовжує залишатися незрозумілим, чи можна під Іваном, прозваним Руським, та Іоанном, сином бана Теодора, розуміти одну і ту саму персону. Болгарський дослідник Христо Димитров переконаний, що після того, як северинського бана схопили воїни угорського короля «Іван Русин (*Iwan dictus Oroz*) разом із рештками вцілілих болгарських військ встиг урятуватися на території, підвладній Михаїлові Шишманові, який, поза сумнівом, контролював частину Северинського банату [...]»⁹. Такої самої думки дотримувався в одній із своїх праць й інший болгарський історик Пламен Павлов¹⁰. Натомість узятим в полон видинським деспотом, швидше за все, міг бути син колишнього місцевого деспота Шишмана I († 1313) – Бела Урош (Балаур, † 1336)¹¹. Можливо, саме про нього йшла мова в документі короля Карла I Роберта. Інші варіанти нам, за браком свідчень, припустити важко. Однак болгарські документи не повідомляють нічого про захоплення видинського очільника в полон угорським королем, а відтак описання від 23 жовтня 1317 р., можливо, носило

тільки алегоричний характер, покликаний підкреслити зв'язку Павла сина Іванки з роду Балоґ. Тому не виключено, що згаданий у документі *Iohannes filius eiusdem Theodori* – саме *Iwan dictus Oroz* (рис. 2), котрий з часом зумів здобути підтримку при дворі болгарського царя Михаїла III Шишмана Асеня (1323–1330), який впродовж 1311–1322 рр. також вважався деспотом Видина (тепер – місто Видин, Видинська область, Болгарія)¹².

Перебування Івана Руського в межах володінь болгарських правителів та перебіг війн, у яких йому доводилося брати активну участь на їх боці, знайшли досить лаконічне відображення на сторінках низки нарративних джерел, у першу чергу – грецьких історичних творів¹³. Так, за повідомленням Іоанна Кантакузена у 1323 р. досліджуваний фігурант вже очолював військову залогоу Філіппополя (тепер – місто Пловдив, Пловдивська область, Болгарія), яка чинила запеклий опір армії під керівництвом Андроника Молодшого – внука візантійського імператора Андроника II Палеолога (1282–1328). Як вказував сам грецький автор, який особисто брав активну участь в облозі цієї стратегічно важливої фракійської твердині, в ході її оборони *Ἰβάνης ὁ Ρῶς* (Кантакузен на сторінках своєї «Історії» переважно називає його просто *Ἰβάνης*¹⁴) показав себе як «вмілий і дуже досвідчений полководець»¹⁵. Свого часу така характеристика енергійної діяльності останнього під час оборони названої фортеці дала можливість російському історику Пилипу Бруну зробити слушне припущення, що досліджуваний Іван почав свою військову кар'єру ще за болгарського царя Георгія II Тертера (1322–1323), який, скориставшись початком в 1321 р. громадянської війни у Візантійській

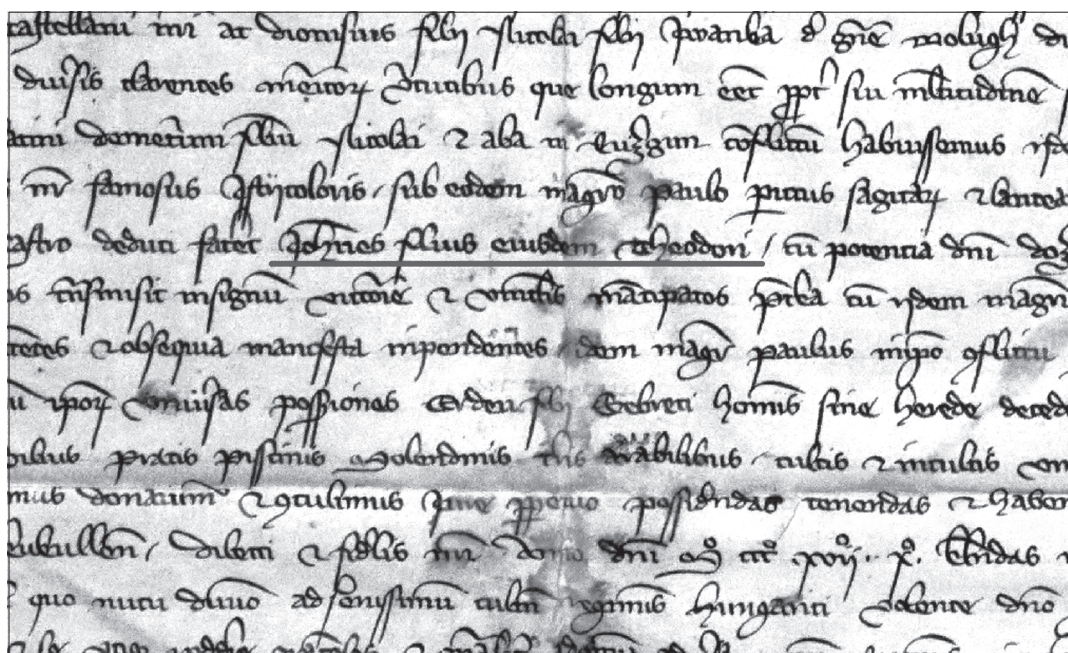

Рис. 2. Збільшений фрагмент того самого диплома короля Карла I Роберта з підкресленою згадкою «*Iohannes filius eiusdem Theodori*» (Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae... – S. 124).

імперії, відвоював у неї Філіппополь¹⁶. Це припущення підтримав і дещо поглибив Пл. Павлов, на думку якого досліджуваний руський вельможа розпочав свою службу в болгарському війську ще під кінець правління царя Федора Святослава Тертера (1300–1322). Водночас дослідник припускав, що оскільки *Ἰβάνης ὁ Ῥῶς* очолив 3000 залого вищезазначеного міста, що складалася з елітних військових підрозділів, то цілком можливо він раніше брав участь в його здобутті, а після цього за царським наказом став у ньому виконувати функції тимчасового *καστροφύλαξ* – коменданта фортеці¹⁷.

Загалом Іван справді досить вправно обороняв довірене йому фракійське місто від переважаючої за чисельністю армії Андроника. Болгарська залога під його енергійним керівництвом, яка складалася з 2000 піхотинців і 1000 кіннотників, упродовж чотирьох місяців облоги Філіппополя відбила усі штурми візантійців і завдала їм значних втрат у живій силі¹⁸. Повною невдачею закінчилася спроба останніх здобути фортецю і за допомогою спеціального технічного знаряддя. Так, один з німецьких інженерів, який служив у армії внука візантійського імператора й був спеціалістом з будівництва облогових машин (*τειχομαχικὰς μηχανὰς*), запевнивши Андроника Молодшого, що Філіппополь можна спробувати здобути за допомогою штурмового пристрою відповідної конструкції, спорудив для цього п'ятиповерхову рухому вежу на шістнадцяти колесах, котру обслуговувало 140 воїнів¹⁹. Під звуки бойових сурм уся візантійська армія під прикриттям вказаного технічного знаряддя рушила на черговий штурм названої фортеці. Однак підводячи облогову вежу до міських стін, нападники не помітили розташованого біля них старого водосховища, накритого прогнилими дошками, що поросли травою²⁰. Попавши на нього великий і маломаневрений штурмовий технічний пристрій з гуркотом завалився разом з усією військовою обслугою, що перебувала всередині нього. Після такої ганебної поразки під мурами Філіппополя претендент на візантійський імператорський престол наказав припинити облогу цієї фракійської твердині²¹. Безумовно, що поданий вище дещо нейтральний за тоном опис невдалого останнього штурму міста армією Андроника, який повністю ґрунтується на відомостях з твору Іоанна Кантакузена, на перший погляд справляє дуже суперечливе враження²². Однак при читанні тексту, написаного рукою політично заангажованого грецького автора, усе таки вдається прослідкувати деякий натяк на те, що вказана штучна перешкода проти візантійської армії, котра рушила на генеральний штурм фортеці, виникла не сама по собі, а була, скоріше за все, замаскованою пасткою завчасно підготовленою завдяки кмітливості Івана Руського²³.

Проте надовго втримати Філіппополь під болгарською владою руському вельможі так і не вда-

лося. Причини полягали у тому, що саме в період тривалої оборони цієї стратегічно важливої фракійської твердині раптово помер Георгій II Тертер, і в столиці Болгарського царства – Велико Тирново (тепер – місто Велико-Тирново, Великотирновська область, Болгарія) розпочалася боротьба різних політичних угруповань за царський престол, внаслідок якої переміг вже вищезгадуваний Михайл III Шишман²⁴. Новий болгарський цар, зібравши свої військові сили (*ὁ δὲ τὴν τε ἰδίαν στρατιὰν συναγαγὼν*) і значні за чисельністю союзні загони угровлахів (*ἐξ Οὐγκροβλάχων κατὰ συμμαχίαν οὐκ ὀλίγην*) та наймані підрозділи татаро-монголів (*ἐπὶ δὲ καὶ Σκυθικὴν παραλαβὼν*), відразу відправив їх на чолі з іншим своїм полководцем (*στρατηγὸς*) на допомогу Івану з його залогою обложених візантійцями у Філіппополі²⁵. Останній мав доручення разом зі своїм військом й надалі продовжувати утримувати вказану фортецю і замінити знекровлених воїнів досліджуваного нами фігуранта, які в такий спосіб «винагороджувалися за свої зусилля та мужність»²⁶. Дізнавшись про підхід свіжого болгарського війська, Іван Руський з більшою частиною своєї залоги вийшов йому назустріч. Але цим відразу скористалася грецька більшість міського населення, представники якого відразу зачинили за ним ворота з одного боку Філіппополя, а з іншого – відчинили їх для родопського стратига Георгія Врієнні, котрий саме підійшов під стіни фракійської твердині зі своїми підрозділами²⁷. Внаслідок цього Іван разом зі своїм загоном і щойно прибулим царським військом був змушений повернутися на територію Болгарії.

Надалі грецькі історики тривалий час нічого не повідомляють про діяльність цього руського вельможі на службі болгарських правителів. За припущенням Пл. Павлова, таку перерву у відомостях про *Ἰβάνης ὁ Ῥῶς* можна пояснити тим, що він потрапив у немилість при дворі Михайла III Шишмана Асеня за втрату ним Філіппополя²⁸. З таким припущенням болгарського історика важко погодитися, адже вже наступного 1324 р. царське військо при підтримці значних за чисельністю найманих підрозділів татаро-монголів здійснило вторгнення у Східну Фракію, територія якої була ними дуже сильно спустошена²⁹. Чи брав участь в цьому поході досліджуваний фігурант можна припустити тільки з певною часткою ймовірності, оскільки він добре орієнтувався у тій складній воєнній ситуації, яка склалася у названій області, через те, що довгий час утримував її найпотужнішу фортецю³⁰. Скоріше можна погодитися з іншою думкою вищезазначеного дослідника, за котрою тривала відсутність Івана на сторінках твору Кантакузена може пояснюватися тим, що він з волі болгарського царя виконував якісь його важливі доручення у невідомих для нас областях, політична ситуація в яких абсолютно не цікавила грецького автора³¹.

Про те, що болгарський цар Михаїл III Шишман високо цінував послуги руського вельможі, який себе проявив як «досвідчений полководець», яскраво свідчать воєнні події 1328 р. Пов'язані вони були з тим, що за рік до них у Візантії знову спалахнула збройна боротьба за владу, яку вели між собою імператор Андроник II та його внук Андроник Молодший. Проте цього разу в цей внутрішній візантійський конфлікт також втрутилися південнослов'янські держави, оскільки політичні суперечності, які виникли між Болгарським царством та Сербським королівством, якраз повністю збігалися з війною за імператорський престол в Константинополі. Відомо, що Михаїл III Шишман Асень уклав союзний договір з Андроником Молодшим, натомість як сербський король Стефан Урош III Дечанський Неманич (1322–1331) погодився допомагати Андроніку II Палеологу³². Однак такий політичний розклад воєнних сил не завадив болгарському царю розпочати таємні переговори з останнім, який був доведений до відчаю після розгрому своєї армії військовими силами внука у битві на р. Мелас (точне місце її локалізації поки що невідоме) між 21 і 27 березня 1328 р.³³ Тому під виглядом допомоги Михаїл III Шишман відправив загін чисельністю у 3000 воїнів на чолі з Іваном Руським в слабо захищену та виснажену голодом візантійську столицю, а сам з великим військом, яке складалося з болгар, угровлахів і татаро-монголів, розташувався у таборі біля Діамполя (тепер – місто Ямболь, Ямбольська область, Болгарія). Як припускав П. Брун, руському вельможі болгарський цар доручив оволодіти Константинополем, що за тих політичних обставин, які склалися, було не так вже й важко для «досвідченої та енергійної» особи, якою був Іван³⁴. За повідомленням Іоанна Кантакузена, старий Андроник II, який ставився з недовірою до греків, хотів навіть віддати останньому під варту імператорський палац³⁵. Дізнавшись про наміри діда, Андроник Молодший таємно відправив до нього гінця з проханням, щоб той недовіряв болгарам і не впускав їх зі зброєю до міста. Хоча старий імператор відповідав внуку, щоб той за нього не турбувався, усе ж прислухався до його порад і наказав на короткий час впустити до Константинополя тільки Івана Руського у супроводі невеликого числа його вершників³⁶. Скоро під стіни візантійської столиці підійшла армія під керівництвом самого Андроника Молодшого, який на той час вже оголосив себе імператором, і розташувалася навпроти болгарського табору. Оскільки справа між ними ще поки що не доходила до формального оголошення війни, обидва керівники провели між собою дипломатичні переговори. Результат останніх не змусив себе довго чекати, оскільки внук Андроника II водночас відправив посла до Михаїла III Шишмана Асеня зі скаргою на порушення умов союзного договору. Болгарський цар, дізнавшись про

прибуття молодого імператора, відправив наказ Івану разом з його загоном негайно повертатися назад³⁷. 24 травня 1328 р. новий візантійський імператор Андроник III Палеолог (1328–1341) вступив до Константинополя і, не зустрічаючи опору, без збройної боротьби оволодів ним. Старий імператор під тиском онука зрікся престолу і з його дозволу ще деякий час проживав у палаці останнього. Проте скоро за намовою наближених до молодого імператора осіб його таки змусили прийняти постриг. Помер Андроник II Палеолог 13 лютого 1332 р. як чернець під ім'ям Антоній³⁸.

Із закінченням громадянської війни у Візантійській імперії, яка точилася з перервами в 1321–1328 рр., знову зникають на деякий час повідомлення про досліджуваного нами фігуранта зі сторінок грецьких історичних творів. Хоча далі в них знайшла лаконічне відображення головна подія сербсько-болгарської війни – битва під Велбуждом (тепер – місто Кюстендил, Кюстендильська область, Болгарія) 28 липня 1330 р., але чи брав в ній участь не раз згадуваний Кантакузеном полководець *Ἰβάνης*, досі залишається невідомим. Відомо лише, що за словами Никифора Григори, цар Михаїл III Шишман на чолі «багаточисельного війська – дванадцять тисяч тубільних воїнів [болгар і угровлахів. – *Авт.*] і ще три тисячі найманих скіфів [татаро-монголів. – *Авт.*]» зіштовхнувся з «великим військом, яке блиском своєї зброї засліплювало очі тих, хто дивися на нього», котрим керував король Стефан Урош III Дечанський³⁹. Як відомо, у підсумку болгарський правитель зазнав нищівної поразки, яка коштувала йому власного життя, про що виразно також свідчить фрагмент ікони життя вищеназваного сербського короля (рис. 3), котра датується кінцем XVI ст. З цього приводу Пл. Павлов писав, що, у свою чергу, середньовічні «сербські автори зосереджувалися предметно на ролі володарів і акцентували усю увагу на смерті царя Михаїла III Шишмана Асеня, царюванні їх сербського протеже Івана Стефана (1330–1331) і т. д.»⁴⁰. Все це, на його думку, пояснює відсутність свідчень про долю Івана Руського, але якщо враховувати, що він належав до числа «дуже досвідчених» болгарських полководців, то «ймовірно брав участь в цій вирішальній битві»⁴¹. Наразі, через відсутність надійних відомостей з писемних джерел ми не можемо ні підтвердити, ні спростувати це припущення, висловлене болгарським істориком.

Проте точно відомо, що надалі Іван був полководцем у болгарського царя Івана Александра Асеня (1331–1371) – рідного племінника Михаїла III Шишмана, якому він допоміг здобути престол у Велико Тирново. До цього також слід додати, що як один з найвищих військових керівників останнього досліджуваного фігурант брав участь в битві під Русокастро (тепер – село Русокастро, Бургаська область, Болгарія), яка відбулася 18 липня 1332 р.,

Рис. 3. Битва під Велбуздом 1330 р. Фрагмент ікони життя Стефана Уроша III Дечанського кінця XVI ст. (Томац П. Велбушка битка // Војноисторијски гласник. – 1952. – Бр. 4. – С. 101).

про що стисло повідомляється у творі Іоанна Кантакузена⁴². В ній болгарське військо за активної підтримки найманих підрозділів татаро-монголів (*στρατιά ἀπὸ Σκνιδῶν*) розгромило візантійську армію на чолі з самим імператором Андроником III. Більшість сучасних дослідників припускає, що в цій перемозі царя Івана Александра не останню роль відіграв Іван Руський, який черговий раз продемонстрував свій військовий талент⁴³. Цілком можливо, що саме за його розпорядженням, як повідомляється у Григори, болгарські військові сили «широко розтягнувши правий і лівий фланги, а всередині маючи самі важкоозброєні частини, плюс багаточисельний ар'єгард, немов якась міцна основа» розпочали наступ на візантійські підрозділи, котрі за наказом імператора стягнули «в один загальний стрій з подвійним фронтом, якому була надана форма півмісяця»⁴⁴. Однак вирішального флангового удару по армійських частинах Андроника III Палеолога в цій битві завдала татаро-монгольська кіннота, яка спочатку була вишикувана у резервному другому ешелоні війська Івана Александра Асеня. Візантійські стратіоти, помітивши, що остання почала «напад на [їх. – Авт.] тил, після незначного спротиву обернулися на втечу і були переслідувані так до [фортеці. – Авт.] Русокастро»⁴⁵. Крім повідомлень писемних джерел, про вагомий роль найманих підрозділів татаро-монголів у цій перемозі свідчать також нещодавні дослідження поля самої битви, де болгарськими археологами були знайдені матеріальні докази їх присутності. Це своєрідні форми наконечників стріл від лука (рис. 4, 1, 3-4), характерні для старожитностей саме цих степових кочівників, які виявлені не тільки в цьому регіоні, але й під час земляних робіт на багатьох інших середньовічних пам'ятках у Східній Європі⁴⁶.

Активна участь татаро-монгольської кінноти у битві під Русокастро, в якій досліджуваний нами

Іван знову проявив себе як «досвідчений полководець», повністю спростовує тезу Ф. Шабульдо, що останній також дотримувався «антиординської позиції» так само, як і болгарські царі з роду Тертерів – Федір Святослав та його син і наступник Георгій II⁴⁷. При цьому на підтвердження своєї думки український історик посилався на те, що в час ще свого перебування в Філіппополі неодноразово згадуваний Кантакузен в своїй «Історії» називає у «складі залоги, що оборонялася на чолі з Іваном Русиним, воєначальників з аланів Ітіла і Теміра, угорця Інаса, болгарських та аланських вершників, важкоозброєних піхотинців, але нічого не говорить про ординців»⁴⁸. Натомість інший вітчизняний дослідник Олег Бубенок в одній з своїх останніх праць переконливо довів, що згадані у вищенаведених грецьких авторів «алани-аси (*Αλανοί*)» під керівництвом руського вельможі, коли той обороняв фракійську твердиню від візантійської армії, це фактично є ті самі «татаро-монголи (*Σκνιδαις*)»⁴⁹. Крім того, правильне тактичне застосування військових найманих підрозділів останніх у битві під Русокастро дають підстави для того, щоб також зробити умоглядне припущення, за яким Іван десь ще раніше здобув ці необхідні військові навички. Однак про місце, де він міг цього саме навчитися, доводиться лишень здогадуватися⁵⁰.

На думку деяких болгарських істориків, оскільки *Ἰβάνης ὁ Ῥώς*, без сумніву, належав до осіб, найближчих до Івана Александра і тактично вміло використав кінні підрозділи в битві, то цілком можливо останній перед тим надав йому титул *πρωτοστράτορος* – начальника царської конюшні⁵¹. Саме тому руському вельможі як «своєму одному з найбагатродніших» осіб із оточення болгарський цар доручив проведення мирних переговорів з Андроником III після перемоги над ним. Відомо, що Іван успішно справився із покладеною на нього

місією, і мирний договір між обома правителями було укладено в найкоротший термін⁵². Про подальшу діяльність досліджуваного фігуранта у творах грецьких авторів більше не згадується. Можна лише припустити, що до володінь болгарських правителів ця особа потрапила із земель, підвладних династії Арпадів, очевидно, вже у віці, що дозволяв не тільки одружуватися, але й набути достатньо значні навички у військовій справі й дипломатії. Так, румунська дослідниця Марія Голбан вважала, що станом на 1288 р. йому могло бути не менше 18 років, натомість у 1333 р., коли *Iwan Oroz* востаннє згаданий у писемних джерелах, автор переконана, що це вже був чоловік приблиз-

но 63-річного віку⁵³. Наскільки це висловлене припущення відповідає реальному стану речей, нам важко сказати через відсутність необхідних документальних повідомлень. Проте жодних суджень з цього приводу в наявній історіографії ми більше не знаходимо. Навіть у вже неодноразово згадуваних роботах Пл. Павлова нічого про вік досліджуваної особи не повідомляється⁵⁴.

Не менш суперечливі дані залишилися і про ймовірних нащадків Івана Руського. Зокрема, у низці актових документів, виданих між 18 та 27 липня 1329 р. королівським суддею Павлом, розглядалося питання про затвердження за Симоном із поселення *Zohay* та сином Деметера – Беке земель

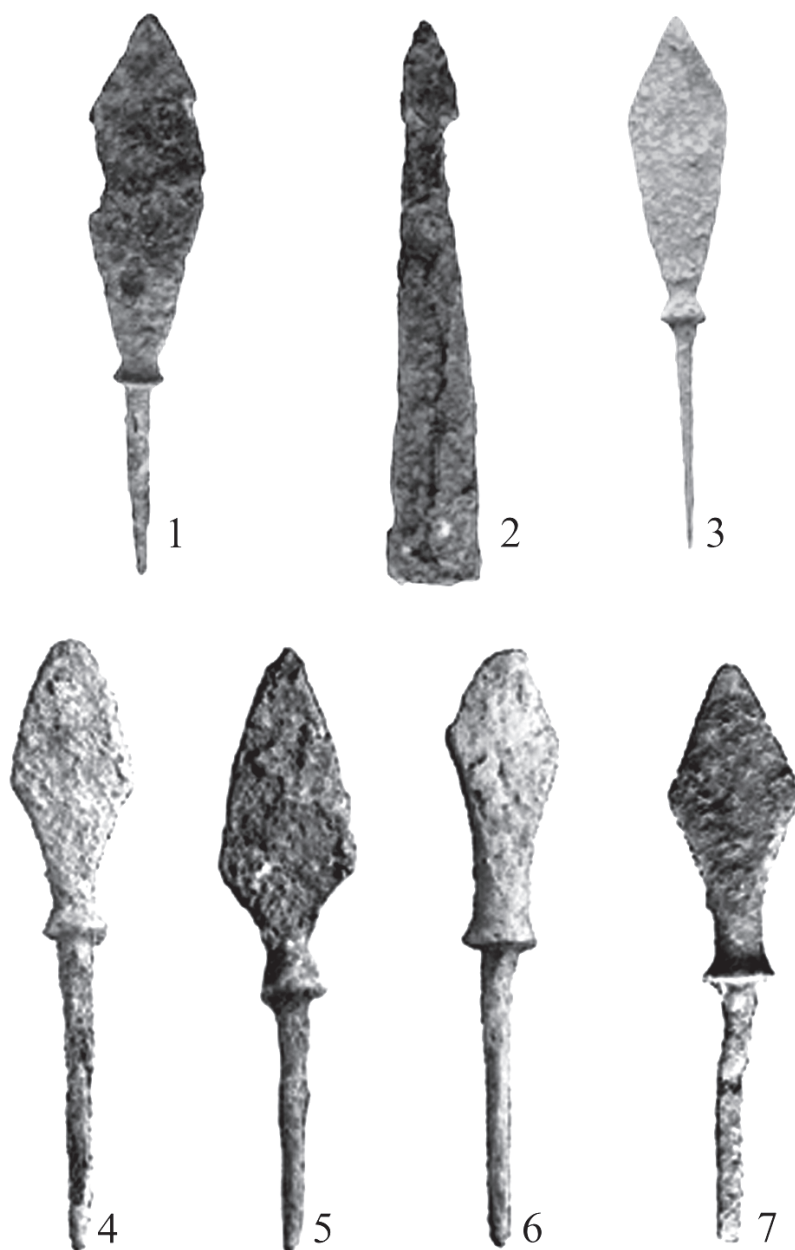

Рис. 4. Наконечники стріл з поля битви під Русокастро 1332 р. (Фото А. Федорука):
1, 3 – татаро-монгольські веслоподібні; 2 – генуезький «болт»; 4 – татаро-монгольський «зрізень»;
5 – болгарський трикутний; 6-7 – болгарські ромбоподібні.

Hohtunmonustura (тепер – село Айтоньмоноштора, медьє Чанад, Угорщина) та *Serian* (тепер – село Серьєн, медьє Чанад, Угорщина), що знаходилися в комітаті Чанад⁵⁵. Подібні земельні питання вирішувалися за умов, якщо жоден із сусідів, а також інших мешканців, які могли проживати тут, або ж володіти спірними землями, не висловлювали свого незадоволення. У даному випадку проти такого наділення був невідомого статусу *Ioannus (dictus) Vruz*, який і висловив власну думку за присутності короля Карла I Роберта 1 серпня 1329 р.⁵⁶

Залишається досі також не до кінця встановленим і точне первинне місце проживання досліджуваного Івана. Так, Алмоші Тібор, угорський упорядник актів періоду правління династії Анжу, вважав, що мова йде про персону *genere Ruthenus*, натомість в більшості угорських археографів кінця XIX ст. такої впевненості не було. В усіх наявних документах Іван ідентифікується як *dictus Vrus*⁵⁷. Не мав щодо даної персони чіткого уявлення і Дьордь Дьорффі, який відзначав, що між 1232 та 1329 рр. поселення Серьєн жодного разу в документах не фігурує⁵⁸. Поселення Айтоньмоношора відоме від 1315 р., хоча автор припускав, що воно могло виникнути в IX ст. від імені одного з угорських вождів Айтона⁵⁹. Який зв'язок з цими селами мав досліджуваний Іван Руський – за браком відповідних писемних джерел залишається невідомо, однак за своїм віком ця персона цілком могла доводитися сином *personae nominae Iwan dictus Oroz*. Крім того, під 1350 р. відомий також акт угорського короля Людовіка I Анжуйського (1342–1382) про пожалування Івану – сину «Івана Руса» в комітаті Орадеа⁶⁰.

Залишається також незрозумілим, чи можна вважати сином Івана Руського особу, відому як *Iwan dictus Oroz* – фігуранта угорських дипломів від 1358 та 1360 рр.⁶¹ Вказані документи були видані у одній з королівських резиденцій – Вишеграді, й переважно відображають судові справи, які були не пов'язані з місцем дочасного проживання Івана Руського в Трансильванії або ж Чанадському комітаті. Відтак як довести, так і спростувати родинну приналежність названих осіб за браком відповідних джерел поки що неможливо.

Таким чином, постать досліджуваної персони без перебільшення є однією з найяскравіших у порівнянні з багатьма тими особистостями, що вели активну діяльність в політичному житті Угорщини та Болгарії на період кінця XIII – першої половини XIV ст., коли в обох державах точилися масштабні внутрішні та зовнішні збройні конфлікти. І незважаючи на те, що предикати його імені у латиномовних грамотах та дипломах писалися як *Ioan Rusul* чи *Iwan dictus Oroz* і т. д., а в грецьких історичних творах – *Ἰβάνης ὁ Ῥώς*, усі вони свідчать про одне, що сучасники постійно намагалися виразно підкреслити руське походження цього визначного середньовічного полководця і дипломата.

¹ Поняття «Руський» цього разу свідомо береться в лапки, оскільки немає докладної інформації, звідки саме був досліджуваний фігурант – з Київської, Галицької чи Волинської земель. Галицькі землі у XIII – на початку XIV ст. не завжди ототожнювалися з Руссю навіть за умов правління тут від 1198/1199 р. (з перервами) представників київської за походженням князівської династії Романовичів. Про останнє детальніше див.: Волошук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 112-125.

² Наприклад див.: Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV ст. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1878. – Ч. 200. – С. 236-238; Флоринский Ф. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. – СПб., 1882. – С. 12-22, 36-39; Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976. – С. 31; Holban M. Din cronică relațiilor Româno-Ungare în secolele XIII – XIV. – București, 1981. – Р. 96-97; Шабульдо Ф. М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С. 44-45, 47; Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България VII – XIV в. – София, 1999. – С. 554, 566-568, 584. Про цю визначну постать поки що написаний тільки один спеціальний біографічний нарис, див.: Павлов Пл. Иван Русина – болгарски военачальник и политически деец от първата половина на XIV в. // Известия на Института за военна история. – София, 1983. – Т. 36. – С. 223-232.

³ Шабульдо Ф. М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария... – С. 44-45. Розвиваючи думку останнього, два російських історика Ірина Коновалова і Валерій Перхавко зазначили, що писемні джерела та археологічні пам'ятки «фіксують перебування в районі Нижнього Подунав'я вихідців з Русі протягом усього досліджуваного періоду, в тому числі й в післямонгольський час. Поряд з рядовими переселенцями можна згадати й добре відомі у середньовічній Болгарії XIII – XIV ст. імена – деспота Якова-Святослава, полководця Івана Русина» (Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 194).

⁴ Holban M. Din cronică relațiilor Româno-Ungare... – Р. 96; Павлов Пл. Бунтари и авантюристы в средновековна България. – Варна, 2005. – С. 189.

⁵ Documente privitoare la Istoria Romanilor: in 9 v. (далі – DIR) / Culese de E. de Hurmuzaki. – București, 1887. – V. 1: (1199 – 1345). – Р. 333.

⁶ Zsoldos A. Magyarország világi archontológiája 1000 – 1301. – Budapest, 2011. – Old. 49-50.

⁷ Anjou-kori oklevéltár (далі – AKOkI) / Szer. Gy. Kristó. – Budapest–Szeged, 1990. – Т. 1: (1301–1305). – Old. 314; AKOkI / Szer. Gy. Kristó. – Budapest–Szeged, 1994. – Т. 3: (1311–1314). – Old. 385; AKOkI / Szer. Gy. Kristó. – Budapest–Szeged, 1996. – Т. 4: (1315–1317). – Old. 228-229.

⁸ «[...] ceterum cum per ipsum magistrum Paulum et alios fideles regios Theodorum banum vinculis mancipatum subtraheretur ipsius, Michald nuncupatum transmisisset et idem magister Paulus ipsum Theodorum banum in caudis equorum sub ipso castro deduci faceret, Iohannes filius eiusdem Theodori cum potencia domini Dozpoch de Budinio cum eodem magistro Paulo et aliis fidelibus regiis conflictum habuisset, ipse magister Paulus in ipsa pugna laudabilia ipsi regi inpendens servicia et victoriam ac triumphum reportans de eodem de hominibus

eiusdem Iohannis et dicti Dozpoch ipsi regi captos transmisit in signum victorie et mancipatos», див.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*: In 2 t. (далі – RDSI) / *Ad edendum praeparavit V. Sedlák*. – Bratislava, 1987. – Т. 2: (inde ab anno MCCCXV usque ad anno MCCCXXIII). – С. 124. Угорськомовну регесту див.: АКОкл. – Т. 4: (1315–1317). – Old. 228-229.

⁹ Димитров Х. Българо-унгарски отношения през средновековието. – София, 1998. – С. 209.

¹⁰ Павлов Пл. Бунтари и авантюристи... – С. 189-190. Однак жоден болгарський історик до цього часу детально не аналізував вищенаведений актовий документ угорського короля.

¹¹ Димитров Х. Българо-унгарски отношения... – С. 215.

¹² Иречек К. Й. История болгар. – Одесса, 1878. – С. 380-390; Ников П. История на Видинското княжество до 1323 г. – София, 1922. – С. 63-70, 83-84; Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 1987. – С. 148-150.

¹³ Наприклад див.: Никифор Григора. История ромеев=Ρωμαϊκή ιστορία / Пер. с греч. Р. В. Яшунского. – СПб., 2013. – Т. 1. (Книги I – IX). – С. 319-322, 347-350, 370-374; Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum / Cura L. Schopeni. – Bonnae, 1828. – Lib. IV: (graece et latini). – С. 170-187, 465-468.

¹⁴ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 178, 296-299, 468.

¹⁵ «[...] κατά τε χεῖρα γενναῖος καὶ ἐμπειρότατος στρατηγῆν», див.: Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 173.

¹⁶ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 170-172; Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии... – С. 236; Цветкова Б. Българо-византийските отношения през царуванство на Тодор Светослав // Известия на семинарите при историко-филологически факултет на университета «Климент Охридски». – София, 1948. – Т. 3. – С. 29; Бурмов А. Избрани произведения. – София, 1968. – Т. 1. – С. 225.

¹⁷ Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 226.

¹⁸ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей... – С. 31; Павлов Пл. Иван Русина – болгарски военачальник и политически деец... – С. 226. За необ'єктивним повідомленням Іоанна Кантакузена, в боях під Філіппополем у візантійців було багато поранених і лише «трое вбитих» (Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 174).

¹⁹ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 173-174; Иречек К. Й. История болгар... – С. 539.

²⁰ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 173-174.

²¹ Ibidem. – С. 174.

²² Ibidem. – С. 174-175.

²³ Иречек К. Й. История болгар... – С. 382-383, 539.

²⁴ Дивно, що цієї деталі не помітили інші дослідники, див: Иречек К. Й. История болгар... – С. 539; Бурмов А. Избрани произведения... – С. 227-230; Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 226-227.

²⁵ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 175.

²⁶ Ibidem. – С. 175-176. З цього приводу коментарі див.: Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 227.

²⁷ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 176; Успенский Ф. И. История Византийской империи. – М., 1996. – Т. 3. – С. 550. В болгарській історіографії побутує припущення, що це зробили представники «патріотично налаштованої» місцевої грецької аристократії, які, користуючись своїм значним впливом в місті, відкрили ворота Філіппополя перед візантійським військом (Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 227-228; Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България... – С. 554-555).

²⁸ Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 228.

²⁹ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 177-179; Шабульдо Ф. М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария... – С. 48.

³⁰ На думку Пл. Павлова, який посиляється на відповідні повідомлення Кантакузена, болгарська військова залога у Філіппополі була настільки сильною, що не лише могла успішно оборонятися, але й вести наступальні дії. Тому, за його припущенням, Іван планував відвоювати й інші візантійські фортеці в тій самій області. Про це див.: Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 226-227.

³¹ Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 228.

³² Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002. – С. 463; Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и южных славян. – М., 1958. – С. 270; Бурмов А. Избрани произведения... – С. 241.

³³ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 290-295; В історичному творі Н. Григори вона називається битвою поблизу р. Мавропотам (Никифор Григора. История ромеев=Ρωμαϊκή ιστορία... – С. 317).

³⁴ Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии... – С. 236-237. Серед багатьох істориків поширеною є думка, що Михайл III Шишман Асень переслідував мету об'явити себе «царем і самодержцем болгарів та ромеїв», так само як це свого часу зробив Симеон I Великий (Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии... – С. 237; Иречек К. Й. История болгар... – С. 284-285; Бурмов А. Избрани произведения... – С. 249-250; Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България... – С. 567).

³⁵ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 296-297.

³⁶ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 297-298; Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии... – С. 236-237; Иречек К. Й. История болгар... – С. 285.

³⁷ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 299-300; Иречек К. Й. История болгар... – С. 285; Бурмов А. Избрани произведения... – С. 250.

³⁸ Успенский Ф. И. История Византийской империи... – С. 552; Острогорський Г. Історія Візантії... – С. 463.

³⁹ Никифор Григора. История ромеев =Ρωμαϊκή ιστορία... – С. 348-349. Про перебіг самої битви див.: Томац П. Велбушка битка // Воїноісторичський гласник. – 1952. – Бр. 4. – С. 99-111; Шкриванић Г. А. Битка код Велбужда 28. VII. 1330. г. // Весник Војног музеја. – Београд, 1970. – Т. 16. – С. 67-76.

⁴⁰ Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 230-231.

⁴¹ Там само. – С. 231.

⁴² Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – С. 467-468.

⁴³ Ангелов Д. Българо-византийските отношения през периода 1331 – 1341 г. при царуването на Иван Александър // Военноисторически сборник (далі – ВС). – 1973. – № 1. – С. 49; Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 231.

⁴⁴ Никифор Григора. История ромеев=Ρωμναϊκή ἱστορία ... – С. 371-372. Детальніше про цю битву див.: Атанасов Щ., Дуйчев И., Ангелов Д., Цанкова-Петкова Г., Христов Д., Чолпанов Б. Българското военно изкуство през феодализма. – София, 1958. – С. 231-236; Ангелов Д. Българо-византийските отношения... – С. 37-48; Чолпанов Б., Александров Е. Войската и войните на Второто Българско царство (1185 – 1396) // Военна история на българите от древността до наши дни / Под ред. на Д. Зафиров, Е. Александров. – София, 2007. – С. 171-174.

⁴⁵ Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – S. 466. Хоча грецький автор визнає, що дуже багато стратигів загинуло від рук татаро-монголів, проте далі свідомо подає сфальсифіковані дані про втрати візантійської армії в битві під Русокастро. Згідно з ними, в останній загинуло і потрапило у полон лише 37 вершників, з них 6 із імператорської гвардії і 65 піхотинців, що не може відповідати дійсності.

⁴⁶ Медведев А. Ф. Татаро-монгольские наконецники стрел в Восточной Европе // Советская археология. – 1966. – № 2. – С. 50-60; Артемьев А. Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию В. В. Седова. – М., 2004. – С. 143-147; Возний І. П., Федорук А. В. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2010. – № 670. Армія та держава. – С. 33-37.

⁴⁷ Шабульдо Ф. М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария... – С. 47.

⁴⁸ Там само. – С. 47.

⁴⁹ Більше того, на думку цього автора, саме «алани, включені до складу монгольських військ, допомогли монголам завоювати інші народи і країни. У відповідності з цим у створених монголами державах – Улусі Джучі та імперії Юань – алани-аси стали знаряддям військового панування монгольської меншості. Складається враження, що монголи активно використовували потенціал аланів, тому що останні, з одного боку, успадкували старі сарматські традиції бою на відкритій місцевості, а з іншого – запозичили у осілих народів правила ведення бою на пересіченій місцевості. Це позначилося на особливостях озброєння, тактиці ведення бою і військової організації, яку практикували алани, що, в принципі, як можна краще відповідало системі організації монгольського війська» (Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). – К., 2004. – С. 231, 293).

⁵⁰ Це могло відбутися і на Русі, де місцеві князі, як васали золотоординських ханів, у другій половині XIII – на початку XIV ст. були змушені брати участь в походах татаро-монгольських військ (Бутанаєв В. Я. Военное искусство тюрко-монгольских кочевников и его влияние на развитие ратного дела средневековой Руси // Военное дело номадов Северной и Центральной Азии. Сборник научных трудов. – Новосибирск, 2002. – С. 169-176; Волощук М. М. Вплив Золотої Орди на еволюцію русько-угорських військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2007. – Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип. 13. – С. 23-30; Почаєв Р. Ю.

Русские войска в золотоординских военных кампаниях (к вопросу о статусе вассальных правителей в государстве Чингизидов) // Золотоординская цивилизация. Сборник статей. – Казань, 2010. – Вып. 3. – С. 36-44). В Угорщині у другій половині XIII – першій чверті XIV ст. королі часто користувалися послугами половецьких лучників. Зокрема, останні брали активну участь в битвах під Дюрнкрутом (26. VIII. 1278) та Мюльдорфом (28. IX. 1322) у складі угорських військ, які підтримували австрійських претендентів на престол Священної Римської імперії (Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории: В 4 т. – СПб., 1996. – Т. 3. – С. 265, 341-342; Kusternig A. Bitva na Moravském poli (u Suchých Krut a Jedenspeigen) 26. srpna 1278 // Česko-rakouské vztahy ve 13. století. – Praha, 1998. – S. 163-189; Schieren S. Die Schlacht bei Mühldorf am 28. September 1322 // Die Schlacht bei Mühldorf am 28. September 1322: Ursachen – Ablauf – Folgen / Red. J. Steinbichler. – Mühldorf 1993. – S. 33-68). Відомо також, що у болгарському військовому мистецтві використання союзних і найманих підрозділів степових кочівників практикувалося ще з часів перших царів з династії Асенів. Так, у кінці XII – першій половині XIII ст. це були половці, а в першій половині XIV ст. – татаро-монголи (Расовский Д. А. Роль половцев в войнах Асенов с Византийской и Латинской империями в 1186 – 1207 гг. // Списание на Българската Академия на науките. – София, 1939. – Т. 58. – С. 203-211; Павлов Пл. Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV в. // ВС. – 1987. – Кн. 2. – С. 112-120; Його ж. Куманите в българската военна история // ВС. – 1990. – Кн. 7. – С. 14-23; Його ж. България и нейните военни съюзници от Северното Причерноморие (XII – XIV в.) // Българите в Северното Причерноморие. Исследования и материалы. – Одесса, 2006. – Т. 9. – С. 49-60; Князький И. О. Византия и кочевники южнорусских степей. – СПб., 2003. – С. 116-142).

⁵¹ Ников П. Кое е бил Синадин, чичата на цар Иван Александра // Известия на историческо дружество. – София, 1910. – Т. 3. – С. 220, 221, 223; Ангелов Д. Българо-византийските отношения... – С. 49; Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 231-232.

⁵² Iohannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum... – S. 468-469; Никифор Григора. История ромеев=Ρωμναϊκή ἱστορία ... – С. 273-274; Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии... – С. 238.

⁵³ Holban M. Din cronică relațiilor Româno-Ungare... – P. 97.

⁵⁴ Павлов Пл. Иван Русина – български военачальник и политически деец... – С. 223-232; Його ж. Бунтари и авантюристи... – С. 189-198.

⁵⁵ AKOkl / Szer. T. Almási. – Budapest – Szeged, 2003. – Т. 13: (1329). – Old. 201, 218.

⁵⁶ Ibidem. – Old. 218.

⁵⁷ A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára / Szer. Gy. Nagy. – Budapest, 1887. – К. 1. (1234 – 1396). – S. 59-60.

⁵⁸ Györffy Gy. Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza: 4 k-ban. – Budapest, 1966. – К. 1. (A – Cs). – Old. 869.

⁵⁹ Ibidem. – Old. 846.

⁶⁰ Holban M. Din cronică relațiilor Româno-Ungare... – P. 97.

⁶¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1833. – Т. 9. – V. 2. – С. 729; CDH / Studio et opera G. Fejer. – Buda, 1834. – Т. 9. – V. 3. (1359–1366). – S. 203-204.

Мирослав ВОЛОЩУК
(Івано-Франківськ),
Андрей ФЕДОРУК
(Чернівці)

**«Ioan Rusul» ИЛИ «Ἰβάνης ὁ Ῥώς»:
ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОГО ВЕЛМОЖИ
В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ И
БОЛГАРСКОМ ЦАРСТВЕ ПОД КОНЕЦ XIII
– ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIV В.**

В статье рассматривается одна из малоисследованных страниц русско-венгерско-болгарских отношений, которая связана с политической деятельностью Ивана, прозванного Русским, под конец XIII – первой половине XIV вв. Кратко излагаются известия из венгерских актов документов, датированных 1267 и 1288 гг., в которых впервые упоминается *Iwan dictus Oroz*. Особое внимание уделяется анализу диплома венгерского короля Карла I Роберта Анжуйского от 23 октября 1317 г., адресованного сынам Николая из рода Балог. Согласно данным этого актового документа, исследуемый фигурант, возможно, был родственно связан с северинским баном Теодором из рода Чанад. Указывается, что *Ioan Rusul* мог принять активное участие в вооруженном выступлении трансильванской знати против королевской власти в Венгрии. Отмечается, что вследствие жестокого подавления выступления знати он эмигрировал в Болгарию, где стал известным под именем *Ἰβάνης ὁ Ῥώς*. На основании сообщений греческих исторических сочинений освещается активная военная деятельность последнего на службе болгарских царей из династий Тертеров и Шишманов. Раскрывается его выдающаяся роль в обороне Филиппополя (1323) и битве при Русокастро (1332). Делается попытка определения возможных потомков Ивана Русского и возможного первоначального его места жительства.

Ключевые слова: Иван Русский, королевский диплом, Венгрия, полководец, Болгария, война.

Myroslav VOLOSHCHUK
(Ivano-Frankivsk),
Andriy FEDORUK
(Chernivtsi)

**«Ioan Rusul» OR «Ἰβάνης ὁ Ῥώς»:
FROM THE HISTORY
OF POLITICAL ACTIVITY OF RUS NOBLES
IN KINGDOM OF HUNGARY AND
BULGARIAN KINGDOM AT THE END OF XIII
– FIRST PART OF THE XIV C.**

One of the unexplored historical pages of the relations between Rus, Hungary and Bulgaria, which is connected with the political activity of Ivan, who was called Ruskyi, at the end of XIII – the first part of the XIV century, is elucidated in this article. The news from the Hungarian official documents, dating from 1267 and 1288, where was first mentioned *Iwan dictus Oroz*, are briefly submitted too. Particular attention is paid to the analysis

of the diploma of Hungarian King Charles I Robert of Anjou from October 23, 1317, addressed to the Mykola's sons of the Balog's family. According to this studied document, the investigational person was probably linked to the family of Severynskyi ban Theodore of the Chanad's family. The author mentions that *Ioan Rusul* could take an active part in the armed actions of Transylvanian nobles against the royal power in Hungary. It is noted, that due to the brutal suppression of the nobles' rebellion, he emigrated to Bulgaria, where he became known as *Ἰβάνης ὁ Ῥώς*. Ivan's military activity, in the service of the Bulgarian kings of Terter and Shishman's dynasties, is based on the reports of Greek historical works. The author reveals also his prominent role in the defense of Philippopol (1323) and the Battle of Rusokastro (1332). An attempt to identify the possible descendants of Ivan Ruskyi and his primary residence is made too.

Key words: Ivan Ruskyi, royal diploma, Hungary, commander, Bulgaria, war.

УДК 94:355.2(=131.1)(477.75) «15»

Анатолій КУЗЬ
(Чернівці)

**ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ГЕНУЕЗЬКОЇ
ГАЗАРІЇ У ПЕРІОД ПРОТЕКТОРАТУ БАНКУ
СВ. ГЕОРГІЯ (1453–1475 рр.)**

У статті автор аналізує стан військової організації генуезької Газарії у другій половині XV ст. Зміни у військовій організації, на думку автора, протягом 1453–1475 рр. полягали у збільшенні чисельності гарнізонів, подальшій перебудові фортифікаційних укріплень для умов використання вогнепальної зброї, поповнення арсеналів міст і замків генуезької Газарії найновішою зброєю, широкому використанні кондотьєрів, подальшій мілітаризації колоній унаслідок розширення і зростання ролі військових.

Ключові слова: колонія, тактика, військова організація, озброєння, метрополія, фортифікація, військовий союз.

Розвиток військової організації генуезьких колоній Криму під час управління тут протекторів Банку св. Георгія (1453–1475 рр.) припав на період економічної кризи і остаточного занепаду генуезьких колоній, їх боротьби з турками. Відбулися зміни у системі оборони фортець і замків Газарії. Зокрема, фортифікаційні укріплення були перебудовані під використання вогнепальної зброї, міські арсенали генуезької Газарії поповнювалися найновішим озброєнням, збільшилася чисельність гарнізонів. Дана тема актуальна, оскільки саме останній етап існування колоній у Причорномор'ї

кардинально відрізняється у плані тактики і стратегії ведення оборони, підготовки та ведення війни, дипломатичної боротьби. Із означеної тематики (у більш широких рамках) автором пропонуваної статті було захищено дисертаційну роботу¹.

Перекривши остаточно чорноморські протоки у 1453 р., турки-османи позбавили генуезьку Кафу підтримки морським флотом, а також завдали відчутного удару по генуезькій торгівлі. Традиційна система оборони почала швидко руйнуватися. Численні виступи місцевого населення, а також часті конфлікти з татарами руйнували цю систему зсередини. Панування турецького флоту в Чорному морі ставило під загрозу існування кожної торгової факторії. І це розуміли в Генуї. Проте метрополія не могла змінити ситуацію. Генуезька республіка, яка зав'язла у боргах, 15 листопада 1453 р. поступилася за символічну ціну (5500 лір) всіма своїми чорноморськими володіннями Банку св. Георгія².

Комуна св. Георгія передала протекторам Банку «місто Кафу, а також всі великі і малі міста, землю, великі і малі фортеці та замки³». Деякі італійські сеньйори отримали у формі «ліцензій» від протекторів Банку землі як у самих факторіях, так і неподалік від них⁴. Ці території частково стали феодалними володіннями генуезьких аристократичних родин Сенарега, Гваско, Маріні, Гвізольфі та Спінола, які відновили і звели тут свої замки. Дві приватні сеньйорії знаходилися біля гирла Дніпра, інші дві – на Таманському півострові і тільки одна – в Криму. Питання появи таких сеньйорій у Причорномор'ї, фортифікації приватних замків та їх подальшої долі досить детально вивчені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників⁵. Тому зупинимося на деяких проблемах військового характеру, зокрема озброєння цих замків і питання їх охорони.

Кримський замок Тасілі, що ототожнюється нині з укріпленням Чобан-Куле, належав братам Гваско. Дослідження показують, що в арсеналі господарів цього замку було озброєння, аналогічне тому, яке було в колоніях Генуї. Наприклад, у 70-х рр. XV ст. на озброєнні замку Гваско перебувала принаймні одна бомбарда⁶. Про ймовірну чисельність збройних підрозділів, підконтрольних цьому сімейству, можна судити на підставі запису протоколу Солдайської курії із т. зв. «Справи братів Гваско». У протоколі вказувалося, що кавалерій і семеро оргузіїв біля казалиї Скуті зустріли Теодоро ді Гваско, з яким було близько 40 людей зі зброєю і довгими ціпками⁷. Нам важко говорити про бойові якості цього загону, однак за чисельністю він близький до гарнізонів великих генуезьких колоній.

Деякі із замків могли мати свої наймані гарнізони, особовий склад яких набирали згадані феодалі. Так, у Батіаріумі існував гарнізон, управління яким здійснював Джованні Бозіо, що в джерелах називався «praesidium»⁸.

У генуезьких факторіях, сеньйоріях, володіннях Феодоро, Кримському ханстві поступово розгортається боротьба між анти- і протурецьки налаштованими угрупованнями, що отримали своєрідне забарвлення у вигляді династичних чвар, конфесійних і етнічних протиріч, що в кінцевому підсумку й вирішило долю півострова в 1475 р.

У Кафі, відірваній від метрополії, час від часу спалахував безлад, викликаний зниженням торговельної кон'юнктури, погіршенням постачання городян продовольством, в апараті управління факторіями розкривалися факти корупції, казнокрадства й порушення законів⁹.

Усе це призвело до гострої кризи, яка поглинула генуезьку Газарію у 1453-1475 рр., призвівши до стрімкого падіння усієї колоніальної системи, створеної італійцями на узбережжі Чорного моря.

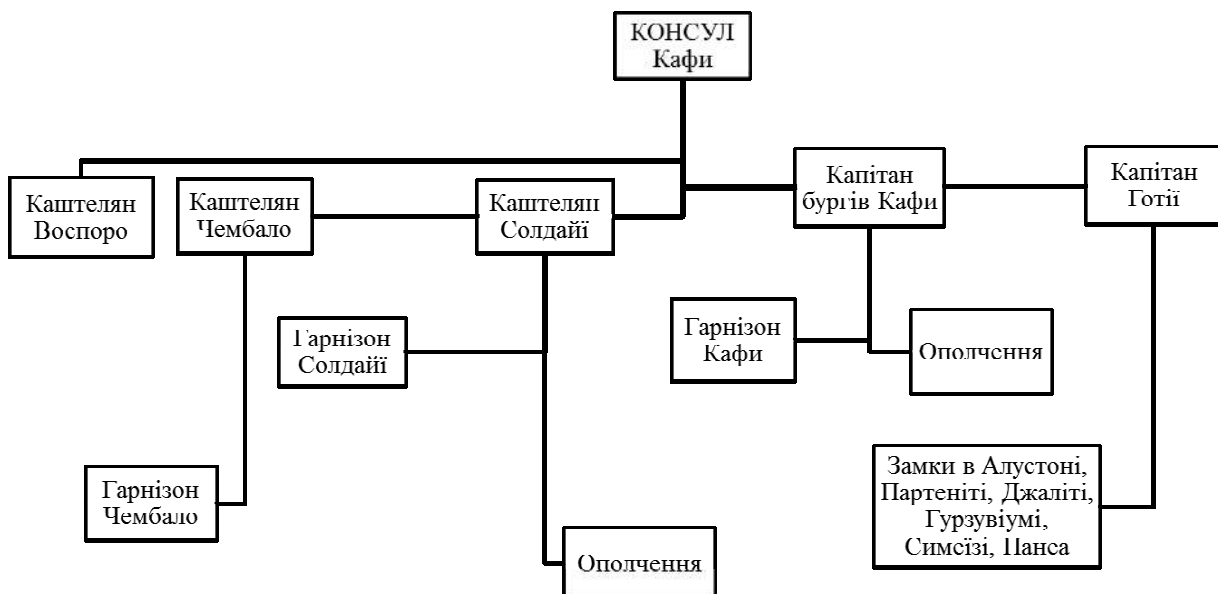

Рис. 1. Військова організація генуезької Газарії у XV ст.

Незважаючи на складну ситуацію, протектори Банку св. Георгія на перших порах намагалися врятувати генуезьку Газарію. З цією метою потрібно було змінювати наявний стан справ у питаннях оборони колоній. Зміни у військовій організації протягом 1453 – 1475 рр. відбувалися у таких напрямках: а) збільшення чисельності гарнізонів; б) подальша перебудова фортифікаційних укріплень для умов використання вогнепальної зброї; в) поповнення арсеналів міст і замків генуезької Газарії найновішою зброєю, у тому числі і гарматами; г) широке використання як окремих кондотьєрів, так і цілих «компаній удачі»; д) подальша мілітаризація колоній унаслідок розширення і зростання ролі військових; е) пошуки можливих військово-політичних союзів з Кримським ханством і Феодоро. Розглянемо ці напрямки більш детально.

Уже 19 листопада 1453 р. керівництво Банку починає формувати експедицію у Кафу, яка повинна була здійснити доставку зброї та солдат (200 найманців) у колонії. Із Генуї кораблі вирушили тільки у березні 1454 р.¹⁰ Навесні 1455 р. у Крим прибуло відразу три експедиції на 6 кораблях. Два кораблі під командуванням Дорія і Ломелліні, що вийшли з Хіоса у березні, зі 100 найманцями на борту; два – Парі де Марі і Баттісти Дорія і ще два – Мартіно Вольтаджо і Джакомо Леоне, що доправили призначених протекторами Банку у факторії нових чиновників, військових і 488 (за іншими даними – 800) найманців з озброєнням¹¹. З цього моменту життя у колоніях починає входити у нормальне русло.

Того ж року Антоніо Ассерето, сабарбарій арсеналу Кафи у листі, відправленому до Генуї 1 липня 1455 р., доповів щодо проведених робіт з відновлення частини стіни і вежі, які обвалилися біля воріт св. Георгія (*murum ruptum et destructum prope portam Gorgi*), ремонту вежі воріт св. Апостолів (*Sanctorum Apostolorum*), відновлення мерлонів (*merla*) і барбакану, що захищав Кайгадорські ворота (*barbacanam porte Caihadoris*). При цьому чиновник жалівся на нестачу коштів (600 соммо) для ремонту оборонних стін по периметру, сходів і настилів тощо. У занедбаному стані перебували також інші укріплені пункти генуезців. Так, солдаїський консул Карло Чікала у 1455 р. сповіщав протекторів Банку про погану захищеність Солдайї, нестачу військ, незадовільного стану веж і стін фортеці¹².

Між 1461 і 1472 рр. у фортецях Криму були посилені бійниці, частково перероблені під використання ручної вогнепальної зброї, відновлені рови, проведено ремонт окремих вузлів оборони. У 1465 р. комуна витратила 1 410 906 аспрів на реконструкцію і відновлення укріплень¹³. Для виконання земляних робіт залучалося все працездатне населення. Як засвідчує вірменське писемне джерело, автор якого, очевидно, був сучасником тих подій, «у році 916 (1467 р. – А. К.) нова цитадель і огорожа Кафи

були відновлені і закінчені. І франки, вірмени, а також ромеї піднімаючись зі своїми єпископами і священниками, ... благословили це місце»¹⁴.

Перебудова фортифікацій і пристосування їх до використання вогнепальної зброї було справою нелегкою. Традиційна система фортифікацій, сформована з 1300 по 1400 рр., виявилася зовсім непристосованою для захисту фортець від артилерії. Старі вежі, маючи, як правило, невисокі склепіння і дахи невеликого діаметру, не були пристосовані для розміщення гармат. У Західній Європі ці дахи інженери зносили, а замість них споруджували майданчики, на які можна було поставити одну-дві гармати, але це завдавало обложеним особливих незручностей, оскільки гармати вели навісний вогонь і били в одне місце. Їх доводилося постійно перетягувати, щоби встигнути за переміщенням ворога, а це сильно розхищувало стіни. Так само часто виникали проблеми з вежами і донжонами. Не на всі вежі можна було встановити артилерію. Внутрішній діаметр деяких з них був такий малий, що гармати не поміщалися¹⁵. Все ж інженери намагалися якимось чином пристосувати ці нововведення.

У 1470 – 1471 рр. до Кафи були відправлені з Генуї два німецьких спеціалісти з артилерії із Аахена і Страсбурга, один генуезець, спеціаліст із виготовлення гармат і один француз, артилерійський офіцер, спеціаліст із виготовлення пороху та селітри. Також до них долучився військовий інженер-будівельник фортець Антоніо Боніно, якому доручили оглянути всі побережні укріплення Криму й у разі потреби довести їх до рівня сучасних вимог фортифікаційного мистецтва¹⁶. На допомогу інженеру в 1472 р. сушею через Лемберг (Львів) вислали 150 майстрів, які повинні були поновити всі укріплення¹⁷. У цей же час масарії фіксують використання у 1470 р. значних коштів на подальшу оптимізацію оборони факторій. На відновлення фортифікаційних укріплень було затрачено 713 518 аспрів, окрема стаття витрат передбачала використання 447 043 аспрів на виготовлення гармат і боєприпасів до них¹⁸.

Протектори Банку св. Георгія прекрасно розуміли, що втримати у своїх руках колонії дуже важко. Чорноморська торгівля не приносила ніяких прибутків, тому завдавала дедалі більше збитків Банку. Допомога колоніям з кожним роком зменшувалася. Перш за все це відбилося на відправці у Крим найманих підрозділів. Останній великий контингент військ чисельністю 250 солдатів прибув у 1456 р.¹⁹ У 1460 р. до Кафи з метрополії морським шляхом протектори відправили два кораблі із 150 солдатами на борту²⁰. Суходолом було послано загони під командуванням вихідців із Кафи, капітанів Константіно Сарка і Христіано Каттанео²¹. З часом Банк почав вести політику скорочення гарнізонів, і нові контингенти військ прибували до Кафи нестабільно. Це зумовлювалося, з одного

боку, величезними витратами на утримання найманців, а з другого – небажанням воїнів вирушати у далекі колонії, що стояли за крок від загибелі. Серед офіційної документації архіву Банку св. Георгія знаходимо відомості про те, що 27 лютого 1471 р. протектори звернулися до міланського герцога (Генуя в той час перебувала під протекторатом Мілану) з проханням дозволити набрати необхідну кількість солдатів, досвідчених у військовому мистецтві (*stipendio conducatur aliquos viros idoneos et in arte militari peritos*) у землях Ломбардії з подальшою їх відправкою у Кафу сухопутними шляхами (*decrevimus via terrestri carum*)²². Однак чи здійснилися ці плани, невідомо.

Місцеві офіціали у Кафі шукали можливості набирати необхідні для оборони факторій війська на суміжних територіях, що межували з Кримом. З дозволу Казимира IV у 1465 р. кафинцями було найнято на українських землях близько 500 козаків, які під керівництвом жителя Кафи Галеаццо (*per Galeaczer, civem et nobilem Caffensem*) поверталися у Крим. У Брацлаві найманці зав'язали суперечку з місцевими міщанами і вбили одного з жителів, підпаливши місто. У погоню за козаками кинувся князь Михайло Чарторийський з гарнізоном литовських найманців. Ватаги найманців чотири рази відбивали атаки литовців, проте під час переправи через Буг війська Чарторийського зуміли знищити загін Галеаццо. Самому капітану, п'ятьом козакам і ще сімом генуезцям вдалося дістатися до Кафи²³.

Подальша мілітаризація життя колоністів у генуезькій Газарії проявилася і в певних змінах правових засад, що регламентували устрій Солдайї і Чембало. За реформою 1454 р. функції каштеляна були відділені від обов'язків консула, і тепер на цій посаді перебували фахові військові, що безпосередньо займалися вирішенням військових питань. Консулам відводилася повна адміністративна і політична влада у колоніях. Каштеляни обиралися на конкурсній основі²⁴. Як і в попередні часи, основним кодексом, що регламентував військовий устрій міст і замків Газарії, залишався Статут 1449 р., в окремі положення якого було внесено зміни.

Важливим нововведенням Банку св. Георгія стало використання кондотьєрів у генуезьких колоніальних військах у Криму. Більшість сучасних дослідників відносить їх появу на території Італії до початку XIV ст.²⁵ Кондотьєрами називали капітанів найманих різноетнічних військових загонів, так званих «компаній», що служили тим, хто більше заплатить. Більшість воєн між італійськими сеньйоріями не призводили до вирішальної перемоги однієї зі сторін. Географічна ізоляваність італійського театру воєнних дій також була на руку для «*capitano di ventura*». Тому система активного використання кондотьєрських компаній продовжувалася аж до початку XVI ст.²⁶

Протектори надавали кондотьєрам гроші, продовольство і фрахт²⁷. У лігурійських джерелах середини XV ст. збереглися писемні відомості про їх військову службу в Кафі. В основному це були корсиканці²⁸.

У 60-х – 70-х рр. XV ст. Кафа намагається створити певний військовий союз з грецьким князівством Феодоро та Кримським ханством, спрямований проти османської загрози. Колишні противники повинні були стати союзниками. Проте така політика мала лише частковий успіх. Внаслідок окремих поступок у торгівлі, а також у територіальних володіннях Готії певний умовний союз з Феодоро вдалося укласти. Підтвердженням цього стало те, що феодорити поширили свій вплив на деякі території Готії, зокрема Алустон (нині – Алушта) і його округу, які в період протекторату Банку св. Георгія могли перебувати у «подвійному» підданстві²⁹. Складна внутрішньополітична ситуація в Кримському ханстві, пов'язана з престолонаслідуванням завадила залучити до цього союзу татар. Це зробило його неефективним і слабким у протистоянні з могутньою Османською імперією. Генуезька Кафа шукала і альтернативні шляхи створення військово-політичних союзів: як із польським королем Казимиром IV, так із валахським князем Владом III Цепешом³⁰. У 1462 р. кафинський консул Рафаеле Монтеросо з двома масаріями звернувся до Казимира IV з проханням прийняти генуезькі колонії в союзники під час підписання договору короля з султаном³¹. Проте поляки від такої пропозиції відмовилися.

31 травня 1475 р. флот османів підійшов до Кафинського порту і наступного дня висадився на узбережжі біля церкви Успіння Богородиці (*St. Maria de mezo avosto*)³². Почавши обстріл зовнішньої лінії оборони 2 червня, туркам вдалося до 4 червня зруйнувати тільки невелику частину стіни зовнішнього оборонного кільця³³. Проте це викликало сум'яття серед жителів міста: «городяни, греки й вірмени, повстали проти латинян. Останні, почувачи себе чисельно занадто слабкими, щоб довше захищатися, повідомили начальників турків, що бажають здатися на милість ворога». Так виглядає версія, що викладається в анонімному листі, відправленому з Хіоса 8 липня 1475 р. При цьому автор додає: «Можна сказати, що турецький адмірал завдяки татарам, заволодів Кафою майже без бою»³⁴. Звідси стає очевидним те, що генуезці при бажанні оборонятися досить легко могли придушити вогонь турецьких батарей, що вели обстріл оборонних укріплень міста. Тому основною причиною здачі міста османам варто визнати повну деморалізацію її захисників, як про це писали окремі дослідники³⁵.

Після капітуляції османам дісталось добре укріплене і оснащене найсучаснішою на той час вогнепальною зброєю місто. Після капітуляції Кафи легкі перемоги великого візира у Газарії

закінчилися. Протягом п'яти місяців османам довелося брати штурмом або тривалою облогою фортецю за фортецею. З генуезьких володінь особливо затятий спротив туркам чинили жителі Солдайї, яка була взята штурмом тільки після блокади і виморювання голодом³⁶. При завоюванні Готії турецькі війська, очевидно, розділилися на кілька частин для захоплення основних стратегічних опорних пунктів на узбережжі й у глибинних гірських районах. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть виявлено сліди пожеж, що датуються третьою чвертю XV ст. у Лусті, Фуні, на території укріплень Гурзувіта і Симейза³⁷.

Ми не маємо писемних джерел, що оповідають про долю Чембало і його гарнізону під час походу адмірала Гедик-Ахмета у 1475 р. Матеріали археологічних досліджень, які проводилися на території цитаделі міста В. Мицом, М. Алексєенком і С. Д'ячковим, дозволяють стверджувати, що гарнізон фортеці з боєм покидав укріплення³⁸.

Отже, підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що на останньому етапі існування військової організації генуезьких колоній Північного Причорномор'я – протягом 1453 – 1475 рр. – відбуваються зміни у геополітичній ситуації, зумовлені турецькими завоюваннями, претензіями Феодоро і Кримського ханства на гегемонію в регіоні. Унаслідок цього з'являються тенденції, які проявились у напрямку збільшення чисельності гарнізонів, перебудови фортифікаційних укріплень, широкого використання кондот'єрів, подальшої мілітаризації колоній, використання нових видів зброї. Відзначимо, що завоювання османами генуезьких колоній у 1475 р. стало наслідком не прогалин у побудованій італійцями військової системі, а політичних, соціально-економічних і етнічних процесів у регіоні, що збіглися на зламі епох й ознаменували початок Нового часу.

¹ Кузь А. Генуезька Газарія у другій половині XIII–XV ст.: військовий аспект розвитку: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузь Анатолій Іванович. – Чернівці, 2012. – 302 с.

² Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice») // Феодальная Таврика: материалы по истории и археологии Крыма. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 198, 200; Babinger F. Mehmed the Conqueror and His Time / Franz Babinger. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – P. 119.

³ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // ASLSP. – 1868. – T. VI. – Doc. IV.

⁴ Мыц В. Л. Частная итальянская сеньория XV в. в Северном Причерноморье (по материалам исследования замка Тасили 1459/60 – 1475 гг.) // Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea. – Iași, 2005. – P. 515.

⁵ Дело братьев Гуаско / [пер. с лат. С. А. Милицына] / Секиринский С. А. Очерки истории Сурожа IX – XV вв. – Симферополь, 1955. – Приложение №2. – С. 73 – 94;

Кирилко В. П., Мыц В. Л. Укрепление Чобан-Куле (по материалам раскопок 1992 – 1993) // «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических»: сборник научных трудов: (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). – К.: Стило, 2004. – С. 205 – 245; Мыц В. Л., Кирилко В. П. Исследования средневекового укрепления Чобан-Куле // Археологические исследования в Крыму (далее – АИК), 1993 год. – Симферополь, 1994. – С. 106 – 113.

⁶ Зибалов А. А. Армия и флот генуезских колоний Северного Причерноморья XIII–XV вв.: дипломная работа образовательно-квалификационного уровня «специалист». – Х., 2007. – С. 61.

⁷ Дело братьев Гуаско... – С. 75.

⁸ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – Doc. CL, p. 356.

⁹ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в.: контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – С. 234.

¹⁰ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VI – Doc. IX, p. 47.

¹¹ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в... – С. 239–240; Волков М. Четыри года города Кафы (1453, 1454, 1455, 1456) // Записки Одесского общества истории и древности. – 1872. – Т. VIII. – С. 112, 118–119.

¹² Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VI. – P. 304, 321–322; Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. Крепость в Судак. – Симферополь: Таврия, 1980. – С. 34–35.

¹³ Balard M., Veinstein G. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottoman // Le paysage urbain au Moyen Âge: actes du XIe Congrès des Historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public. – Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1981. – P. 871; Balard M. Les formes militaires de la colonisation génoise (XIII – XVe siècle) // Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde Méditerranéen au Moyen Age. – Madrid, 1988. – P. 76.

¹⁴ Cazacu M., Kevonian K. La chute de Caffa en 1475 a la lumière de nouveaux documents // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1976. – An. XVII. – №4. – P. 502.

¹⁵ Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / [пер. с англ. Е. В. Ламановой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С. 168–171.

¹⁶ Чиперис А. М. Борьба народов юго-восточного Крыма против экспансии султанской Турции в 50 – 70 гг. XV в. // Ученые записки Туркменского государственного университета. – 1960. – Вып. 17. – С. 145.

¹⁷ Колли Л. Падение Каффы: последние годы генуезских поселений в Крыму (1466 ? 1475) // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далее – ИТУАК). – 1918. – №54. – С. 139, 150.

¹⁸ Balard M. Les formes militaires... – P. 76.

¹⁹ Волков М. Четыри года города Кафы... – С. 141.

²⁰ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VII. – P. 38, 45, 47, 50, 57, 62–69.

²¹ Гейд В. История восточной торговли в средние века / [пер. с нем. Л. П. Колли] // ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 166.

²² Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VII. – P. 749.

²³ Ioannis Dlugossii. Annales seu, Cronicae incliti Regni Poloniae / [ed., cura. et introd. scripsit I. Da, browski]. – Kraków: Państwowe Wydawn. Naukowe, 2005. – Liber 12. – Pt. 1. – S. 472–575; Przezdzicki A. Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. – Wilno: Nakład i druk Teofila Glucksberga, 1841. – T. 1. – S. 59–60; Кулаковский Ю. Про-

шлоє Тавриди / [вступ. стат. Л. Матвеевой]. – К.: Стилос, 2002. – С. 192.

²⁴ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VI. – Doc. XCVII, LXVI.

²⁵ Гуковский М. А. Итальянское Возрождение. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 165-166.

²⁶ Gran dizionario teorico-militare contenente le definizioni di tutti i termini tecnici spettanti all'arte della Guerra / [by Anonymous]. – Italia, 1847. – P. 248.

²⁷ Balard M. Les formes militaires... – P. 77.

²⁸ Про службу корсиканців у Кафі та інших містах Газарії детальніше див.: Кузь А. Корсиканські кондот'єри на службі в Кафі (50-ті рр. XV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2011. – Вип. 583 – 584. – С. 91 – 95.

²⁹ Бертъ-Делагард А. Каламита и Феодоро // ИТУ-АК. – 1918. – № 55. – С. 26; Мыц В. Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50 – 70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней: сб. науч. тр. по мат. конф. к 100-летию присвоения Алуште статуса города. – К.: Стилос, 2002. – С. 279.

³⁰ Dubiecki M. Kaffa, osada genuenska i jej stosunek do Polski w XV wieku: studyum historyczne // Obrazy i studia historyczne. – Warszawa, 1899. – Ser. 2. – S.15-23.

³¹ Listy Genuencykow do Kazimierza Jag. z Kaffy 1462 r. / [wyd. L. Hubert] // Pamietniki Historyczne. – 1861. – T. 1. – S. 1 ? 13.

³² Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VII. – P. 242.

³³ Шостак В. История Черноморской торговли в средних веках. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – С. 153.

³⁴ Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. – 1911. – № 45. – С. 15.

³⁵ Надеждин Н. И. О происхождении, существовании и падении итальянских торговых поселений в Тавриде // Вестник Европы. – 1828. – № 19 (окт.). – С. 183-185.

³⁶ Калмыков З. А. Заметки об истории Судака и его обитателей. – К.: Стилос, 2010. – С. 32; Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. – Cambridge: Mass., The Mediaeval academy of America, 1936. – P. 247.

³⁷ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в... – С. 444.

³⁸ Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало // Древности – 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – С. 286.

**Анатолій КУЗЬ
(Черновці)**

ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ГЕНУЭЗСКОЙ ГАЗАРИИ В ПЕРИОД ПРОТЕКТОРАТА БАНКА СВ. ГЕОРГИЯ (1453–1475 гг.)

В статье автор анализирует состояние военной организации генуэзской Газарии во второй половине XV в. Изменения в военной сфере, по мнению автора, в течение 1453 – 1475 гг. заключались в увеличении численности гарнизонов, дальнейшей перестройке фортификационных укреплений для условий использования огнестрельного оружия, пополнения арсеналов городов и замков генуэзской Газарии новейшим оружием, широко использовании кондотьеров, дальнейшей милитаризации колоний вследствие расширения и роста влияния военных.

Ключевые слова: колония, тактика, военная организация, вооружение, метрополия, фортификация, военный союз.

**Anatoliy KUZ'
(Chernivtsi)**

THE MILITARY ORGANIZATION OF GENOESE GAZARIA IN PROTECTORATE OF BANK OF ST. GEORGE (1453–1475)

In article the author analyzes a condition of the military organization of Genoese Gazaria in second part of 15th century. Changes in military sphere, according to the author during 1453–1475 consisted of increase in number of garrisons, the further reorganization of fortification for use of fire-arms, replenishment of arsenals of cities and locks of Genoese Gazaria with the newest weapon, wide use of condottieri, the further militarization of colonies due to expansion and growth of military influence.

Keywords: colony, tactics, military organization, weapons, metropolis, fortification, a military alliance.

УДК: 94(477.75) «17»

**Галина ЯЦЕНЮК
(Чернівці)**

РОЗБУДОВА ДВОХ СТОЛИЦЬ – КИЄВА І БАТУРИНА – В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті охарактеризовано особливості розбудови двох столиць – Києва і Батурина в часи правління гетьмана Івана Мазепи. В статті наголошено, що перебуваючи на посаді гетьмана, Іван Мазепа всіляко намагався сприяти культурному розвитку цих двох міст. Також прослідковується той факт, що під час розбудови Києва гетьман особливу увагу приділяв будівництву та ремонту церковних споруд (церкви, монастирі, навчальні заклади). Щодо Батурина, то тут в основному велося будівництво гетьманського палацу та будівель, пов'язаних з ним.

Ключові слова: Київ, Батурин, гетьман, церква, монастир, резиденція, козацтво.

Дбаючи про розвиток культури на території України, гетьман Іван Мазепа в першу чергу приділяв найбільше уваги розбудові церков і монастирів різного значення. Однак особлива його увага цілком природно заслужено була звернена на розвиток таких двох важливих і в політичному, і в культурному плані міст, як Київ – столиця всієї України і Батурин – як гетьманська столиця.

Передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві нові маєтності, або підтверджувала давні. Так, гетьман надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку

Ніжинського полку¹. У 1689-1690 рр. його власністю стають також села, містечка Муровськ, Церковище, Білогородка, Рословичі, Мала Бугайвка, Снетинка, Крушинка, Маршеловка, Жилини, Трипілля². Універсалам від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина³. У 1703 р. гетьман підтвердив за обителлю право на озеро Расине⁴. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

В комплексі споруд Софійського монастиря знаходилася резиденція київського митрополита В. Ясинського. Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Могили були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври⁵. Митрополит Гedeон навіть проводив розчистку від завалів західної частини собору, розпочав реставрацію його західної стіни. До 50-річчя гетьмана один з відбудованих вітарів собору названо (27 серпня 1689 р.) на честь собору св. Івана Предтечі⁶. Значні роботи з відродження обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України. Адже у східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутиками незалежної держави⁷. Пожежа 1697 р. завдала чимало шкоди дерев'яним будовам Софійському собору. «Пожар ночью, – писав В. Ясинський царю, – незапной, страшной... сгорели митрополичьи келии и хранилища, погбли книги и грамоты и ... предверие церковное многим иждивением вновь каменно составленное падеся ужасно же паки восстановления требует»⁸.

Завдяки допомозі гетьмана Софійський собор був відреставрований, з північного та південного боку до нього були прибудовані вітарі Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський, зведені чотири нові куполи. Крім того, верхи двох веж набули форм куполів, у самих спорудах були розміщені вітарі Преображення Господнього, Вознесіння Господнього. Загалом виконано значний обсяг робіт. У грамоті 1706 р. В. Ясинського Видубецькому монастирю митрополит же зазначав, що «призрением патронским рейментарским ясневельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»⁹. Тобто внутрішні розписи, церковні прикраси-начиння з'явилися у соборі до 1706 р. У 1699–1707 рр. довкола монастиря зведені високі мури з двома виходами, прикрашені красивими дзвіницями. На головному вході постала Триумфальна дзвіниця, на якій встановлено 13-тонний дзвін «Мазепа». На шпилі триярусної південної вежі поміщено позолочену крилату постать покровителя Києва архістратига Михаїла¹⁰. Як пригадувала старшина під час Бен-

дерської комісії, реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50 000 зол.»¹¹.

Софійському монастиреві як місцю перебування митрополита був наданий старий костел колишнього домініканського монастиря, який у 1690-х роках оновлено у православний храм. На базі цієї обителі утворено Петропавлівський монастир.

Універсали отримали й інші монастирі. Зокрема Київський, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. Вони отримали села Вигурівщину, Глевахи, Малютки та Юр'ївку, які колись раніше надав ченцям Б. Хмельницький. Наступного року правитель України звільнив від сплати податків до військового скарбу молдавських переселенців, які оселились у Вигурівщині, монастирській маєстності Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1699 р. І. Мазепа не тільки підтвердив набуті, куплені маєстності, греблі, озера цієї обителі, а й, передав їм у володіння порожні селища Кривкувщину та Данилівну з перспективою заселення, надав можливість «продавати на их монастирскую потребу» мед, пиво, горілку, жителів Подолу обклали Куницьким податком, який ішов теж на збільшення прибутків для відбудови духовного закладу¹².

Надзвичайно багато зробив Мазепа для Києва. В місті його коштом в 1690 р. було зведено новий кафедральний собор із каменю при монастирі Св. Миколи, 1698-го при ньому ж – церкву Св. Богоматері, при Печерському – церкву Всіх Святих, при Братському – велику нову церкву Св. Єпіфанії. Його пожертвами та зусиллями в 90-х рр. було реконструйовано Софійський кафедральний собор у Києві, обнесено кам'яною огорожею Печерський монастир – вельми дорогий захід на ті часи, зроблено прибудову й позолочено баню церкви Вознесіння Марії при тому ж монастирі. За свідченнями мазепинських старшин, наведеними в Праці Позняка «Про Бендерську комісію», гетьман був причетним і до створення дзвіниці з великим дзвоном, що зберігся до наших днів.

Софіївська кафедра в Києві, найкраща і найбільша будова старокнижної доби, закладена кн. Ярославом Мудрим в 1037 р., при реставрації за кошти І. Мазепи в роках 1690-1697 рр., значно змінила свій зовнішній вигляд і розміри¹³. Тоді збільшено цілу будову не тільки на ширину опасань, але добудовано ще пару широких бань і таким чином храм став дев'ятибанним. Стіни і бані надбудовані й наново 4 нові бані. Нові частини і зокрема бані та деталі виведені в оригінальних формах українського чи то мазепинського бароко і надають будові, як узагалі цілій архітектурі Києва, своєрідного українського характеру¹⁴.

Києво-Братський монастир на початку 1690-х років збудував на кошти гетьмана І. Мазепи величезну Богоявленську церкву, а в роки 1703-1704 –

велику кам'яницю для Академії також на пожертву І. Мазепи¹⁵.

Досить сказати, що на кошти Івана Мазепи побудовано 4 нові великі київські церкви, розбудовано 5 інших величавих будов старокнижної доби і закінчено будівництво 3 церков, розпочате його попередниками. Всі ці 12 храмів будувалися впродовж 1690–1706 рр., причому найінтенсивніше будовано в роках 1695–1700.

Активно розбудовуючи Київ, гетьман І. Мазепа намагався максимально підтвердити статут міста як «другого Єрусалима». Ідея уподібнення Києва священному Єрусалиму, де починалось християнство, була популярною ще в XI–XII ст. Ідеалізація міста Божого у руській літописній традиції, церковних творах вплинула навіть на характер забудови столиці Київської Русі. Повернути колишній столиці Київської Русі належний їй статус серед інших населених пунктів України мріяли більшість зверхників Гетьманщини (гетьман Іван Самойлович у листі до Івана Сірка та запорожців називає Київ містом, «яке є так само як Єрусалим, гніздом усього руського православ'я»¹⁶). За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Київського Братського Богоявленського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищували вкладання його правлячих попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день Св. Володимира зазначав у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном»¹⁷. Оскільки гетьман за діючими на той час законами займався фінансовими питаннями практично самостійно, не був непідзвітний у цьому питанні ні царським урядовцям, ні гетьманській старшині, то він розпоряджався коштами автономії так, як вважав за необхідне. Він міг дбати лише про себе та свою родину. Зрозуміло, що Мазепа не біднував. Він мав можливість жити заможного, навіть розкішно, оскільки обіймав найвищу посаду в Гетьманщині. Однак як високоосвічена людина свого часу гетьман не ставив для себе найвищим пріоритетом питання нагромадження власних статків¹⁸. Як показують джерела, головні фінансові витрати зосереджувались у гетьманській скарбниці на духовні потреби, зокрема відродження київських святинь. Передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві додаткові маєтності, підтверджувала дані¹⁹.

Значні маєтності були надані Київському Кирилівському монастирю. Він отримав згідно з універсалом від 26 червня 1692 р. додатково озера Жировку, Затон, Дожиравки, Домаху, Чучинку, Піщану і Подбусне²⁰.

Києво-Печерську Воздвиженську дівочу обитель очолювала Марія Магдалина, мати І. Мазе-

пи. Згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі з 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про надання їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та направу колодязя. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше. Діяльність ігумені активізувалась після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини до Москви у грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері. Государі Іоан та Петро Олексійовичі врочисто зустріли ігуменю²¹. Черниць, що супроводжували Марію Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдарували. За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням лежащими угодьи, с мельницами, с полями, и санными покосы, и с озеры, и с лесы, и с иными всякими угодьи». Універсалом від 6 листопада 1688 р. гетьман надав жіночій обителі у підпорядкування села Старицю і Сенківку, у 1692 р. – селище Русанів²².

За Київським Флорівським жіночим монастирем 10 лютого 1689 р. І. Мазепа підтвердив володіння селами Дмитровичі і Вишеньки, за Київською Пустинно-Миколаївською обителлю затвердив містечка Максимівку та Городище.

Таким чином були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їхніх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, оновити їхні іконостаси, замовити нові ікони тощо. Отже, саме ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва. Тут були відновлені та збудовані: церкви – св. мучениць Софії, Віри, Надії, Любові²³ (1689 р.), Петропавлівська (1691 р.), Різдва Іоанна Хрестителя з дзвіницею (1691 р.), преподобного Варлаама (1691 р.), Борисоглібська (1692 р.), Іллінська (1692 р.), святої Катерини (1690-ті рр.), Петропавлівська трапезна (1694 р.), Трьохсвятительська (Василівська) (1695 р., 1706–1707 рр.), Різдва Богородиці (1696 р.), Троїцька (бл. 1696 р.), Воскресенська (1698 р.), Феодосіївська з теплим вівтарем в ім'я великомученика Іоанна-воїна (1698 р.), Воскресенська (1698 р.) з вівтарем в ім'я апостолів Петра та Павла, Всіх Святих (1696–1698 рр.), Миколаївська лікарняна (кінець 1690-х), Трапезна Покрови Богородиці (кінець 1690-х рр.), Здвиженська або за іншою назвою – Воздвиження Хреста Господнього (1700 р.), Онуфріївська (1698–1701 рр.), Івана Кушника (1698–1701 рр.), Спаська трапезна (1696–

1701 рр.), Вознесенська (1701–1705 рр.); муровані собори: Свято-Троїцький Києво-Кирилівський (1695 р.), Миколаївський (1690–1696 рр.), Бого-явленський (1693 р.), Софійський (1697–1700 рр.), Георгіївський (1696–1701 рр.), Успенський (1690-ті рр.); триярусна дзвіниця та мури Софійського монастиря (1699–1707 рр.), мури Києво-Печерської лаври (1698–1701 рр.), триярусна дзвіниця Пустинно-Миколаївського монастиря (друга половина 1690-х рр.)²⁴. Значна кількість зазначених вище церковних споруд будувалась під патронатом самого гетьмана І. Мазепи та його соратників. Прикметною особливістю років його правління стала особливість практики мурування храмів. Дерев'яні церкви швидко руйнувалися, часто згорали під час пожеж, були недовговічними. Тому при поліпшенні фінансового стану монастирів на часі постало питання про будівництво надійніших кам'яних соборів, церков, які б служили і майбутнім поколінням. Великі масштаби будівництва у Києві потребували великої кількості мулярів. До цього в Україні їхня праця застосовувалася дуже рідко. Села, містечка та міста, як правило, мали переважно дерев'яну забудову. У цьому зв'язку гетьман звернувся по допомогу до російських зверхників, під управлінням яких був приказ кам'яних справ. Київ став головним місцем будівничої діяльності гетьмана. Це місто відроджується як духовний центр України. Величні споруди, зведені або розбудовані коштом Івана Мазепи та його соратників, стали чи не найбільшими перлинами древньої столиці України. Він опікувався письменством, наукою, мистецтвом і церквою, вірним якій залишався завжди. Саме тому ще довго після його смерті, коли пам'ять про нього затирали у найменших закутках, його портрет залишався на одному монастирському вівтарі²⁵.

Михайлівський Золотоверховий монастир у Києві – це друга найвизначніша будова старокнижної доби, яка була реставрована І. Мазепою, і згодом у 1715–1716 рр. набула барокового виду²⁶. До нього у 1688 – 1690 рр. було прибудовано з північного боку мурований вівтар св. Варвари. Гетьман подарував обителі у 1699–1701 рр. срібну 32-кілограмову раку св. Варвари, красиво оформлену фруктовими гірляндами та букетами. У 1690–1695 рр. у Михайлівському Золотоверхому соборі з'являються ще дві нові бані – над жертovníком та дияконником, головна ж баня стає двоярусною²⁷. Головна, соборна церква Успіння Богородиці Києво-Печерської Лаври – це третя найцінніша пам'ятка Києва ХІ ст. Коштом І. Мазепи була розбудована в 1695–1696 рр. Як свідчать тогочасні гравюри церкви, до тьор первісних прибули ще дві бокові, а з західного чола добудовано розкішні фронтони перед входом і над ним²⁸.

Нараховується не менше 20 великих будов фондів і розбудованих гетьманом І. Мазепою протягом 1687–1706 рр., тобто припадає одна велика будова на кожний рік гетьманування І. Мазепи.

Таким чином, були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, відновити їхні іконописи, замовити нові ікони тощо. Сама ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва.

Отже, фактично у час свого керівництва І. Мазепа реалізував зі своїми однодумцями почесну місію перетворення Києва у «другий Єрусалим». Місто сяло позолотою бань відновлених соборів. Воно вражало красою, величчю монастирів. Ніколи до цього Київ не мав стільки діючих церковних споруд, які були відроджені, розбудовані за невеликий проміжок часу.

Гетьманською столицею в часи Івана Мазепи було визначено місто Батурин, але порівняно з Києвом І. Мазепа досить незначні кошти приділяв на розбудову своєї резиденції. Однак це можна пояснити тим, що на той час побутувала ідеологія та орієнтація в культурному плані, що Київ є другий Єрусалим. Ось чому гетьман І. Мазепа не надавав великого значення розбудові гетьманської столиці. Як видно із записок-зауваг старця Леонтія, який у 1700 р. відвідав Батурин, «строенье в нем поплотше Глухова и светлицы гетманские и город не добре крепок, да еще столица гетманская»²⁹. У доносі Василя Кочубея теж знаходимо підтвердження вищезгаданому: «Батурин 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились». У цьому красномовному факті – не байдужість чи пасивність гетьмана. Батурин, за всіма ознаками, для нього був тимчасовою військовою резиденцією. Вона мала все необхідне для виконання гетьманських повноважень. Однак тут, крім гетьманського палацу, старенької фортеці, нічого не було. Наближений до гетьмана старшинський генералітет не змагався у будівництві красивих хором, як це спостерігалось у Москві, де російські можновладці мурували пишні палаци. За правління І. Мазепи практично всі головні фінансові потоки Гетьманщини спрямовувалися для розбудови Києва. Кошовий Василь Кузьменко 26 лютого 1693 р. не випадково дякував українському зверхнику за відродження давнього міста як «другого Єрусалима»³⁰.

Однак не можна стверджувати, що І. Мазепа зовсім не дбав про власну столицю. Так, за документами Бендерської комісії, І. Мазепа виділив понад 20000 золотих на побудову кам'яного Троїцького собору, 4000 золотих – на зведення мурованого храму святого Миколи (у 1708 р. ще був незакінченим), 15000 золотих – на будівництво дерев'яних церков Воскресенської та Покрови Богородиці³¹. На прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Москви прислали відомого будівничого, «кам'яних споруд художника» Д. Аксамитова, який привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови (очевидно, для

збудованого Троїцького собору)³². За пропозицією В. Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі був поставлений особливий протоієрей – намісник київського митрополита – «первый по киевском протопопе, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной».

Завдяки археологічним розкопкам стало відомо, що на місці Троїцького собору з другої чверті XVII ст. стояла дерев'яна церква. У 1690–1692 рр. на її ділянці місцеві будівничі коштом Мазепи спорудили цегляний головний собор гетьманської столиці Святої Живоначальної Трійці з високою дзвіницею. 1692 р. Під час навали царських військ у 1708 році Троїцький собор було пограбовано й спалено. Руїни церкви та дзвіниці розібрали наприкінці XVIII століття. Вірогідно, Троїцький собор Батурина належав до типу барокових тринавових баневих базилік, поширених у католицьких країнах. Самойлович і Мазепа трансплантували цей тип храму з архітектурної школи Вільни (Вільнюса) й адаптували до української православної традиції у 1670–1690-х рр. Напевно, батуринський храм побудували за зразком знаменитого семибаневого базилікового собору Троїцького монастиря у Чернігові (1679–1695 роки), який спорудив і оформив за стилем зрілого віленського бароко запрошений з Вільни знаний німецький архітектор Йоганн-Баптист Зауер.

У центральній частині собору виявили зруйнований і пограбований підземний склеп, де був похований якийсь поважний сучасник Мазепи, можливо, перший настоятель чи благодійник храму.

Поблизу собору Святої Трійці та на цитаделі археологи дослідили рештки двох спалених дерев'яних жител гетьманського періоду. У підвалі одного з них виявили кістяки двох забитих мешканців. Під час земляних робіт у південному передмісті Батурина знайшли багато кісток (збереглося сім черепів) дорослих та дітей, які, правдоподібно, загинули під час нападу військ О. Меншикова за наказом Петра I 1-2 листопада 1708 р. після офіційного переходу гетьман І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Один з черепів розкrojений майже навпіл, а другий має пробите чоло.

За часів І. Мазепи Батурин поділявся на дві укріплені частини – міську фортецю та замський замок-резиденцію на Гончарівці, де наприкінці XVII століття і було споруджено палац гетьмана. Для цього була вибрана ділянка площею близько 9 га, по периметру якої з напільного боку (із заходу та півдня) відривається рів та насипається вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Центром садиби був триповерховий палац, поряд – дерев'яна церква. Згідно з малюнком руїн палацу німецького мемуариста Фрідріха Вільгельма фон Берггольца 1744 р., будівля палацу була симетричною, з центральною композицією, триповер-

ховою, з мансардою, що завершувалася великим бароковим фронтоном-аттиком із заокругленим вікном у центрі. Будівлю оперізував розвинутий цоколь. Зовні поверхи відокремлювалися карнизами. При погромі 1708 р. палац був повністю пограбований, але не зруйнований. Розібраний на будівництво місцевими жителями протягом XVIII–XX ст.

У науковій літературі є багато згадок про гетьманські палаци, що існували в Батурині. Свідчення документів та літописів констатують, що на Замку будівлі не збереглися, а на Гончарівці є западина, яка у XIX ст. ще мала перекриття підвального поверху та цегляні стіни³³.

Обстеження території міста, проведене М. Цапенком у XX ст., дозволило йому зафіксувати, що: «Там же в земле находятся остатки гетманского замка в Батурине»³⁴. Дослідник вказав на єдину можливість з'ясування плану палаців у Батурині, а саме: розкриття за допомогою археологічних розкопок залишків будівель, що зберігаються в ґрунті нижче рівня сучасної поверхні.

Завдяки висновкам археологів стало відомо, що на момент пожежі 1708 р. гетьманський палац мав значні розміри (21 x 25 м) і знаходився перпендикулярно до краю тераси р. Сейм, довгою (північно-західною) стороною в бік Воскресенської Замкової церкви, а вужчою – у бік Замкової брами.

У документах XVIII ст. згадується «... військовий мурований малий дім, три палати»³⁵. Якщо існував малий дім, то, напевно, існував і великий, але згорів під час пожежі 1708 р. і на поверхні на час проведення опису вже не був помітним. Як зазначено вище, досліджений гетьманський будинок мав площу 21 x 25 м і його в жодному випадку не можна назвати «малим». Ширина фундаменту зовнішніх стін, зафіксована під час археологічних робіт, становить 0,85 м і має незначну (0,3 м) глибину³⁶, «... уявити на таких фундаментах багатоповерхову конструкцію, навіть дерев'яну, обкладену цеглою, неможливо...»³⁷.

Старець Леонтій, який подорожував 1700 р. через Батурин писав: «...Город... на горе красовит... светлицы гетманские»³⁸. Про цегляну споруду старець, напевно, написав би: «... хоромы (чи палаты) гетманские...».

Садиба І. Мазепи на Гончарівці знаходилася за 2 км на південь від центру Батурина (вище по течії р. Сейм) і займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси³⁹.

На краю тераси існує западина, яка у переказах жителів Батурина пов'язується з місцем розташування палацу І. Мазепи. Вона утворилася внаслідок вилучення цегли з фундаментів будинку.

Наприкінці XIX ст. ще залишалися стіни та стеля підземної частини палацу, які були остаточно розібрані на цеглу в першій половині XX ст. Стосовно зовнішнього вигляду палацу І. Мазепи існують кілька різних точок зору. Першу висловив

В. Ленченко⁴⁰, який запропонував зображення триповерхового будинку визнати зображенням палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Вона була беззаперечно підтримана деякими дослідниками. Протилежна – про невідповідність плану до зображення, запропонованого В. Ленченком, – висловлювалася автором на основі дослідження залишків палацу і плану будівлі⁴¹. Її поділяє В. Вечерський.

Закладені 1995 року дві розвідкові траншеї дали можливість з'ясувати розміри основного об'єму котловану – 14 x 15 м. Цегла фундаментів вибрана повністю, заповнення перемішане багато разів, але на основі фрагментів кахлів, декоративних деталей тощо є можливість скласти певне уявлення про характер інтер'єру приміщень, будівельні матеріали і техніку кладки.

У котловані палацу І. Мазепи знайдені уламки від кахлів та декоративних деталей оформлення стін. Квадратні лицеві кахлі типів відрізняються від основної частини кахлів Батурина розміром зображених елементів і використанням до 5 кольорів поливи. На думку Ф. Ернеста, кахлі замовлялися особисто І. Мазепою і свідчили про його вишуканий художній смак. Дослідник наголошує, що ці кахлі є вершиною кахляного мистецтва останніх років XVII ст. і залишаються неперевершеними за своїми якостями й нині⁴².

Таким чином, можна з упевненістю сказати, розбудова двох столиць суттєво відрізнялась: якщо в Києві в основному велика увага приділялась будівництву церков та монастирів, то в Батурині в основному зверталась увага гетьмана на цивільне будівництво – тобто замок і заміську резиденцію. Саме завдяки такій діяльності доба Мазепи залишила низку прекрасних будівель, які значною мірою змінили архітектурне будівництво в Україні.

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К., 2008. – С. 18.

² Там само. – С. 22.

³ Там само. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 25.

⁵ Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 184–185.

⁶ Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи. // Могилянські читання 1999 р. «Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра»: матеріали щорічної наукової конференції НКПЗ. – К., 2000. – С. 113.

⁷ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві. – К.: Техніка, 2000. – С. 5.

⁸ Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1960. – С. 33–34.

⁹ Возобновление Киево-Софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Октябрь. – С. 236.

¹⁰ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві. – С. 154.

¹¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. I. – С. 136.

¹² Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 127.

¹³ Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 83.

¹⁴ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – Філадельфія, 1951. – С. 37–38.

¹⁵ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Львів, 1937. – С. 117.

¹⁶ Величко С. Літопис. – К., 1991. – С. 262.

¹⁷ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 124.

¹⁸ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві. // Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник: Іван Бутич. – К., 2002. – С. 124.

¹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К., 2008. – С. 283–365.

²⁰ Універсал І. Мазепи переяславському полковникові з старшиною про надання Київському Кирилівському монастиреві озер, що належали Ржищевському монастиреві (26 червня 1692) // Універсали Івана Мазепи. – С. 243.

²¹ Доповідь про перебування ігумені Марії Магдалини в Москві // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наук. праць. – К.: Пульсари, 2001. – Вип. 5. – С. 157–159.

²² Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Марією Магдалиною куплених нею маєностей Сеньківка і Русанів // Універсали Івана Мазепи. – С. 242.

²³ О девичьем монастыре при Киево-Михайловском мужском монастыре // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Октябрь. – С. 241.

²⁴ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. – 1999. – № 2–3. – С. 8. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ – Головкиїв архітектура, 2002. – С. 88.

²⁵ Чернявська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 42.

²⁶ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – К., 2003. – С. 38.

²⁷ Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський золототерхий монастир. – К.: Техніка, 1997. – С. 105.

²⁸ Там само. – С. 39.

²⁹ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – 29 апреля. – С. 31.

³⁰ Яворницький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 474–476.

³¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 139.

³² Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 83–84.

³³ Костомаров Н. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. – СПб., 1881. – № 7; Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. – 1898; Гончаривка // Рада. – К., 1911. – № 211.

³⁴ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 81.

³⁵ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 6. – К., 1892. – С. 112.

³⁶ Васюта О., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Ситий Ю., Черненко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2001 р. // НА ІА НАН України № 2001/47 – С. 17–18.

³⁷ Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАН України № 2005. – Т. 1. – С. 13; Коваленко В. П., Мезенцев В. І., Ситий Ю. М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурне надбання Сіверщини у контексті історії України (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів, 2006. – С. 85.

³⁸ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – 29 апреля. – № 4.

³⁹ Коваленко В. П., Кондратьев І. В., Моця О. П., Петраускас А. В., Сарачев І. Г., Ситий Ю. М. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території в смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // НА ІА НАН України № 1995/68. – С. 15–20.

⁴⁰ Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 19–33.

⁴¹ Ситий Ю., Васюта О., Даменцева О., Кобець О., Коваленко В., Комар О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. // НА ІА НАН України № 2003. – Т. 1 – С. 152–154.

⁴² Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові. (До історії культурних взаємин України з Московою в кінці XVII століття) // Чернігів та Північне Лівобережжя. Погляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 347–367.

Галина ЯЦЕНЮК
(Черновці)

РАЗВИТИЕ ДВУХ СТОЛИЦ – КИЕВА И БАТУРИНА – ВО ВРЕМЕНА ГЕТМАНА ИВАНА МАЗЕПЫ

В статтє охарактеризовані особенности развития двух столиц – Киева и Батурина во времена правления гетмана Ивана Мазепы. Отмечено, что, будучи гетманом, Иван Мазепа всячески пытался содействовать культурному развитию этих двух городов. Также прослеживается тот факт, что во время развития Киева гетман особое внимание уделял строительству и ремонту церковных сооружений (церкви, монастыри, учебные заведения). Что касается Батурина, то здесь в основном велось строительство гетманского дворца, а также зданий связанных с ним.

Ключевые слова: Киев, Батурин, гетман, церковь, монастырь, резиденция, казачество.

Halyna YATSENIUK
(Chernivtsi)

BUILDING OF TWO CAPITALS – KYIV AND BATURIN DURING RULE OF HETMAN IVAN MAZEPA

This paper describes the development features of two capitals Kyiv and Baturin during the reign of Ivan Mazepa. The author of the article emphasized that

Hetman Ivan Mazepa tried to promote the cultural development of these two cities. There is evident fact, that during the development of Kyiv, Hetman paid special attention to the construction and repair of religious buildings (churches, monasteries, schools, etc). Regarding Baturin, basically there were building of Hetman's palace and related buildings.

Keywords: Kiev, Baturyn, hetman, church, monastery, residence, Cossacks.

УДК 94(477)

Антоній МОЙСЕЙ
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В РУМУНСЬКИХ ТА МОЛДАВСЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПАХ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті аналізується румунська історіографія, яка впливала протягом XVI – XX ст. на формування стереотипу українця, частіше в образі запорозького козака, в колективному уявленні румунів і молдаван. Досліджена література висвітлювала міжетнічні взаємини цих двох народів-сусідів, які відбувалися протягом століть. У полі зору авторів розглянутих творів опинилися козаки під час походів на території середньовічної Молдавії, втручання у боротьбу за престол князівства, а також у процесі сватання та весілля Тимоша Хмельницького з Роксандрою Лупул.

Ключові слова: етнічний стереотип, колективні уявлення, запорозькі козаки, молдавські хроністи, румунські автори.

Етнічний стереотип – це сукупність уявлень про представників іншого етносу, його інтелектуальний і моральний рівень, його звичаї і традиції, його роль в історії людства, регіону і понад усе в історії двосторонніх стосунків двох етносів. Етнічний стереотип формується протягом століть, у процесі спілкування етносів, може більш-менш правильно й об'єктивно віддзеркалювати особливості вдачі іншого етносу, а може бути наслідком етнічної упередженості. Час від часу відбувається переоцінка етнічних уявлень про «інші» людські спільноти та їхніх представників.

Будь-яка спільнота або соціальна група прагне до самовизначення. Це дозволяє групі обрати способи самозахисту, типізувати явища і об'єкти навколишнього середовища, визначити межі власного простору і виробити стратегію поведінки щодо взаємодії з іншими соціальними групами. Стереотипи впливають на поведінку людей у ситуаціях міжетнічного контакту. Іноді вони утворюються під впливом політичних умов та відображають міжетнічні установки і навіть у випадку невідповідності дійсності вони часто продовжують функціонувати.

В світлі війн ХХ ст. та етнічних конфліктів останнього часу проблема вивчення взаємних уявлень народів стає ключовою для різних галузей науки, не виключаючи необхідності ретроспективного погляду певного історичного відрізка. Серед сучасної спеціальної літератури з даної проблематики згадаємо роботи О.В.Белова¹, Н.А.Єрофеева², С.В.Оболенської³, С.В.Соколовського⁴, О.В.Чернишової⁵ та ін.⁶ Праці ж А.Каппелера⁷, як і колективний твір «Україна і українці: образи, уявлення, стереотипи. Росіяни і українці у взаємному спілкуванні і сприйнятті»⁸, відображають проблему створення стереотипу українця у сусідніх народів. Крім того, сьогодні існують дослідження, присвячені вивченню етностереотипів, сформованих у студентському середовищі через певні асоціації⁹.

Війни, спустошення, пограбування або, навпаки, відносини співпраці і взаємної пошани між сусідніми етносами залишають свій відбиток в генетичній пам'яті народу, який визначає через століття забарвлення і спрямованість образів один одного. Колективні уявлення про інші народи створюються на основі багаточисельних контактів, або розповідей, фольклору чи наративних джерел. У результаті створюється образ, як правило, такий, який не співпадає з тим власним образом, який створює для себе даний народ. У цьому контексті обрана нами тематика представляє неабиякий інтерес, адже українсько-молдавсько-румунські відносини ґрунтуються на вікових політичних, культурних, релігійних та наукових зв'язках. Частими були контакти у військовій сфері: під час міжусобних війн, антитурецької боротьби, подій періоду Визвольної війни українського народу тощо. Молдавські середньовічні літописи та пізніше румунська історіографія сприяли багато в чому створенню певних стереотипів сприйняття українців як етносу – сусіда на певних історичних відрізках (XIV-XVIII; XIX, XX ст.).

Роль козаків в історії Молдови XVI-XVII ст. настільки очевидна, що Мирон Костін в своєму творі зупинився на розгляді історичної ретроспективи розвитку козацької історії. Розповідаючи про намагання Польщі припинити козацькі набіги на турецькі володіння, автор розумів інтереси січовиків, які, за його словами, є «людьми, які не мають іншого способу існування, аніж військова справа», причиною чого були їхні повстання. Крім економічного мотиву войовничості козаків, хроніст вбачав і ідеологічну мотивацію: антитурецьке і антимусульманське забарвлення. Коли у 1573 р. воєвода Іон Лютий підняв антитурецьке повстання, то на допомогу він покликав запорожців, «яким турки не можуть протистояти»¹⁰. Описуючи військову невдачу Д.Вишневецького у міжусобній війні за престол Молдови, його полон (катування в Стамбулі), Григорій Уреке підкреслив значення релігійного чинника у стійкості гетьмана: «він впродовж

всіх трьох днів (доки, за легендою, висів на гаку) ляжав і ганьбив Магомета»¹¹.

Протягом всієї сюжетної лінії, побудованої молдавськими хроністами Г.Уреке, М.Костіном та І.Некулче, приводяться приклади звитяги та наявності відмінних бойових навичок козаків. Вірність даному слову – ще одна характерна риса козаків, відзначена М.Костіном. Сторінки молдавських літописів рясніють прикладами стійкості і мужності запорозьких козаків. Це ще одне свідчення їхньої високої військової майстерності. Слід відмітити, що ці визначення робилися всупереч суб'єктивному негативному ставленню їхніх авторів до козаків, які «нічого доброго для їх країни не зробили». Так, наприклад, М.Костін констатував, що навіть вороги визнавали відвагу козаків: «Дивно було в імперії, – пише він, – нездоланне і відважне ество козацьке в такій скруті»¹² (маються на увазі тяжкі військові обставини. – А.М.).

Беручи до уваги всі перераховані переваги козаків як воїнів, сусіди часто зверталися за їхніми послугами під час військових кампаній. Тому вони є постійними учасниками міжусобних війн на теренах середньовічної Молдавії. На стороні Деспота (Геракла Васіліка) козаки воюють проти Олександра Лепушняна (1561 р.)¹³, під проводом Д.Вишневецького вони виступили проти господаря Штефана Томші (1563 р.)¹⁴, у 1573 р. запорожці Свірчевського підтримали Іона Лютого проти османів¹⁵ і цим втрутилися у його міжусобну боротьбу проти Петра Шкьопула. Цей факт надав підставу Григорію Уреке скласти невтішну характеристику козаків як непрошеним гостям, які постійно втручаються в чужі справи¹⁶. На підтвердження своєї позиції автор навів приклади втручання козаків Івана Підкови, Лободи та ін.¹⁷

Один з невід'ємних супутників всіх війн – грабежі. Козаки, які за рахунок участі у війнах створювали економічну основу Січі та покращували своє матеріальне становище, за свідченням всіх трьох літописів, були дуже схильні до грабежів. Цей елемент психологічного портрета січовиків є невід'ємною частиною створеного хроністами стереотипу. Пограбування монастирів козаками відмічено також у літопису Іона Некулче. На думку автора, вони привласнили лук Штефана Великого з Путнянського монастиря¹⁸.

Мирон Костін описав також чисельні козацькі напади на молдавські села і міста¹⁹; він вважав, що «їх ество – до грабежів охочі». Із-за цієї пагубної звички, на його думку, захлинулась одна з найуспішніших нічних атак козаків під Хотиним 1621 р.²⁰

Зі всіх персонажів, представників українського етносу, які потрапили на сторінки даних літописів, найгіршу оцінку отримав Тиміш Хмельницький, син гетьмана Війська Запорізького. Вся історія його сватання до доньки господаря Молдови Васілія Лупула (під час спільного з татарами нападу на землі князівства), весілля (під час якого коза-

ки грабували Ясси, брали полонених а їхні дружини не виходили з шинків), взаємовідносини після весілля (забрали всю худобу з навколишніх сіл і господарю В.Лупулу довелося заплатити за кожну корову, аби повернути їх селянам), його поведінка під час бойових дій на території князівства (Тиміш вдарив І.Богуна шаблею за те, що той посмів щось йому порадити) підвела М.Костіна до висновків, що у Тимоша «тільки обличчя людське, а все єство – тваринне», бо, «він за своєю сутністю – тиран, людина дика, яка не боїться Бога»²¹.

Проаналізовані твори дали поштовх для появи багатьох робіт історичного та художнього плану, які тільки закріпили своїм неодноразовим повтором моральний стереотип українських козаків, а в деяких випадках додали нового тлумачення їхнім поступкам. Відмітимо ту особливість, що молдавські літописці у даному випадку не виступають як сторонні реєстратори історичних подій, їх інформація ґрунтується на емоційно-особистісному сприйнятті реальності. Уявлення про козаків, які були закріплені у проаналізованих літописах, сприяли створенню психологічного образу сусіднього етносу.

Сприймання українців румунами та молдаванами впродовж віків оформилося у стійкий гетереостереотип, у сукупність оціночних суджень, які стали ядром стабільних уявлень про зовнішній вигляд, про історичне минуле та особливостях способу життя представників даного народу. Другою частиною цього етнічного стереотипу, поряд з ядром, є ціла низка суджень відносно комунікативних та моральних якостей, що не є дуже стабільною, маючи тенденцію до змінності. Справа в тому, що характер стереотипу, його якість в значній мірі визначається тими соціальними завданнями, які намагаються досягти його носії. Зміна оцінок означених якостей тісно пов'язана із змінами у міжнародних і міждержавних стосунках.

Еволюція становлення стереотипу козацького гетьмана Івана Підкови у громадській думці румуномовної спільноти розкриває певним чином механізм цього етнопсихологічного явища. Ставлення до цієї історичної постаті було неоднозначним як при його житті, так і після смерті, що призвело до полівалентності його оцінки. Але, з іншого боку, це дозволяє нам прослідкувати причини, які впливали в цьому випадку на створення стереотипу.

Джерелом відомостей про цю історичну постать слугують літописи того часу: «Літопис Землі Молдавської»²² Григорія Уреке та «Хроніка польська»²³ під редакцією Мартіна (Іоакіма) Бельського, «Опис Європейської Сарматії»²⁴ італійця Алессандро Гваньїні з Верони, як і українські хроніки, які торкаються згаданої теми²⁵. Документи, які розкривають фактичний бік проблеми, знайшли своє відображення на сторінках цілого ряду румунських збірок документів²⁶, історичних та літерату-

рних робіт²⁷. Цінний матеріал міститься у спогадах закордонних свідків тих подій²⁸.

Популяризації постаті славного отамана сприяла поема Т.Г.Шевченка «Іван Підкова»²⁹, а також роман М. Садов'яну «Нікоаре Поткоаве»³⁰. Певну роль в цьому зіграли і особисті риси героя. За підписом під єдиним збереженим у польському альбомі початку XVII ст. портретом Підкови, він «був таким сильним, що не лише ламав підкови, але й таляри, а коли увіткнув талар у дерев'яну стіну, то його потрібно було вирубувати щоб витягнути. Узявши за заднє колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узявши зубами діжку з медом, перекинув її через голову. Узявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота».

В Молдові ця історія вперше попадає на рукописні сторінки хроніки Григорія Уреке у середині XVII ст., потім передається з покоління в покоління в копіях Сіміона Даскала, Місала Келугара та Аксінтія Урікара допоки в 1852 р. румунський історик М.Когелнічану не здійснив перший його друк. Джерельною базою літопису слугували зібрані при дворі слов'янські книги, польська хроніка Іоакіма Бельського і латинський космограф. Основною заслугою твору, на думку спеціалістів, є інтеграція історичних фактів у систему політичної думки. Г.Уреке називають ідеологом великого молдавського боярства, який «відроджує історію у сприятливому для великого боярства світлі». В своїй зовнішньополітичній орієнтації він був полонофілом, вважаючи, що звільнення Молдови від турків можливо тільки у союзі з Польщею.

Виходячи з окресленої вище позиції автора, його негативне бачення діяльності Івана Підкови стає підґрунтям для створення першого стереотипу про цю історичну постать. У контексті подібного розуміння політичної ситуації стереотип Івана Підкови будується саме в образі підбурювача спокою, заколотника. Літописець представляє його як якогось пройдисвіта за прізвиськом Іван Поткова, «бо рвав підкови», інші, за його інформацією, називали його Кучер'явим. Він видавав себе за брата Іона Лютого, посилаючись на те, що родом з Мазовії, звідкіля був і згаданий воєвода і стверджував що має право на молдовський престол. Бажаючи йти на Молдову, він вирішив хитрістю отримати на це дозвіл. Для цього «він зробив листи з багатьма печатками від бояр і придворних землі Молдавської», згідно з якими його запрошували на правління. З другої спроби Івану Підкові вдалося зайняти престол Молдови, але довго там не втримався, вернувся в Україну, де: «думаючи, що король допоможе йому стати на правління», він піддався оману, а «король кинув його у в'язницю і невдовзі відтяв йому голову»³¹.

Отже, Григоріє Уреке не підтасовує події, фактологічний бік оповідання відповідає історичній реальності, але він надає їм певного ідеологічного

забарвлення. Для нього Іван Підкова Кучерявий є одним з багаточисельних «паничів» (*domnicori*) – незаконних претендентів на престол Молдови, який є незапрошеним гостем і втручається у внутрішні справи сусідньої країни. Більш того, це відбувається під час правління ідеального для нього правителя «матки без жала» Петра Кульгавого Милостивого. Така оцінка історичної постаті козацького ватажка була покладена у підґрунті формування стереотипу про нього. Стереотип закріплювався в інших виданнях.

Після друкування «Літопису» у 1852 р. коло його читачів суттєво розширилося, і цей факт, природно, закріпив початковий стереотип. До цього додалися судження з іншого табору: з Валахії. Бухарестський письменник, археолог і політик Александру Одобеску (1834-1895) в своєму історичному нарисі «Княгиня Княжа», Ніколае Белческу (1819-1852), румунський історик та письменник, Петре Панаїтеску (1900-1967), румунський історик і філолог, в своїй «Історії румунів» (1942), популярному шкільному підручнику, не відходили від стереотипу, створеному Г.Уреке. «Новий господар, призначений турками, Петре Шкьоупул, – пише П.Панаїтеску, – був людиною лагідною, який правив у великій дружбі з боярами, слово яких він не порушував. Козаки турбували його правління, грабуючи неодноразово Молдову»³².

Таким чином, стереотип Івана Підкови, в основі якого лягла оцінка, подана Г.Уреке в своєму «Літопису», закріпився у свідомості румунського читача і має своїх прибічників до сьогоднішнього дня. Його основна теза: «паничі» типу І.Підкови посягали на спокій Молдови та його «милостиве» правління.

Нові ідеї свободи, державної незалежності і соціальної справедливості, які проникли в Дунайські князівства разом з віянням європейської «весни народів», змінили в XIX ст. і підходи до розуміння історичних подій минулих епох. Тлумачення минулщини робилися з розумінням необхідності звільнення від турецьких поневолювачів. Відчувалась потреба у висвітлюванні героїки антиосманської боротьби. Діяльність Іона Лютого, названого багатьма істориками Сміливим, як і його послідовника Івана Підкови, якнайкраще співпадали з подібним баченням.

Один з представників цієї нової хвилі істориків Богдан Петрічейку Хаждеу у 1865 р. видав свій нарис «Іоан Воде Лютий» (1572-1574), в якому на солідній джерельній базі аналізує цей знаменний для молдаван період антитурецьких змагань. З легкої руки Б.П. Хаждеу ставиться початок нового стереотипу про Івана Підкову: справжнього лицаря, героїчного борця за звільнення від турецької неволі, справедливого по відношенню до простолюдинів князя.

Новий стереотип був підтриманий найпопулярнішими істориками Румунії. А.Д.Ксенопол нази-

вав Івана Підкову «відважний Іоан Нікоаре Поткоаве»³³. К.К.Джюреску показав відвагу Підкови у Львові, привів його слова перед стратою: «Люди добрі, чи знаєте ви чому мені зараз відріжуть голову? Тому що я наситив свою шаблю турецькою кров'ю і так багато разів ризикував своїм життям у боротьбі з вашими і всього християнства ворогами»³⁴. Цитата не передає автентичну промову козацького ватажка, але дуже добре передає суть сказаного. Одночасно приведені формулювання промови Підкови показує позицію автора відносно оцінки пріоритетів в його діяльності. Тобто в основу формування стереотипу ставиться антитурецька позиція козака.

З не меншою симпатією оцінюється діяльність славного козака молдавськими істориками радянського періоду. Але основний наголос в їх аналізі ставиться на класовій складовій події. Сама назва підзаголовку статті, вміщеній в двотомнику «Історії МРСР», переконливо ілюструє цю позицію: «Іон Поткова та його боротьба з молдавським боярством і Туреччиною»³⁵.

Роман Михайла Садовяну «Нікоаре Поткоаве» (1952) був переробленою версією «Соколів», написаний автором на зорі своєї письменницької кар'єри у 1904 р. Робота мала великий успіх і, на думку більшості авторів, привів постать Івана Підкови до вершин популярності. М.Садовяну в своєму романі, створюючи героїчний образ Івана Підкови, з такою ж симпатією ставиться до українців, добре розуміючи умови їх існування, вивчаючи їх звичаї і менталітет.

Молдавани помічають у козаків деякі незвичні для себе традиції. Наприклад, при зустрічі господаря вони не знімають шапок, бо, як відмічає автор, у таборі запорожців зустрічають гетьманів і осавулів з покритою головою. Один з героїв роману Карайман розповідає про те, що козаки, коли їм не везе у справах, цілять стрілами у хмари. «Проти злих орлів?», – спитав товариш. «Ні, проти бога», – була відповідь. «Невже вони такі поганці? Ні, вони не є поганцями, вони такі ж православні як і ми, хрестяться так як я і ти, але вони такі гарячі як та фузія, що зараз з'явилася при королівських дворах: вибухають з однієї іскри ...»³⁶. Описується також побут козаків.

Отже, роман М. Садовяну сприяв створенню позитивного стереотипу козака І.Підкови, запорожців і українського народу, хоча дискусійною до сих пір залишається мотивація автора. Це ще раз підтверджує тезу про взаємозалежність створеного стереотипу від суб'єктивної, особистої чи соціальної позиції автора. Процес створення стереотипу, як ми бачимо, переходить певні етапи, має свою внутрішню логіку, відчуває різні впливи. Притому слід зазначити, що він не є завершеним.

Соціальна та політична позиція автора впливає на створення колективного уявлення румунів і молдаван про запорозьких козаків у конкретних іс-

торичних умовах. Це ще раз засвідчено освітленням подій, пов'язаних з одруженням Тимоша Хмельницького і Роксандри Лупул.

Трагічна доля князівни Роксандри, доньки молдавського господаря Василя Лупула, яка вийшла заміж за сина Богдана Хмельницького Тимоша, послужила джерелом натхнення для багатьох румунських авторів: Георгі Асакі «Княгиня Руксандра»³⁷ (1841), Ніколає Гане «Княжна Руксандра»³⁸ (1873), Константин Гане присвятив спеціальний розділ в своїй праці «Життєпис княгинь і принцес, принцеси Василя Лупула»³⁹ (1932-1939), Михайл Садовяну «Весілля принцеси Руксандри. Роман»⁴⁰ (1932), Ельвіра Богдан «Князівна Руксандра. Історичний нарис»⁴¹ (1969), Ольга Андріч «Принцеса Руксандра і Тиміш: любовна розповідь на хвилях історії. Історична повість»⁴² (2012) та ін. Причому автори, яких не залишила байдужими історія молодості, гарної, досить освіченої, але нещасної принцеси, були постатями дуже впливовими в свій час, пам'ять про них шанобливо зберігається до наших днів, їхні твори перевидаються.

Тогочасні політичні та військові події, подробиці проведення весільного церемоніалу, обставини, за яких відбулося весілля, висвітлені в ряді джерельних матеріалів: дані з літописів М.Костіна, І.Некулче, С.Величка, свідчення іноземних мандрівників, які були присутні на весіллі (свідчення німецького аноніма, Альберта Станіслава Радзивіла, Іоана Кемени, П.Алепського)⁴³; збірок молдавських та турецьких документів⁴⁴ та ін. Серед історіографічних робіт потрібно згадати роботи румунських дослідників К.Андреєску, Н.Гане, Н.Йорги, К.Стоїде, В.Шербана та ін.

Тому, з точки зору формування у румунів і молдаван етнічних стереотипів українців, особливо запорозьких козаків, вказані твори, безумовно, зіграли суттєву роль. Слід відмітити, що в їх створенні неабияким підсилюючим фактором був емоційний фон, який в художніх творах спрямований на створення певних образів: симпатичних, чи відразливих. І в цьому випадку історична дійсність відступає на другий, фоновий план, а на перший висувається емоційна характеристика основних героїв.

Автори цих творів належать до різних історичних епох, поколінь, у них були різні політичні уподобання, різні стилі подання матеріалу. У сприйнятті подій, пов'язаних з шлюбом Роксандри і Тимоша, деякі автори (Е.Богдан, О.Андріч) побачили романтичну любов двох молодих сердець, в той час коли інші (Г.Асакі, Н.Гане, К.Гане, М.Садовяну) вбачають вимушену акцію, затіяну з політичних міркувань. Цей підхід відбився на характеристиці основних українських персонажів, хоча у всіх авторів лінія любовного сюжету відчуває вільний політ авторської фантазії, в той же час реальна канва оповідання, в більшій або меншій мірі, витримана у рамках історичної традиції.

Основою, яка визначає стереотип у відношенні одного народу до іншого – це розрізнення «своїх» і «чужих». Воно проявляється перш за все у відторгненні всього «чужого» як неприйняттого. З цим пов'язані найбільш загальні уявлення про дійсні чи мнимі національні риси. Частіше всього упередження одного народу проти іншого створюються в екстремальних ситуаціях, наприклад, під час війни, коли розуміння дійсності раптово змінюється, із змішування фантазії і дійсності виникають і виступають на перший план нові оцінки.

Які ж зміни відбулися в оцінці українців авторами XIX-XX століть у порівнянні з тією, що вони отримали від своїх попередників – молдавських середньовічних літописців?

Залишився незмінним інтерес румунських письменників до історії сусіднього народу. Оцінка передумов повстання українців проти польського панування співпадає, автори з розумінням підходять до справжніх причин Визвольної війни. Залишається незмінною оцінка позитивної риси запорожців – вірність даному слову. Жодного разу у жодного з авторів вказаних творів не виникало сумнівів у тому, що козаки завжди виконують свої обіцянки. Гетьман сказав, що шлюб відбудеться – і він відбувся. Затримуючи весілля, господар Молдови посилався на те, що Порта не дасть згоди на цей союз, а козаки добилися прихильності султана. Спроба поляків зупинити весільний поїзд, який супроводжував Тиміша, закінчилася їх нищівною поразкою під Батогом⁴⁵.

Жорстокість, дикість, схильність до розбою і грабівництва, на жаль, залишається в очах згаданих румунських авторів однією з характерних рис козаків. Навіть у справедливій боротьбі проти своїх гнобителів, за висловом Георгія Асакі, «Богдан збирав врожай своїх кривавих справ»⁴⁶. «Села і містечка горіли як конопляні повісма слідами Тимоша», – з гіркотою відмічає Ніколає Гане результати походів гетьманського сина Молдовою⁴⁷.

Слід відмітити, що в досліджуваних роботах спостерігаємо більшу інформаційну насиченість щодо особистих рис козаків. Образ простих українців набуває більш конкретних контурів. Г. Асакі звернув увагу на їх мову та конфесійну належність: «Українські козаки... як щодо мови, так і релігії були більш руськими, ніж поляками»⁴⁸. Зовнішній вигляд козаків описує К.Гане: «Запорожці Тимоша були худорляві, але гарно вбрані в одяг вбитих ними поляків, з дорогих тканин, оздоблених перлинами». М.Садовяну доповнює картину деталями: «Один краще за іншого мав вуздечка і сідла, оздоблені сріблом, блакитними камінцями і перлами. Вбрані в шовках. На оголених головах – шапки з сургучами. Не були схожі одне вбрання на інше, одне сідло на інше, одна прикраса на іншу. Один вихвалявся золотим ланцюжком. Інший витягнув з-за пазухи годинник і робив вигляд, що розглядає його. Всі військові трофеї були на

них...»⁴⁹. «Його супровід, – підсумовує К.Гане, – був характерним. Крім батьківських генералів і тих 3000 запорожців, ще було декілька возів з «дружками», козацькими жінками, які вважалися родичами молодого, як і 40 возів заповнених сіллю, бо син козацького гетьмана знав як скористатися весіллям для вигідної торгівлі в Молдові»⁵⁰. М.Садовяну словами свого героя описав, як виглядали «дружки»: «Всі були в кацавейках з соболя і куниці, чорних хустках і спідницях як на сумну подію»⁵¹. Певний штрих у створенні картини додає опис Богданового двору: «...його двір був патріархальним. Його дружина... ходила поміж гостями, носила каву, варення, наливала горілку, запалювала люльки. Козацькі офіцери, охмелівши від вина, лякали закордонних посланців...»⁵². Один з героїв роману Е. Богдан розповідає про те, як козаки «п'ють горілку з великих золотих чаш допоки сильно не сп'яніють. І хоча козаки дружелюбні, чистосердечні і веселі, все-таки вони є дуже галасливими і «неотесані», позбавлені делікатності в своїх жартах, іноді жаклихих, щодо своїх гостей, особливо поляків». «А коли танцюють свій танець «кезчаска», продовжує розповідати посланець, який перебував при дворі, – здається, що то чорти, а не люди. Вони можуть гукати і танцювати без перестану і невтомно той диявольський танок, хоча він дуже тяжкий: молдавани, які спробували його виконати, не чули під себе ніг і у них зупинялося дихання, потім декілька днів лежали як каліки...»⁵³. Цей танець здивував молдаван і під час весілля Тимоша, і «забава з великим пияцтвом тривала до ночі», хоча мандрівнику-німцю, який був присутній на ньому, танок не сподобався⁵⁴. І взагалі, в Яссах на весіллі «...це вже не були ті дикі козаки, які викликали жах своїм приходом, цього разу вони були друзями, приємними лицарями, які заповнювали простір веселими піснями і своєю поведінкою та роздачею грошей викликали довіру у місцевого населення»⁵⁵.

Образ Тимоша Хмельницького викликав найбільший інтерес, і він виписаний прискіпливіше, бо він – основна фігура, яка уособлює в певній мірі українську сторону. Він не може не викликати емоційної оцінки тому, що військовий, дипломатичний і політичний фон його одруження розколює всіх коментаторів історичних подій того часу. Це відбувається за суперечливих обставин того заходу, як і суперечливих особистих рис молодого гетьманського сина. Він, безумовно, сміливий і відважний воїн, який з дитинства пізнав весь тягар військової козацької професії, був заручником у татар, брав участь у походах, але йому недостає досвіду і батьківської мудрості. Жорстокий під час військових кампаній, він впевнений, що будь-яку справу можна вирішити похапцем, натиском і шаблею. Попадаючи в аристократичне оточення, він розгублений – це не його стихія, він не навчений хорошим манерам, але він за еством своїм чесний і

порядний в колі друзів і рідних, вірний даному слову і своєю загибеллю доказує це.

Таким чином, можемо в підсумку констатувати, що румунські письменники, які висвітлювали історію одруження принцеси Роксандри з Тимошем Хмельницьким, досить широко охарактеризували своїх сусідів-українців. Це стосувалося і політичних мотивів, і військової майстерності, і моральних якостей, і поведінки в побуті. Звісно, що багато інформації ними вибрано з тієї, що вже на рівні стереотипів існувала у румунському суспільстві до них. Вони, в свою чергу, поглибили ці знання, поклали їх на дуже солідне емоційне підґрунтя. Немає жодного сумніву в тому, що вони своїми творами сприяли формуванню, або закріпленню певних стереотипів. Безумовно, що в розрізі історичної епохи XVII ст. українські козаки сприймаються румунським читачем саме такими, як їх відображено в творах молдавських хроністів: добрими воїнами, волелюбними, справедливо піднявшись проти своїх гнобителів, вірні своєму слову лицарями, веселої вдачі між своїми, жорстоки з ворогами, схильні до пияцтва, розбою і військових трофеїв, до вирішення своїх справ силою, дикі і неотесані з точки зору придворного етикету.

¹ Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. – М.: Индрик, 2005. – 288 с.

² Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских / Н.А. Ерофеев. – М.: Наука, 1982. – 319 с.

³ Оболенская С.В. Германия и немцы глазами русских (XIX век) / С.В. Оболенская. – М.: РАН. Ин-т всеобщ. истории, 2000. – 209 с.

⁴ Соколовский С.В. Образы Других в российской науке, политике и праве / С.В. Соколовский. – М.: Путь, 2001. – 235 с.

⁵ Чернышова О.В. Шведы и русские. Образ соседа / О.В. Чернышева. – М.: Наука, 2004. – 254 с.

⁶ Поляки и русские в глазах друг друга / Отв. ред. В.А.Хорев. – М.: Индрик, 2000. – 344 с.; Павловская А.В. Россия и Америка. Проблемы общения культур. Россия глазами американцев. 1850-1880-е годы / А.В.Павловская. – М.: МГУ, 1998. – 303 с.; Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В.Белова. – М.: Индрик, 2005. – 288 с.

⁷ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А.Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений / Под ред. А.И. Миллера, В.Ф. Репринцева, Б.Н. Флори. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 125-144.

⁸ Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии / Отв. редактор Е.Ю.Борисенко. – М.: Инслав, 2008.

⁹ Борисова Е.В. Русские пьют водку, украинцы кушают сало. Представители различных национальностей глазами нижегородских студентов; Тхоржевська Т. Етнічний стереотип українця в уявленні студентів-українців м. Одеса // Етнічна історія народів Європи. – Київ. – 2008. – № 25. – С. 82-89.

¹⁰ Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-Vodă încoace / Miron Costin // Letopisețul Țării Moldovei. Grigore Ureche. Miron Costin. Ion Neculce / Îngrijirea textelor, prefațarea letopisețelor, glosar și indice de T.Celac. – Chișinău: Universul, 2006, p. 103.

¹¹ Ureche Grigore Letopisețul Țării Moldovei ... De la Dragoș-Vodă până la Aron-Vodă / Grigore Ureche // Letopisețul Țării Moldovei. Grigore Ureche. Miron Costin. Ion Neculce / Îngrijirea textelor, prefațarea letopisețelor, glosar și indice de T.Celac. – Chișinău: Universul, 2006, p. 96.

¹² Costin M. Letopisețul ..., вказ. праця. – С. 165.

¹³ Ureche Grigore Letopisețul Țării Moldovei ..., вказ. праця. – С. 88.

¹⁴ Там само. – С. 96.

¹⁵ Там само. – С. 103.

¹⁶ Там само. – С. 104.

¹⁷ Там само. – С. 108, 111, 115.

¹⁸ Neculce Ion Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat // Letopisețul Țării Moldovei. Grigore Ureche. Miron Costin. Ion Neculce / Îngrijirea textelor, prefațarea letopisețelor, glosar și indice de T.Celac. – Chișinău: Universul, 2006, p. 268.

¹⁹ Costin Miron Letopisețul Țării Moldovei ..., вказ. праця. – С. 160, 162, 199, 209, 211, 218.

²⁰ Там само. – С. 162.

²¹ Там само. – С. 201, 210-211, 213.

²² Ureche Grigore Letopisețul Țării Moldovei ..., вказ. праця.

²³ Kronika polska / cronică redactată de Martin (joahim) Bielski; editată de J. Turowski. – Sanok, 1856.

²⁴ Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії / Упоряд. та пер. з пол. Ю.Мицика. – 2-ге вид., доопрац. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. – 1006 с.

²⁵ Dan Mihail. Știri privitoare la istoria Țărilor Române în cronicile ucrainene // Studii și materiale de istorie medie. – București. – II. – 1957. – 284 p.

²⁶ Hurmuzaki Eudoxiu. Documente privitoare la Istoria Românilor, București, 1900, XI, p. XXXIV, nota 3; Documente privind istoria României (Moldova). Sec. XVI. – București, 1953. – Vol. III, doc. 514, p. 425; Jorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului, vol. I, București, 1895, p. 114, 120; Papadopol-Calimah A. Cântecul hatmanului Ivan Serpeaga (Ioan Potcoavă, Crețul, domnul Moldovei (1577-1578). Cântec popular din Rusia Meridională în «Convorbiri literare», XXI, nr. 11, Iași, 1888, p. 999-1009; Veress A. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori, vol. II (1573-1584), București: Imprimeria Națională, 1930, p. 140-141, 147-148, 154-155.

²⁷ Хашдеу Б.П. Иоан- Водэ чел Кумплит // «Опере алесе». – Кишинэу: Картя молдовеняскэ, 1967. – Вол. II, паж.7-137; Pintescu F. Unele considerații privind relațiile moldo-cazace în evul mediu // Україна – Румунія – Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин. Міжнародна наукова конференція 16-17 травня 2001 року, Чернівці, 2002, стор. 73-90; Dolha Viorel. Români uitați. Articolul «Țara noastră de dincolo de Nistru». Țara nimănui. Preluat din <http://ro.altimedia.info/romani-uitati>; Padurean Claudiu. Cum a ajuns Nicoară Potcoavă idolul ucrainenilor. 23 decembrie 2011 – Sursa : www.romanialibera.ro/cultura/aldine/; Odobescu Al. Scrieri alese. – București: Editura Fundației culturale române, 1995, 429 p.; Doamna Chiajna (41-76) ; Economu R. Sfârșitul lui Ioan Nicoară Potcoavă, în «Magazin istoric», nr.11, București, 1970, p. 66. Uciderea domnitorului Nicoară Potcoavă, din romanul lui Mihail Sadoveanu. Sursa:

www.lovendal.ro – 10 august 2009 ; Ioan Nicoară Potcoavă. Sursa: www.moldovenii.md/md/people/699.

²⁸ Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів та матеріалів / Упорядники У.Єдлінська, Я.Ісаєвич, О.Купчинський, А.Кірсанова та ін. – Київ: Наукова думка 1986, с. 41-43; Călători străini despre țările Române / Volum îngrijit de M. Holban, M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu. – București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1971. – Vol. III; История РСС Молдовенешть. Вол. I. – Кишинэу: Картя молдовеняскэ, 1967. – 710п.; Istoria României. Compendiu. – București: Editura didactică și pedagogică, 1974. – 559 p.; Istoria românilor. Compendiu. Coordonatori: Agrigoroaiei I., Toderascu I. – București: Editura «Cultura fără frontiere», 1996, 369 p., il.; Panaitescu P.P. Istoria românilor. Partea 1. – Chișinău, 1990, redactare după ediția VI-a: editura «Scrisul Românesc S.A.». – Craiova, 1943. – 184 p.

²⁹ Шевченко Т. «Іван Підкова» // Шевченко Т. Кобзар. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011, с.78-81; Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. I: Поезія 1837-1847. – С. 122-123, 628-630.

³⁰ Садовяну М. Никоарэ Поткоавэ. – Кишинэу: Литература артистикэ, 1980. – 412 п.

³¹ Там само, с. 110.

³² Panaitescu P.P. Istoria românilor ..., вказ. праця, с. 156.

³³ Xenopol A.D. Istoria românilor din Dacia Traiană București: Universitatea din București, 2005, vol. III, p. 119.

³⁴ Там само, с. 238.

³⁵ История РССМ ..., вказ. праця, с. 260.

³⁶ Там же, с. 32.

³⁷ Асаки Г. Руксанда доамна // Георге Асаки. Опере. – Кишинэу: Литература артистикэ, 1979. – С. 310-330.

³⁸ Gane Nicolae. Privighetoarea Socolei / Prefață de I.Dan. – Iași: Junimea, 1990. – 430 с.

³⁹ Gane C. Domnițele lui Vasile Lupu // Gane C. Trecute vieți de doamne și domnițe – Iași: Junimea, 1971. – Vol. 1. – С. 264-285;

⁴⁰ Sadoveanu M. Vremuri de bejenie. Nunta domniței Ruxanda / Mihail Sadoveanu. – București: Minerva, 1977. – 330 с.

⁴¹ Bogdan E. Domnița Ruxandra / Elvira Bogdan. – București: Editura Ion Creangă, 1983. – 174 с.

⁴² Andrici O. Domnița Ruxandra și Timuș. O poveste de iubire pe valurile istoriei / Olga Andrici. – București: Area, 2012. – 354 с.

⁴³ Călători străini despre țările Române / Volum îngrijit de M. Holban, M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu. – București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1973. – Vol. 5. – 701 p.; 1976. – Vol. 6. – 821 p.

⁴⁴ [22, с. 177-178; 26, с. 156-157, 235-236] Mustafa A. Mehmed. Documente turcești privind istoria României. Vol. 1. 1455-1774. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976. – 412 с.; Veress A. Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Vol. X. Acte și scrisori (1637-1660). – București: Imprimeria Națională, 1938. – 390 p.

⁴⁵ Bogdan E. Domnița Ruxandra / Elvira Bogdan. – București: Editura Ion Creangă, 1983, p. 81; Gane C. Domnițele lui Vasile Lupu // Gane C. Trecute vieți de doamne și domnițe – Iași: Junimea, 1971. – Vol. 1. – С. 273; Sadoveanu M. Vremuri de bejenie. Nunta domniței Ruxanda / Mihail Sadoveanu. – București: Minerva, 1977, p. 228.

⁴⁶ Асаки Г. Руксанда доамна // Георге Асаки. Опере. – Кишинэу: Литература артистикэ, 1979, п. 317.

⁴⁷ Gane Nicolae. Privighetoarea Socolei / Prefață de I.Dan. – Iași: Junimea, 1990, p. 44.

⁴⁸ Асаки Г. Руксанда доамна // Георге Асаки. Опере. – Кишинэу: Литература артистикэ, 1979, п. 312.

⁴⁹ Sadoveanu M. Vremuri de bejenie. Nunta domniței Ruxanda / Mihail Sadoveanu. – București: Minerva, 1977, p. 260.

⁵⁰ Gane C. Domnițele lui Vasile Lupu // Gane C. Trecute vieți de doamne și domnițe – Iași: Junimea, 1971. – Vol. 1. – P. 276.

⁵¹ Sadoveanu M. Vremuri de bejenie. Nunta domniței Ruxanda / Mihail Sadoveanu. – București: Minerva, 1977, p. 266.

⁵² Там само, с. 271.

⁵³ Bogdan E. Domnița Ruxandra / Elvira Bogdan. – București: Editura Ion Creangă, 1983, p. 79.

⁵⁴ Gane C. Domnițele lui Vasile Lupu // Gane C. Trecute vieți de doamne și domnițe – Iași: Junimea, 1971. – Vol. 1. – С. 278.

⁵⁵ Асаки Г. Руксанда доамна // Георге Асаки. Опере. – Кишинэу: Литература артистикэ, 1979. – С. 329.

Антоний МОЙСЕЙ
(Черновцы)

УКРАИНСКИЕ КАЗАКИ В РУМЫНСКИХ И МОЛДАВСКИХ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ СТЕРЕОТИПАХ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

В статье анализируется румынская историография, которая влияла на протяжении XVI – XX веков на формирование стереотипа украинца, чаще всего в образе запорожского казака, в коллективных представлениях румын и молдаван. Исследованная литература освещала межэтнические взаимосвязи этих двух народов-соседей, которые складывались на протяжении веков. В поле зрения авторов рассматриваемых произведений оказались казаки во время походов на территорию Молдавии, вмешательства в борьбу за престол княжества, а также в процессе сватания и свадьбы Тимоша Хмельницкого и Роксандры Лупул.

Ключевые слова: этнический стереотип, коллективные представления, запорожский казак, молдавский хронисты, румынские авторы.

Antoni MOISEY
(Chernivsti)

UKRAINIAN COSSACKS IN ROMANIAN AND MOLDAVIAN ETHNOCULTURAL STEREOTYPES (HISTORIOGRAPHY REVIEW)

Romanian historiography that influenced during XVI–XX century on forming the stereotype of Ukrainian, more often in character of Zaporizhyan Cossack, in collective imagination of Romanians and Moldavians is analyzed in the article. The investigated literature lighted up interethnic relations of these two nearby people that took place during centuries. Cossacks during hikes on territory of medieval Moldova, interference in a fight for the throne of principality, and also the process of asking in marriage and wedding of Timosh Khmelnytsky with Roksolanda Lupul appeared in eyeshot of authors of the investigated works.

Keywords: ethnic stereotype, collective imaginations, Zaporizhyan Cossacks, Moldavian chronics, Romanian authors.

УДК: 91 (477)(092) «18»: 910.4

Борис БІЛЕЦЬКИЙ
Тетяна НЕЗВЕЩУК-КОГУТ
(Чернівці)

ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ – СИН ЗЕМЛІ УКРАЇНСЬКОЇ

У статті аналізується вклад Юрія Лисянського, українського мореплавця і вченого, у здійснення першої кругосвітньої подорожі 1803-1806 рр. на кораблі «Нева» та наслідки цієї подорожі.

Ключові слова: кругосвітня подорож, військовий моряк, морське сполучення, етнографічні дослідження, географічні відкриття, океанографія, рідний край, український родовід.

Щедра на таланти благословенна українська земля, яку не раз століттями топтали орди завойовників, подарувала людству цілу плеяду співаків і композиторів, поетів і письменників, учених і винахідників, мандрівників і мореплавців, які збагачували скарбницю знань світової цивілізації, часом перебуваючи далеко за межами рідної землі, а тому на отчій землі їх талант не завжди був належно оцінений і відповідно визнаний. Про це засвідчують численні приклади і факти. Лише серед лауреатів Нобелівської премії чимало видатних людей, які народились, навчалися чи розпочинали свою діяльність в Україні, однак премію отримали як громадяни інших держав. За деякими даними, мають відношення до України майже 20 лауреатів Нобелівської премії¹.

На жаль, деякі сусідні народи, воліючи мати в національному пантеоні славетних українців, заперечували їх український родовід², а народ не міг розпоряджатися своїм величезним капіталом, який до того ж часто «позичали» або приписували собі³.

XXI століття дає Україні шанс, ні в кого не запитуючи, заповнювати своїми науковими і культурними здобутками весь той простір, що його можна осягти, повернути Україні імена великих діячів, митців і вчених, привласнених іншими культурами, засвоївши універсальний код, який базується на засадах історичної пам'яті, культури та інтелектуальній праці переосмислення. В сучасних умовах це тим більше важливо, оскільки в їх колі багато українців, які змінили світ⁴. Серед таких – і Юрій Федорович Лисянський (1773-1837), якого не тільки в російськомовних (Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.3⁵, Большой энциклопедический словарь. – М.-СПб, 2001⁶, 100 великих мореплавателей / Авадьяева Е.Н., Зданович Л.И. – М. 2004⁷), а й в деяких україномовних виданнях (Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму. – К., 2005⁸) вважають його росіянином, а не українцем. Факти засвідчують зовсім інше. Як зазначено в Українській радянській енциклопедії⁹ та довіднику з історії України¹⁰, Юрій Федорович Лисянський – вітчизняний мореплавець, один з організа-

торів і керівників першої російської кругосвітньої подорожі 1803-1806 рр. Про його українське коріння засвідчують документальні та літературні джерела, що зберігаються на Батьківщині нашого співвітчизника¹¹.

Про рід Лисянських відомо з «Реєстру усього Війська Запорозького після Зборівського договору...», що був складений 1649 р. У ньому зазначається, що у Чигиринському полку в Олив'ятинській сотні служив Василь Лисянський, там же в Баклицькій сотні було вже троє Лисянських: Мисько, Юрко й Дмитро. Були Лисянські і в Корсунському полку¹². У XVIII ст. одна з гілок роду Лисянських дослужилась до старшинських рангів і отримала на кінець століття російське дворянство. Як засвідчує «Витяг» з протоколу Чернігівської дворянської комісії від 7 січня 1785 р., батько Юрія – Федір Герасимович Лисянський та його брати предводитель дворянства Березинського повіту бунчуковий товариш Даміян і військовий товариш Іван були дворянського походження. Батько Юрія, як зазначено в документі, «перво служив при письменних указних справах в сотенній Ічнянській канцелярії й Прилуцькій полковій лічильній комісії декілька год». Пізніше, вже будучи при Київській духовній консисторії канцеляристом, він обрав духовну кар'єру і 1760 р. був рукопокладений у священники міста Ніжина, а в 1781 р. став протопопом (настоятелем храму), в якому у протопопському чину й нині перебуває¹³. Ці відомості віднайшов у Центральному Військово-морському музеї дослідник життя і діяльності Ю.Лисянського, дійсний член Російського географічного товариства, активний культурний діяч української петербурзької діаспори О.В.Лисенков¹⁴.

Народився Юрій Федорович Лисянський 13 вересня (за іншими даними, 2 квітня) 1773 р. на Чернігівщині у місті Ніжині в старовинній, але небагатій українській родині, яка походила з містечка Лисянка на Черкащині. Як зазначається у праці Є.Л. Штейнберга «Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского», «... багато провінційних чиновників і політиків охоче стали віддавати синів у Морський корпус». В числі таких поміщиків був ніжинський дворянин Федір Лисянський, до якого в Петербурзі ставились досить прохолодно як до дрібнопомісного провінційного дворянина¹⁵. За іншими джерелами зазначається, що Юрій народився в сім'ї священника, що підтверджується низкою документів, які засвідчують, що Федір Лисянський дійсно був протоієреєм церкви Іоанна Богослова, яка збереглась і до наших днів, як і будинок, де мешкала родина Лисянських¹⁶. Ніжин в ті часи був адміністративним центром Ніжинського козацького полку і незабаром став повітовим центром Чернігівського намісництва. Уже тоді місто було одним з найдавніших торговельно-ремісничих осередків в Україні. У 70-80 рр. XVIII ст. в Ніжині діяло 8 ремісничих і цегельних цехів та за-

водів, дві купецькі мануфактури, 373 торговельні заклади, а товарообіг місцевих ярмарків становив 1 млн. крб.

Велику роль в торговельному житті міста відігравали греки-купці. У XVII ст. вони заснували тут власну колонію і вели активну торгівлю з Україною, Росією, Молдавією, Кримом, Туреччиною, Німеччиною, Австрією, Італією та іншими країнами. Для цього користувалися водним шляхом сполучень, який до появи залізниць був найекономішним: річками Остер – Десна – Дніпро¹⁷. Дім Лисянських знаходився неподалік цього водного шляху, адже Ніжин був розташований на берегах Остра. Не виключено, що спостереження за грецькою навігацією, які Юрій вів, проживаючи неподалік річки, ще з дитинства викликали захоплення морськими мандрівками. Можливо, це був вибір долі, можливо скрута, в яку потрапив батько Юрія, рано овдовівши і залишившись з трьома синами-підлітками, він (який завжди з цікавістю читав літературу про морські подорожі) вирішив віддати в Морський корпус двох молодших синів Юрія і Ананія, а старшого Івана залишив при собі, щоб він допомагав йому в управлінні невеликим маєтком¹⁸.

Вдавшись до «допомоги одного з впливових земляків», а це був канцлер О.А.Безбородько, Федір Лисянський влаштував своїх синів Юрія і Ананія на навчання в Морський шляхетський корпус. Навчання в ньому тривало шість років. Заняття проходили з сьомої до одинадцятої години ранку і з другої до шостої вечора. В ранковий час викладались більш складні предмети: морські і математичні науки, у вечірні – більш легкі: словесні науки та іноземні мови. В перерві між заняттями – обід, ігри, підготовка до уроків.

Сумуючи за рідною землею, Юрій завжди з любов'ю і жалем згадував про батька, про роки, проведені в маленькому українському містечку. Оскільки біля нього був брат Ананій, він не почував себе самотнім. Жили вони досить дружно, хоча за характером були зовсім різними: Юрій – веселий, товариський, гарячкуватий, здатний до захоплення; Ананій – спокійний, неспішливий, повільний. Юрій швидко зблизився де з ким з кадетів п'ятої роти, до якої він був зарахований.

Шестилітнє навчання в Корпусі ділилось на два курси: кадетський і гардемаринський, по три роки кожний. Юрій своєю сміливістю, вправністю і веселим характером завоював симпатію не тільки однокласників, але й старших кадетів і навіть гардемаринів. Навчання давалось йому легко. Читанню, письму, початкам арифметики Юрій був навчений ще до вступу в Корпус, а тому і успіхи на заняттях були кращі від інших. Юрій, наділений від природи допитливим розумом і жвавим уявленням, хотів і знати більше від інших – про небо, про зорі, рослини і тварин, про гори і ріки, а головне – про далекі країни, в яких проживають невідомі племена ...

На літні канікули, як інші, Юрій не їхав додому, оскільки це було далеко і дорого. Три літа провів він в Корпусі, практикуючись в греблі і в управлінні шлюпкою, граючи в городки, в «житки», в «солдатів».

У березні 1786 р. виповнилось три роки перебування Лисянського в Морському корпусі. Уже тоді він був переведений в гардемарини. Учителі і офіцери ставились до гардемаринів м'якше і ввічливіше, ніж до кадетів. Навчальні заняття вимагали більше часу і старанності. На цьому курсі Юрій з насолодою читав книги з ботаніки і зоології, опи си мандрівок, які допомагали йому пізнати природу і життя людей. Але з часом він переконався, що на математиці ґрунтуються всі науки, нею і всесвіт рухається. Вагомим аргументом на користь цього стали перші практичні плавання, після чого Юрій дав собі слово досягти досконалості в фаховій справі, що було неможливо без глибоких знань з математики¹⁹.

На 1788 р., коли Лисянський починав шостий рік свого корпусного життя, коли до завершення гардемаринського курсу залишалось менше року, склалися надзвичайні обставини – загроза війни з Швецією, внаслідок чого було вирішено призвати на службу не тільки тих, хто випускався у звичайному порядку, а й гардемаринів передостаннього курсу, які будуть підвищені «за мічмана». Серед випускників було 142 чоловіки. В числі дострокових був названий і Юрій Лисянський, який закінчив Морський корпус другим за списком – за рейтингом.

Протягом кількох тижнів перевірка знань закінчилась і підвищення в чині відбулось. Юрій розраховував одержати відпустку, щоб на короткий час з'їздити до Ніжина, адже п'ять років він не бачився з батьком і братом Іваном. Та не судилось. Всі підвищені були негайно розписані по кораблях і відправлені до місця служби. Юрій був направлений в ескадру адмірала С.К.Грейга на фрегат «Подражислав» у званні мічмана.

Закінчивши у 14-річному віці Морський корпус і ставши за успіхи в навчанні унтер-офіцером, Юрій Лисянський під час російсько-шведської війни (1789-1790 рр.) прийняв бойове хрещення у складі Балтійської військової ескадри, брав участь у морських битвах поблизу островів Готланд і Еланд та біля міста Ревеля (Таллінн), де проявив особисту мужність і професіоналізм військового моряка.

Після підписання мирного російсько-шведського трактату 2 серпня 1790 р. Лисянський, мріючи про кругосвітню подорож, про її реалізацію, після восьми років розлуки збирався у відпустку на рідну землю, хотів побачитись з батьком і братом²⁰. Проте і цього разу склались обставини не на користь Юрія Лисянського. Після укладення миру відпусток на флоті не давали, а тому він не міг з'їздити в Ніжин.

Влітку 1791 р. Юрій після трьох років розлуки побачився з братом Ананієм, який повернувся на

Балтику і був відряджений з кількома молодими офіцерами, які збагатилися бойовим досвідом, доручивши їм вести практичні заняття в Корпусі з кадетами і гардемаринами. Ананій уже тоді був у чині лейтенанта. Зиму вони провели разом.

Після трьох років повоєнного буденного плавання по Балтійському морю, у 1793 р. лейтенанта Юрія Лисянського в числі 16 офіцерів за наказом Катерини II було відправлено на стажування до Великобританії. У це число потрапив і лейтенант Крузенштерн. З цього приводу він писав до батька: «Люб'язний батечку! Її Імператорській Величності треба було указати вибрати шістнадцять достойних морських офіцерів для служіння волонтерами на англійському флоті. Шановний мій начальник, адмірал Олександр Іванович Круз, назначив мене в число тих, а тому поспішаю повідомити Вас про цю щасливу подію. Нам наказано відправитись в Англію пошвидше, отже, я з Росії до Вас писати не буду більше, а прошу побажати мені, при словесенні Вашому, тих успіхів, при яких я коли-небудь міг бути корисним моїй Батьківщині. Прощайте. Ваш син Юрій Лисянський»²¹.

Будучи в складі англійського флоту, Юрій Лисянський, як і Іван Крузенштерн, успішно пройшли військову й навігаційну практику на кораблях флоту Британської імперії, наймогутнішого на той час флоту світу. Пробувши там п'ять років, Лисянський був учасником кількох морських кампаній, зокрема до рогу Доброї Надії, Південно-Східної Азії, східних берегів Північної Америки, побував у Вест-Індії на островах Антигуа та Невіс; неодноразово брав участь в морських боях з французьким флотом. Був декілька разів і в США, певний час жив у Філадельфії, відвідав Нью-Йорк та Бостон, зустрічався з першим президентом США Дж. Вашингтоном²².

Уже тоді в 22-річному віці молодий лейтенант здійснив свої перші наукові дослідження, вивчаючи природу, економіку, етнографію островів Антигуа і Невіс. За місяць стоянки на острові Антигуа Лисянський добре познайомився з природою і побутом острова, побачив власними очима розкішну тропічну рослинність, про яку раніше знав лише з книг: кокосові пальми, цукрову тростину, апельсинові, лимонні й гранатові дерева. Особливо його зацікавили цукрові плантації²³. В листі до брата з цих країв він писав про рабську працю негрів, які виробляли цукор, кофе, ром й інші продукти жарких кліматів для своїх панів. Становище цих рабів скрізь було дуже тяжке, злиденне, їх же володарі проводили своє життя в достатку, в розкошах. Він бачив, що в заморських володіннях Англії мільйони людей приречені на ганебне і жалюгідне існування, що змушує забути про різницю між людиною і твариною.

Побачене викликало в ньому обурення і гнів, гостру тугу за рідним краєм. Його нестерпно тягнуло додому, в Україну, до березових гаїв, косого-

рів, сірих крижин, які крутилися у збуреній річці, до розкиданих сіл, перелісків, граків...

І хоч він, зайнятий морськими дослідженнями, мав намір, вивчаючи південь Африки, залишитися біля мису Доброї Надії на 4-5 місяців, щоб особливо дослідити південь континенту, який дуже потрібен для тих, хто плаває на схід від неї, в листі від 18 березня 1797 р. до брата Ананія з цих далеких країв він писав: «Прошу переслати мій портрет, посланий з капітаном Стівенсом, до батька, котрий йому буде приємний, не бачачи мене з 1782 року (Б.Б. – 15 років), у випадку смерті старого, хай брат Іван Федорович його має»²⁴.

Перебуваючи на острові Святої Олени, Лисянський сховався його вздовж і впоперек: здійснював прогулянки в гори, милувався мальовничим ландшафтом і робив наукові спостереження, уважно оглядав ґрунт, звернув увагу на багатство лави, змішаної з камінням, внаслідок чого прийшов до висновку, що острів має вулканічне походження.

В районі екватора (біля островів Зеленого мису) Лисянський проводив деякі заміри довготи і вів метеорологічні спостереження, необхідні для визначення найбільш сприятливого курсу для переходу екватора.

Пристрасть до ботаніки і зоології, які пробудилися в Лисянському з малих літ, знаходила в Африці обширне поле діяльності. Йому вдалось побачити диких птахів: гігантських – страуса і «секретаря» і багато маленьких – «цукрову», гамідберд і «кінс-фішер». Він придбав опудало білого попугая і райської птиці та колекцію мушель²⁵.

Тривале перебування на англійському флоті, численні подорожі, зустрічі з цікавими людьми збагатили Лисянського новими знаннями і дорожнім досвідом не тільки як військового моряка, а й як вдумливого, різнобічного вченого-природознавця, географа, етнографа, флотовадця.

7 січня 1799 р. Лисянський прибув до Індії, де знайомився з її казковими багатствами, магараджами, загадковими культурами, дивовижними звичаями, з визначними пам'ятками, з побутом індусів і парсів.

У час перебування в Індії Лисянському стало відомо, що його підвищили в чині до капітан-лейтенанта і вимагали негайного повернення в Росію. Він змушений був підкоритися розпорядженню російського посла в Лондоні Воронцова і повертатися додому.

У липні 1802 р. проект Крузенштерна про кругосвітню подорож було схвалено. Він передбачав організувати на російських судах ефективне морське сполучення між російськими європейськими портами та російськими американськими володіннями на Алясці. Разом з тим передбачалося здійснення величезних за обсягом наукових досліджень.

7 серпня 1803 р. Крузенштерн затвердили начальником експедиції, а його заступником як високий професіонал став ставний, вродливий, з ле-

виною чуприною і пишними бакенбардами, нерозлучний колега Крузенштерна, що відзначався щирою, життєрадісною вдачею, – Юрій Лисянський. Для реалізації цих планів було використано два судна – «Надежда» і «Нева», які були закуплені в Англії водотоннажністю відповідно 450 і 370 т. Вони мали виконати важливі завдання. По-перше, належало перевезти вантажі для Російсько-американської компанії, факторії якої розташовувалися на узбережжі Північної Америки. По-друге, започаткувати дипломатичні відносини з Японією, що зятато відмежовувалась від усього світу. По-третє, треба було провести різноманітні географічні дослідження. «Надежду» вів Крузенштерн, «Невою» керував Лисянський²⁶. Керівником експедиції став комерсант і камергер імператорського двору М.Резанов, якого цар Олександр I призначив посланником (послом) до Японії із завданням встановити з нею дипломатичні та торговельні стосунки. Доставити його тоді мала експедиція І.Крузенштерна і Ю.Лисянського²⁷.

Вирішальну роль в організації експедиції відіграли підприємці Російсько-американської компанії, які були найбільш зацікавлені в її здійсненні. Однак ці наміри вдалось реалізувати не скоро – довелось ще прожити в Англії осінь і зиму, до відкриття навігації на Балтійському морі. Сім років пробув Лисянський в чужих землях і морях. Він поїхав юнаком, а повернувся мореплавцем і воїном, набувши обширних і різнобічних знань, загартувавшись в плаваннях і битвах, з невеликими труднощами за минулі роки надбав досить багато раритетів²⁸.

Серед цих раритетів – англійська книга Джона Клерка «Досвід морської тактики – систематичний і історичний з пояснювальними гравюрами». На початку XIX ст. твір Клерка був останнім словом англійської військово-морської думки. Лисянський, знаючи як мало ще опубліковано в Росії теоретичних праць такого роду, привіз книгу з собою, маючи намір перекласти її російською мовою. 1801 р. він здійснив переклад книги Клерка, яка побачила світ під назвою «Рух флотів». Вона засвідчила, що Лисянський досконало оволодів корабельним мистецтвом, і була схвалена адміралом М.С.Мордвіновим, який очолював Адміралтейство. Поряд з цим його не полишала ідея здійснення кругосвітнього плавання, яку він виплекав разом з Крузенштерном, дбаючи про розширення торгівлі Росії з багатими країнами Індійського та Тихого океанів.

7 серпня 1803 р. шлюпи «Надежда» і «Нева» підняли якорі і вийшли з Кронштадтської гавані. Так почалась перша російська кругосвітня подорож. Про те, як вона проходила можемо мати чітке уявлення передусім з книг Ю.Лисянського «Подорож навколо світу в 1803, 1804, 1805 і 1806 рр. на кораблі «Нева» (СПб, 1812) та І.Крузенштерна «Подорож навколо світу в 1803-1806 рр. на кораблях «Надежда» і «Нева» (СПб, 1809-1812).

Протягом 1803 р. вони пройшли по маршруту Кронштадт – Копенгаген – острів Фальмут (Англія) – Канарські острови (Іспанія) – острів Святої Катерини (Бразилія). Протягом подорожі була проведена велика наукова робота. Як і раніше, плаваючи на англійських суднах, Лисянський проводив велику роботу з вивчення природи островів, які відвідували, життя та побуту їх населення. В грудні 1803 р. вони перетнули екватор, відзначивши цю подію і Новий рік на острові Святої Катерини. Слідуючи цим курсом, Лисянський в Тенеріфському порту Санта-Крус скористався нагодою перевірити в місцевій обсерваторії свої хронометри і поповнити колекцію рідкісних раковин. Один з його офіцерів здійснив опис природи і життя острова. Сам Лисянський виявив, що вид острова Тенеріф з північної сторони значно відрізняється від його зображення у відомому англійському ост-індському атласі. Він зробив новий рисунок острова, намагаючись дотриматись точності у всіх деталях. Це була його перша робота для складеного ним в наступному надто цікавого атласу²⁹.

При наближенні до екватора, здійснивши старанний підрахунок, Лисянський наказав підняти на «Неві» гюйс (військово-морський прапор) і підійти поближче до «Надежды». Після перетину екватора Лисянський посилено займався спостереженням за морськими течіями, надаючи цій галузі океанографічної науки особливо важливого значення. Щоденно він здійснював відповідні підрахунки і записував їх результат. Співставивши всі одержані дані, він прийшов до висновку, що на відстані від Канарських островів до екватора «Нева» відхилилась від курсу майже на градус на південь і на стільки ж на захід. Це спостереження, записане Лисянським в судновий журнал і в наступному зазначене в опублікованій ним книзі, мало важливе наукове і практичне значення³⁰.

Перебуваючи на острові Святої Катерини, Лисянський і інші моряки використали цей час для вивчення острова: його флори, тваринного світу, жителів. Вони були вражені багатством тропічної природи, яскравістю фарб, різноманітністю рослин, тварин, птахів. Всі дивувались кокосовим пальмам і апельсиновим деревам, милувались строкатими кольорами попугаїв. На цьому фоні з особливим контрастом сприймалось життя невільників, яких привозили з Африки і яких продавали за 100-200 піастрів, їх життя мало чим відрізнялось від життя тварин. У березні 1804 р. він спостерігав в районі мису Горн так звані «Магелланові хмари», які засвідчували близькість південного краю Америки. Обігнувши мис Горн, «Нева» вступила в Тихий океан, підійшовши до острова Пасхи. Протягом кількох днів Лисянський шляхом старанних астрономічних спостережень і вимірювань уточнив координати острова і визначив помилку, допущену в творі Джеймса Кука. Він описав природу острова, побут і звичаї його жителів, обриси узбереж-

жя і прибережних глибин. Загалом він склав найбільш повний опис острова порівняно з його попередниками³¹.

Перебуваючи на Маркізьких островах, Лисянський проводив спостереження і помітив значну помилку у відомій на той час англійській карті (острів Монтане в зображенні на карті був у два рази меншим острова Фатугу) і виправив її. На острові Нукагіва моряки придбали предмети місцевого вжитку з метою наукового дослідження. Обширна етнографічна колекція, складена Лисянським під час цього плавання, була ним в наступному передана в Петербурзьку публічну бібліотеку, а потім перейшла в Рум'янцевський музей.

Лисянський зайнявся вивченням острова Нукагіва. Зі своїх власних спостережень і частково інших членів екіпажа він склав опис острова, його клімату, всіх видів місцевої флори, фауни, дав обриси берегової лінії. Особливо детально розповів Лисянський про побут, звичаї населення і про суспільний устрій острова. Ці записки, які в наступному ввійшли до виданої Лисянським книги, включали до свого складу і словник мови жителів Нукагіви, який містив близько ста найбільш вживаних слів і виразів.

Обігнувши Гавайський архіпелаг, підійшли до затоки Кеалеке-Кук. Крім провізії, тут придбали чимало місцевих раритетів. Етнографічна колекція, розпочата ще в ост-індських плаваннях 1792-1795 рр., все більше збагачувалась за рахунок надбань на острові Оаха (Гавайські острови).

Далі «Нева» попрямувала до Північної Америки. Кінцевим пунктом плавання стали острови Кадьяк і Сітке, в районі яких Лисянський відкрив два маленьких острови, яким присвоїли ім'я Чичагова і Круза³². Взимку 1804-1805 рр. Лисянський провів тут багато цікавих астрономічних і метеорологічних спостережень, визначив з точністю координати гавані Святого Павла, зробив опис берегів островів. Він старанно, з великим захопленням займався також етнографічними дослідженнями. Роз'їжджаючи від однієї «губи» до іншої, від поселення до поселення, Юрій заходив в «барєбори», спостерігав працю місцевих жителів, їх сімейне життя, обряди, довго бесідував з стариками і юнаками, з жінками і дітьми, з старшинами і бідняками. Лисянський пробував хоч трохи просвітити цих людей, навчити їх будувати міцне житло, займатися ремеслами і землеробством.

14 червня 1805 р. «Нева» залишила гавань Святого Павла і взяла курс на Китай. 16 жовтня 1805 р., пропливаючи на захід від Гавайських островів, екіпаж «Неви» відкрив острів, названий на честь Ю.Лисянського, а потім і скалу, названу по імені Крузенштерна, та нанесли їх на карту.

15 листопада «Нева» досягла Маріанського архіпелага і, пройшовши між островами Тініаном і Гуагом, попрямувала до острова Формоза (Тайвань).

2 грудня, минувши архіпелаг островів Лема, «Нева» кинула якор біля острова Самшу, недалеко від Макао. Тиждень раніше сюди прибула «Надежда» і знаходилась в бухті Тайпа. Їх плавання пройшло успішно, хоч посольство в Японію закінчилось невдачею – дружні ділові контакти установити з Японією не вдалося. 5 квітня 1805 р. «Надежда» залишила Нагасакі. Незабаром корабель прибув на Камчатку, де Крузенштерн залишив Резанова і супроводжуючих його осіб.

Дещо пізніше «Нева» перейшла з Макао в бухту Вампу, недалеко від Кантона, куди й відправились Лисянський і Крузенштерн для переговорів з китайськими купцями. На початку січня 1806 р. вони досить вигідно продали товари, привезені з півночі, і закупили китайські товари: чай, фарфор, тканини, рис, зелень.

За два з лишнім місяці перебування в Китаї російські моряки познайомились з своєрідними політичними і побутовими умовами Китаю, зібрали обширний матеріал, що стосувався зовнішньої торгівлі Китаю. У лютому 1806 р. моряки вирушили додому. Їх маршрут пролягав через Південно-Китайське море, мимо островів Індонезії, через Індійський океан, мис Доброї Надії і звідти в Європу. За складних погодних умов кораблі в третій раз за час плавання загубили один одного. Далі кожен з них здійснював плавання самостійно. Відділившись від Крузенштерна, Лисянський перший в історії навігації здійснив без будь-яких зупинок перехід від Кантона до берегів Великобританії за 142 дні без втрат і пошкоджень.

13 липня 1806 р. «Нева» залишила Портсмут і вранці 5 серпня (24 липня за старим стилем) стала на якор в Кронштадтській бухті, а 19 серпня прибула і «Надежда». Кругосвітня подорож Юрія Лисянського тривала два роки, одинадцять місяців, вісімнадцять днів.

Слава першої російської кругосвітньої подорожі, що поширилась по всій Росії і далеко за її межами, була цілком заслуженою. Результати цього успішного плавання прославили російську науку новими відкриттями. На карту світу були нанесені острови, протоки, рифи, бухти і миси, виправлені неточності карт Тихого океану, складено описи узбережжя Японії, Сахаліну, Курильської гряди і багатьох інших районів, по яких пролягав їх шлях.

Мореполавці разом зробили близько півтора десятка географічних відкриттів.

Але Крузенштерн і Лисянський не обмежувались відкриттями чисто географічного порядку. Вони провели всебічне дослідження океанських вод. Їм вдалось вивчити різні течії і відкрити міжпасатні протитечії в Атлантичному і Тихому океанах. Експедиція зібрала досить багаті свідчення про прозорість, питому вагу, густину і температуру морської води на різних глибинах, про клімат, тиск атмосфери, припливи і відпливи в різних районах океанів та інші дані, які поклали початок новій

морській науці – океанографії, яка вивчає явища природи в Світовому океані і його частинах³³.

Дуже багаті колекції, зібрані мореплавцями, супроводжувались детальними описами, вони значно поповнили етнографію, свідчення про країни, в яких побували російські кораблі. В ході подорожі були зібрані і опрацьовані унікальні матеріали про культуру і побут тубільного населення, його соціальне становище, природу, клімат, господарство відвіданих островів, зібрано багато різноманітних колекцій гірських порід, одягу, прикрас, предметів домашнього вжитку, зброї, зроблено певні кроки в установленні торговельно-економічних та дипломатичних стосунків.

Майже трирічна кругосвітня подорож, здійснена екіпажами «Невы» і «Надежды», мала велике політичне, науково-практичне, стратегічне й економічне значення. Багато років досвід цієї експедиції служив керівництвом до дії і зразком для багатьох мореплавців і учених.

Дбаючи про виконання найкращим чином відповідального завдання, Крузенштерн і Лисянський постійно відчували невидиму моральну підтримку з боку рідних і близьких людей і разом з тим, будучи їм вдячними за це, вони пам'ятали про те, хто вони такі, чий батьків, чий діти. А тому Юрій Лисянський, як і його керівник, колега і друг Іван Крузенштерн, завжди підтримував зв'язок з батьком і братом, а через них по суті з рідною землею, яка його породила. Юрій виявився достойним сином українського народу.

Крузенштерн і Лисянський за здійснення цього круїзу були удостоєні звання капітана другого рангу, обидва нагороджені орденами Святого Володимира 3-го ступеня, премійовані по 3 тисячі рублів кожний, а також отримали пожиттєву пенсію. Екіпаж «Невы» подарував Лисянському золоту шпату з вигравіюванням на ефесі написом: «Подяка команди корабля «Нева».

Батька на цей час уже не було в живих. Брат Ананій служив на ескадрі Д.М. Сенявіна на Чорному морі. Лисянський вирішив залишитися в Петербурзі і зайнятися підготовкою до видання описання своєї подорожі.

Пізніше, 1810 р., Лисянському було вручено персональну медаль з гравюрою «Невы» і написом: «1803-1806. За путешествие вокруг света». 1827 р. йому даровано «Дворянську грамоту від Санкт-Петербурзької губернії» і нагороджено «Гербом роду Лисянських». Таким чином, лише наприкінці життя Ю. Лисянський отримав дворянський титул.

Після повернення з кругосвітньої подорожі Ю. Лисянський деякий час служив на Балтиці, де командував бойовими кораблями, а 1809 р., посилаючись на незадовільний стан здоров'я, подав у відставку в чині капітана I рангу. Тепер він безпосередньо займався підготовкою до видання свого твору. Твір, крім детального журналу всього плавання, містив опис Маркізьких і Сандвічевих

(Гавайських) островів, російських колоній на Кадьяку і Сітке і соціального становища корінного населення цих американських земель, а також опис китайського міста Кантона і його жителів. Тут були викладені досить цікаві географічні, етнографічні і економічні свідчення. Виключну цінність являв собою доданий до праці атлас з чотирнадцяти аркушів, зроблений самим автором з незвичайним старанням.

Долаючи серйозні бюрократичні перешкоди та витративши величезну суму власних коштів – 18 500 крб. і затративши на це немало праці, Лисянський видав свою книгу (1812 р.) у відмінному виданні у двох невеликих томах з повним атласом. Вона до речі була написана українським варіантом церковнослов'янської мови. «Путешествие вокруг света» Лисянського читало багато російських людей з великим інтересом. Чутки про неї проникли за кордон. Під впливом цих обставин Лисянський сам переклав її англійською мовою.

1813 р. праця Лисянського була видана в Англії. 1814 р. англійське видання, прекрасно оформлене, вийшло російською і англійською мовами у світ. Успіх книги в Англії перевершив усі сподівання автора. Багатогранність наукових відкриттів Лисянського важко переоцінити. А тому його праці перевидавалися кілька разів в Росії і за кордоном. Вони були перекладені сімома європейськими мовами³⁴. Окремим виданням побачили світ його карти, схеми, малюнки, зроблені під час подорожі (1812 р.).

Юрій Федорович Лисянський завжди пам'ятав про Україну, про малу батьківщину – про рідний Ніжин – і в роки юності, і в роки зрілості та старості. Доказом цього серед іншого є і той факт, що коли 1820 р. там було відкрито Гімназію вищих наук, він подарував їй кілька примірників своєї книги, один з яких зберігається в Музеї рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського у Ніжині. Він передав також у бібліотеку гімназії і комплект малюнків й карт, які знаходяться також у згаданому музеї. Трапилося це 1824 р., коли Лисянський прибув у рідний край більше, ніж через 40 років розлуки з ним³⁵.

Одружений Юрій Федорович був з Шарлотою Карлівною Жандр, баронесою де Брюнольд, яка народила йому за одними даними п'ятеро, за іншими – шестеро дітей. Двоє з його синів обрали військову службу, закінчивши, як і батько, Морський кадетський корпус. Проте невдовзі Олександр перевівся до кавалерії, а Платон дослужився до чину повного адмірала. Служив він на Чорноморському та Балтійському флотах, був редактором «Морського збірника», членом правління Російського товариства пароплавства й торгівлі, багато зробивши для створення парового, військового й торговельного флоту Росії³⁶.

Будучи у відставці, Ю. Ф. Лисянський в літній час проживав з сім'єю у сільській місцевості у своєму невеликому маєтку за Гатчиною – Кобрині; у зимові місяці, коли розпочиналося світське життя, родина

Лисянських проживала у власному будинку дружини у Московській частині міста. Залишаючись відставним капітаном I рангу, небагатим російським поміщиком, далеким від усіх видатних подій того часу, Лисянський здебільшого вів тихе, скромне життя, користувався повагою у суспільстві. Досить сказати, що імператор Олександр I був хрещеним батьком його старшого сина Олександра; великий князь Микола Павлович (майбутній Микола II) – хрещеним батьком середнього – Юрія; великий князь Михайло Павлович – молодшого сина Платона³⁷.

Помер Ю. Ф. Лисянський у Петербурзі 26 лютого 1837 р. у віці 64 роки. Поховали його на Тихвинському цвинтарі Олександрівсько-Невської лаври. У 30-і роки XX ст. його прах був перенесений до Некрополя майстрів мистецтв³⁸.

У 1973 р. з нагоди 200-ліття від дня його народження неподалік від будиночка, де проживали Лисянські у Ніжині, Юрію Федоровичу було споруджено пам'ятник.

Отже, він повернувся на батьківську вулицю через багато літ і став на віки в камені і бронзі. На пам'ятнику напис: «Першопрохідцю Юрію Федоровичу Лисянському від земляків ...»³⁹. Нарешті він там, куди завше рвався, – в ріднім краю.

Пам'ять Крузенштерна і Лисянського знайшла своє увічнення і в Росії. В Санкт-Петербурзі на Василівському острові поряд з Військово-морським музеєм їм обом установлено пам'ятник як першопрохідцям, які здійснили грандіозне плавання навколо Землі⁴⁰. Разом з тим іменем Юрія Лисянського названо один з Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гору на острові Сахалін⁴¹. Пам'ять про цю першу кругосвітню подорож, здійснену Ю.Ф. Лисянським, збережено в багатотомних описах плавання, а також в знаменитому «Атласі Південного моря», складеному і виданому при його безпосередній участі. Наслідки плавання висвітлено у книзі «Подорож навколо світу у 1803-1806 роках на кораблі «Нева»... Карта світу, складена Ю.Лисянським, є цінними надбанням в історії географічних відкриттів та формуванні цілісної картини світу.

¹ Гриневецький С. Нобелівська премія миру і України // Голос України. – 2014. – 11 червня. – С.4.

² Штепа П. Московство. – Львів, 1996.

³ Івшина Л. «Тотем» українців – свобода // Маршрут № 1. Українці, які змінили світ. – 2012. – С.27.

⁴ Там само. – С.27.

⁵ Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.14. – С.1502.

⁶ Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., переработ. и доп. – М. – СПб, 2001. – С.649.

⁷ 100 великих мореплавателей/ Авдеева Е.Н., Зданович Л.И. – М., 2004. – С.334.

⁸ Устищенко Л., Афанасьев І. Історія туризму. – К., 2005. – С.123.

⁹ Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т. 14. – С.412.

¹⁰ Довідник з історії України . – К.: Генеза, 2001. – С.412.

¹¹ Шевченко В.М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник/ З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей. – К., 1997. – С. 16-24.

¹² Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649 р., жовтня 16 дня й видатний ... О.М.Бодянським. – К., 1994.– С.57-59, 153, 180.

¹³ Лисенков О.В. Петербуржець Лисянський Ю.Ф.// Культурні взаємозв'язи Петербурга і України: Матеріали III міжнародного семінара. Дом Європи в Україні. – СПб, 2004. – С.31.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Штейнберг Е.Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского. – М.: Воениздат, 1948. – С.12,13.

¹⁶ Українська радянська енциклопедія. – Т.14. – С.147.

¹⁷ Історія міст і сіл. Чернігівська обл. – К., 2005. – С.426.

¹⁸ Шевченко В.М. – Там само. – С.13.

¹⁹ Штейнберг Е.Л. Там само. – С. 21, 22.

²⁰ Там само. – С.58.

²¹ Там само. – С. 60.

²² Лисянський Ю.Ф. // Энциклопедия российско-американских отношений XVIII – XIX вв. – М., 2001. – С.310-311.

²³ Штейнберг Е.Л. Там само. – С 77.

²⁴ Там само. – С.94.

²⁵ Там само. – С.99.

²⁶ Там само. – С.16.

²⁷ Доценко В.Д. Мифы и легенды российского флота. К правде – сквозь мрак отшлифованных под эпоху событий. – СПб, 2003. – С.28.

²⁸ Штейнберг Е.Л. Там само. – С 115.

²⁹ Там само. – С.125.

³⁰ Там само. – С.146.

³¹ 100 великих мореплавателей. – С.339.

³² Там само. – С.342.

³³ Там само. – С.345.

³⁴ Соколова М.В. История туризма. – 5-е изд. – М.: Академия, 2008. – С.248.

³⁵ Шевченко В. М. Тричі Перший: видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський. – К., 2003.

³⁶ Зоря О., Голобуцький П. Нащадок українських козаків, капітан Юрій Лисянський, – перший вітчизняний навколосвітній мореплавець// Воєнна історія. – 2006. – № 1-3.

³⁷ Шевченко В. М. Там само. – С. 48.

³⁸ Зоря О., Голобуцький П. Там само.

³⁹ Головкин Д. Ніжинські вишні// Знання та праця. – 1989. – №9. –С. 20-21.

⁴⁰ Ємченко М. Земна обручка Юрія Лисянського// Україна. – 1986. – № 49. – С. 16-17.

⁴¹ Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т. 14. – С. 147.

Борис БИЛЕЦКИЙ
Татьяна НЕЗВЕЩУК-КОГУТ
(Черновцы)

ЮРИЙ ЛИСЯНСКИЙ –
СЫН ЗЕМЛИ УКРАИНСКОЙ

В статье анализируется вклад Юрия Лисянского, украинского мореплавателя и ученого, в осуществлении первого кругосветного путешествия 1803-

1806 гг. на корабле «Нева» и последствия этого путешествия.

Ключевые слова: кругосветное путешествие, военный моряк, морское сообщение, этнографические исследования, географические открытия, океанография, родной край, украинская родословная.

Borys BILETSKYI
Tetiana NEZVYSHCHUK-KOGUT
(Chernivtsi)

YURIY LYSIANS'KYY –
SON OF UKRAINIAN LAND

The article focuses on the contribution of Yuriy Lysians'kyy, a Ukrainian seaman and scientist, to the first round world travelling (1803-1806) on the ship «Neva» and the consequences of this travelling.

Key words: world tour, sailor, marine communication, geographic discovery, oceanography, native land, Ukrainian ancestry.

УДК 94(477)

Петро БРИЦЬКИЙ
(Чернівці)

НІМЕЦЬКІ ТА ФРАНЦУЗЬКІ ВЧЕНІ
ПРО ВІДМІННІСТЬ ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ

У статті висвітлюються враження німецьких та французьких вчених і послів про історію та культуру українського й російського народів, які зафіксовані у їхніх творах і спогадах, їх оцінка та відмінність історії, культури, звичаїв і традицій українського та російського народів.

Ключові слова: малороси, великороси, історія, культура, мова, звичаї, традиції.

Дослідження іноземних праць і джерел, які стосуються історії та культури України в минулому, має важливе значення для розвитку історичної науки України. Проте в період бездержавності України до революції 1917 р. переважали історіографічні праці з проблеми «Російська імперія в іноземних джерелах і пам'ятках». У них історики лише побіжно торкалися матеріалів, у яких висвітлювали історію України.

Причиною цього, на наш погляд, було те, що в минулі століття праці західноєвропейських авторів, які стосувалися історії України та українського народу, було заборонено ввозити в Російську імперію, а згодом і в СРСР. Тим більше не дозволялося здійснювати їх переклад російською чи українською мовами. Тому історія України залишалася в тіні історії Росії впродовж століть.

Українська історична наука багато втратила від цього. Опрацювання й осмислення праць західноєвропейських авторів, їх сприйняття України

і українського народу у минулих століттях сприятиме розвитку української історичної науки в контексті європейської історії, а також матиме пізнавальне значення для всіх тих, хто цікавиться історією України.

Серед західноєвропейської україніки найбагатшою є німецька та французька історіографія, яка є цінним історичним джерелом історії України. Метою автора є висвітлення окремих аспектів з праць німецьких і французьких авторів, які стосуються історії України.

Найбільш об'ємні й цінні записи з історії та етнографії українського народу залишив німецький мандрівник-дослідник Йоганн Георг Коль (1808-1878 рр.). Коли він подорожував по Лівобережній та Слобідській Україні, там ще збереглося багато залишків старого устрою козащини часів Гетьманщини, ще жили традиції колишньої незалежності. На основі своїх записів під час подорожі по Україні навесні та влітку 1838 р. від Сходу (Харкова) до Заходу (Львова) він опублікував три томи під назвою «Подорож по Південній Росії»¹ у 2-х частинах: «Україна. Малоросія»² і третій том – «Подорож в середині Росії та Польщі. Буковина, Галичина, Краків, Моравія»³.

У цих творах Й. Коль подає дуже багато відомостей про минулу історію України, природні умови, економіку, етнографію, національне і політичне становище українського суспільства у колишній гетьманській Україні в 30-х роках ХІХ століття. Коль з великою симпатією говорить про українських панів, козаків, селян, постійно наголошуючи на різниці між українцями та великоросами і підкреслюючи вищу культуру перших, а також їх стосунки з Росією та росіянами.

Й. Коль залишив найцінніші записи про етнографію українського народу першої половини ХІХ ст. Він приділив велику увагу опису українських звичаїв, побуту, вигляду міст, сіл, будинків, а також українській природі.

«Українці – це, мабуть, найспівучіший народ у світі, і хоч вони не дарували ще Європі жодного знаменитого композитора, співають вдень і вночі, як на прогулянці, так і за роботою... Одружені жінки під час найтяжчої праці безупинно співають, мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!»⁴.

Досить докладно на високому фаховому рівні етнограф Й. Коль показує господарство українського селянина від двору до хати, забудову господарських споруд, їх розміри і призначення. Особливо цікаво з усіма деталями він описує внутрішню обстановку української селянської хати, починаючи від образів, обрамлених довгими «вишукано вишитими рушниками», «строченими червоними та сріблястими нитками». Та й зрештою, вся біла стіна за образами обклеєна яскравими вишивками. «Все це виставлено, – підкреслює Й. Коль, – фантастично барвисто, а особливо ввечері при мерех-

тінні маленької лампадки так по-домашньому затишно, що можна подумати, начебто поетичні діти прикрасили домашню пенату цей алтар»⁵. Він звертає увагу на те, що рушники відіграють особливо важливу роль у всіх слов'янських націях. І доходить висновку, що «рушник для цих народів має набагато більшу цінну», ніж у інших, і, «як символ чистоти та порядку, він може користуватися у них такою значною увагою».

Подібне Й. Коль відзначає про хати й інших частин України. Так, на під'їзді до м. Одеси він зауважує: «Я був мило вражений внутрішнім влаштуванням ззовні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. Надворі було дуже гаряче, а тут мило і холодно. Повітря було гарне, свіже та западне. Долівка була вкрита травою, а на стінах зілля – все було чисте та чепурне. Я не можу щодо цього не хвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями».

Водночас Й. Коль звертає увагу на те, що в Російській імперії цвинтарі перебувають у занедбаному стані, без огорож, у безладді могили, які «розсипані на багато частин між хуторами» і називає їх «зловісними полями». І взагалі, відзначає він, «у Росії все перебуває у переробці та створенні, і тому мало що знайдеться у порядку, хіба що у тимчасовому, поверховому та позірному»⁶.

Й. Коль, як науковець, під час своєї подорожі зосереджував свою увагу на найбільш суттєвих враженнях, які всебічно характеризували український народ. Так, він зазначає, що незважаючи на спілкування українців з тюркськими народами, зокрема з татарами, в Україні мало відбувалося «змішування крові», як це було на півночі з татарами, шведами, німцями, фінами. В Україні це торкалося лише дворянства. «Народні маси, – зазначає Й. Коль, – залишались бути слов'янськими, і, власне, жителі Малоросії є справжніми слов'янами. Це є справжні чисті праслов'яни, і, можливо, ніде слов'яни не є так довго у своїх місцях, як тут у місцевостях Дніпра. Тому історія кожного села і кожного маєтку переплітається тут скрізь також з древньою історією краю, і всі імена тут можна собі представити як дуже старі та як такі, що багаторазово називались у літописах імперії»⁷.

Разом з тим від його ока не уникло те, що старі звичаї і традиції козацької республіки, які ще зберігали основний характер своєї старої конституції під польським пануванням і навіть в перші роки – під російським, Катерина ІІ ліквідувала і прирівняла козаків до інших російських підданих.

Й. Коль відзначає, що окремі малороські помістя мають гарні бібліотеки, в яких зберігаються латинські, французькі, польські й російські книги⁸.

Й. Коль ще тоді побачив відмінність у діяльності православної християнської церкви в Україні і Росії у зрощенні останньої з владою. «Східне християнство у російському імператорі, який, як відомо, є главою церкви, – пише Коль, – те-

пер має найсильнішого захисника, і тепер є наявною дуже міцна влада для поширення грецької віри і ще більшою є вона у своєму зростанні. Росіяни, які, звісно, мають у церемоніях своєї церкви найдавнішу зовнішню оболонку зачатків християнства, все більше і більше приходять до віри, що вони **мають істинно справжнє християнство. Ця віра, пов'язана з насильницькою владою нав'язування її іншим, є досить сильно небезпечною**⁹ (виділено автором).

Як вчений етнограф, Й. Коль звертає увагу на відмінність українських сіл від звичної уяви. Він зафіксував, що «ці села у всіх місцях є дуже своєрідними і відрізняються від звичних для нас сіл, оскільки... всі малороси півдня Росії (в Російській імперії південь Росії називали землі України. – *Автор*) між Карпатами та Волгою організували свої села повністю таким самим чином і за таким самим способом життя». Він стверджує, що українські села здебільшого зосереджувалися у долинах рік або на їх узгір'ях і були розпорошені на значній території з великою кількістю населення. «Навряд чи є країна, де корінне населення зосередилось би більшими групами, – пише Й. Коль, – ніж у південній Росії. Села дуже часто мають 5000, навіть 6000 жителів і, як правило, не менше 2000, хіба що таке менше нагромадження будов на одній точці є природним для малоросів у силу своєрідних народних звичаїв, або якщо утворення території чи політичне відношення у їх основному законі примусили їх до такого меншого нагромадження»¹⁰.

Коль здивований тим, що при кожній селянській садибі є великий сад, в якому відведена ділянка для різноманітних квітів. «У неділю, – відзначає Й. Коль, – дівчата йдуть у ці сади, збирають поспіхом усілякі прегарні квіти і прикрашають ними голову, як королеви театру. Адже ці малороські дівчата, як правило, дуже стрункої та граціозної будови, є настільки надзвичайними прихильницями квітів, що вони також у будній день з'являються прикрашеними ними під час роботи як священниці флори. Оскільки вони також є такими самими великими шанувальницями співу, то ці селища мають таке велике видовище, яке, як правило, навряд чи ще можна десь отримати чи побачити: жінки, прикрашені вінками, як жайворонки, протягом усього дня безперервно співають на найважчій роботі». В іншому селі він зустрів цілий гурт українських жінок, які з граблями на плечах йшли з сінокосу, були увінчані травою і квітами і «безперервно співали так жваво, начебто було необхідно святкувати тріумф», і в різних кінцях села чути було ближні і дальні гурти співаків.

Таким чином, Й. Коль у своїх подорожніх записках залишив потомкам свідчення про те, що, незважаючи на тяжке кріпацьке життя, національне пригнічення, український народ не впадав у відчай, а знаходив віраду і висловлював свої почуття у піснях.

У багатьох українських хатах Й. Коль побачив уміння і вправність українських господинь ткати килими. «Малороси за східним способом користуються надзвичайно великою кількістю килимів, і вони є вельми вправними у виготовленні їх з великим смаком. Вони вміють надавати вовні дуже живого забарвлення і навіть знають спосіб вишивки настінних килимів з вертикальною лінією, що проводиться. Їхні килими завжди повні найгарніших та найяскравіших квітів і тішать своїми кольорами, а також дешевизною. Уся Росія отримує свої ковдри для саней та килими на підлогу з південних районів, які заселені малоросами»¹¹.

В окремому розділі «Великороси і малороси» Й. Коль робить порівняльну характеристику великоросів і малоросів, зазначає території їх поселення, відмінності мови, поезії, музики, способу життя, обрядів, звичаїв, традицій тощо, а також відмінності морального характеру, схильностей, зовнішнього вигляду та форм тіла.

Як вчений, основоположник антропогеографії, Й. Коль у своїх записах подає цінні відомості про ці два народи. Так, він зазначає наступні території їх поселення: «Великороси населяють виключно центральну Росію, де у **старій країні московитів є їх справжня колиска** (виділено автором), і поширилися звідси, займаючись ремеслом та торгівлею, у багатьох колоніях рибаків, мисливців, торгівців та ремісників на землі фінських родів аж до Балтійського моря та Північного полярного моря, як і на татарські та монгольські народи, проходячи по центральній Волзі та по Уралі через Сибір аж до Східного моря. З 60 мільйонів людей, які населяють Російську імперію, вони утворюють, безперечно, основну масу, і їх кількість можна нарахувати приблизно у 28 млн. людей. Вони є справжньою російською нацією і називають себе також просто «руські» (росіяни) без подальшого додатку. Скрізь у Росії вони стоять на чолі всіх справ та життєвих відносин, а їх мова є офіційною мовою держави, літератури та освіченого суспільства».

«Малороси, навпаки, населяють південну Росію (Коль розуміє тут «південну частину Російської імперії». – *Автор*), **особливо область Дніпра, де у старому Києві потрібно шукати їх колиску**. Як основне населення, вони поширилися, займаючись землеробством, від Карпат аж до нижньої Волги... Галичина, Поділля, польська Україна, Новоросія, місцевості середнього та нижнього Дону, як і місцевості нижньої Волги від Саратова, є територіями, які потрібно розглядати як їх теперішню батьківщину, а місцевості на Уралі, Кубані, Тереку і т.д. потрібно вважати їх територіями, котрі є їх колоніальними землями. Вони утворюють народну масу щонайменше з 12 мільйонів людей і називають себе «малоросіянами» або просто «руськими», у західних місцевостях також «русніаками» або «руснаками» та «рутенами» (також «русинами»)). Усі ці назви походять від назви «Русь», а не «Росії»¹².

Визначивши територію поселення великоросів та малоросів, Й. Коль подає свої роздуми про українську історіографію. Він розцінює її як дуже малодосліджену галузь. «Ми, європейці, – пише він, – майже нічого не знаємо про неї і нехтуємо цим всім, як чимось варварським». Російські історики Карамзін та Полевой (з яким Й. Коль познайомився у Москві) викладають історію України як історію звичайної російської провінції. «Самі малороси, звичайно, не мають права відкривати рота про свою історію, але все ж є багато хронік та анналів Малоросії, написаних малоруськими аристократами, деякі з них наявні тільки в манускриптах, але інші є надрукованими»¹³.

Зі сказаного видно, що Й. Коль дав об'єктивну оцінку ставленню російських істориків до історії України, як до історії «російської провінції», а також щодо відсутності прав українців не тільки писати, але й говорити про свою історію (що фактично продовжувалося аж до розпаду СРСР).

Дуже цікавим є погляд Й. Коля на те, які джерела має використовувати та людина, яка хоче писати про історію України. Він висловлює свої рекомендації: «Але коли хтось хотів би присвятити себе цій роботі, то передусім йому потрібно було б зробити подорож цим краєм та дослідити його, познайомитися з характером народу, відвідати дворянські помістя, обшарити по замках, помилуватися своєрідними привабливостями краю, подружитися зі звичаями народу і зібрати також його старі пісні та усні традиції». Безумовно, ці поради слушні й абсолютно правильні, адже по маєтках колишньої освіченої козацької старшини зберігалося багато цінних документальних і матеріальних старожитностей. Але, на жаль, час був упущений, і в буремні роки російських і українських революцій більшість з них було знищено, розграбовано.

Під час своєї подорожі Україною Й. Коль зафіксував у своїх записах прояви глибокої, патріотичної любові українців до своєї Вітчизни і водночас «антипатію малоросів до великоросів, їх володарів, яка є такою великою, що її можна назвати майже ненавистю. Якщо вони у суперечці з великоросом, – пише Коль, – трохи погарячкують, то у них відразу на язиці вислів «проклятий московіт» (від назви «Московія». – *Автор*). Ця ненависть сягає XVII століття, коли вони підпали до великоросів; мабуть, вона скоріш зростає, ніж спадає, чим більше у них зникає наданих раніше привілеїв порівняно з привілеями обмундированої бюрократії Росії». «Тим часом полякам, – продовжує Й. Коль, – малороси ніколи більше не симпатизували відтоді, відколи ті позбавили їх влади. Найгірше, що вони говорили про поляків, було «божевільний поляк», буквально «безмізкий поляк», чим вони вказували на необдумані вчинки поляків. Але поляк ніколи не отримує прикметника «проклятий»¹⁴.

Те, що Й. Коль вірно схопив настрої українського населення стосовно росіян, видно зі свідчень

й інших тогочасних іноземних мандрівників, про що йтиметься далі. Й. Коль не вигадав свої повідомлення про вороже ставлення українців до росіян. Як чесний науковець, він розкриває у своїй книзі і причини цього явища. Зокрема, він пише: «Перед об'єднанням з Росією всі малороси були вільними людьми (під поляками не всі були вільними. – *Автор*); лише росіяни, як вони вважають, увели у них кріпацтво і привели в рабство половину всього населення. У першому столітті об'єднання з Росією малороси ще мали своїх власних гетьманів, свою власну конституцію та великі привілеї. Майже все було втрачено впродовж першого століття. Ці реформи, що несли регрес, також продовжувалися до самих останніх часів. Останньою з таких реформ було повне знищення і ліквідація назви «Малоросія», яку вже три роки не дозволено взагалі використовувати в офіційних паперах. До 1837 р. ще був «малоруський генерал-губернатор»¹⁵. Далі, свідчить Й. Коль, все це було ліквідовано і замість «Малоросії» були утворені, як і в Росії, губернії. Через вказані поневолення, пояснює Й. Коль, і розвинулася в українців неприязнь до росіян.

Щодо тверджень некомпетентних росіян про те, що український народ виник завдяки домішкам татарського та польського до російського, то Й. Коль категорично це заперечує й спростовує це наступним чином: «Одними тільки мовними дослідженнями та іншими спостереженнями вже давно виявлено, що відмінність обох цих родів є **набагато первіснішою** (виділено автором) і що те судження потрібно назвати тільки поверховим, оскільки на поверхні малороса залишилися прилиплими, звісно, багато татарських та польських елементів, але вже давно доведено, що **відносно віку малороському роду належить навіть пріоритет перед великороським народом**»¹⁶ (виділено автором).

Водночас Й. Коль залишив свої цікаві міркування щодо генезису української та російської мов. «Що стосується мови, – пише він, – то мова малоросів, безперечно, утворює *древніший слов'янський діалект*, хоча він тепер і відступає на задній план у російській літературі... Він має спільне з нижньосаксонською мовою у її відношенні до верхньонімецької, і як нижньосаксонська ближче, ніж верхньонімецька, стоїть до інших германських мов – голландської, данської, англійської та шведської, цей діалект також є набагато подібніший, ніж новітня великороська мова, до інших слов'янських мов – сербської, славонської, чеської, лужицької і т.п. Відмінність між великороською та малороською мовами є такою самою сильною, як і відмінність між нижньонімецькою і верхньонімецькою мовами»¹⁷.

У подальшому тексті Й. Коль аргументує прикладами відмінності української та російської мов. Він пише, що «малороська мова за своїм корінням та формуванням є чисто слов'янською, і її не можна вважати сумішшю татарської, польської та ро-

сійської, навіть якщо до цього може спонукати її зовнішній вигляд. Все те польське і татарське, що домішалося до неї, має такий малий вплив на зміну слова та розвиток мови, що цей домішок можна було б викинути ще набагато легше, ніж елементи французької та латинської мов з нашої німецької мови. Татарські та польські слова просто розсипані, як кварцові кристали у порфірованій масі, і легко розпізнаються. Зрештою, постає питання, чи великороси не вкорінили в себе ще більше татарських та монгольських слів, і дуже часто малороси мають стару слов'янську назву там, де великороси прийняли монгольську, так, наприклад, «кінь» у малоросійській мові називається, як і у більшості слов'янських мовах, «конь», а у великоросійській мові називається «лошадь»¹⁸.

Далі Й. Коль зазначає, що у Росії російська мова піднялась у тіні тріумфуючого московського прапора до загальноприйнятої мови літератури. Це тому, що всі офіційні документи, листи, книги тощо пишуть у всій Малоросії та Великоросії на цьому діалекті, а в усіх школах та інститутах навчання проводиться мовою Великоросії.

Проте Й. Коль підкреслює, що хоч малороська література є меншою і менш багатогою, якщо під цим розуміти думки та поетичні твори, опубліковані в книжках, тим багатшою на твори та пліднішою є малороська народна поезія. Так само дуже відрізняється композиція мелодій до малороських народних пісень.

У своїх подорожніх записках Й. Коль зафіксував й інші відмінності між українцями та росіянами. Так, він стверджує, що українці більш прив'язані до землі і з них добрі землероби, пастухи худоби і т.п., а росіян більше тягне до ремесла, торгівлі, рибальства і т.д. Показує також відмінність у способі життя, обрядах, звичаях, моралі, характеру і т.ін.

Звичайно, не всі його замітки є об'єктивними й достовірними, наприклад, щодо форми тіла у росіян і українців, зовнішнього вигляду і т.д., бо це залежало від того, хто траплявся йому на його шляху, у якій місцевості, в який часовий період, тобто такий вид відмінностей потребує для більшої достовірності соціологічного, а то й антропологічного дослідження, інакше оцінка буде суб'єктивною. Але його судження з основних принципів питань щодо території розселення українців, їх походження, мови, звичаїв, безумовно, мають історичне значення для українського народу, оскільки вони висловлені іноземцем понад півтора століття тому. Його глибокі спостереження є надзвичайно важливим документом і свідченням того, як представляли український народ у своїх творах іноземці.

Проте найцікавішим для сьогоденного читача є спостереження Й. Коля про майбутнє українського народу. Не можна не дивуватися його політичній інтуїції і його пророчому прогнозу стосовно майбутньої долі України та українського народу.

Ось що він напрозорив: **«Абсолютно ясно, якщо колись велетенське тіло російської держави знову буде розпадатись, то Малоросія буде однією з тих частин, які добровільно відокремляться від нього** (виділено автором). Шов, де станеться тріщина, вже дуже чітко окреслився. Малороси є цілком своєрідним, дуже чисельним народом зі своєю власною мовою та своїми власними історичними спогадами. Змішування з великоросами майже ніде не відбувається, тільки в окремих випадках. Тільки окремі благородні та зроблені благородними сім'ї Великоросія відчужила від малороської батьківщини. Проте головну силу цієї батьківщини складає численне нижче дворянство, яке живе у селах Малоросії, і з якого завжди виходили рятівники батьківщини Малоросії»¹⁹.

Далі у своїх міркуваннях Й. Коль вказує на головну причину втрати українським народом своєї держави й висловлює своє тверде переконання, що в майбутньому ще знайдеться сміливий будівничий, який розпорошені частини об'єднає в одну будівлю (державу). Це він виклав наступним чином: «Роздроблення взагалі є головним нещастям малоруського роду також і в політичному відношенні. Єдиним, а тому й великим цей рід був тільки протягом короткого часу, коли Володимир мав резиденцію у Києві. Після нього все розпалося за тим самим панівним тут принципом, згідно з яким ще й досі панства розділяються на багато маленьких князівств. Маленькі козацькі республіки, які з них виходили, збільшували кількість малороських держав. Тепер одна частина малоросів по той бік Карпат утворює з мадярами угорську державу. Інша частина належить з Галичиною до австрійських провінцій. Деякі підпорядковані навіть Туреччині. Інші на верхньому Дону стали додатком до російських губерній. Ще інші малороси на нижньому Дону утворили спільноту донських козаків з залишками власної конституції. Але основна маса залишалася, звичайно, завжди на Дніпрі у власній Малоросії. Якби можна було об'єднати політично колись знову всі ці частини, малоросійський рід протистояв би великороському своєю владою, якщо навіть і не такою самою, проте все ж вагомішою за своїм впливом. Будівельне каміння для такої будівлі все ще лежить напоготові. Можливо, з плином часу одного разу ще знайдеться героїчний будівничий, який їх всіх об'єднає воедино»²⁰.

Все зазначене свідчить про те, що німецький вчений, який кілька разів побував в Україні в середині XIX століття і якому властива гостра спостережливість, залишив нащадкам яскраві записи про культуру і побут, звичаї та обряди, працю і відпочинок, культурно-побутові взаємовідносини, традиції українського народу. В його праці містяться також відомості про економіку, товаровиробництво і торгівлю України того періоду. Все це має цінність для історичної науки і доповнює наші знання з історії України XIX століття.

Майже в той час (1840-1841 рр.), що й Йоганн Коль, подорож Україною здійснив наступник вченого мандрівника, німецький професор-природознавець Йоганн Гейнріх Блазіус (1809-1870).

Як природознавець, Й. Блазіус увійшовши до складу наукової експедиції, мало знав історію України, здебільшого це були знання з «Історії Російської імперії» Карамзіна, на яку він посилається в декількох місцях. Але під час подорожі він поповнював свої знання й досить успішно, судячи з окремих його висновків. Так, з його погляду, Україна є «первісним осередком розвитку руської культури та влади»²¹; Київ – «прабатьківщина руської влади та першого християнства на Русі»²², Чернігів – «одне з наймогутніших міст Старої Русі»²³.

Уже перші враження після перетинання українського кордону Й. Блазіусом були на користь українського населення. Він зачарований українськими селами і підкреслює, що місцевість тут більш заселена, земля оброблена, а ґрунти родючіші, ніж північніше. Навколо хат – сади, городи й коноплі, і таке враження, що всі культурні рослини тут дуже добре ростуть. Він звертає увагу також на розвиненість тваринництва, про що свідчила наявність коней, свиней, кіз, овець біля хат і табунів худоби, яку випасав пастух. Біля кожної хати були загорожі для худоби, а сади і стайні обнесені тинами, городженими з дуже щільного вербового пруття. «Житла збудовані з сумлінням і є охайними». «Малороси більше приділяють увагу акуратності в своїх житлах, ніж московіти»²⁴, – знову констатує Блазіус. Як і його попередник по подорожі Й. Коль, він невпинно вихваляє цю характерну рису українського населення. «У всіх випадках, якою простою і бідною хата б не була, неодмінно дбають про всі дрібниці. Щовісім чи чотирнадцять днів хату білять всередині і назовні свіжим розчином вапна і глини. Всюди це клопоти господині, яка до цього підходить з голландською пунктуальністю»²⁵.

Жителями міст і околиці є майже виключно малороси і козаки, які поступово тут розселилися серед малоросів. Горда хода, інший одяг, чіткі обриси обличчя і могутні вуса на рожевому обличчі вже з першого погляду говорять про відмінність цього населення, яке розвивається у цілковитій своєрідності дещо пізніше навколо Чернігова, Києва та у Полтавській і Харківській губерніях. Відбуваються зміни в характері жителів порівняно з незаселеними, пустинними територіями на півдні Могилівської губернії, і тут не можна встановити будь-якого плавного переходу»²⁶. Блазіус виявив в Україні звичай, що сягає давнини, – голити обличчя і лишати тільки вуса, що з першого погляду відрізняє українця від росіянина. Крім того, він підкреслює, що українці відрізняються від великоросів також і вбранням: «За облаштуванням та покромом більшості одягу малорос скоріш наближається до інших західних слов'ян, аніж до великоросів. Тоді, як великорос з усіх боків надає великого значення

зовнішньому блиску, але при цьому не переймається чистотою, то малорос у цей час одягається якнайохайніше та дуже скромно»²⁷.

Характерною рисою відображення своїх вражень у період подорожі Й. Блазіуса є те, що його записи насичені порівнянням мови, способу життя, звичаїв, одяжі, характеру, архітектури, вигляду міст і сіл тощо малоросів (українців) і великоросів. Так, про архітектуру церков в Україні і Росії він говорить, що в Україні «форма нагромадження бань (на церквах. – *Автор*) цілком відрізняється від великоруського, чи московського будівельного стилю, і це тим більше впадає у вічі, що вона набуває більш-менш західного характеру. Здається, що її використовували у всіх старих церквах південно-західної Росії (фактично України. – *Автор*), бо вона перебувала під пануванням литовців і поляків...».

«Найстаріші збережені досі кам'яні церкви Москви були збудовані під час татарського панування або незадовго по тому, отже вони значно молодші, ніж старі церкви Чернігова чи Києва. На всіх старих московітських церквах видно тепер азійську баню-цибуліну, і це мимохіть наводить на думку приписати це прямому чи не прямому впливові татарів, бо у всіх старих церквах південно-західної Росії немає і сліду цієї форми куполів»²⁸.

Й. Блазіус сумнівається, що при багатьох руйнуваннях Києва і Чернігова, коли не щадили і старі церкви, їх відновлення провадилися за старим планом і стверджує, що «всі пізніші церковні будівлі в Києві і Чернігові, які виникли за безроздільного панування московських царів після того, як чужі завойовники були вигнані, багато в чому різним способом переймали московський стиль будівництва. Тому ще цікавішим є питання, чи форма веж, передовсім у Києві і Чернігові, є первісною, давньо національною, чи вона була запроваджена за литовського панування». У кінці робить висновок, що «навіть чи можна припустити, що ця первісна форма руських церковних куполів збереглася в в куполі-цибуліні, яка буває тільки на церквах, які виникли під час і після татарського панування, і яка є, власне, московською рослиною»²⁹.

У праці Й. Блазіуса, де йдеться про Україну і українців, впадає у вічі те, що впродовж всієї праці він постійно порівнює українське з російським: природу, ландшафт, вигляд полів, сіл, міст, будинків, побут, звичаї, їжу і т.д., навіть спосіб уживання алкогольних напоїв. Так, він пише, що українські «чоловіки п'ють спокійно і повагом, тоді як великороси бездумно заливають свої шлунки горілкою, випиваючи кварта одним махом. Горілку, яку великорос одним махом відправляє до місця призначення, малоросові вистачає, щоб пити її маленькими ковтками та лизати від ранку до ночі. Навіть п'яний, малорос хоче контролювати свої почуття. Вільний малорос п'є з насолодою і з радістю, а великорос-кріпак намагається втратити

свою притомність. Тому малорос п'є тільки у веселому товаристві, а великорос наодинці наїється і нап'ється або, коли він належить до вищого стану, то йому треба максимум однодумця, вірного слуги, щоб якомога швидше упасти під стіл»³⁰. Блазіус стверджує, що такі картини він багато бачив щоденно у Петербурзі.

Відвідування університету у Харкові стало приводом до наступних спостережень Блазіуса про різне ставлення українців та росіян до науки. Їх він висловив так: «Малорос рухається полем науки однозначно з більшою прихильністю, з більшим талантом і більшою самостійністю, ніж великорос. Якщо малорос розглядає науку як своє життєве завдання і віддається їй без побічних намірів, то великороси, здається, частіше бачать у науці виключно засіб досягнення зовнішнього визнання. Тому великороси часто відвертаються від блискуче розпочатої наукової кар'єри, як тільки трапляється інше заняття, яке скоріше приведе до вищого становища і відзнак. Великорос з його практичним розумом і його відмінним талантом до наслідування легко засвоює відповідний науковий матеріал, але йому незрівнянно важче, ніж малоросу, дається самостійно рухатися далі у цьому матеріалі. Наукові праці великоросів дуже часто мають енциклопедичний характер, а ще частіше компільований характер, і великороси почуваються тут впевнено та з почуттям власної гідності, усвідомлюючи свій талант до наслідування. Є такі, які робили кропіткі спостереження, і, здається, робили їх тільки з метою повторити раніші спостереження, без висловлення власної думки, до якої самостійно дійшли. Якщо жваві голови переступають цю межу, то часто стається так, що виявляються наукові погляди, які без найменшого докору совісті вороже виступають проти всіх обґрунтованих у виваженішому дослідженні результатів без будь-яких інших очевидних мотивів, окрім як з метою викликати галас і якомога коротшим шляхом здобути авторитет. Є приклади, коли висвітлювалися наукові помилки та самостійні факти, щоб на противагу всезагальній думці завоювати авторитет суперечністю. Навпаки, серед малоросів ми частіше знаходили приклади, де вони підсвідомо дотримувались виваженої середини між цим упертим наслідуванням та необхідною оригінальністю. Це були люди, які мали багаті результати власного дослідження і власних роздумів, проте не вважали за потрібне зчиняти з цього великий галас»³¹.

Не залишилась поза увагою Й. Блазіуса надзвичайна музичність українського народу. Відїжджаючи з України, він записав свої враження й міркування з цього приводу так: «Країна музики була вже за нашими плечима. Великорос задовольняє свої музичні потреби здебільшого вустами. Ніде в середині Росії ми не бачили в руках простого великороса музичного інструменту... В Україні в недільні або святкові дні майже з усіх вікон або зі всіх

дверей хат лунали звуки струнного або духового інструменту і ніде публічні заходи не проходять без спільної музики...

Музичний талант малоросів є причиною того, що майже кожен великий поміщик тримає невеликий оркестр з селян-кріпаків...». Підсумовуючи, він вважає, що «майже за всіма розумовими здібностями та у всіх відношеннях малорос є протилежністю до московита. У малоросів живе ніжне, поетичне почуття, яке показує схильність присвячувати себе сентиментальній романтиці. У великороса відсутні будь-які сліди романтики у його світобаченні. Його жвавий, практичний, часом грубий реальний розум не розуміє більш спокійних, часто потаємних потреб душі малороса. Пісні і уяви малоросів нагадують про поетичні сприйняття сербів, лицарську романтику поляків; часто їх поетичне прагнення легко переступає вузьке життєве коло. Великорос подобається самий собі у світі, який він сприймає, і він насолоджується ним у свій спосіб у повному обсязі. Його поезія тільки збільшує та прикрашає його, але не змінює. Наскільки застиглим, однобічним та непоступливим у житті є малорос, настільки й рухливим, незрозумілим та багатостороннім є його поетичне почуття»³². Як бачимо, оцінка Блазіуса співучості й музичності українського народу схожа з оцінкою його попередника Й. Коля.

Таким чином, матеріал з історії, етнографії і культури українського народу, зібраний у книзі німецького професора-мандрівника Йоганна Блазіуса, має науковий і історичний інтерес. Це погляд сторонньої людини, іноземця на історію і культуру українського народу, а також свідчення того, що в минулі століття в Європі знали про Україну й чітко розрізняли Малоросію і Великоросію.

Отже, аналізуючи праці німецьких вчених, мандрівників, службовців російського уряду, є підстави зробити висновок, що в Німеччині у XVII-XIX століттях, мабуть, у найбільшій кількості збергалася історіографія про Україну.

Майже всі німецькі автори були в захопленні від господарств селян, їх садів, городів, від обробітку землі, їх звичаїв. Вони відзначають багатство краю, любов українців до своєї Батьківщини, до музики, пісень, освіти. Коль, Блазіус, Гаммард, Кампенгаузен та інші відзначають, що в Російській імперії того часу найвища культура й освіта були в українців. Її спостерігали навіть в утриманні житла (хат), яке періодично раз на два тижні білили всередині і ззовні.

Водночас німецькі автори підкреслювали відмінність Московії від України-Руси у мові, звичаях, традиціях, називаючи мову перших московською, а других – руською (тобто українською), яка походить від назви Русь, а не Росії.

Німці залишили для нащадків України досить багатий історичний матеріал про українських козаків, їх бойові якості, відвагу, мужність, хоробрість,

а також про жителів міст і сіл. Показали спільну боротьбу козаків і селян проти польських поневолювачів, а також деспотичну політику московських царів, які запровадили в Україні фізичне і духовне невольництво. Їх свідчення є цінними ще й тому, що вони подані представниками сторонньої держави, яка на той час не володіла українськими землями.

Першим західноєвропейським твором, цілком присвяченим історії України, був «Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії»³³ французького дипломата і історика Жана-Бенуа Шерера. На початку 70-х років XVIII ст. він був на російській службі в Петербурзі, згодом став аташе при французькому посольстві в Росії. Ця обставина сприяла ґрунтовному вивченню ним російської мови. У своєму двотомному творі Ж.-Б. Шерер у першому томі розглядає історію Малоросії від найдавніших часів до зруйнування Запорозької Січі Катериною II, а в другому томі він подає короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які відбулися в Україні.

Треба зазначити, що, незважаючи на перебування на російській службі і на службі у французькому посольстві в Петербурзі, Ж.-Б. Шерер не став апологетом царизму, зміст його книжки проникнутий співчуттям і симпатією до українського народу, до його героїчної боротьби за свободу.

У подальшому тексті чітко спостерігаємо, що Ж.-Б. Шерер, не називаючи кривдників і обвинувачувачів, стоїть на позиції права козаків на боротьбу за свободу. Зокрема, він пише: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, – і саме цього не хочуть йому пробачити. Самозахист козаків назвали бунтом, а повстання вважається злочином, коли йому бракує належної сили». І далі Шерер ставить запитання: «З якими почуттями дивитимемося ми на козаків, якщо досі нам показували з-поміж них лише зрадників?»³⁴.

У своїй праці Ж.-Б. Шерер вказав на причину незадоволення козаків і всього українського народу московською владою. Він зазначив, що «коли українські козаки піддалися Росії, то насамперед їм було підтверджено привілеї володіння країною, яка їм належала. Ці привілеї, хоч вони й були поспідовно підтверджені всіма царями й куплені ціною козацької крові, зазнали, однак, тієї самої долі, як і всі інші привілеї. Їх намагалися скасувати або, щонайменше, відібрати одну по одній від тих, хто з них користався. Це привело до загального незадоволення у Малоросії»³⁵.

Шерер повідомляє про запровадження в Україні подушного податку російською імператрицею. Зокрема він пише, що «жителі Малоросії у минулому не обкладалися податками...» (виділено автором). Нині ж, незважаючи на свої привілеї, вони зобов'язані платити подушне, як селяни Великоросії.

Вони так зненавиділи цей податок, що тисячі козаків втекли до Польщі»³⁶.

Царські утиски стосувалися не тільки козаків, а всього населення Малоросії, передусім українських селян. «Російський двір здивував Європу, – пише Шерер, – коли запитав хліборобсько-торговельне товариство у Санкт-Петербурзі, що буде вигідніше: залишити селян кріпаками чи відпустити їх на волю? Ще навіть не дочекавшись відповіді, Двір робив усе для скасування свободи, якою доти користувалися малоросійські селяни. Вони завжди мали право перейти від поміщика, в якого їм було погано, до іншого пана, але Двір заборонив це указом, що примушував селян Малоросії залишатися в майбутньому на тому місці, де вони зараз перебувають»³⁷. Крім того, Росія, зневажаючи права селян, наклала на них важкий подушний податок, щоб покрити витрати на її війни. Цей податок дав Росії подвійну користь: по-перше, забезпечував певний прибуток і, по-друге, царський уряд точно знав число підданих у Малоросії і знав, скільки чоловік він може набрати до армії. Наслідком цього указу, який розкрив політику царського двору щодо України, була еміграція понад шести тисяч селян з Малоросії у Польщу.

Заслуговує на увагу те, що Шерер у своїй праці повністю помістив наказ імператриці Російської імперії Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі (на 7-ми сторінках), це представляє собою історичну цінність. Серед перелічених в наказі Катерини II «тягару...провин» козаків, які заслуговували на «справедливу кару» імператриці, є й такі абсурдні, як звинувачення козаків у зухвальстві привласнення ними місцевості, які Росія «завоювала під час останньої війни з Оттоманською Портою, а ще й Новоросійську губернію», яку Росія колонізувала (виділено нами. – *Автор*). І робилося це під тим приводом, що всі ці землі належали Росії з давніх часів.

Фортифікації було знищено дощенту, а жителі міста загинули, піддані найжорстокішому катуванню: одних посаджено на палі, інших повішено або четвертовано. Було вигадано й нові муки, сама думка про які наводить жах». Ось такі страхоття довелося переживати українському народові впродовж віків від іноземних загарбників.

Цінним у працях Ж.-Б. Шерера є висновок про те, що Україна має свою історію як окрема держава. Він підкреслив, що «Україна мала колись своїх правителів, їхньою резиденцією був Київ, і їхня влада простягалася тоді на Великоросію...» І далі він пророчив їй прогресивне майбутнє, стверджуючи, що «Україна скоро підніметься з того стану залежності й приниження, в який вона впала в останні століття», перебуваючи під владою Москви.

До висвітлення окремих відомостей з історії України у XVIII ст. долучився й всесвітньо відомий французький філософ Вольтер. У своєму знаменитому творі «Історія Карла XII» він присвятив

окремий розділ України, який здебільшого стосується подій, пов'язаних з переходом гетьмана Івана Мазепи на бік шведів у Полтавській битві.

Але на початку розділу Вольтер дає загальну оцінку становищу в Україні і її прагненням.

Зокрема, він пише: «Україна завжди прагнула бути вільною, але будучи оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора серед цих трьох держав. Вона спочатку піддалася під протекторат Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою державою і занадто обмежила її права; відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як завжди є звичаєм у Московитів. Спочатку українцям надавався привілей вибирати князя, який називався гетьманом, але невдовзі вона була позбавлена цього права і гетьмана почала призначати Москва»³⁸.

Тоді ж Вольтер був зачарований самою назвою «Україна». У цій праці він написав: «Україна завжди прагнула волі – Україна завжди прагне до свободи, бажає свободи, волі, завжди натхненна до свободи. Ось де живе таємниця і внутрішня приналежність цієї назви для душі Української нації і кожного з її вірних синів. Вона промовляє до совісті. Це божественна внутрішня сила душі нації, що безсмертно живе і в її національному імені: Україна. Український народ, Українці, і це ім'я тому таке рідне, привабливе та дороге, Українському народові, і тому таке ненависне поневолювачам, ворогам свободи, життя й розвитку нації»³⁹.

Через подібні висловлювання про Україну та українців повний текст праці Вольтера, як і інших зарубіжних авторів, звичайно, не міг з'явитися у російському перекладі ні в Російській імперії, ні в СРСР.

У XIX ст. у Франції з'явилася оригінальна праця про Україну сенатора, французького політика, редактора впливового часопису «La Patrie» (Батьківщина) і близького приятеля французького імператора Наполеона III Казимира Делямара.

1868 року Делямар опублікував брошуру, адресовану Законодавчим зборам Французької імперії, в якій запропонував перейменувати кафедру слов'янської мови і літератури Коллежу де Франс на кафедру «слов'янських мов і літератур» (де знайомили б не лише з російською мовою і літературою, а й з мовами і літературою інших слов'янських народів, у тому числі і українською). Така множинна форма мала «знищити (російський) панславизм у його основі»⁴⁰. Ініціатива Делямара увінчалась успіхом. Законодавчі збори обговорили його пропозицію і прийняли схвальну резолюцію. 20 листопада 1868 року Наполеон III підписав декрет про зміну назви кафедри. На другий рік Делямар видав другу брошуру, цього разу спеціально присвячену українському питанню, під назвою «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією»⁴¹. Це була петиція-звернення до французь-

кого сенату, яку підтримав також інший сенатор, який співчував українському народу, Проспер Меріме. Цей невеликий за об'ємом твір мав широкий публічний резонанс. Адже в ньому йшлося про фальсифікацію історії Російської імперії на шкоду історії України, яку вивчали в школах і ліцеях Франції. Водночас містився заклик провести реформу у викладанні історії в середніх школах, прийнявши нову програму навчання, в якій підкреслювалася б різниця між русинами (українцями) і росіянами. Як бачимо, К. Делямар на державному рівні порушив питання про захист мови та історії українського народу.

Ця праця 2000 р. була вперше перекладена й опублікована українською мовою чернівецьким науковцем М. Поповичем. Вона є цінним джерелом з історії України зарубіжного автора. У ній К. Делямар, на відміну від підручника з історії Російської імперії, підкреслює, що «університетська освіта змішує два по суті різні народи з явними протилежними культурами й історичними традиціями».

Цими двома народами, – продовжує він, – є московити й рутенці, змішані в загальній назві «руси» (Russes).

Живучи між Московією та, власне кажучи, Польщею, рутенці, до яких одних раніше відносилися назви «руси» (Russes) і «русини» (Russiens), були поневолені у минулому столітті московитами, і народ-завойовник сам на себе поширив ім'я переможеного народу, щоби надати собі позірних прав на володіння ним. Через це слова «руси» (Russes) і «московити» видаються нам сьогодні синонімами, тоді як насправді вони є цілком різними для історика.

Ця навмисна плутанина дала змогу московитам поглинути навіть саму історію рутенців, немов би пізніший політичний акт здатен впливати на історію попередніх епох.

Ось чому є справедливим твердження, що у Європі є народ, забутий перед лицем історії – це рутенський (український. – *Автор*) народ, нація, що налічує 15 млн. чоловік, тобто така ж чисельна, як і народ Іспанії, втричі перевищує за кількістю жителів Бельгії й, нарешті, кількісно рівнозначна усім підданам корони Святого Стефана (воєводи Угорщини і короля Польщі XVI ст. – *Автор*).

Чи знищено цей народ? Звичайно, що ні. Він існує, він має свою історію, що відрізняється від історії Польщі, а ще більше від історії Московії; він має свої традиції й свою мову, що відмінна водночас від російської і від польської; йому притаманна, нарешті, яскраво виражена індивідуальність, яку він не перестає відстоювати»⁴².

Після цього К. Делямар ставить перед сенатом вимогу, щоб шляхом коротких «доповнень до програм викладання історії відбувся поділ історії цих трьох народів – рутенців, поляків і московитів – щодо тих часів, коли вона була різною, і щоб їм

було повернуто їх же власне ім'я, характерне для тих часів, оскільки ці три назви: поляки, рутенці й московити – є єдиною ознакою, що дозволяє сьогодні чітко розрізняти усі три народи»⁴³.

Сенатор К. Делямар у своїй петиції робить висновок, що «викладання історії у Франції публічно санкціонує, можливо, одну з найпотворніших із відомих в анналах історії узурпацію, а саме – привласнення імені переможеного народу, яким народ-завойовник покритив себе як одежею.

Історія не повинна забувати, що до Петра I ті, яких ми сьогодні називаємо рутенцями, називалися русами (Russes), або русинами (Russiens), а їхні землі звалися Руссю (Russies), або Рутенією. А той народ, який ми сьогодні зємо руським (Russes) звався московитами, а їхня батьківщина – Московією.

Наприкінці минулого століття у Франції і в Європі всі чудово вміли відрізняти Русь від Московії, а сьогодні це робиться лише в спеціальних дослідженнях»⁴⁴.

У тексті К. Делямар чітко обґрунтував мету своєї петиції, яка доводить згубність теорії московського панславізму (ідея об'єднання слов'янських народів під главенством Росії в кінці XVIII – поч. XX ст.), ідеями якого було проникнуте викладання історії. «Отже, – стверджує Делямар, – саме це викладання треба реформувати, а оскільки рутенці (українці. – *Автор*) є стрижнем московського панславізму, тому вони географічно розділяють поляків і московитів, то наша вимога стосується головним чином їх. Їхня історія насправді повністю забута, тому що їх представляють як таких, що складають єдине ціле з історією Московії»⁴⁵.

К. Делямар наголошує, що при умові змін чинної програми викладання історії «буде повалене історико-політичне риштування, що Московія ціле століття споруджувала; воно буде знищене, тому що викладачі історії змушені будуть розрізняти рутенів (українців. – *Автор*) і московитів, а також характеризувати деструктивну роль у Європі останніх, імперія котрих не знає іншого закону творення й існування, як завоювання»⁴⁶.

Незважаючи на те, що це відбувалося у 2-й половині XIX століття, але й до сьогодні існують деструктивні сили в Росії й Україні, які прагнуть відродити ідею панславізму.

Заслуга К. Делямара перед українським народом полягає в тому, що він перший з державних діячів держав Європи підняв голос на захист історії і культури українського народу в період, коли Росія надзвичайно пильно дбала про свою репутацію в Європі, витрачала на закордонну пропаганду величезні зусилля і кошти для оплати журналістів і видатних осіб, які видавали б інформацію про Росію у потрібному для неї напрямку.

Аналітична праця К. Делямара була опублікована 146 років тому, але більшість висновків і оцінок цього француза не втратили своєї актуальності й понині.

Зокрема, він писав: «Сьогодні, коли викладання історії охоплює сучасну епоху, тим більше необхідно пояснювати історичні причини нинішньої ситуації в Європі. Нехтуючи народами, які розмовляють слов'янськими мовами і які займають більше половини її території, ми тим самим залишаємо молодь у невіданні причин, які породили найважливіші питання нинішньої політики, підходи до яких повинна висвітлювати історія, яка одна може дати ключ до їх розуміння. Адже нинішня молодь – це завтрашня нація»⁴⁷. Цей висновок повною мірою стосується і української історії, і української молоді.

Даючи оцінку вчинкові К. Делямара, В. Січинський, автор документальної книги «Чужинці про Україну» з гіркотою писав: «Був це останній шляхетний голос Західної Європи другої половини XIX ст. про українську справу, останнє пригадування про українців! Пізніше прийшла найтемніша сторінка «віку гуманізму», коли Європа почала забувати про нас»⁴⁸.

Таким чином, вищезазначене засвідчує, що німецькі й французькі автори з приязню писали про український народ, його історію і культуру, політичний лад та соціальне становище під владою польського короля та московського царя. Вони були одностайної думки про те, що головною причиною Визвольної війни українського народу проти поневолювачів був нестерпний соціальний, національний і релігійний гніт українського населення.

Водночас вони добре відрізняли Московію від України-Руси, коли мову перших називали московською, а других – руською (в значенні українською, а не російською). У них було чітке розуміння того, що народ України (Малоросії) – це окрема нація, цілком відмінна від російської своєю історією, мовою, культурою.

У працях німецьких і французьких авторів стверджується єдність українських земель і українського народу Галичини, Волині, Поділля, Київщини, Сіверщини, Полтавщини, населення яких розмовляє однією мовою і має схожу культуру, яких їх хотіли позбутися.

¹ Kohl J.G. Reisen in Südrussland. – Dresden und Leipzig, 1841. – 270 S.

² Kohl J.G. Die Ukraine. Kleinrussland. – Dresden und Leipzig, 1841. – 330 S.

³ Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Die Bukowina, Galizien. Krakau und Mähren. – Dresden und Leipzig, 1841. – 518 S.

⁴ Kohl J.G. Die Ukraine. Kleinrussland. – S. 198.

⁵ Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Die Bukowina Galizien. Krakau und Mähren. Dresden und Leipzig, 1841. – S. 133.

⁶ Там само. – S. 134.

⁷ Kohl J.G. Die Ukraine. Kleinrussland. – S. 274.

⁸ Там само. – S. 277-279.

⁹ Там само. – S. 281.

¹⁰ Там само. – S. 299-300.

- ¹¹ Там само. – С. 302, 304, 309.
¹² Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Die Bukowina, Galizien. Krakau und Mähren. – С. 340-341.
¹³ Kohl J.G. Die Ukraine. Kleinrussland. – С. 320.
¹⁴ Там само. – С. 315-316.
¹⁵ Там само. – С. 316-317.
¹⁶ Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Die Bukowina, Galizien. Krakau und Mähren. – С. 344-345.
¹⁷ Там само. – С. 363-364.
¹⁸ Там само. – С. 365.
¹⁹ Там само. – С. 323.
²⁰ Там само. – С. 324-325.
²¹ Blasius J.H. Reise in Europaishcen Russland in den Jahren 1840 und 1841. – Bd.2. – Braunschweig: Westermann, 1844. – С. 194.
²² Там само. – С. 231.
²³ Там само. – С. 202.
²⁴ Там само. – С. 192, 203.
²⁵ Там само. – С. 275-276.
²⁶ Там само. – С. 195.
²⁷ Там само. – С. 224-225.
²⁸ Там само. – С. 212.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само. – С. 267.
³¹ Там само. – С. 305-306.
³² Там само. – С. 327.
³³ Scherer J.B. Annales de la Petite-Russie ou Histore des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou la Petite-Russie. – Paris, 1788. – 317 p.; Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців... Пер. з фр. В.В. Коптілова. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. – С. 30, 39, 40.
³⁶ Там само. – С. 69-70.
³⁷ Там само. – С. 146.
³⁸ Voltaire. Histoire de Charles XII / Обр. В.С. Игнатовича. – 9-е изд. – СПб, 1913. – 122 p. – Р. 70.
³⁹ Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С. 44-45.
⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 554 с. – С. 270.
⁴¹ Delamare C. «Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Petition au Senat de l'Empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire, chez Amoyt». – Paris, 1869. – 21 p.
⁴² Делямар К. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії / Пер. з фр. М. Поповича // Історія України. – 2000. – №5. – С. 2.
⁴³ Там само.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само. – С. 3.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. – С. 2.
⁴⁸ Січинський В. Чужинці про Україну. – К: Довіра, 1992. – 255 с. – С. 221.

Петро БРИЦЬКИЙ
(Черновці)

НЕМЕЦКИЕ И ФРАНЦУЗСКИЕ УЧЕННЫЕ ОБ ОТЛИЧИЯХ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКОГО И РОССИЙСКОГО НАРОДОВ

В статье освещаются впечатления немецких и французских ученых и послов об истории и культу-

ре украинского и русского народов, которые зафиксированы в их произведениях и воспоминаниях, их оценка и отличие истории культуры, обычаев и традиций украинского и русского народов.

Ключевые слова: малороссы, великороссы, история, культура, язык, обычаи, традиции.

Petro BRYTSKYI
(Chernivtsi)

THE GERMAN AND FRENCH SCIENTISTS ABOUT THE DIFFERENCE BETWEEN HISTORY AND CULTURE OF UKRAINIAN AND RUSSIAN PEOPLES

The article highlights the experiences of German and French scholars and ambassadors about the history and culture of Ukrainian and Russian peoples, which were recorded in their writings and memoirs, evaluation and differences of cultural history, customs and traditions of the Ukrainian and Russian nations.

Keywords: Ukrainian, Russians, history, culture, language, customs, traditions.

УДК: 94(477.83/.86)»189/191»821.161.2Мар

© **Микола ГУЙВАНЮК**
(Чернівці)

ЕМАНСИПАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. В РЕЦЕПЦІЇ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

У статті розкрито відображення Лесем Мартовичем в художній прозі емансипаційних процесів у галицькому селі наприкінці XIX – початку XX ст.

Зубожіння селян, їхня економічна безвихідність, страждання в умовах важкого соціального й національного гніту, робота в наймах, родинно-побутові драми, породжені злиднями, – усе це відтворено в оповіданнях «Лумера», «Винайдений рукопис про Руський край», «Музицька смерть», «За топливо», «За межу», «Ось поси моє», «На торзі», «Стрибожий дарунок», «Народна ноша» та ін.

У названих творах письменник зображує той перехідний період емансипаційних процесів галицького селянства, коли воно почало усвідомлювати власну гідність і поступово виривалося з пут економічного визиску. Письменник прагнув утвердити в його психології такі риси, як непримиренність до будь-якої форми гніту.

Ключові слова: Лесь Мартович, Галичина, селянство, емансипація.

Революційні події 1848 р. в Європі активізували суттєві трансформаційні зміни українського громадського життя в Галичині, складовою яких стали емансипаційні процеси у середовищі українського селянства.

Емансипація (звільнення селян від залежності) була спричинена передусім скасуванням панщини та інших феодальних повинностей у 1848 р. Хоч робилося це не стільки для полегшення долі селянина, а скільки для покращення ефективності сільськогосподарства, для розвитку економіки і процвітання держави. Політична емансипація була супутнім ефектом цього процесу. У її ході селянство, як і всі непривілейовані прошарки, раптом отримали громадянські права і з підданих перетворилися на громадян. Як справедливо зазначає дослідник А.Заярнюк: «[...] політична емансипація селян стала проблематичною не тому, що вони були селянами, а тому, що, з точки зору ліберальних політиків, вони виявилися найбільш неготовими до неї, нездатними скористатися з новоздобутих політичних прав»¹. Але цей емансипаційний процес завершився в основному лише у 1860-х рр., коли селянські наділи отримали статус вільно відчужуваної приватної власності, а селяни – певні громадянські права. Все ж залишалося чимало невирішених проблем.

Селяни, що отримали статус «дрібних землевласників», продовжували перебувати як в економічному, так і суспільному конфлікті з «великими землевласниками» – нащадками колишніх магнатів. З плином часу конфлікт не згладжувався, а тільки набував гостроти і нових форм. Це проблема сервітутів, викупу землі, куріальна виборча система, а звідти – рілльничі страйки, конфлікти під час виборів тощо.

Тому після того, коли у 80-х 90-х роках XIX ст. в політичному житті галицьких українців чільне місце посіли радикали, емансипаційні процеси набули динаміки. Саме в цей період почав свою активну суспільно-політичну і письменницьку діяльність представник селянського середовища – Леся (Олекса) Семенович Мартович. Він, звичайно, не міг залишитися осторонь цих явищ. В результаті питання, пов'язані з емансипацією галицького селянства, стали не тільки предметом його публічних виступів та публіцистичних статей, але й знайшли відображення у художній прозі.

Вітчизняна історіографія та літературознавство мають певні набутки з вивчення емансипаційних процесів у галицькому селі. Це, насамперед, дослідження А.Заярнюка² та С.Пахолківа³. Є також ряд праць, присвячених суспільно-політичній діяльності Леся Мартовича. Серед них слід виокремити монографії Р.Горака⁴, В.Лесина⁵, Ф.Погребенника⁶ та ін. Проте спеціального дослідження, яке б розв'язувало порушену у статті проблему ще досі немає.

Метою статті є аналіз творчого надбання Леся Мартовича крізь призму його поглядів на емансипаційні процеси, що проходили у той час у галицькому селі.

Світогляд Леся Мартовича сформувався ще під час навчання у Коломийській та Дрогобицькій

гімназіях. Тут він ознайомився з популярними напрямками європейської філософської думки і вперше замислився над долею розділеного українського народу. Вчителями й порадиниками молодого письменника були Іван Франко і Михайло Павлик, а щирими друзями – Василь Стефаник і Левко Бачинський. У вільний від навчання час він мимоволі включався у емансипаційні процеси, що тривали у галицькому селі. Брав участь у створенні сільських читалень, виступав з промовами, пропагуючи радикальні ідеї, будучи симпатиком радикального руху, а згодом і одним із провідних діячів Русько-української радикальної партії.

Після гімназії почалася робота в адвокатських конторах, куди зі своїми болями й скаргами йшли селяни, утверджуючи своє «я» в умовах нових суспільних реалій. Виражаючи їх настрої, Мартович у творах висвітлював гострі суспільні проблеми, часто писав на «злобу дня», адже не даремно сучасники його називали «доктором хлопістики».

Незважаючи на ряд ліберальних реформ, проведених австрійським урядом у XIX ст., Галичина і надалі залишалася аграрним краєм, в якому продовжували домінувати «власники великих посілостей», тобто поміщики. Оскільки вони були зацікавлені в тому, аби селяни якнайбільше працювали на них, то використовували різноманітні легальні методи примусу, в результаті чого селянам залишалося надто мало часу на їхні власні господарства, які до того ж ставали щораз меншими, а це призводило до постійних конфліктів.

Сповідуючи ліберальну економічну політику, австрійський уряд на основі закону від 1868 р. запровадив вільну купівлю та продаж землі, що привело до її обтяження іпотекою, а також дозволив необмежений поділ земельної власності. Іншим законом цього ж року було запроваджене вільне кредитування, що у галицьких селах навстіж відкрило двері лихварству. Наслідком цього на тлі сильного демографічного приросту стало значне здрібнення селянських землеволодінь. «[...] У 1902 р. 42,6% селянських господарств були меншими за два гектари; 37,2% мали від двох до п'яти гектарів, від п'яти до десяти гектарів мали 14,4% усіх господарств. Більш ніж десятьма гектарами землі володіли лише 4,9% господарств»⁷.

Ще однією проблемою було аграрне перенаселення на селі. Перенаселення спричиняло низьку оплату праці спершу в аграрному секторі, а згодом призвело до масової еміграції галицьких селян.

Тож цілком закономірним є те, що основною темою творчості Мартовича став показ розшарування різних верств населення у галицькому селі, зубожіння селянства та спроба пошуку якогось виходу із цього становища. Заслуга письменника полягає і в тому, що він був одним із перших, хто звинувачував у бідах і кривдах галицького селянина не тільки навколишнє оточення, а й самих се-

ляв за такі їхні негативні риси, як роз'єднаність, дрібновласницькі прагнення, індивідуалізм, темрява і затурканість, розпач і невміння постояти за себе. Мартович хотів бачити селянські маси дружними, згуртованими, сміливими й мужніми в боротьбі за свої права.

Зубожіння селян, їхня економічна безвихідь, великі страждання в умовах важкого соціального й національного гніту, робота в наймах, родинно-побутові драми, породжені злиднями, – усе це відтворено в оповіданнях Мартовича «Лумера», «Винайдений рукопис про Руський край», «Мужицька смерть», «За томливо» «За межу», «Ось поси моє», «На торзі», «Стрибожий дарунок», «Народна ноша»⁸ та ін.

Ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії, Мартович у 1891 р. в журналі «Народ»⁹ надрукував нове оповідання «Лумера». Оповідання свідчило про швидкий творчий зріст молодого письменника, який все глибше проникав у соціальні процеси і міцніше ставав на позиції реалізму. Тут змальовано трагізм становища безземельного селянства та його безправ'я. Автор розкриває всю злиденність існування селянина-трудівника, його економічну залежність від тих, що мають хоч якусь владу. Головна думка твору полягає у тому, що проблеми селянства самі по собі не вирішуються. Адже віддавши попові борг (зароблене влітку зерно), селяни йдуть наймитувати в інше село. Тож письменник наводить читача на думку, що для якихось реальних емансипаційних змін потрібно розривати це замкнуте коло, насамперед наділивши селянина землею.

Працюючи у адвокатських конторах, Мартович постійно наштовхувався на проблеми, пов'язані із тяжким економічним становищем широких селянських мас, хоч найвищою цінністю було проголошено закон і право. Тому 1897 р. письменник виступає з твором «Винайдений рукопис про Руський край»¹⁰. Муссікуси, за свідченням літописця, від імені якого автор веде розповідь, «з обличчя дуже ніби схожі на людей». Опис способу їх життя, праці, звичаїв хоч і подано в алегорично-казковій формі, але з виразним реалістичним підтекстом: муссікуси «ніби орють і сіють, і збирають збіжжя», «запрацьовуються на смерть» (яка завжди настає при роботі), все зароблене віддають паннусам і поппусам, а собі залишають стільки, щоб жити. Крізь алегорію казки чітко виступають тяжкі і безрадісні «туди і дні» муссікуса – робочої скотини, постають сцени жадливої нужди і безправності народних мас. Мартович показує «способи», за допомогою яких провадяться визиск і експлуатація українського селянства у Галичині кінця XIX – поч. XX ст. Перший – податки «[...] передають муссікусам маленьку карточку папіруса [...], тоді всі муссікуси несучи гроші в кулаках і плачучи, репетуючи і дрижачи, віддають коштовний і блискучий метал»¹¹.

Другий – пропінання «[...] витискають і збіжжя муссікуса руками муссікуса дивне пійло [...] те пійло дістає дужий пекучий і палючий смак, муссікус буцімто віддає за те пійло свої гроші...»¹². Четвертий – лихварство «[...] Муссікус, віддавши все збіжжя людям, голодує, тоді люди подають йому всякі відпадки, беручи в нього гроші»¹³. Будучи одним із активних діячів Радикальної партії, Лесь Мартович, стоячи на антиклерикальних позиціях, у бідах і негараздах народу звинувачував не завжди чесне і совісне духовенство, яке «[...] у тих будівлях [тобто церквах] [...] до так отуманених муссікусів підходять люди та й відбирають від них усі гроші»¹⁴.

Змальовуючи в напівпубліцистичній формі картини безправного, підневільного, напівтваринного життя муссікусів, Мартович підводить читача до висновку про абсолютну ворожість галицьких властей, які були репрезентовані поляками, нетерпимими до всього українського. Ще одним свідченням того, що аналізований нами твір може служити для істориків джерелом до розуміння епохи, є слова самого автора: «[...] можливо не все, але ж таки багато тут є правди»¹⁵. Мартович бичує рабську психологію «муссікуса»-селянина, дошкульно висміює його пасивність, покірливість та забитість. І тут же дає настанови для майбутньої боротьби за краще майбутнє «[...] Будуче покоління! Наші нащадки! [...] Невже ж може бути, щоб людина людину [...] зважилася так оскорбляти й понижати. А з другого ж боку, чи може бути, щоби людина дала над собою так знущатися тай не скинула з себе ганьблячого ярма?!»¹⁶. Показуючи муссікусів у ролі «робучої скотини», письменник був далекий від презирства і зневаги до селянства, – він щиро його любив, але хотів бачити іншим, здатним до реального опору своїм кривдникам і закликав їх до цього.

Проблема зубожіння селянства найшла відображення в оповіданні «Мужицька смерть»¹⁷. Лесь Мартович показував безрезультатні спроби українського селянства вирватись із «пазурів» податкових ексекторів, банків, лихварів та поміщиків. Один з персонажів оповідання «Мужицька смерть» говорить: «[...] Чоловік, що працює, та йому вже на роду написано, аби з нього шкіру лупити. Робить ураз із волом на ниві, а прийдеся збирати – нема що. Поле не вродить, то хапайся хоть бритви: дають у банку, бери в банку. Тисне банк, то ти питай милосердної душі, аби зарятувала. Та й лущиш саме на порядного лупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеши лихвареві в руки, то-с господар із його ласки, доки йому до вподоби, аби-с був господарем»¹⁸.

В цих словах типова тяжка історія життя пересічного галицького селянина. Колись у нього був достаток. Але через певні об'єктивні обставини господарство почало занепадати. Щоб заплатити податки, Гриць узяв борг у банку. Щоб розрахува-

тися з банком, позичив грошей у лихваря. Прошло небагато років, а борг виріс удвічі. Господарство зовсім зруйнувалося. Немає ніякої змоги розрахуватися з боргами, і лихвар зазіхає вже на його ґрунт. Письменник наголошує що це не поодинокий випадок, а вже багато селян так зубожіло, що легше було вмерти, аніж виплатитися з боргів. Мартович прагне передати оптимізм та дотепність, що не залишали бідняків і в найтяжчих обставинах. Важко селянам, але в розпач вони не впадають, не втрачають почуття власної гідності, відкрито виявляють свою ненависть до багатців. Що у майбутньому виллється новою хвилею емансипаційних процесів.

Якщо у попередніх сюжетах Лесь Мартович тільки констатував становище, що склалося у галицькому селі, то в оповіданні «За топливо»¹⁹ бачимо зіткнення інтересів поміщика та селянина, що бореться за право, надане конституцією.

Драматична сценка «За топливо» – це ніби витяг з судового акта про обвинувачення селянина-наймита в крадіжці хмизу з панського лісу. Мартович протиставляє право «мужицьке» і «панське». Селянин цілком резонно вважає, що йому належить топливо, бо така була умова з паном. Наймит без дозволу узяв в'язанку хмизу, а пан подав до суду, бо це ж, мовляв, непослух. На цьому одному життєвому факті письменник показав, до якого економічного упадку дійшло галицьке селянство, розкрив, до якої міри воно було залежне від поміщицького господарства. Герої оповідань Леся Мартовича стихійно відчують справедливості своєї мужицької правди, але через неорганізованість відстоюють її пасивно, не вдаються до рішучих дій.

Письменник зображує той перехідний період емансипаційних процесів галицького селянства, коли воно почало усвідомлювати власну гідність і поступово виривалося з пут економічного визиску. Письменник прагнув утвердити в його психології такі риси, як непримиренність до будь-якої форми гніту.

Секуляризація української інтелігенції у 1890-х роках внесла важливу новачку у політичну сферу, а саме – появу політичних партій. Ці партії виникли і діяли в конституційних межах австрійської держави, всі вони, в тому числі й аграрно-соціалістична радикальна партія, потребували цих правових рамок. Австрійська правова держава була тією системою координат, в якій могли структуруватись і діяти політичні об'єднання галицьких українців.

Довгі роки головною темою української політики в Габсбурзькій монархії була реформа виборчого права до парламенту і крайового сейму. Тому боротьба за загальне рівне виборче право була у 1901 р. проголошена найголовнішою метою української політики. Вестися вона мала як у парламенті через заснований 1901 р. український клуб, так

і поза парламентом, передовсім через масові акції протесту. Під впливом інтелігенції соціальний протест селян отримав виразне національне забарвлення. Те, що соціальне протистояння у більшості випадків збігалося з національною приналежністю, сприяло залученню селянства до національного руху.

Як один із чільних діячів Русько-української радикальної партії та виходець із селянського середовища, Лесь Мартович вважав своїм обов'язком допомогти своїм одноплемінникам у політичній емансипації. Тому в нього з'являється кілька художніх творів, присвячених виборам та вічовому руху.

В оповіданні «Смертельна справа» Мартович показує народне віче в столі, на якому виступає селянський бесідник (прообразом якого став покутський селянин Грицько Запаринюк). За допомогою алегоричних образів народної казки оратор дає влучні політичні оцінки й характеристики, допомагає громаді зрозуміти, які перед нею стоять виклики і закликає одностайно виступити на захист своїх прав, віддати голос за українського кандидата. «[...] Найстарша рада над усіма урядами є у Відні, тай ми туди посилаємо послів [...]. Але ми посилаємо панів, тай тому панам гаразд ведеться, а нам кривда. Та коли б ми послали мужицьких радних, вийшло би право для всіх рівне»²⁰. Як бачимо, кращої агітації за українську справу не могло й бути. Проблему виборів Лесь Мартович порушив і в оповіданні «Хитрий Панько». Воно з'явилося в газеті «Громадський голос» на початку 1901 р. в № 4 і № 5. Але тут вже показано позитивний результат просвітницької діяльності місцевої української інтелігенції, в результаті чого з'являється невеличкий прошарок свідомого селянства, яке уособлював виборець Панько. «[...] мав Панько велику радість, що не зрадив громаду»²¹.

В оповіданні «Нечитальник» (1889) Лесь Мартович відобразив нагальні проблеми тогочасного покутського селянства, що шукало нових шляхів до поліпшення своєї тяжкої долі. У 70-80-х роках XIX ст. у галицькому селі народжувався читально-просвітний рух, що ставив за мету поліпшення життєвих умов селянства за допомогою просвіти. Мартович створив класичний образ затурканого, соціально й національно несвідомого селянина-нечитальника, якого треба було навертати на шлях активної громадської й суспільної діяльності, боротьби за свої права. Мартовичів нечитальник – типовий образ з середовища знедоленої, приниженої, темної частини селянства, яка застарілих поглядів і уявлень трималася за відживаючі традиції. «[...] Мені Абрамко сказав, що не йди до читальні, не записуйся, бо тим, каже, себе під москаля запишеш, панщину, каже підпишеш»²².

Лесь Мартович належав до провідників Української радикальної партії, був активним дописувачем

до її органу – «Громадського голосу», а певний час навіть редактором. Разом з К.Трильовським і В.Стефаником засновував перші покутські «Січі». Збереглися спогади про те, що він виголосив промову при відкритті «Січі» в с. Топорівцях на Городенківщині²³. Мартович співпрацював із селянами-січовиками Львівщини під час аграрних страйків початку XX ст. Тут він організував безплатну адвокатську допомогу страйкуючим, захищав їх від переслідувань владних структур. Аналізуючи інформативність літературної спадщини Леся Мартовича, не можна оминати один з останніх творів письменника – недокінчену драму «Політична справа», рукопис якої зберігається в його особовому фонді, у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України. Вищезгаданий твір був написаний для січових драматичних гуртків. У ньому показано становлення січового руху, утиски «Січей» з боку недоброзичливців, зокрема євреїв-лихварів. Це яскраво ілюструє діалог між корчмарем Мошком та кошовим «Січі» – Іваном. «[...] Мошко: Відколи ви заложили в селі читальню, в мене відпала більша частина зарібку. – Іван: Люди самі взяли собі такий звичай, що хто приступає до «Січі», то тому вже й не подоба пиячити»²⁴. Письменник осудив дії неспівомовного селянства в особі Грицька, який радить кошовому: «Ти собі дай спокій з «Січею», кинь геть... «Січ» і читальня то не для парубка... парубок має потребу забавлятися»²⁵. У творі показано прихильність до січового руху сільської молоді, що було характерним для всієї Галичини. Лесь Мартович переконливо доводив у згаданій драмі, що тільки згуртувавшись у «Січі», українське селянство могло досягти позитивних змін у своєму житті. У цьому ж творі письменник також наголосив на тому, що галицьке українство вжеросло до боротьби за власну державність, свідченням чого є слова одного з персонажів – січовика Івана: «[...] Не тратьмо намарно свого завзятку. Ще пригодиться нам відвага й сила [...]. Бо ще настане та пора, що треба нам буде підніматися на великий труд, хоть би прийшлося головою наложити»²⁶.

Отже, Лесь Мартович був одним із тих письменників, що свій талант поклали на вівтар служіння своєму народу. Він був активним учасником тих трансформаційних процесів, які переживало галицьке селянство на шляху до формування української модерної нації. Його вищеаналізовані твори – це не просто художні замальовки із важкого селянського життя. А навпаки, – глибоко осмислені поради-підказки про те, що потрібно боротися проти лихварства, вимагати справедливої платні за роботу, добиватися справедливих виборів тощо. Він намагався збудити в селян почуття людської гідності, вселяв у їх серця віру в свої сили. Це мало б активізувати емансипаційні змагання галицького селянства, що у кінцевому результаті привело б до подальшої боротьби за своє місце в суспільстві.

паційні змагання галицького селянства, що у кінцевому результаті привело б до подальшої боротьби за своє місце в суспільстві.

¹ Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.) / Андрій Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут історії України імені І. Крип'якевича, 2007. – Вип. 15. – С. 550.

² Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – 336 с.; Його ж. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст. С. 543 – 553.

³ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: Освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків. – Львів: Література Агенція «Піраміда», 2014. – 612 с.

⁴ Горак Р. Лесь Мартович. Роман – есе. / Роман Горак. – К.: Молодь, 1990. – 176 с.

⁵ Лесин В. Лесь Мартович. Літературний портрет / Василь Лесин. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 63 с.

⁶ Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість / Федір Погребенник. – К.: Дніпро, 1971. – 194 с.

Марчук Г. Не для слави, а для людей... / Г. Марчук / Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – №7. – С. 52–53.

⁷ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині... – С. 114.

⁸ Мартович Лесь Твори / упор. С. Шаховський. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 562 с.

⁹ Мартович Лесь Лумера / Лесь Мартович // Народ (Львів). – 1891. – Ч. 3; Ч. 4.

¹⁰ Мартович Лесь Винайдений рукопис про руський край // Мартович Лесь. Твори / упор. С. Шаховський. – К. 1963. – С. 50 – 55.

¹¹ Там само... – С. 53.

¹² Там само... – С. 53.

¹³ Там само... – С. 53.

¹⁴ Там само... – С. 53.

¹⁵ Там само... – С. 55.

¹⁶ Там само... – С. 55..

¹⁷ Мартович Лесь Мужичька смерть // Мартович Лесь Твори / упор. С. Шаховський. – К. 1963. – С. 56 – 88.

¹⁸ Мартович Лесь. Мужичька смерть. – С. 71.

¹⁹ Мартович Лесь. За топливо // Мартович Лесь Твори / упор. С. Шаховський. – К. 1963. – С. 112 – 114.

²⁰ Мартович Лесь. «Смертельна справа»... – С. 183.

²¹ Мартович Лесь. «Хитрий Панько»... – С. 128.

²² Мартович Лесь. «Нечитальник»... – С. 30.

²³ Мохорук А. «Січ» Топорівці, повіт Городенка // Гей, там на горі «Січ» іде! / ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 127.

²⁴ Мартович Лесь. «Політична справа». Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 69. – Спр. 7. – Арк. 10.

²⁵ Мартович Лесь. «Політична справа»..., Арк. 11.

²⁶ Мартович Лесь. «Політична справа»..., Арк. 47.

Николай ГУЙВАНЮК
(Черновицы)

**ЭМАНСИПАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В
ГАЛИЦКОМ СЕЛЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ
XX в. В РЕЦЕПЦИИ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА**

В статье раскрыто отображение Лесем Мартовичем в художественной прозе эмансипационных процессов в галицком селе в конце XIX – начале XX в. Обнищание крестьян, их экономическая безысходность, большие страдания в условиях тяжелого социального и национального гнета, работа по найму, семейно-бытовые драмы, порожденные нищетой, – все это воспроизведено в рассказах «Лумера», «Изобретенная рукопись о Русском крае», «Музыкальная смерть», «За топливо» «За границу», «Вот досюда мое», «На торге», «Стрибожий подарок» и др. В названных произведениях писатель изображает тот переходный период эмансипационных процессов крестьянства, когда оно начало осознавать собственное достоинство и постепенно вырывалось из пут экономической эксплуатации. Писатель стремился утвердить в его психологии такие черты, как непримиримость к любой формы гнета.

Ключевые слова: Лесь Мартович, Галичина, крестьянство, эмансипация.

Mykola HUYVANYUK
(Chernivtsi)

**EMANCIPATION PROCESSES
IN THE GALICIAN VILLAGE IN THE LATE
XIX – EARLY XX CENTURY IN RECEPTION
OF LES MARTOVYCH**

The article deals with emancipation processes in the Galician village in late nineteenth – early twentieth century mapped by Les Martovych in his prose. Les Martovych took active socio-political and literary activity representing peasant environment. The impoverishment of the peasants, their economic despair, great pain in conditions of severe social and national oppression, work employment, family and domestic tragedy caused by poverty – all this is reflected in his stories «Lumera», «Invented manuscript about Rus' land», «Strybozhyy gift» «People's burden» and others. In these works, the writer describes a transition emancipation processes Galician peasantry, when it began to realize their dignity and gradually escaping from the shackles of economic exploitation. The writer tried to establish in his psychology traits such as intolerance to any form of oppression. The article notes that the works of Les Martovych is deeply meaningful hints, tips – you have to fight against usury, to demand fair pay for the work to achieve fair elections and so on. He tried to awaken a sense of human dignity of peasants, instilled in their hearts faith in ourselves. This would intensify competition emancipation of Galician peasantry, which eventually would lead to further fight for its place in the society.

Keywords: Les Martovych, Galicia, the peasantry, emancipation.

УДК 94(477.83/.86) «1890/1914»

© Андрій КОРОЛЬКО
(Івано-Франківськ)

**«КОЛОМИЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО НАРОДНИХ
СПІЛОК»: ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
І ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЇЇ ОСЕРЕДКІВ
НА ПОКУТТІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)**

У статті висвітлено діяльність «Коломийського товариства Народних спілок» та його осередків на Покутті наприкінці XIX – на початку XX ст. Звернено увагу на передумови створення «Народних спілок» в краї, охарактеризовано статут коломийського центрального осередку товариства, показано мережу заснування осередків «Коломийського товариства Народних спілок» на Покутті, розглянуто внесок керівників у створення і практичну роботу осередків «Коломийського товариства Народних спілок», проаналізовано перешкоди влади в організації осередків товариства, простежено культурно-просвітню діяльність «Народних спілок».

Ключові слова: «Народна спілка», «Коломийське товариство Народних спілок», Покуття, радикали, реєстрація товариства, збори делегатів, культурно-просвітня робота.

У 1880–1890-х рр. український радикальний рух отримав поширення на Покутті. Покуття – аграрний край, тому радикали особливу увагу приділяли селянській масі, вбачаючи в ній основу демократичного руху. Ідеологічною опорою на місцях мали стати засновані осередки товариства «Народна спілка», які в практичній роботі мали займатися створенням читалень, бібліотек, ощадних і позичкових кас, створенням рільничих і промислових шкіл тощо. До створення товариства причетна низка відомих громадських діячів Покуття: І. Гарасимович, С. Данилович, К. Трильовський, Т. Окунівський та інші.

Зауважимо, що досліджувана проблема не була предметом окремого дослідження, хоча б у формі наукової статті. Лише чернівецький історик М. Гуйванюк, говорячи про передумови появи українського січового руху в Галичині й Буковині, стверджує, що в 1890-х рр. під впливом радикалів на Покутті почали створюватися товариства «Народні спілки», мета яких полягала в піднесенні життєвого та освітнього рівня українців. На думку дослідника, за короткий проміжок часу «Народні спілки» стали осередками Радикальної партії в селах Покуття. Їхні члени вели непримиренну боротьбу з москвофілами, а також піддавали критиці поступливу політику народовців¹.

Велику кількість інформації з досліджуваної проблеми почерпнуто з радикальних періодичних часописів, альманахів і календарів «Народ» (1890–1895), «Хлібороб» (1891–1895), «Громадський Голос» («Новий Громадський Голос»; 1895–1914, з перервами), «Хлопська Правда» (1903, 1911), «Запо-

рожець» (1904, 1908–1914), «Отаман» (1905–1906), які виходили у Коломиї і Львові. На сторінках часописів і у додатках до них аналізувалася організаційна робота «Коломийського товариства Народних спілок» та його осередків на місцях. До уваги взяті також народовські часописи «Батьківщина» (1892–1896), «Свобода» (1897–1914) і «Діло» (1890–1914): автори дописів до цих газет більш критично ставилися до діяльності цього товариства.

Частину матеріалу взято з архівних джерел. Зокрема, у ф. 146 «Галицьке намісництво, м. Львів. Президія» Центрального державного історичного архіву України у м. Львові зберігаються прохання засновників «Коломийського товариства Народна спілка» про затвердження статуту, матеріали про реєстрацію осередків товариства наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. на території Покуття².

Мета статті – висвітлити діяльність «Коломийського товариства Народних спілок» та його осередків на Покутті наприкінці XIX – на початку XX ст. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати передумови створення «Народних спілок» в краї; охарактеризувати статут коломийського центрального осередку товариства; показати мережу заснування осередків «Коломийського товариства Народних спілок» на Покутті; показати внесок керівників у створення і практичну роботу осередків «Коломийського товариства Народних спілок»; проаналізувати перешкоди влади в організації осередків товариства; простежити культурно-просвітню діяльність «Народних спілок».

«Народна спілка» – це економічно-просвітнє товариство, засноване українськими радикалами на Покутті на початку 1890-х рр.³. В культурно-просвітній роботі на території краю ця організація мала замінити діяльність осередків «Просвіти», які на той час не мали популярності серед українських селян. Громадський діяч, один з керівників «Просвіти» О. Колесса вбачав такі недоліки діяльності читалень «Просвіти»: по-перше, на відміну від польських національно-культурних товариств («Kółka rolnicze»), українські читальні не займалися наданням соціально-економічної допомоги своїм членам, не створювали позичкові і щадничі каси, промислові і торгівельні спілки, шпихліри (громадські зернохосвища, звідки видавали збіжжя в кредит. – А.К.), крамниці тощо; по-друге, місцеві осередки «Просвіти» діяли відокремлено одна від одної, не мали впливу на організацію роботи філіалу товариства; по-третє, не була налагоджена справа звітності товариств⁴. На думку українських радикалів Коломийщини, діяльність читалень «Просвіти» і товариства ім. М. Качковського не підлягали будь-якій критиці. Їх праця підпорядковувалася партійно-політичній заангажованості керівників – народовців і русофілів. Редакція радикального часопису «Народ» стверджувала, що

потрібно формувати вертикаль українських національно-культурних товариств не зверху вниз, цей процес створення осередків має йти паралельно – і в центрі, і на місцях: «[...] низ нехай устроює союзи читалень по краю, а верх [...] нехай їм віддають свої услуги [...]»⁵.

Вперше виступили з ідеєю створення «Народної спілки» лідери українського радикального руху С. Данилович і К. Трильовський напередодні її офіційного заснування на початку листопада 1890 р. на нараді селян та інтелігенції Снятинщини⁶.

Центральний осередок товариства створено у м. Коломия в 1890 р. У проханні до центрального комітету Галицького намісництва в Львові вказувалося: «Підписані задумують заложити в Коломиї «Коломийське Товариство Народних спілок» [...]». Серед підписантів переважно були юристи: депутат Галицького крайового сейму і австрійського парламенту Т. Окуневський, директор промислової «Гуцульської спілки» в Коломиї І. Гарасимович, кандидат адвокатури в Коломиї С. Данилович, міський приватний юрист О. Печерський, коломийський правник Т. Печерський, кандидат адвокатури в Снятині К. Трильовський, депутат Галицького сейму К. Гаморак⁷.

Офіційною датою заснування «Народної спілки» вважається 12 січня 1891 р. Члени-засновники на нараді у Коломиї назвали її руським (українським) економічно-просвітнім товариством, яка у своїй практичній роботі мала замінити польські осередки товариства «Kółka rolnicze» і українські читальні «Просвіти» в краї, які не могли здійснювати корисну працю в соціально-економічній сфері⁸. Головою організації обрано місцевого скарбника П. Корчинського, його заступником – директора промислової «Гуцульської Спілки» І. Гарасимовича. Членами головного осередку стали: адвокат С. Данилович; директор «Карпатської крамниці» у с. Яблунів Коломийського повіту К. Геник; купці П. Гладій з с. Березів і П. Ганущак з с. Корнич; коломийський міщанин М. Болахівський; селяни І. Дяків з с. Княждвір і П. Заяць з с. Раківчик. До контрольної комісії увійшли керівник «Народної торгівлі» в Коломиї Й. Тисовецький та селяни, управителі спілкової крамниці с. Іллінці Снятинського повіту О. Печерський і Ю. Лутчак⁹.

Згідно з першим статутом «Коломийського товариства Народних спілок», місцем перебування його керівного органу була Коломия. Практичною роботою охоплював околиці міста і покутську частину Галичини (сучасна південно-східна частина Івано-Франківської області). Мета товариства – піднесення добробуту і просвіти народу. Товариство ставило перед собою такі завдання: закладання і опіка в містах, містечках і селах народних спілок; в культурно-освітній сфері – «поучуване народу устно і письменно», створення читалень, бібліотек; в соціально-економічній царині – заснування ощадних і позичкових кас, громадських зер-

носховищ, промислово-торгівельних спілок і крамничок, сприяння в організації збору доброго насіння, постачання господарських машин, інвентарю та інших господарських потреб, улаштування господарських і промислових виставок, «закладання рільничих і промислових шкіл, взірцевих господарств і малих підприємств («варстатів»); у практичній площині розвою праці товариства – делегування членів для влаштування відчитів і практичних демонстрацій рільничо-промислових, наукових і забавних вечорниць у містах, містечках і селах Покуття, друкування популярних часописів і книжок неполітичного змісту»¹⁰.

Членами «Народної спілки» могли бути звичайні і «підпомагаючи» члени. Матеріальні статки товариства наповнювалися з членських внесків, а також з проведених вистав, відчитів, концертів, представлень, друкування літератури і часописів товариства. Керівними органами «Народної спілки» були: Загальні збори товариства; Центральний виділ (головний осередок) в м. Коломиї; контрольна комісія; повітові заступники товариства¹¹.

На місцях «Народна спілка» могла бути заснована на підставі статуту коломийського центрального осередку товариства щонайменше 10 тутешніми членами. Процедура реєстрації місцевого осередку виглядала так: створена первинна організація зверталася до Коломийського центрального осередку з інформацією про заснування; остання через засідання Центрального виділу розглядала це питання на своєму засіданні, після чого листом інформувала первинний осередок про його розгляд та повідомляла, що, згідно з законом про товариства від 1867 р., перед уконституюванням місцевого осередку потрібно надіслати до центрального комітету Галицького намісництва в Львові статут «Народної спілки» в п'яти примірниках; місцевий осередок адресував лист-прохання з вказаними в ньому членами-засновниками про реєстрацію товариства та п'ять примірників статуту в найвищий виконавчий орган влади Королівства Галиції і Лодомерії Австро-Угорської імперії; відділення центрального комітету Галицького намісництва розглядало прохання членів-засновників місцевого осередку та інформувало Центральний виділ «Народної спілки» про позитивне рішення¹².

Кожна «Народна спілка» ставила за мету піднесення просвіти і добробуту мешканців своєї громади. Для її досягнення зобов'язувалася: утримувати читальню і бібліотеку; сприяти економічному піднесенню членів товариства шляхом вишукування джерел отримання дешевого товару і збуту місцевих продуктів через закладання крамниць, позичкових кас, громадських зерносховищ; користуватися допомогою, порадами і посередництвом Центрального виділу товариства¹³.

Членом місцевого осередку міг стати житель краю чоловічої і жіночої статі, який виконував по-

ложення статуту «Коломийського товариства Народних спілок». Він повинен: платити до каси місцевої і головного осередку товариства вступні і періодичні внески; працювати задля піднесення свого господарства і промислу, шанувати працю і гроші, жити чесно і ошадно; опікуватися власною і родинною просвітою, ходити в неділю і в святкові дні до читальні, користуючись її газетами і книгами; з усіма членами «Народної спілки» жити в мирі і злагоді, допомагати в організації єдності, сприяти вступу в організацію нових представників громади. Кожен член міг брати участь в Головному зборі «Народної спілки» – виступати, вносити внески, голосувати, обирати і бути обраним, користуватися літературою читальні, бібліотек усіх інституцій товариства¹⁴.

Керівними органами місцевої спілки були Головний збір і Виділ. Головний збір товариства скликався центральним осередком. У його компетенцію входило: обирати голову і заступника, членів Виділу товариства; наглядати за діяльністю керівного осередку, орудувати майном «Народної спілки»; приймати до відома звіти Виділу товариства, контролювати його рахунки; встановлювати рівень річних внесків та інших датків на користь «Народної спілки»; налагоджувати суперечки між рядовими членами і головним осередком товариства. Головний збір був останньою інстанцією щодо виключення члена з «Народної спілки». Він же вирішував питання про розпуск товариства і ухвалював постанову про розподіл його майна. Правочинним рішення Головного збору «Народної спілки» було тільки тоді, коли присутніми на ньому було щонайменше половини членів, які голосували абсолютною більшістю голосів¹⁵.

Виділ «Народної спілки» (головний осередок) складався з голови, його заступника, писаря і чотирьох членів. Він керував усіма справами товариства, виконував рішення Головного збору, орудував його майном, слідкував за тим, щоб усі статuti місцевих осередків товариства були відповідно представлені і прийняті, приймав і виключав членів, скликавав Головний збір «Народних спілок». Головний осередок зобов'язувався: збирати щорічні членські внески по 10 крайцерів (кр.); подавати Центральному виділу товариства щорічний звіт про кількість членів, матеріальний фонд і розвиток «Народної спілки», інформувати про інші дані. На звернення Центрального виділу товариства головний осередок «Народної спілки» обирав делегатів на загальні збори товариства та на різні наради. Голова «Народної спілки», а у випадку його відсутності заступник, скликав і проводив засідання головного осередку та спільно з писарем або іншим членом підписував усі листи товариства. «Народна спілка» могла бути розпущеною: рішенням Головного збору у випадку, якщо не виконували статутні вимоги або доручення Центрального виділу¹⁶.

Центральний заряд (керівництво) товариства складався із Загальних зборів членів, Центрально-го виділу і контрольної комісії товариства.

Загальні збори «Народної спілки» скликав Центральный виділ у Коломії або будь-якому іншому місті чи селі не менше одного разу на рік. Право голосу на Загальних зборах мали як звичайні (два делеговані члени від кожної місцевої спілки), так і «підпомагаючі» члени товариства. Члени «Народних спілок» зобов'язувалися: бути присутніми на Загальних зборах, виступати, робити внески, однак без права голосування. Правомочними рішення Загальних зборів були тільки тоді, якщо не менше як за тиждень до їх початку подано оголошенням звітку про час, місце і їх порядок денний в одному з українських часописів, а всі місцеві «Народні спілки» поінформовані писемним повідомленням. Загальні збори вів обраний голова. На зібранні товариство мало право: вимагати від Центрального виділу звіт про стан і розвиток товариства і місцевих осередків, їхнє матеріальне становище; узгоджувати оцінку роботи контрольної комісії товариства; обирати на три роки з-поміж членів керівного і місцевих осередків «Народної спілки» голову товариства, його заступника та інших членів і на один рік членів контрольної комісії; ухвалювати постанови про зміни статуту та розпуск товариства, вирішувати на запит Центрального виділу питання про розпуск поодиноких місцевих «Народних спілок»; присуджувати будь-які інші рішення, які надійдуть до Загальних зборів¹⁷.

Центральний виділ товариства складався з голови, його заступника, п'ятьох членів і двох їх заступників. З-поміж них обирався секретар і касир. Голова Центрального виділу, а у випадку його відсутності заступник, скликав і проводив засідання головного осередку та спільно з писарем або іншим членом підписував усі листи товариства. Це відомство вело всі справи товариства і виконувало рішення Загальних зборів «Народної спілки». В його обов'язки входили: слідкувати, щоб виконувалися всі статутні положення «Народної спілки»; сприяти у закладанні нових місцевих осередків товариства, надавати їм відповідні поради і допомогу; періодично надсилати інструкторів і люстраторів до осередків «Народних спілок»; приймати і виключати членів, якщо не виконують вимог статуту, не платять внесків, шкодять головному осередку і місцевим «Народним спілкам»; брати до уваги інформацію про заснування нових осередків товариства та подавати внесення на Загальні збори про розпуск поодиноких «Народних Спілок»; встановлювати час, місце і програму Загальних Зборів, та їх скликати; призначати урядників товариства, визначати їм платню і нагороди за окремі заслуги; щодо організації роботи – надавати інструкції членам товариств на місцях. Для вирішення важливих справ товариства Центральный виділ міг скликати заступників повітових організацій і де-

легатів «Народних спілок». Щорічно Центральный виділ звітувався перед Загальними зборами товариства¹⁸.

Контрольна комісія складалася з трьох членів, обраних на один рік Загальними зборами товариства. В її обов'язки входили: щоквартально звітувати про фінансовий стан товариства, контролювати діяльність Центрального виділу, звітуючи в цій справі перед Загальними зборами¹⁹.

Головний осередок товариства, в міру потреби, призначав заступників повітових товариства, які в організації роботи виконували функції середньої, зв'язкової ланки між місцевими «Народними спілками» і Центральним виділом. В їх обов'язки входило: здійснювати перегляд роботи «Народних спілок» в окрузі та подавати цю інформацію Центральному виділу; вести посередницьку роботу між ними; сприяти створенню осередків на місцях; брати участь в нарадах, скликуваних Центральним виділом, звітувати перед головним осередком. Заступники повітових товариств мали право: брати участь в засіданнях Центрального виділу з дорадчим голосом; домагатися допомоги в організації своєї праці; ставити відповідні запити на засіданнях головного осередку товариства. У свою чергу, Центральный виділ окремих заступників повітових товариств відзначав преміями. За невиконання своїх обов'язків головний осередок усував повітових службовців товариства із зазначених посад²⁰.

Будь-які суперечки в товаристві розглядав мировий суд. Рішення щодо розпуску керівного складу «Народної спілки» приймалися – голосів членів і делегатів Загальних зборів. Вирішувалося також питання розподілу майна товариства та визначалися імена ліквідаторів. У випадку, якщо Загальні збори не зможуть визначити розподіл статків товариства, то все його майно передавалося у фонд товариства «Руський народний дім в Коломії», а справу ліквідації проводив Центральный виділ. З розпуском головного осередку розпускалися усі місцеві «Народні спілки»²¹.

Питання створення осередків товариства «Народна спілка» розглядалося на радикальних народних вічах першої половини 1890-х рр. Серйозна організаційна робота місцевими радикалами здійснювалася напередодні проведення першого окружного селянського віча, яке відбулося 5 листопада 1891 р. в Коломії. Скликано дві наради 8 і 29 вересня 1891 р., на яких розглядалися питання, що мали виноситись на обговорення загальнокрайового заходу. Віче мало відбутися в жовтні, однак на прохання депутата Галицького крайового сейму, прихильника українського радикального руху Теофіла Окуневського, який перебував у відрядженні, загальнокрайові збори перенесли на початок листопада 1891 р. – громадсько-політичний діяч «хотіли почути гадку і волю народа»²². Серед резолюцій окружного народного віча, організованих С. Даниловичем, І. Гарасимовичем і К. Трильовським,

ухвалено створювати по селах «Народні спілки» для «підпомогі просвітним і економічним інтересам народу»²³.

На радикальному вічі в Снятині 27 лютого 1892 р. К. Трильовський наголосив, що це товариство втілюватиме в життя економічні і просвітні цілі розвою українства краю. Закликав, щоб українські селяни Покуття закладали власні крамниці й магазини («склепи»), їхня діяльність мала б регулюватися «Коломийським товариством Народних спілок». Осередок цього товариства повинен бути у кожному покутському селі. Він звернувся до бувовинських українців, щоб вони засновували такі товариства на зразок власних «Взаїмна поміч»²⁴.

Збереглися архівні дані про реєстрацію місцевих осередків товариства протягом 1891–1908 рр. Перші чотири «Народні спілки» засновані 1891 р. – три в Коломийському (с. Кийданч, «Народна спілка» якої вважається першою заснованою на Покутті, Трофанівка (тепер це село в Снятинському р-ні), Княждвір)²⁵ і одна (м. Заболотів, Горішний Кут) у Снятинському²⁶ повітах. У 1892 р. осередки «Коломийського товариства Народних спілок» створені в семи населених пунктах краю: три в Снятинському (сс. Вовчківці, Олешків і Орелець)²⁷, два – Товмацькому (сс. Бортники і Долина)²⁸, один – у Городенківському (с. Серафінці)²⁹ повітах, а також в м. Станиславів³⁰. Протягом 1893 р. місцеві організації «Народної спілки» відкриті в чотирьох селах Покуття: Колінки, Жуків і Хотимир (обидва села тепер в Тлумацькому р-ні) Городенківського повіту³¹ та с. Гостів³² Товмацького повіту³³. У 1894 р. осередки товариства засновані в чотирьох селах краю: три в Городенківському (Дубка, Репуженці, Гарасимів)³⁴ і один в Коломийському (П'ядики)³⁵ повітах. Протягом 1895–1896 рр. засновано тільки по одній організації на Снятинщині – в с. Завалля³⁶ і Карлів (тепер с. Прутівка Снятинського р-ну; в Центральному комітеті Галицького намісництва документи зареєстровані лише в лютому 1897 р.)³⁷. У 1897 р. місцеві організації «Народної спілки» відкриті в п'ятих селах Покуття: три в Городенківському (Серафінці, Михальче, Чернятин)³⁸, по одному в Коломийському (Кам'янка Мала)³⁹ і Снятинському (Хлібичин Пільний; тепер с. Хлібичин Снятинського р-ну)⁴⁰ повітах. Як засвідчують архівні документи і матеріали тогочасної української періодики, п'ять осередків товариства в 1898 р. засновано тільки на Снятинщині (сс. Іллінці, Устя, Стецева, Трійця, Будилів)⁴¹. Наприкінці XIX ст. найбільше відділень «Коломийського товариства Народних спілок» відкрито в 1899 р. – дванадцять, з них – десять на Снятинщині⁴² (сс. Долішнє Залуччя (тепер с. Долішнє Залуччя Снятинського р-ну)⁴³, Видинів⁴⁴, Микулинці (тепер передмістя м. Снятин)⁴⁵, Підвисоке⁴⁶, Княже⁴⁷, Тулова⁴⁸, Завалля⁴⁹, Демиче (тепер входить до смт Заболотів Снятинського р-ну)⁵⁰, Тулуків⁵¹, Беледуня⁵²), по одному на Коломийщині (с. Вербіж Ниж-

ній⁵³) і Городенківщині (с. Топорівці⁵⁴). Згідно зі свідченнями тогочасної періодики, 5 лютого 1899 р. заснований осередок «Народної спілки» в с. Іспас (Долішний Кут) Коломийського повіту⁵⁵. Однак з матеріалів реєстрації «Народних спілок» дізнаємося, що осередок цього товариства відкрито в 1900 р.⁵⁶ В 1900 р. з шести відкритих нових осередків товариства п'ять знаходилися в Снятинському повіті (друга в с. Вовчківці⁵⁷, Новоселиця⁵⁸, Рожнів⁵⁹, Рудники⁶⁰, Тучапи⁶¹), один – в Коломийському повіті (с. Іспас, Горішний Кут⁶²).

Отже, в кінці XIX ст. засновано сорок дев'ять осередків «Коломийського товариства Народних спілок». Найбільше їх створено на Снятинщині. На дев'ятому з'їзді Русько-української радикальної партії (РУРП), який відбувся 17–18 грудня 1899 р. у Львові, делегат від Снятинського повіту І. Солянич доповів, що в краї діє 20 «Народних спілок» і радикальне просвітне товариство «Наука» під керівництвом К. Трильовського. Для порівняння, на цьому ж з'їзді делегат від Городенківщини М. Малюфій повідомив про існування лише п'яти «Народних спілок»⁶³. Таку велику кількість осередків товариства в Снятинському повіті можна пояснити ще й тим, що тут довгий час проживав і працював К. Трильовський, котрий був ідейним натхненником створення осередків товариства в краї. Зауважимо, що станом на 1901 р. на території Покуття функціонувало 48 осередків товариства, з них більша частина – 29 – знаходилася в Снятинському повіті⁶⁴.

На початку XX ст. збільшувалася сітка новозаснованих осередків товариства. В 1901 р. «Народні спілки» відкрито у восьми населених пунктах Покуття і Гуцульщини: три в Снятинському (друга в м. Заболотів, Долішний Кут⁶⁵, друга в с. Олешків⁶⁶, Русів⁶⁷), три в Коломийському (сс. Ценява⁶⁸, Ліски⁶⁹, Королівка⁷⁰) і два в Косівському (м. Кути⁷¹, с. Микитинці⁷²) повітах. Згідно з документальними свідченнями, у 1902 р. не зафіксовано відкриття жодного осередка товариства, а в 1903 р. відкрито осередок у с. Борщів Снятинського повіту⁷³. Проте в 1904 р. виявлено матеріал про заснування семи осередків «Коломийського товариства Народних Спілок»: три в Коломийському (сс. Підгайчики⁷⁴, Княждвір⁷⁵, Семаківці⁷⁶), два в Косівському (с. Жаб'є (тепер районний центр смт Верховина)⁷⁷, Красноїлля (тепер село Верховинського р-ну⁷⁸), по одному в Надвірнянському (с. Микуличин⁷⁹) і Станиславівському (с. Пукасівці, тепер село Галицького р-ну⁸⁰) повітах. В 1905 р. відкрито шість осередків, частина з яких населені пункти Галицької Гуцульщини: два в Коломийському (м. Печеніжин⁸¹, с. Кам'янка Велика⁸²), три в Косівському (с. Бистрець, тепер с. Верховинського р-ну⁸³, Яблуниця, тепер село Верховинського району⁸⁴, Рожен Великий⁸⁵) і один в Надвірнянському (с. Чорні Ослави⁸⁶) повітах.

У 1906 р. у селах відкрито тринадцять «Народних спілок»: три в Коломийському (Дебеславці⁸⁷, Замулинці⁸⁸, Турка⁸⁹), по два в Снятинському (Вовчківці, Горішній Кут⁹⁰, Кулачин, тепер передмістя м. Снятин⁹¹), Косівському (Ясенів Горішній⁹², Голови⁹³, тепер обидва села Верховинського р-ну) і Надвірнянському (Камінне⁹⁴, Саджавка⁹⁵), по одному в Товмацькому (Королівка⁹⁶), Городенківському (Незвисько⁹⁷), Богородчанському (Глибівка⁹⁸) і Буцацькому (Скоморохи⁹⁹) повітах. В 1907 р. засновано п'ять осередків «Коломийського товариства Народних спілок»: два в Коломийському (у присілку Кропивичі с. Корнич¹⁰⁰ і с. Дятківці, тепер передмістя м. Коломиї¹⁰¹), по одному в Товмацькому (с. Прибилів¹⁰²), Надвірнянського (с. Красна¹⁰³) і Косівському (с. Слобідка¹⁰⁴) повітах. Наступного 1908 р. зареєстровано «Народні спілки» в п'яти селах: два в Косівському (Пістинь¹⁰⁵ і присілку Жаб'є с. Бистрець, тепер Верховинського р-ну¹⁰⁶), по одному в Коломийському (Трач, тепер село Косівського р-ну¹⁰⁷), Тисменицькому (Кривотули Старі, тепер село Тисменицького р-ну¹⁰⁸), Станиславівському (Майдан, тепер село Тисменицького р-ну¹⁰⁹), а також шосту в м. Богородчани¹¹⁰. Ймовірно, в 1912 р. засновано осередок «Народної спілки» в с. Виноград Коломийського повіту¹¹¹.

Отже, на початку ХХ ст. нами зафіксовано появу сорока семи нових осередків «Коломийського товариства Народних спілок». Зауважимо, що багато з них засновано не тільки на Покутті, але й на Галицькій Гуцульщині, Станиславівщині, а також на Тернопільщині (с. Скоморохи Буцацького повіту).

Ідейним натхненником і організатором перших товариств був директор промислової «Гуцульської спілки» Іларіон Гарасимович¹¹². Протоколи засідань про затвердження місцевих осередків товариства у 1891–1893 рр. підписували голова Центрального відділу «Народної спілки» Петро Корчинський і член відділу Іларій Гарасимович. У першій половині 1894 р. ці документи укладали голова Петро Корчинський і секретар Северин Данилович, а в другій половині 1894 і 1895 рр. – голова С. Данилович і секретар (з 1895 р. заступник голови) І. Гарасимович. Протягом 1896–1899 рр. вів протоколи і заповнював анкети новозаснованих товариств Кирило Трильовський, йому допомагали заступник голови Олекса Печерський, члени Центрального відділу Ярослав Лепкий, Дмитро Германюк (Гарматюк), Гриць Кузьмак, Іван Ткачук. В 1900–1908 рр. ведення документації з реєстрації товариств здійснювали голова Кирило Трильовський і секретар Петро Годованець, допомагали члени Центрального відділу Іван Ткачук, Ярослав Весоловський та Іван Чупрей.

Сьомого травня 1893 р. відбулися перші збори делегатів «Народних спілок». На них прибули по два представники товариств з шести сіл Покуття:

Балинець, Бортників, Княздвора, Киданча, Серафинець і Трофанівки. Кожен з них розповів про стан організації «Народної спілки» в своєму селі (крім представників, с. Княздвір Коломийського повіту, оскільки «спілка дуже лихо розвивається»). У с. Бортники Товмацького повіту товариство мало читальню, позичкову касу, шпихлір і крамницю. У читальні була бібліотека, передплачувалися радикальні часописи «Хлібороб» і «Народ». Члени товариства планували впорядкувати млин. Усіх членів – 40. У с. Серафінці Городенківського повіту розвивалася лише читальня, бібліотека якої нараховувала 107 книг, передплачувалися часописи: «Хлібороб», «Народ», «Батьківщина», «Читальня» і «Русское Слово». Членів товариства – 60. Гарно розвивалася культурно-просвітня робота в «Народній спілці» с. Киданч Коломийського повіту: бібліотека читальні нараховувала 600 книг, надходили газети «Хлібороб», «Народ», «Батьківщина», «Народна Часопись», книги з «Просвіти», Товариства ім. М. Качковського, «Бібліотеки для молодіжи» з Чернівців. Попри те, що членів місцевого осередку нараховувало лише 30 чоловік, однак у «Народній спілці» була крамниця, шпихлір; його члени опікувалися місцевою школою; для культурно-просвітньої роботи юнаки планували заснувати молодіжне товариство¹¹³. У с. Олешків Снятинського повіту «Народна спілка» мала читальню (у її бібліотеці знаходилося 60 книг, виписувалися газети «Хлібороб» і «Батьківщина») і крамницю. Членів товариства нараховувалося лише 24. У с. Трофанівка Коломийського повіту читальняна бібліотека доволі велика, яка числила 180 книг, виписувалися газети «Хлібороб», «Русское Слово», «Народна Часопись», книжки з «Просвіти». Членів товариства – 150. Усі представники місцевих «Народних спілок» зійшлися на думці, що на заваді кращого культурно-просвітнього і соціально-економічного розвитку товариств стояла місцева влада і греко-католицькі священники, які чинили опір практичним крокам місцевих осередків¹¹⁴.

Наступні загальні збори «Коломийського товариства Народних спілок» відбулися аж через вісім років, 22 березня 1901 р.¹¹⁵ Відбулися в будинку «Народного Дому» м. Коломиї. Кожен осередок товариства мав відделегувати по двох представників. На збори з'їхалося 300 людей з Городенківського, Коломийського, Косівського, Снятинського і Товмацького повітів, серед яких було 25 керівників місцевих осередків. Після відкриття зборів головою «Коломийського товариства Народних спілок» К. Трильовським, обрано головуючого засідання І. Сандуляка, його заступника І. Радуляка, секретарів Я. Весоловського і М. Малофія¹¹⁶. Розглядалися три основні питання: справа зміни статутів товариства; подальшого розвитку крамниць під орудою товариства; впорядкування пожежних варт¹¹⁷. Прийнято такі постанови: змі-

нити окремі пункти статуту «Коломийського товариства Народних спілок» щодо його практичної роботи, питання заснування низки нових осередків за межами Покуття; сприяти заснуванню пожежно-гімнастичного товариства «Січ». У новій редакції статуту вказувалося, що центром перебування «Коломийського товариства Народних спілок» залишається Коломия, однак своєю практичною роботою обіймає не покутську частину краю, а «цілу Галичину». Член товариства мав належати до світського стану і платити щорічно 2 кор. організаційного внеску. Кожен місцевий осередок наприкінці року повинен був обов'язково здавати звіт про свою роботу з вказівкою про кількість членів, матеріальний фонд, важливі постанови товариства¹¹⁸. Обрано новий головний осередок товариства у складі 12 чоловік під керівництвом К. Трильовського¹¹⁹. На завершенні загальних зборів К. Трильовський закликав «огнистою промовою» до активної праці «під радикальним прапором»¹²⁰. Через кілька днів за його вказівкою «Коломийське товариство Народних спілок» видало статут пожежно-гімнастичного товариства «Січ»¹²¹.

Велика неперіодичність проведення загальних зборів «Коломийського товариства Народних спілок» пов'язана з такими чинниками: по-перше, браком злагодженої роботи керівного проводу товариства як в центрі, так і на місцях; по-друге, українські радикали Покуття вирішували низку партійно-політичних справ (підготовка до виборів в австрійський парламент і Галицький крайовий сейм, організація роботи політичного товариства «Народна Воля» тощо), що йшло врозріз з соціально-економічними і культурно-просвітницькими питаннями, вирішенням яких займалися «Народні спілки» в краї; по-третє, з початком ХХ ст. всі погляди були звернені на організацію українського січового руху в краї.

Керівники «Коломийського товариства Народних спілок» брали участь у відкритті низки місцевих осередків. Зокрема, С. Данилович, І. Гарасимович і К. Трильовський побували на відкритті першої «Народної спілки» на Снятинщині в містечку Заболотів 7 листопада 1891 р.¹²² 24 квітня 1892 р. делегати Центрального відділу «Коломийського товариства Народних спілок» І. Гарасимович і К. Трильовський, редактор часопису «Народ» М. Павлик, селянин з с. Карлів Снятинського повіту І. Сандуляк перебували на відкритті першої «Народної спілки» на Товмаччині в с. Бортники, заснованої стараннями місцевого активіста Івана Бородайкевича. Кирило Трильовський зачитав статут товариства, пояснив зміст, зокрема мету й завдання. Закликав, щоб до «Народних спілок» вступали й жінки: «[...] нарід лиш тогди буде трівало наперед поступати, коли в роботі просвітній візьмуть участь і сільські жінки [...]». Його в цьому підтримав І. Сандуляк¹²³. У квітні 1893 р. С. Данилович, І. Гарасимович Л. Мартович,

К. Трильовський та І. Сандуляк були присутніми на установчих зборах «Народної спілки» в с. Жуків Городенківського повіту¹²⁴.

Окремо потрібно звернути увагу на подвижницьку працю щодо організації «Народних спілок» на Покутті Кирила Трильовського, якому 6 травня 2014 р. минуло 140 років з дня народження. У 1899 р. він взяв участь у заснуванні низки товариств Снятинського повіту. «Батько» січового руху повністю організував заснування осередку в с. Будилів і Підвисоке Снятинського повіту. На відкритті «Народної спілки» в с. Будилів 5 лютого 1899 р. прибули жителі з навколишніх сіл Залуччя, Русова, Карлова, Устя, Тулови, Микулинець і м. Снятина, виступали, крім К. Трильовського, місцеві радикальні діячі М. Крикливець, І. Дутчак, І. Сандуляк, С. Зінкевич, І. Харук¹²⁵. Зауважимо, що батько К. Трильовського о. Йосиф Трильовський був греко-католицьким священником церкви св. Архистратига Михаїла в с. Будилів; Кирило довгий час проживав у цьому селі¹²⁶. 11 червня 1899 р. К. Трильовський брав участь у роботі загальних зборів «Народної спілки» с. Устя Снятинського повіту¹²⁷. 2 липня 1899 р. він був на відкритті другого за рахунком осередку «Народної спілки» на Долішньому Куті с. Завалля, за десять місяців до заснування першого українського пожежно-гімнастичного товариства «Січ» у цьому селі (5 травня 1900 р.). К. Трильовський високо цинив жителів с. Завалля Н. Неделька і І. Харину за організацію свята, його давні українські традиції, вказуючи, що село лежить в самому куті між Прутом і Черемошем та повстало з козацької колонії, котра з'явилась за валами Снятина¹²⁸.

На початку ХХ ст. К. Трильовський відзначався активністю і на Коломийщині. 27 січня 1901 р. взяв участь у засіданні осередку с. Вербіж Нижній, на якому засновано позичкову касу для членів «Народної спілки»¹²⁹. 13 лютого 1901 р. на загальних зборах «Народної спілки» с. Іспас (Долішній Кут) Коломийського повіту за безпосередньої участі «батька» січового руху ухвалено два важливі рішення: заснувати крамницю і організувати пожежно-гімнастичне товариство «Січ»¹³⁰.

Напередодні виборів до Галицького крайового сейму 1895 р. К. Трильовський як кандидат у депутати від РУРП в Снятинському повіті неодноразово виступав серед членів місцевих осередків «Народної спілки». На загальних зборах «Народної спілки» в с. Заваллі за участю 200 людей виголосив доповідь про життя і діяльність Михайла Драгоманова (1841–1895). Жителі села підготували листа в адрес родини Драгоманових, висловлюючи жаль щодо смерті лідера українського радикального руху¹³¹.

Долучився до організації створення і діяльності «Коломийського товариства Народних спілок» відомий український письменник, радикальний діяч Василь Стефаник. Зокрема, в рідному селі

Русів Снятинського повіту 13 червня 1909 р. взяв участь в громадських зборах у справі будівництва приміщення товариства «Народна спілка». Він був засмучений тим, що багато жителів села не прийшли на таке важливе зібрання. Його промова стосувалася єдності місцевої громади у будь-яких, навіть непростих починаннях: «Що кому говорити так, як головою о мур! А я вже тільки бив головою о мур мужицький впертості до просвіти і злуки [...] і – мур стоїть, як стояв, а я ходжу з розбитою головою і закрівавленим серцем. І нам, що вас любимо і для вас працюємо, лишає ся одно: або зробимо з вас мужиків народ, або упадем [...] Подумайте, яка завдача: з мужиків – народ!»¹³². На думку невідомого дописувача часопису «Громадський голос», виступ Василя Стефаника вразив простих селян, оскільки громадськість с. Русів організувала «довірочні збори» 11 липня 1909 р., присвячені вшануванню пам'яті гетьмана І. Мазепи і 200-річчю Полтавської битви¹³³. Місцева «Народна спілка» спільно з В. Стефаником через рік 11 липня організувала поминки в знак вшанування загибелі українського студента А. Коцка¹³⁴.

Траплялися випадки заборони місцевою владою проводити відкриття і загальні збори «Народних спілок». Так, з огляду на поширення холери староство Городенківського повіту 23 жовтня 1892 р. у с. Серафінці заборонило урочисті збори з нагоди заснування товариства. Для контролю над виконанням рішення у село приїхали урядовий комісар і жандарми. Українська громадськість Покуття була вкрай обурена таким рішенням влади, оскільки на це народне зібрання могло прийти близько ста українських активістів, прихильників радикальних ідей, – стільки ж, скільки по неділях і святкових днях з'являється людей у місцевих корчмах, а проте «ніхто не боїться, щоб таким чином розрослася в Серафінцях холера»¹³⁵. У цьому селі місцевою владою неодноразово здійснювалася перевірка роботи товариства. Так, 19 листопада 1893 р. жандарм польської національності Кобильський перевіряв законність існування товариства, жадав перегляду статуту і списку членів «Народної волі»¹³⁶.

У с. Жукові на заваді створення «Народної спілки» стояв місцевий греко-католицький священник Андрухович і віце-маршалок Городенківського повіту, війт села, місцевий багатій А. Теодорович. Останній пригрозив жителям села, що хто пристане до Жуківської «Народної спілки», то не прийме до себе на роботу, не видасть заробленого лісу на дрова та заборонятиме виганяти худобу на пасовища. У недільний день квітня 1893 р., коли засновувалась «Народна спілка», змусив місцевих селян зганяти худобу для ветеринарного огляду, влаштуовуючи «худоб'яче віче». Проте це не було перепорою для 300 жителів, які, не послуховавши війта, зібралися на установчі збори і заснували «Народну спілку»¹³⁷. Подібна ситуація виникла на установчих зборах «Народної спілки» у с. Репуженці Го-

роденківського повіту 18 березня 1894 р., коли на засіданні сиділи озброєні жандарми¹³⁸. У с. Колінки Городенківського повіту місцевий пан побив одного селянина за те, що той вступив у «Народну спілку»¹³⁹, до того ж сільський голова перешкоджав діяльності місцевого осередку товариства¹⁴⁰. У с. Гарасимів на Городенківщині при спробі заснувати на початку 1894 р. «Народну спілку» тамтешній священник А. Хойнацький давав 10 ринських тому, хто заборонить дати статут цього товариства селянам¹⁴¹.

Перешкоди у відкритті першої «Народної спілки» на Товмаччині у с. Бортники в квітні 1892 р. здійснювалися місцевими жандармами і греко-католицькими священниками, зокрема о. Левицьким¹⁴². Зазнавав переслідувань з боку місцевих властей голова «Народної спілки» с. Гостів Товмачького повіту І. Романович, якому заборонили організувати радикальне віче у селі 3 березня 1894 р.¹⁴³ 9 травня 1894 р. у с. Долина Товмачького повіту обшукали домашнє обійстя М. Бринського, де було правління «Народної спілки», забрали скриню з книгами, статуту, гроші з каси товариства. Наступного дня в будинку громадської ради села був здійснений допит чотирьох місцевих членів «Народної спілки». Жандарм звинуватив жителя І. Крехівського за читання українського радикального часопису «Хлібороб», заявивши йому так: «Марш відси, до Коломиї, до Даниловича! І найди Данилович зробить справу! Я вас [...] усіх вистріляю, а решту потоплю в Дністрі, а того в Коломиї Павлика мушу злапати в свої руки»¹⁴⁴. Сорок українських селян, членів «Народної спілки» с. Гостів було допитано в повітовому суді м. Товмач за організацію передвічевих радикальних зборів¹⁴⁵. Лідера українського радикального руху на Товмаччині, голову «Народної спілки» с. Бортники І. Бородайкевича в 1896 р. засуджено до 14 дів арешту за організацію віч і «довірочних» зборів у повіті¹⁴⁶.

На Коломийщині у с. Іспас наприкінці 1890-х рр. греко-католицький священник о. В. Баницький під час церковно-релігійних проповідей критикував місцевий осередок «Народної спілки» за впровадження радикальних ідей серед селян, кажучи, що: «хлопові просвіти не треба, хлоп як навчить ся а, б, с, то рве ся і до сонця (не лиш до попа), думаючи, що вже не знати який учений»; називав радикальних активістів «посланцями пекла»¹⁴⁷. До речі, питання непростих стосунків між цим священником і радикалами виклав керівник «Народної спілки» с. Іспас М. Лаврук на дев'ятому з'їзді РУРП, який відбувся 17–18 грудня 1899 р. у Львові¹⁴⁸.

Війт с. Устя Снятинського повіту Я. Рожко не дозволяв селянам, які вписалися до «Народної спілки», зробити бодай щось у пана – жати пшеницю і жито, сапати кукурудзу на панському полі¹⁴⁹. На перешкоді організації діяльності новозаснованого осередку в с. Тулуки стояли місцеві «хруні» і євреї

сусіднього м. Заболотова¹⁵⁰. І все ж, незважаючи на численні перешкоди, члени «Народних спілок» проводили серед населення різні заходи суспільного, економічного, культурно-виховного спрямування.

Місцеві осередки «Коломийського товариства «Народних спілок» організовували святкові ювілейні заходи на знак вшанування сторінок історії України та Східної Галичини. Члени «Народної спілки» с. Іспас Коломийського повіту 3 травня 1899 р. влаштували урочисте дійство з нагоди скасування панщини в Східній Галичині і прийняття демократичної конституції Австрійської імперії 1848 р. У торжестві на «Панській горі» села взяло участь 400 людей, долучились до організації жителі сусіднього Печеніжина. Щоправда, цей захід не підтримали представники місцевої влади і члени «Просвіти»¹⁵¹. Жителі с. Тулова Снятинського повіту зусиллями місцевих осередків «Народної спілки» і «Просвіти» організували шевченківське свято 25 серпня 1900 р.¹⁵².

«Коломийське товариство «Народних спілок» вшанувало сорокові роковини смерті Т. Шевченка 22 березня 1901 р. в будинку Народного дому м. Коломиї. Особливо вразив своєю промовою В. Стефаник. На його думку, Т. Шевченко – «се перша така селянська сила, що набравши розуму в панськiм світі, обернула його на оборону селянського світа». Свято завершилось промовою К. Трильовського до молоді і піснями: «Ще не вмерла Україна», «Який то вітер», «Не пора»¹⁵³. Товариські сходини в знак вшанування пам'яті Т. Шевченка були організовані також членами товариства «Народна спілка» с. Іспас Коломийського повіту 20 березня 1910 р. Відомий український радикальний діяч Микола Лаврук виголосив промову про життя і діяльність Кобзаря. Учасники заходу зібрали кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Невідомий дописувач газети «Громадський Голос» залишився невдоволеним урочистим дійством, оскільки у ньому не взяли участі жінки: «Неприсутність жінок була доказом, що жіноцтво наше є темне»¹⁵⁴. Члени товариства «Народна спілка» м. Кути Косівського повіту 25 листопада 1906 р. організували аматорську виставу-драму «Як долі не має – той щастя минає» Г. Бораковського¹⁵⁵.

Члени «Народних спілок» населених пунктів Покуття купували або будували приміщення для ведення культурно-просвітньої і соціально-економічної роботи на місцях. На добровільні грошові внески жителі с. Трофанівки Коломийського повіту після заснування товариства в 1892 р. купили будинок, у якому помістили читальню, магазин і шпихлір¹⁵⁶, а мешканці с. Серафінці Городенківського повіту в 1894 р. за зібрані кошти побудували хату-читальню товариства¹⁵⁷. Подекуди члени товариства боролися з пияцтвом. Зокрема, в 1908 р. читальня «Народної спілки» с. Тулуків Снятинського повіту спільно з місцевою «Просвітою» орга-

нізували братство тверезості, бойкотували роботу сільської єврейської корчми¹⁵⁸.

У результаті проведеної роботи автор прийшов до висновків, які зводяться до таких положень:

– головною передумовою появи «Коломийського товариства «Народних спілок» на теренах Покуття стало невдоволення українських радикалів діяльністю читалень «Просвіти» і товариства ім. М. Качковського, які знаходилися під впливом народовців і русофілів. На їх думку, ці товариства не надавали відповідної соціально-економічної допомоги українським селянам краю, не створювали позичкові і щадничі каси, промислові й торгівельні спілки, крамниці тощо;

– офіційною датою заснування «Коломийського товариства «Народних спілок» вважається 12 січня 1891 р., хоча, як засвідчують архівні документи і тогочасна українська газетна періодика, прохання до Центрального комітету Галицького намісництва в Львові було надіслано в 1890 р. Зауважимо, що саме цього року заснована перша українська партія європейського зразка – Русько-українська радикальна партія. Можна з впевненістю говорити, що на осередки «Коломийського товариства «Народних спілок» ставилося завдання підтримки РУРП на території Покуття. Згідно з статутом товариства, центральним осідком його перебування було м. Коломия, а своєю діяльністю обіймало околиці міста і покутську частину Галичину. Перед собою ставило такі головні завдання: закладати осередки товариства в краї, створювати читальні й бібліотеки, засновувати ощадні й позичкові каси, промислово-торгівельні спілки, рільничі й промислові школи, взірцеві господарства, делегувати членів для влаштування відчитів і практичних демонстрацій рільничо-промислових, наукових і забавних вечорниць у містах, містечках і селах Покуття, друкувати популярні часописи і книжки неополітичного змісту;

– архівні документи і дані української газетної періодики засвідчують появу великої кількості осередків товариства на території Покуття в 1890-х рр. Зауважимо, що їх більша частина заснована на Снятинщині. Пояснюється це тим, що в 1890-х рр. тут довгий час проживав і працював К. Трильовський, який був ідейним натхненником створення осередків товариства в краї. На початку ХХ ст. кількісно і територіально мережа товариств збільшується і розширюється, зокрема низка товариств заснована на Галицькій Гуцульщині, Станиславщині, Тернопільщині. Пов'язано це зі зміною положення статуту, прийнятого на загальних зборах «Коломийського товариства Народних спілок» 22 березня 1901 р., згідно з яким практична робота радикальної організації поширювалася не тільки на покутську частину краю, а на всю територію Галичини. Однак протягом всього свого існування його керівний провід дуже рідко скликав загальні збори «Коломийського товариства «Народних

спілок», оскільки українські радикали Покуття вирішували низку партійно-політичних справ, що йшло врозріз з соціально-економічними і культурно-просвітницькими питаннями, вирішення яких займалися «Народні спілки» в краї. До того ж на початку ХХ ст. формується мережа осередків українського пожежно-гімнастичного товариства «Січ», члени якого на початковому етапі акцентували свою увагу переважно на проведенні різноманітних культурних заходів: концертів, гімнастичних вправ, січових парадів, а з часом забезпечували пожежну охорону та розвиток фізичного здоров'я, формуючи парамілітарні організації напередодні Першої світової війни. Тому в українських галицьких газетах 1900–1914 рр. більша увага зверталася на практичну роботу «Січей» як опорних пунктів УРП на місцях, натомість менше фокусувалося на громадській праці осередків «Народних спілок»;

– провід «Коломийського товариства «Народних спілок» брав участь у заснуванні низки осередків наприкінці ХІХ ст. Інколи ці зустрічі носили характер передвиборчих агітацій українських радикалів у ході виборів до австрійського парламенту і Галицького крайового сейму;

– місцева влада переважно негативно ставилися до організації створення «Народних спілок», вбачаючи в їхній діяльності поширення небезпечних радикальних ідей. Також на перешкоді відкриття осередків стояли греко-католицькі священники, які в їхній роботі бачили антиклерикальний характер;

– культурно-просвітня робота осередків товариства зводилася до відзначення ювілейних дат з історії Галичини і України. Члени «Народних спілок» Покуття купували або будували приміщення для ведення такої роботи на місцях.

Отже, потребує ретельного вивчення діяльність «Коломийського товариства «Народних спілок» на Покутті. Слабо дослідженими є практична робота осередків товариства, їх культурно-просвітницька і соціально-економічна праця, відносини з місцевою владою, представниками народовського і русофільського (москвофільського) таборів, а також з греко-католицьким духовенством.

или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. «Г – Х». 1893–1894 г. – 61 арк.; спр. 954 Прошения основателей общественно-просветительских обществ «Народна Спилка» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. «Б – Х». 1895–1897 г. – 48 арк.; спр. 955 Прошения основателей общественно-просветительских обществ «Народна Спилка» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. «Б – У». 1898 г. – 45 арк.; спр. 956 Прошения основателей общественно-просветительских обществ «Народна Спилка» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. «В – Т». 1899 г. – 115 арк.; спр. 957 Прошения основателей общества «Народна Спилка» в местностях на буквы «Б – З» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1900–1907 гг. – 108 арк.; спр. 958 Прошения основателей общества «Народна Спилка» в местностях на буквы «И – К» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1900–1907 гг. – 104 арк.; спр. 959 Прошения основателей общества «Народна Спилка» в местностях на буквы «Л – П» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1900–1907 гг. – 89 арк.; спр. 960 Прошения основателей общества «Народна Спилка» в местностях на буквы «Р – Я» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1900–1907 гг. – 107 арк.; спр. 961 Прошения основателей общества «Народна Спилка» в местностях на буквы «Б – Х» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1908 гг. – 50 арк.

³ Народні Спілки // Отаман. Календар для народа на рік звичайний 1905. – Коломия, 1904. – С. 196–200.

⁴ Колесса О. Перестрій руских читалень на підставі зміни статута тов. «Просвіти» / Олександр Колесса // Народ. – 1890. – 15 серпня. – Ч. 16. – С. 237–239. – С. 238–239; Чого хотять так зв. радикалы? // Дѣло. – 1891. – 17(29) червня. – Ч. 135. – С. 1–2.

⁵ Колесса О. Перестрій руских читалень на підставі зміни статута тов. «Просвіти» / Олександр Колесса // Народ. – 1890. – 15 серпня. – Ч. 16. – С. 237; Р.Я. Селяне на зборах «Просвіти» й «Общества Качковского» / Р.Я. // Народ. – 1890. – 1 жовтня. – Ч. 19. – С. 285–286.

⁶ Клим Обух [Трильовський К.]. Нарада в справах економічних в Снятині / Кирило Трильовський // Народ. – 1890. – 15 грудня. – Ч. 24. – С. 378–380.

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 951. – Арк. 1; Руске економічно-просвітне товариство // Народ. – 1890. – 15 грудня. – Ч. 24. – С. 407–408. – С. 408.

⁸ Редакція. Інтереси священства та організація читалень // Народ. – 1891. – 15 лютого. – Ч. 4. – С. 62–63. – С. 63.

⁹ Почин до економічної організації нашого краю // Народ. – 1891. – 1 лютого. – Ч. 3. – С. 50–51. – С. 50; Економічна організація руска в Коломийщині // Дѣло. – 1891. – 9(21) січня. – Ч. 7. – С. 1–2.

¹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 951. – Арк. 3; Руске економічно-просвітне товариство ... – С. 407; . «Народні Спілки» // Хлібороб. – 1891. – 15 травня. – Ч. 2. – С. 12.

¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 951. – Арк. 3, 3 зв.

¹² Там само. – Арк. 20–29.

¹³ Там само. – Арк. 4.

¹⁴ Там само.

¹ Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914) / Микола Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – С. 63.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 146 Галицийское наместничество, г. Львов. – Оп. 58. – Спр. 951 Прошения основателей «Народна Спилка» об утверждении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. 1891 г. – 57 арк.; спр. 952 Прошения основателей общественно-просветительских обществ «Народна Спилка» об утверждении или изменении прилагаемых уставов и решения по этому вопросу. «Б – С». 1892 г. – 64 арк.; спр. 953 Прошения основателей общественно-просветительских обществ «Народна Спилка» об утверждении

- ¹⁵ Там само. – Арк. 4 зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 4 зв., 5.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 5 зв., 6.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 6, 6 зв., 7.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 7.
- ²⁰ Там само. – Арк. 7, 7 зв.
- ²¹ Там само. – Арк. 7 зв., 8.
- ²² Народне віче в Коломиї // Хлібороб. – 1891. – 1 жовтня. – Ч. 6 і 7. – С. 38.
- ²³ Окружне народне Віче в Коломиї // Хлібороб. – 1891. – 1 грудня. – Ч. 8, 9, 10. – С. 41–43. – С. 43; Трильовський К. Про народне віче в Коломиї / Кирило Трильовський // Хлібороб. – 1891. – 15 грудня. – Ч. 11 і 12. – С. 58–62. – С. 62.
- ²⁴ Політика красава і загранична. Віче народне в Снятині // Народ. – 1892. – 6 марта. – Ч. 5–6. – С. 65–72. – С. 70; Народне віче в Снятині // Хлібороб. – 1892. – 1 марта. – Ч. 5. – С. 33–35. – С. 35; Про віче в Снятині // Батьківщина. – 1892. – 28 лютого (11 марта). – Ч. 9. – С. 46–47. – С. 47.
- ²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 951. – Арк. 30–57; Село Киданче і Загальні збори першої «Народної Спілки» // Хлібороб. – 1891. – 25 липня. – Ч. 4 і 5. – С. 27; Село Киданче і Загальні збори першої «Народної Спілки». (Конець) // Хлібороб. – 1891. – 1 жовтня. – Ч. 6 і 7. – С. 39–40; Всячина и новинки. Народни сполки позавязували ся въ селах Княждворѣ и Киданчи подъ Коломыєю // Батьківщина. – 1891. – 25 жовтня (6 падолиста). – Ч. 43. – С. 259; Дрібні вісти. Нова «Народна Спілка» засновує ся в Трофанівці коло Гвіздія ... // Хлібороб. – 1891. – 15 грудня. – Ч. 11 і 12. – С. 68; Дрібні вісти. «Народна Спілка» в Трофанівці вже уконституовала ся ... // Хлібороб. – 1892. – 15 лютого. – Ч. 4. – С. 32; «Народна Спілка» в Княждворі // Хлібороб. – 1891. – 1 жовтня. – Ч. 6 і 7. – С. 36–37; Дрібні вісти. Народна спілка в Княждворі починає під зиму живійше жите розвивати ... // Хлібороб. – 1891. – 15 грудня. – Ч. 11 і 12. – С. 67–68.
- ²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 951. – Арк. 20–29; Народна Спілка в Заболотові // Хлібороб. – 1891. – 1 грудня. – Ч. 8, 9, 10. – С. 53; Всячина и новинки. Нова руска читальня зав'язала ся въ мѣстѣ Жидачевѣ, а въ Заболотовѣ основала ся «Народна Сполка» // Батьківщина. – 1891. – 15(27) падолиста. – Ч. 46. – С. 279; Новинки. Въ Заболотовѣ основала ся «Народна Сполка» ... // Д?ло. – 1891. – 9(21) листопада. – Ч. 253. – С. 3.
- ²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 952. – Арк. 9–16, 25–40; Дрібні вісти. Народна Спілка завязує ся у селі Волчківцях коло Заболотова // Хлібороб. – 1892. – 15 січня. – Ч. 2. – С. 15; Новинки. Радикал. Розумне село а злий поступ / Радикал // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 15 падолиста. – Ч. 84. – С. 4; Дрібні вісти. Народні Спілки засновують ся в Серафінцях пов. Городенського і в Олешкові пов. Снятинського ... // Хлібороб. – 1892. – 1 червня. – Ч. 11. – С. 90; Новинки. Збори «Народної Спілки» // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 5 цвітня. – Ч. 25–26. – С. 5.
- ²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 952. – Арк. 1–8, 17–24; Дрібні вісти. Отворене «Народної Спілки» в Бортниках пов. Товмацького ... // Хлібороб. – 1892. – 15 квітня. – Ч. 8. – С. 62; Засноване «Нар. Спілки» в Бортниках // Хлібороб. – 1892. – 1 мая. – Ч. 9. – С. 72–73; Народна Спілка в Долині // Хлібороб. – 1892. – 1 вересня. – Ч. 17. – С. 127–128.
- ²⁹ Ратуй боже від приятелів!... // Народ. – 1892. – 8 і 22 падолиста. – Ч. 20–21. – С. 229; Воля зборів у нас // Народ. – 1892. – 8 і 22 падолиста. – Ч. 20–21. – С. 229–230; Дрібні вісти. Народна Спілка в Серафінцях устроює ... // Хлібороб. – 1892. – 15 жовтня. – Ч. 20. – С. 156; Письма зъ Городенщины. Член і брат. П. (Село Серафінцѣ. Рада громадска. Народна Сполка) / Член і брат // Батьківщина. – 1893. – 1(13) сѣчня. – Ч. 1. – С. 4; Дописи. Виділовий. З Серафинець / Дописи // Хлібороб. – 1894. – 15 квітня і 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 65–66; Дописі. Хлоп. В Серафінцях городенського повіта відбули ся в неділю дня 5. лютого б. р. дев'ятнайцяті загальні збори «Народної Спілки» / Хлоп // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 15 марта. – Ч. 11. – С. 6.
- ³⁰ Новинки. Перші збори товариства «Народна спілка» відбули ся 3-го с. м. в Станіславові, заложеного заходом радикалів // Громадський Голос. Газета для руского народу. – 1895. – 20 червня. – Ч. 4. – С. 30; Дрібні вісти. Народні Спілки засновано послідними часами ... // Хлібороб. – 1892. – 1 квітня. – Ч. 7. – С. 56.
- ³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 953. – Арк. 25–40, 54–61; Гість. «Народна Спілка» в Колінках / Гість // Хлібороб. – 1893. – Жовтень. – Ч. 21, 22, 23. – С. 149–150; Дрібні вісти. Народну Спілку закладають в Жукові ... // Хлібороб. – 1893. – 15 лютого. – Ч. 2 і 3. – С. 15; Заложене «Народної Спілки» в Жукові. Допись від селян Жукова // Хлібороб. – 1893. – 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 49–51; Отворене народної Спілки в Хоцемири [городенківського повіту] // Хлібороб. – 1894. – 1 жовтня. – Ч. 14, 15, 16. – С. 97.
- ³² ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 953. – Арк. 9–16; Участник. Засноване «Народної Спілки» в Гостові / Участник // Хлібороб. – 1893. – Жовтень. – Ч. 21, 22, 23. – С. 152.
- ³³ Дрібні вісти. Народні Спілки засновують ся ... // Хлібороб. – 1893. – 15 серпня. – Ч. 16. – С. 112.
- ³⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 953. – Арк. 1–8, 17–24; Дописи. Радикал. Отворене «Народної Спілки» в Дубках Городенського повіту / Радикал // Хлібороб. – 1894. – 15 квітня і 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 62–63; Дописи. З Городенського повіту. Нову «Народну Спілку» в Репужинцях, городенського повіту, отворено ... // Хлібороб. – 1894. – 15 марта. – Ч. 6. – С. 40; Отворене «Народної Спілки» в Гарасимові // Хлібороб. – 1894. – 15 мая і 1 червня. – Ч. 10 і 11. – С. 75; Вісти з краю і зі світа. В Гарасимові, повіта городенського відбули ся дня 13. лютого загальні збори «Народної Спілки» // Громадський Голос. Газета для руского народу. – 1898. – 20 лютого. – Ч. 6. – С. 48; Новинки. Народна спілка в Гарасимові Городенського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 марта. – Ч. 6. – С. 48–49; Всячина. 27 Марта відбули ся загальні збори Народної Спілки в Гарасимові городенського пов. // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1904. – 5 мая. – Ч. 6. – С. 46.
- ³⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 953. – Арк. 41–49; Народна Спілка в Пядиках // Хлібороб. – 1894. – 1 жовтня. – Ч. 14, 15, 16. – С. 97–98.
- ³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 954. – Арк. 5–11; Дрібні вісти. Народні Спілки мають отворитися не забавки в Орельці і в Завалю ... // Хлібороб. – 1895. – 15 лютого. – Ч. 1, 2, 3. – С. 4.
- ³⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 954. – Арк. 19–27.

- ³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 954. – Арк. 28–41; Вісти з краю і зі світа. З Чернятина, городенського повіту пишуть ... // Громадський Голос. Газета для руского народу. – 1898. – 10 лютого. – Ч. 5. – С. 40; Рух політичний, просвітний и економічний руского народу. В Городенечком повітѣ. В Чернятинѣ завязала ся «Народна Сполка» въ роцѣ 1897 ... // Свобода. Письмо політичне, просвітне и господарске для народу. – 1898. – 5(17) лютого. – Ч. 6. – С. 46; Дописи. Мурашка. В Чернятині, городенського повіта ... / Мурашка // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 1 марта. – Ч. 9. – С. 6.
- ³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 954. – Арк. 12–18; Дописи. Радикали. Коломия. Камінка велика / Радикали // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 23 марта. – Ч. 13. – С. 99.
- ⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 954. – Арк. 42–48; Новинки. «Народні Спілки» відкрито в Снятинським повіті у Хлібичині пільнім ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 січня. – Ч. 2. – С. 16.
- ⁴¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 955. – 45 арк.; 3 радикального руху. В Ілїнях снятинського повіту отворено уже другу «Народну Спілку», а то на т. зв. долішнім (горішнім?) куті // Громадський Голос. Газета для руского народу. – 1898. – 10 мая. – Ч. 14. – С. 106; Дописи. Ілїнці коло Заболотова // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 лютого. – Ч. 4. – С. 32; Новинки. З Устя, снятинського повіту. 11-го червня відбули ся у нас загальні збори «Народної Спілки» ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 1 липня. – Ч. 13. – С. 114; Загальні збори Нар. Спілки в Устю пов. снятинського відбули ся 26 січня с. р. ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1902. – Лютий. – Ч. 3. – С. 23; Новинки. Січовик. З просвітної організації селян. Дня 15. лютого с. р. відбули ся загальні збори «Народної Спілки» в Стедеві, снятинського повіта ... / Січовик // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 19 лютого. – Ч. 13. – С. 5.
- ⁴² Новинки. «Народні Спілки» отворено в отсих селах Снятинського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 марта. – Ч. 6. – С. 49.
- ⁴³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 37–45; Новинки. Нагорняк М. В Залучу снятинського повіту дуже добре розвиває ся «Народна Спілка» ... / Михайло Нагорняк // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 6 вересня. – Ч. 17. – С. 148.
- ⁴⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 1–9; Новинки. В Видинові снят. пов. відбуло ся дня 26. марта с. р. відкрите Народної Спілки // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 цвітня. – Ч. 8. – С. 66; Дописи. Снятин. Видинів // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 13. цвітня. – Ч. 16. – С. 123.
- ⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 64–72.
- ⁴⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 73–83; Новинки. Підвисока, снятинського повіту // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 мая. – Ч. 10. – С. 81; Новинки. Підвисока, Снятинського повіту. Загальні збори «Народної Спілки» відбули ся 10-го червня с. р. ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 липня. – Ч. 13. – С. 115.
- ⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 55–63.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 84–94.
- ⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 46–54; Новинки. Кл. Обух [Трильовський К.]. В Завалю, снятинського повіту повторено дня 2. липня с. р. уже другу Н. Спілку а то на «долішнім куті» / Кирило Трильовський // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 липня і 1 серпня. – Ч. 14 і 15. – С. 125–126.
- ⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 28–36; Новинки. Зі Снятинщини пишуть нам ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 марта. – Ч. 5. – С. 41; Новинки. Демидче снятинського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 29 листопада і 6 грудня. – Ч. 29 і 30. – С. 243–244. – С. 243.
- ⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 95–104; Новинки. «Народну Спілку» отворено дня 14 січня в селі Туглукові снятинського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 і 15 лютого. – Ч. 3 і 4. – С. 32; Новинки. Хлоп. З Туглукова, снятинський повіт / Хлоп // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 20 вересня. – Ч. 19. – С. 163; Дописи. З Тулукова доносять ... // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1908. – 17 цвітня. – Ч. 27. – С. 2.
- ⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 10–18; Народна спілка в Белелуї, снятинського повіту і о. Іван Сінгалевич // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 цвітня. – Ч. 8. – С. 66; Новинки. Народна Спілка в Белелую / Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 вересня. – Ч. 18. – С. 152.
- ⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 19–28; Новинки. Очевидець. Вербіж нижний коло Коломиї. 1. липня с. р. відбули ся тут другі з ряду загальні збори читальні «Народної Спілки» / Очевидець // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 20 вересня. – Ч. 19. – С. 162–163.
- ⁵⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 956. – Арк. 107–115.
- ⁵⁵ Дописи. Відкрите «Народної спілки» в Іспасі ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 лютого. – Ч. 4. – С. 32–33; Новинки. Загальні збори членів «Нар. Спілки» в Іспасі пов. Коломийського // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 марта. – Ч. 5. – С. 37–38; 3 товариств і зборів. Участник. Загальні збори товариства «Народна Спілка» в Іспасі дол. кут відбули ся дня 12 с. м. ... / Участник // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1908. – 24 цвітня. – Ч. 28. – С. 5; 3 товариств і зборів. М.Л. В Іспасі в долішнім куті відбули ся 21 лютого публичні загальні збори тов-а «Народна Спілка» / Микола Лаврук // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1909. – 3 марта. – Ч. 9. – С. 5; Дописи. Л. В Іспасі відбули ся дня 6. лютого с. р. одинайцяті річні Загальні Збори товариства «Народна Спілка» дол. кут / Лаврук // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 16 лютого. – Ч. 7. – С. 6.
- ⁵⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 1–9.
- ⁵⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 1–8.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 959. – Арк. 1–10; Новинки. Народну спілку в Новоселици снятинського повіта відкри-

вають тамошні радикали дня 3. червня н. ст. с. р. // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 15 мая. – Ч. 10. – С. 91.

⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 960. – Арк. 1–8.

⁶⁰ Там само. – Арк. 9–16; Новинки. В Рудниках снятинського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 15 і 22 листопада. – Ч. 27 і 28. – С. 231; Дописі. Ск. Пробудила ся зі сну «Народна Спілка» в Рудниках снятинського повіта / Ск. // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 2 лютого. – Ч. 5. – С. 5; Дописі. З Рудник (пов. Снятин) // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 9 лютого. – Ч. 6. – С. 5.

⁶¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 960. – Арк. 17–24.

⁶² Там само. – Спр. 958. – Арк. 1–9; М.[ихайло] Л.[аврук] Другу «Народну Спілку» в Іспасі п. Коломийського, в горішнім куті відкрито 9/22 1900 року / Михайло Лаврук // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 14 лютого. – Ч. 8. – С. 64; М.[ихайло] Л.[аврук] З Коломийщини. Дня 26. січня відбули ся загальні збори тов. «Народна Спілка» в Іспасі ... / Михайло Лаврук // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1902. – Лютий. – Ч. 4. – С. 294; Дописі. Член. Коломия. Іспас / Член // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 23 марта. – Ч. 13. – С. 99; З товариств і зборів. В Іспасі коломийського повіта відбули ся 29. марта с. р. загальні збори «Народної Спілки», горішній кут // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1908. – 17 цвітня. – Ч. 27. – С. 3.

⁶³ Девятий зїїзд русько-укр. радикальної партії // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 січня. – Ч. 1. – С. 2–5. – С. 5; Новинки. «Наука», радикальне просвітне товариство для снятинського повіту скликано на 7. новембрю загальні збори до Карлова // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 1 грудня. – Ч. 23. – С. 196; Новинки. Від повітового просвітного товариства «Наука» в Снятині // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 і 15 лютого. – Ч. 3 і 4. – С. 30.

⁶⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 31; Закладайте «Народні Спілки»! // Запорожець. Календар на переступний рік 1904. – Коломия, 1904. – С. 115–118. – С. 115.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 9–16; Заболотів, 5/2 // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 21 лютого. – Ч. 9. – С. 72; Дописі. Учасник. Снятин. Заболотів. Загальні збори «Народної Спілки» відбули ся ... / Учасник // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 9 марта. – Ч. 11. – С. 83.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 11–12; Дописі. Онишків [Олешків] (пов. Снятин) // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 16 лютого. – Ч. 7. – С. 5; Новинки. Збори «Народної Спілки» // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 5 цвітня. – Ч. 25–26. – С. 5.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 960. – Арк. 25–32; VII. Загальні Збори «Народної Спілки» в Русові, снятинського повіту // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1909. – 23 червня. – Ч. 25. – С. 3.

⁶⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 960. – Арк. 33–40; Ценява Колом. пов. // Громадський Голос.

Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 14 марта. – Ч. 12. – С. 104.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 13–20.

⁷⁰ Там само. – Спр. 958. – Арк. 18–25.

⁷¹ Там само. – Арк. 10–17; О.С. Думки на часі. (З Кутів.) / О.С. // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 26 липня. – Ч. 55. – С. 1–2. – С. 1.

⁷² ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 21–29; З Косівщини // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1902. – Марець. – Ч. 6. – С. 47; З товариств і зборів. Дня 5-го цвітня 1908. р. відбули ся Загальні Збори «Нар. Спілки» в Микитинцях // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1908. – 29 мая. – Ч. 35. – С. 3.

⁷³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 27–34.

⁷⁴ Там само. – Спр. 959. – Арк. 39–47; Дописі. Коломия. Підгайчики // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 13 цвітня. – Ч. 16. – С. 124.

⁷⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 55–63.

⁷⁶ Там само. – Спр. 960. – Арк. 41–49; Оповідки. Загальні збори «Народної Спілки» в Семаківцях, пов. Коломия ... // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 20 липня. – Ч. 29. – С. 6; Дописі. Семаківці, (пов. Коломия) // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 29 марта. – Ч. 13. – С. 6.

⁷⁷ Там само. – Арк. 35–43.

⁷⁸ Там само. – Спр. 958. – Арк. 38–54.

⁷⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 30–38.

⁸⁰ Там само. – Арк. 48–56.

⁸¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 66–74.

⁸² ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 64–72; Дописі. Коломия. Камінки великі // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 13 цвітня. – Ч. 16. – С. 123.

⁸³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 44–52.

⁸⁴ Там само. – Спр. 960. – Арк. 59–67.

⁸⁵ Там само. – Арк. 50–58.

⁸⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 959. – Арк. 57–65; Дописі. Читальник. Ослави Чорні. Надвірнянщина / Читальник // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 6 липня. – Ч. 23. – С. 183.

⁸⁷ Там само. – Спр. 957. – Арк. 85–93.

⁸⁸ Там само. – Арк. 94–102.

⁸⁹ Там само. – Спр. 960. – Арк. 91–99; Дописі. Турка, п. Коломия // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1912. – 3 липня. – Ч. 27. – С. 5–6. – С. 5.

⁹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 63–70.

⁹¹ Там само. – Спр. 958. – Арк. 81–88.

⁹² Там само. – Спр. 960. – Арк. 100–107.

⁹³ Там само. – Спр. 957. – Арк. 71–76.

⁹⁴ Там само. – Спр. 958. – Арк. 73–80.

⁹⁵ Там само. – Спр. 960. – Арк. 77–84.

⁹⁶ Там само. – Спр. 958. – Арк. 89–90.

⁹⁷ Там само. – Спр. 959. – Арк. 75–82.

⁹⁸ Там само. – Спр. 957. – Арк. 77–84.

⁹⁹ Там само. – Спр. 960. – Арк. 68–76.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 958. – Арк. 91–98; Новинки. «Нова Народна Спілка» // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1907. – 5 падолиста. – Ч. 82. – С. 4.

¹⁰¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 957. – Арк. 103–108.

¹⁰² Там само. – Спр. 959. – Арк. 83–89.

¹⁰³ Там само. – Спр. 958. – Арк. 99–104.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 960. – Арк. 85–90.

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 961. – Арк. 27–34.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 1–6.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 35–42.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 13–20; 3 товариств і зборів. Перші загальні збори тов. «Народна Спілка» в Кривотулах старих ... // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1909. – 3 марта. – Ч. 9. – С. 4.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 961. – Арк. 7–12.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 21–26.

¹¹¹ Дописі. З Коломийщини // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1912. – 24 липня. – Ч. 29. – С. 3.

¹¹² «Народні Спілки» // Хлібороб. – 1891. – 15 травня. – Ч. 2. – С. 12; Село Киданче і Загальні збори першої «Народної Спілки». (Конець) // Хлібороб. – 1891. – 1 жовтня. – Ч. 6 і 7. – С. 39–40.

¹¹³ Збори «Народної Спілки» в Киданчи // Хлібороб. – 1893. – 19 червня. – Ч. 11 і 12. – С. 73–74.

¹¹⁴ Збори відпоручників «Народних Спілок» // Хлібороб. – 1893. – 15 мая. – Ч. 10. – С. 61–62.

¹¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 26–37.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 31.

¹¹⁷ Загальні збори «Народних Спілок» відбудуться в Коломійі 22 марта н. ст. в п'ятницю о 10 год. рано в сали «Народного Дому» ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 14 марта. – Ч. 12. – С. 95.

¹¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 958. – Арк. 28, 28 зв., 32, 32 зв., 33.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 32; Виділ тов. «Народних Спілок» у Коломійі вибрано такий ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 28 марта. – Ч. 14. – С. 112.

¹²⁰ Загальні збори «Народних Спілок» і Шевченкове св'ято в Коломійі // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 28 марта. – Ч. 14. – С. 105–106. – С. 105.

¹²¹ Трильовський К. Засновуйте Січі! / Кирило Трильовський // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 2 мая. – Ч. 19. – С. 150.

¹²² Народна Спілка в Заболотіві // Хлібороб. – 1891. – 1 грудня. – Ч. 8, 9, 10. – С. 53.

¹²³ Засноване «Нар. Спілки» в Бортниках // Хлібороб. – 1892. – 1 мая. – Ч. 9. – С. 72–73.

¹²⁴ Заложене «Народної Спілки» в Жукові. Допись від селян Жукова // Хлібороб. – 1893. – 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 49–51. – С. 50.

¹²⁵ Новинки. «Народні Спілки» отворено в отсих селах Снятинського повіту ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 марта. – Ч. 6. – С. 49; Новинки. М.М. Підвисока, снятинського повіту / М.М. // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 цвітня. – Ч. 7. – С. 58.

¹²⁶ Харитон В. Будилів / Василь Харитон // Харитон В. Населені пункти Снятинщини: Історичне минуле, культурні традиції, персоналії. – Снятин : Прут Принт, 2010. – С. 67–72. – С. 68.

¹²⁷ Новинки. З Устя, снятинського повіту. 11-го червня відбули ся у нас загальні збори «Народної Спілки» ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 1 липня. – Ч. 13. – С. 114.

¹²⁸ Новинки. Кл. Обух [Трильовський К.]. В Завалю, снятинського повіту повторено дня 2. липня с. р. уже другу Н. Спілку а то на «долішнім куті» / Кирило Трильовський // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 липня і 1 серпня. – Ч. 14 і 15. – С. 125–126.

¹²⁹ Семенів О. Із Вербіжа нижного п. Коломийі 27. січня с. р. відбули ся у нас загальні збори «Народної Спілки» / Олекса Семенів // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 28 лютого. – Ч. 10. – С. 79.

¹³⁰ Іспас, 13/2. Д. 10/2 відбули ся загальні збори «Нар. Спілки» в Іспасі // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 21 лютого. – Ч. 9. – С. 72.

¹³¹ Дня 23. червня відбув ся загальний збір «Народній Спілки» в Завалю ... // Громадський Голос. Газета для руского народу. – 1895. – 20 липня. – Ч. 5. – С. 35.

¹³² VII. Загальні Збори «Народної Спілки» в Русові, снятинського повіту // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1909. – 23 червня. – Ч. 25. – С. 3.

¹³³ Всебор. Мазепинське св'ято у формі довірочних зборів відбуло ся дня 11. липня с. р. в Русові повіту снятинського / Всебор // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1909. – 11 серпня. – Ч. 32 і 33. – С. 1.

¹³⁴ Дописі. Свій. Русів (пов. Снятин) / Свій // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 10 серпня. – Ч. 32. – С. 4.

¹³⁵ Воля зборів у нас // Народ. – 1892. – 8 і 22 падолиста. – Ч. 20–21. – С. 229–230.

¹³⁶ Дрібні вісти. Из Серафинець коло Городенки, ми дістали таке письмо ... // Хлібороб. – 1893. – Жовтень. – Ч. 21, 22, 23. – С. 159.

¹³⁷ Заложене «Народної Спілки» в Жукові. Допись від селян Жукова // Хлібороб. – 1893. – 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 49–51. – С. 49–50.

¹³⁸ Дописи. З Городенського повіту. Нову «Народну Спілку» в Репужинцях, городенського повіту, отворено ... // Хлібороб. – 1894. – 15 марта. – Ч. 6. – С. 40.

¹³⁹ Дрібні вісти. Колінківський громадянин. З Колінок, Городенського повіту пишуть ... / Колінківський громадянин // Хлібороб. – 1893. – Грудень. – Ч. 24. – С. 169.

¹⁴⁰ Письмо зь Городенщини. Подорожний. (Стягане податковъ. Лихи войты. Народъ рухає ся. Рускій языкъ въ громадскомъ урядованю. Нерозумный звичай. Школы) / Подорожний // Батьковщина. – 1894. – 16(28) с'чня. – Ч. 2. – С. 13–14. – С. 13.

¹⁴¹ Дописи. З Гарасимова, коло Незвиск // Хлібороб. – 1894. – 1 і 15 лютого. – Ч. 3 і 4. – С. 23–24. – С. 23.

¹⁴² Засноване «Нар. Спілки» в Бортниках // Хлібороб. – 1892. – 1 мая. – Ч. 9. – С. 72–73. – С. 72; Допись з Бортник коло Товмача // Хлібороб. – 1892. – 15 мая. – Ч. 10. – С. 81–82.

¹⁴³ Дописи. З Гостова. (Товмацького повіту) // Хлібороб. – 1894. – 15 квітня і 1 мая. – Ч. 8 і 9. – С. 63–65. – С. 63–64.; Дописи. З Гостова. (Товм. Повіту. Конець) // Хлібороб. – 1894. – 15 мая і 1 червня. – Ч. 10 і 11. – С. 76–78.

¹⁴⁴ Дописи. Як з нами обходяться // Хлібороб. – 1894. – 15 мая і 1 червня. – Ч. 10 і 11. – С. 78–80. – С. 78–79.

¹⁴⁵ Як з нами поступають. (Із товмацького повіту) // Хлібороб. – 1894. – 15 червня і 1 липня. – Ч. 12 і 13. – С. 87–88.

¹⁴⁶ Пятій зїзд русько-української радикальної партії // Громадський Голос. Газета для руського народу. – 1896. – 1 жовтня. – Ч. 18. – С. 119–123. – С. 121.

¹⁴⁷ Новинки. Тактика попа В. Баницького проти радикалів // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 липня і 1 серпня. – Ч. 14 і 15. – С. 129.

¹⁴⁸ Девятий зїзд русько-укр. радикальної партії // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 1 січня. – Ч. 1. – С. 2–5. – С. 4.

¹⁴⁹ Новинки. Устє над Прутом коло Снятина // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 15 вересня. – Ч. 18. – С. 152.

¹⁵⁰ Новинки. Хлоп. З Туглукова, снятинський повіт / Хлоп // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 20 вересня. – Ч. 19. – С. 163.

¹⁵¹ Новинки. Празник на «Горі Панський» в Іспасі, коломийського повіту // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1899. – 1 червня. – Ч. 11. – С. 89–90.

¹⁵² Новинки. Тулова, пов. снятинський. 25. серпня устроїли обі читальні Спілки і Просвіти вечерок на честь безсмертного Тараса ... // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1900. – 4 жовтня. – Ч. 21. – С. 184.

¹⁵³ Загальні збори «Народних Спілок» і Шевченкове свято в Коломийі // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – 28 марта. – Ч. 14. – С. 105–106.

¹⁵⁴ Дописі. Л. З Іспаса (пов. Коломия) / Лаврук // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1910. – 6 цвітня. – Ч. 14. – С. 5.

¹⁵⁵ Оповідки. Товариство «Народна Спілка» в Кутах устроєє в неділю 25. падолиста ... аматорське представлене ... // Громадський Голос. Радикально-політична часопись. – 1906. – 23 падолиста. – Ч. 81. – С. 4.

¹⁵⁶ Дрібні вісти. Народна Спілка в Трофанівці купус собі дім з огородом ... // Хлібороб. – 1892. – 15 жовтня. – Ч. 20. – С. 156.

¹⁵⁷ Письмо зь Городенщини. Подорожний. (Стягане податковъ. Лихи войты. Народъ рухає ся. Рускій языкъ въ громадскомъ урядованю. Нерозумный звичай. Школы) / Подорожний // Батьковщина. – 1894. – 16(28) счня. – Ч. 2. – С. 13–14. – С. 14; Вѣсти зь краю. Учасники. Зь Городенського. (Збори «Народной Сполки» въ Серафимцахъ) / Учасники // Батьковщина. – 1894. – 16(28) мая. – Ч. 9. – С. 69.

¹⁵⁸ Дописи. З Тулукова доносять ... // Громадський Голос. Радикальна, політична часопись. – 1908. – 17 цвітня. – Ч. 27. – С. 2.

© **Андрей КОРОЛЬКО**
(Ивано-Франковск)

«КОЛОМЫЙСКОЕ ОБЩЕСТВО НАРОДНЫХ СОЮЗОВ»: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЁ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НА ПОКУТЬЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)

В статье освещено деятельность «Коломыйского общества Народных союзов» и его подразделений на Покутье в конце XIX – начале XX в. Обращено внимание на истоки создания «Народных союзов» в

крае, охарактеризовано устав Коломыйского центрального подразделения общества, показано сеть ячеек «Коломыйского общества Народных союзов» на Покутье, рассмотрено вклад руководителей в создание и практическую работу подразделений «Коломыйского общества Народных союзов», проанализировано препятствия власти в организации низовых ячеек общества, прослежено культурно-просветительскую деятельность «Народных союзов».

Ключевые слова: «Народный союз», «Коломыйское общество Народных союзов», Покутье, радикалы, регистрация общества, собрание делегатов, культурно-просветительская работа.

© **Andriy KOROL'KO**
(Ivano-Frankivsk)

«KOLOMYIA SOCIETY OF PEOPLE'S UNIONS»: IDEOLOGICAL PRINCIPLES AND PRACTICE OF ITS BRANCHES IN POKUTTIA (LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES)

The activity of «Kolomyia society of people's unions» and its branches in Pokuttia during late 19th – early 20th centuries is highlighted in the article. Attention is paid to the preconditions of «People's Unions» creation, the statute of Kolomyia central branch of the society is described, network of «Kolomyia society of People's Unions» branches in Pokuttia is shown. It is observed the contribution of leaders in creating and practical work of «Kolomyia society of people's unions» branches, analyzed the obstacles of authority in society, cultural and educational activities of «People's Unions» are depicted.

Key words: «People's Unions», «Kolomyia society of People's Unions», Pokuttia, radicals, society registration, meetings of delegates, cultural and educational work.

УДК 94(477)

Тетяна ПАНФІЛОВА
(Львів)

ПОЧАТКИ ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ГАЛИЧИНИ (XIX ст.)

Стаття про етапи формування і становлення українських політичних партій Східної Галичини та їх роль у національно-визвольному русі й боротьбі за державну незалежність і соборність України.

Ключові слова: Східна Галичина, політичні партії, громадянське суспільство, національна свідомість, національно-патріотичний рух, консолідація.

Початком формування партійних структур у Східній Галичині можна вважати Головну руську раду, створену у травні 1848 р. У подальшому український політичний рух презентували дві політич-

ні течії: старорусини, переважно москвофільсько-го чи русофільського спрямування та народовці, політичний напрям, який формувала молода генерація, котра і була творцем та організатором цілого грона різних політичних партій та організацій другої половини XIX – початку XX ст.

На думку Костя Левицького, першою українською народною партією була «Молода Русь» (1861-1867 рр.), яка утверджувала однопартійність і самостійність руського-українського народу та видавала «Вечорниці» – орган «Молодої Русі», газети «Мета», «Нива» та інші. 1869 р. у Львові було опрацьовано статут товариства «Галицька українська громада», котра поширювала ідеї руського (тобто українського) народу, реалізуючи програму «Органічної праці», за умов легальної діяльності у рамках австрійського конституціоналізму з метою піднесення матеріального і духовно-культурного рівня народу.

У статті «Малоруська національність» (1875 р.) народовці відзначали, що «прагнення народів до збереження національної незалежності є природним, адже воно виступає ключовою умовою культурного розвитку, що зберегти свою національність може лише той, хто має почуття власної вартості й гідності». Автори статті закликали згуртувати та організовувати внутрішні сили народу, а з цією метою максимально використати австрійську конституційну реформу, бо конституція надає борцям за народність і народ могутню зброю вільного слова й письма, а народові – повну можливість самому вирішувати свою долю. На цьому ґрунті невпинно зростає авторитет народовців, свідченням чого було й те, що 1883 р. вони вперше провели своїх представників до Галицького сейму. Згодом була заснована «Народна рада».¹

«Львівська громада» відновила діяльність товариства «Руська бесіда», започаткувала видання «Правди» – літературно-наукового органу (головний редактор Володимир Барвінський – аж до заснування газети «Діло»). А 1879 р. Юліан Романчук почав видавати популярний тижневик для народу «Батьківщина» та кинув клич до праці для всього руського (українського) народу та до згоди і єдності всіх русинів. Кость Левицький писав, що Іван Франко представив становлення перших політичних кроків нашої партії і тих друкованих органів народовців, які «вказували політичні шляхи молодій народній українській партії».

Політичним органом народовців стала газета «Діло», яка почала виходити 1 січня 1880 р. і задекларувала потребу піднесення національної свідомості українців й спільної діяльності інтелігенції для здійснення наших реальних вимог для добра народу.²

30 листопада 1880 р. у Львові відбулося перше народне віче, ініціатором скликання якого був Володимир Барвінський – перший редактор газети «Діло». Стосовно державно-правового становища русинів-українців в Австрії у резолюції віча було

стверджено, що «стоїмо за повну рівноправність всіх народів Австро-Угорської монархії і бажаємо, щоб імперія стала сильним рівноправним і взаємно забезпеченим союзом всіх своїх народів для їх успішного розвитку... Стоїмо непохитно за примирення всіх австрійських народів на підставі їх рівноуправління, як і по стороні тих народів, котрі добиваються сього рівноуправління. І хочемо поперати тільки такий уряд, котрий би совісно строго і безсторонньо зарівно для всіх народів, отже і для руського (українського) народу, переводив у життя засаду рівноправності народної». Важливо підкреслити, що у вічі брали участь представники всіх прошарків тодішнього галицького суспільства – церковна і світська інтелігенція, селянство. З ініціативи народовців разом виступали і старорусини, й це незаперечно засвідчило, що народовці почали брати у свої руки кермо політики руського (українського) народу Галицької землі.³

Консолідаційна акція народовців завершилася створенням 24 жовтня 1885 р. Народної ради у Львові, ініціаторами й організаторами якої були Юліан Романчук, Омелян та Олександр Огоновські, Іван Франко, Володимир Охримович, Василь Нагірний, Євген і Кость Левицькі, Іван Белей, Степан Качала, Микола Січинський, Олександр Барвінський та інші. Члени Народної ради заявляли, що їх мета – розвивати рівноправність у політичних, культурних та економічних відносинах, що це товариство є відновленням давніх традицій Головної руської ради, а галицькі русини є частиною самостійного 15 мільйонного малоруського (українського) народу. Народна Рада закликала всіх русинів доброї волі приєднатися до спільної боротьби. А стосовно інших етносів, йшлося у зверненні, «ми не хочемо нікому відбирати його справедливих прав, але хочемо посідати наші права, та як стрітимо ворогів, то за справу народу не убоїмося ні боротьби, ні жертв».⁴

Важливим етапом консолідаційних зусиль народовців було створення 4-5 жовтня 1890 р. Русько-Української радикальної партії за участю Івана Франка, Михайла Павлика, Северина Даниловича та Євгена Левицького. У програмі партії було задекларовано такі вимоги:

1. Зваживши, що Русько-Українській партії доводиться працювати головню у Східній Галичині, в справах краєвих будемо йти солідарно з усякою партією чи групою, котра змагатиметься за здійснення реформ краєвих.

2. За якнайширший розвиток автономії краю, щоб всі життєві справи були поладжені в самім краю.

3. Усунення централізму і бюрократизму у справах автономічних і адміністративних, забезпечення громадянам якнайбільшого безпосереднього впливу на поладження цих справ.

4. Зваживши, що розквіт народний можливий тільки на ґрунті національним Русько-Українська

радикальна партія буде виступати за піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в межах усього українського народу.⁵

У програмі РУРП було зазначено, що вона виступає не лише за кращу долю русинів, які проживають в Австрійській державі, а й в підросійській Україні.⁶

Програма Русько-Української Радикальної партії була неоднозначно сприйнята українською громадськістю, зокрема з боку молодих радикалів, прибічниками соціалістичних, марксистських течій (Юліан Бачинський, Вячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Володимир Охримович та інші).

Наприкінці 1899 р. була створена Українська національно-демократична партія, у народженні якої брали участь дві групи народовців: члени політичного відділу (комітету) товариства Народна рада та народовці, які стояли поза межами Народної ради. Серед ініціаторів і творців національно-демократичної партії були Володимир Охримович, Михайло Грушевський, Іван Франко, Кость Левицький та інші. 26 грудня 1899 р. на нараді мужів довір'я у Народному домі було докладно обговорено програму, засади організації та тактику нової партії. Ця нарада фактично стала першим з'їздом Української національно-демократичної партії. У вступній частині програми партії було заявлено: «Ми, галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікався і не зрікається прав народу самостійного. Заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними». Водночас партія виступала за те, щоби в Австрійській державі територія, заселена русинами, становила окрему провінцію з якнайширшою автономією в законодавстві й адміністрації.⁷

Нова генерація українських політичних діячів чітко задекларувала свою відповідальність за подальшу долю рідного народу, за його національну свободу та державну незалежність і соборність. Загалом на зламі XIX–XX століть розпочався якісно новий етап боротьби українського народу за свої національно-політичні права, коли на перший план почали висуватися не окремі локальні чи регіональні вимоги, а насамперед проблеми державної незалежності й соборності України. Ці процеси синхронно відбувалися як у Західній, так і Наддніпрянській Україні.

У Західній Україні проблему самостійності і соборності України докладно осмислив Юліан Бачинський, у новаторській праці «Україна ірреден-

та», опублікованій 1895 року. Проаналізувавши програми різних політичних партій і течій стосовно окремих соціально-економічних та національних проблем українців й інших поневолених народів Австро-Угорської та Російської імперій, Юліан Бачинський резонно запитував, а як ув'язати долю українського народу з «долею і програмами всіх тих партій, хто буде держати далі той синьожовтий національний прапор, якщо ті чи ті окремі народи будуть розрізнені». Іншими словами, а хто буде реалізовувати головну проблему поневолених народів, зокрема українського – відновлювати їх державну самостійність. «Так, поставивши собі таке запитання, пише далі Ю.Бачинський, щодо будучності русинів, я його зараз таки і розширив... Я хочу вже раз поставити на денний порядок справу будучності української нації загалом, не лише виключно в Австрії, але і в Росії» (підкреслення Ю.Бачинського). «Скільки вже наговорилося патріотичних речей про український народ, скільки любовних поезій присвячено Україні, вся публічна робота, мовляв, повинна бути звернена на добро України, українського народу. Робота... оживлювала надіями на кращу будучність... Яке ж то се та краща будучність? Чого сподіватися нам від неї, – час би от здати собі вже раз ясно справу з того, чого нам остаточно дождатися. Час би вже означити ясніше і конкретніше ту нашу будучність! При такій пустій фразі як «краща будучність» і так само пустих її парафраз, годі вже довше оставати. Час уже поставити раз ясно ціль наших змагань і туди звернутися з сею енергією, з'ясувавши, насамперед, фактичний стан відносин теперішньої України (австрійської і російської) а розслідивши його і відновивши дорогу, по котрій подальший розвиток тих відносин (після загально пануючих нині законів економічних, що позначають культурний розвиток кожного народу – адже Україна не лежить на Марсі), тоді, доперва, покласти собі ясно мету нашим загальним прямунням і відповідаючи їй програму найближчої практичної роботи» (підкреслення Ю.Б.) Інакше, переконаний Бачинський, вся праця піде намарно, бо саме брак такої ясної української суспільно-політичної діяльності потягнув за собою «політичний хаос, а через се і вічні невдачі».

Ці міркування спонукали Юліана Бачинського «до думки про будучність української нації», внаслідок яких дійшов висновку, що «і коло Австрії знаходимося в не дуже то завиднім стані, та, що з настанням конституції в Росії прийде і її остаточної упадок, розбір». Цілком зрозуміло, на думку Ю.Бачинського, що ці дві держави – австрійська і російська, між котрими поділений український народ, не можуть не впливати на його подальшу долю. Власне, виходячи із цієї ситуації, Ю.Бачинський шукав відповіді, а як повинна українська суспільність в теперішній хвилі діяти, «якої політики і політичної тактики повинна би ужити з огляду на будучність, що жде українську націю!»...

Що ж до підросійської України, на переконання Ю.Бачинського, то тут, перше діло – виборення конституції в Росії..., але поряд з боротьбою з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих українців, будити серед української суспільності в Росії, оскільки се лише можливо і думати про політичну самостійність в Україні і, що чим скоріше та думка сприйметься українською спільнотою, тим легшою буде й боротьба за неї. Від становища, в якому знайдуться тоді українці і від результатів, які вони зможуть тоді добути, будуть саме і залежати легші чи тяжчі умовини дальшої боротьби за політичну самостійність України».

Стосовно Галичини, то на думку Ю.Бачинського, проблема національного визволення «зводиться до двох речей – боротьби з нинішнім австрійським централізмом і заміни виборчої ординації до сойму і парламенту. Отже, передовсім треба розпочати антицентралістську політику і задля того підпирати австрійські народності, що вже розпочали таку антицентралістську політику, а друге – треба взятися з цілою енергією за справу реформи нинішніх виборчих ординацій до сойму і до парламенту в напрямі загальних і безпосередніх виборів. От се є дві справи, підсумовує свої роздуми Юліан Бачинський, котрі повинні стати першими точками практичної політичної програми української спільноти в Галичині».⁸

В контексті суспільно-політичної ситуації в Галичині, зокрема щодо практичної реалізації ідеї політичної незалежності українського народу Юліан Бачинський вважав, що суспільний ідеал політичної самостійності України свого часу започаткувала Русько-Українська радикальна партія, котра на час написання праці «Україна ірредента» уже, фактично, припинила своє існування, то головна роль в реалізації цієї ідеї повинна належати новим організаціям, котрі цю ідею у своїх програмах поклали як головну ціль об'єднати у своїй політичній діяльності українську інтелігенцію й українсько-господарський пролетаріат. Іншими словами, йшлося про українську національну ідею і українську соціал-демократичну партію».⁹

Праця Ю.Бачинського «Україна ірредента», хоч і не була одностайно сприйнята галицькою політичною елітою, все ж істотно вплинула на формування програм політичних партій України. Іван Франко вважав, що ця праця «важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості». А Антон Крушельницький, майбутній міністр в уряді Західноукраїнської Народної Республіки, стверджував, що ця праця «дає теоретичні основи ідеям, котрі лучать нас усіх під стягом України, показує, що ті ідеї – це не видумка, фантастична мрія, а життєва konieczність, що мусить довести нас до перемоги».¹⁰

1891 р. у Наддніпрянській Україні патріотично налаштовані студенти на могилі Тараса Шевченка у Каневі заснували таємне товариство Братство

Тарасівців, логічним продовженням якого була створена 1897 р. у Харкові Революційна українська партія – РУП. Один з її чільних діячів Микола Міхновський у книзі «Самостійна Україна» (1901 р.) писав, що пошматована іноземними державами Україна та соціально і національно поневолена, диктує необхідність консолідації всіх українців для спільної боротьби за національне визволення та державну самостійність. Саме «посеред таких лихих обставин, – пише Микола Міхновський, – ми дійшли висновку про необхідність згуртування в одну спілку, перейняту болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили душу народу і тому ми виписали на своєму прапорі гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі». Микола Міхновський був щиро переконаний, що «часи вишневаних сорочок, свит та горілки минули і ніколи вже не вернуться», бо «українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, боротьби кривавої і безпощадної». Революційна українська партія вважала, що українська нація вступила на новий шлях боротьби, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу – відновлення незалежної і соборної Української Держави».¹¹

У зв'язку з виходом на перший план боротьби за відновлення державної самостійності і соборності України особливо актуальним ставало глибоке осмислення суті української національної ідеї та шляхів і засобів її реалізації.

Наприкінці XIX – початку XX століття важливу роль у формуванні принципів української національної ідеї належала видатним постатям суспільно-політичного і національно-визвольного руху в Україні: Михайлові Грушевському, Іванові Франку, В'ячеславу Будзинському, Юліану Бачинському, Миколі Міхновському, Костю Левицькому, Миколі Ганкевичу, Володимирі Охримовичу, Олександрі та Володимирі Барвінським та іншим.

Проаналізуємо бачення цієї проблеми Іваном Франком, безпосереднім творцем українських політичних партій і організацій, видатним теоретиком і мислителем, публіцистом та редактором періодичних видань.

Роздуми Івана Франка з цієї винятково важливої громадсько-політичної проблеми надзвичайно цікаві та злободенні. Вони ще й нині не втратили своєї значимості для сучасного державного будівництва в Україні. На жаль, широкий загал, а особливо політичні і державні діячі погано, або й зовсім не обізнані з публіцистичною спадщиною великого Каменяра. Значною мірою саме тому вони припускаються елементарних помилок та зовсім не враховують повчальний і трагічний досвід минулих літ.

Виокремимо найважливіші Франкові засади стосовно української національної ідеї та засобів її реалізації.

По-перше. Великий Каменяр дав рішучу відсіч космополітичним, а також шовіністично-імперсь-

ким концепціям, які утверджували теорію повноцінних і неповноцінних націй та обґрунтовували неминучість їх зникнення. Навпаки, він стверджував, що: «...синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал нового, нічим не в'язаного і не обмежуваного... життя і розвою нації. Все, що йде поза рамами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».¹²

По-друге. Іван Франко закликав українців пізнати багатовікову історію України, без чого неможливе формування патріотичних почуттів, гордості за свою Батьківщину, а отже й відповідальності за її нинішню і майбутню долю. Тому він звертався до поділених кордонами іноземних держав своїх земляків «...навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно бути у нас голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмки – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурним стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і за своїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним боєм і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом...».¹³

По-третє. Будучи титаном праці, великий Каменярь постійно писав і говорив, що навіть найщиріші патріотичні почуття, не підкріплені щоденною самовідданою громадською працею, перетворюються у пустопорожню фразу і стають чи не головною причиною поразок та невдалих спроб українців здобути національну свободу. «Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині не щирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутному народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим припадкоком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т.і., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати і свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власний ризик, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергійнішій реакції проти усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми, тут, у Галичині та Буковині,

замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридження оминатиме кожний свідомий українець, що заховав ще живе почуття самоповаги».¹⁴ Власне, усунення цих вад Іван Франко вважав першою і головною передумовою здатності кожного українця не словами, а конкретною працею реалізувати українську національну ідею.

По-четверте. Іван Франко вважав, що значимість щоденної громадської праці та постійне прагнення здобувати знання з метою свого збагачення набутками світової цивілізації має особливе значення для молодого покоління, яке, власне, і покликане реалізувати українську національну ідею. «Молодіж ...повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчолы, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і ублагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу».¹⁵

Саме в цьому контексті Іван Франко ще раз наголошував, що без таких знань, зокрема історії власного народу, розмови про патріотизм є порожньою фразою. «Я бажаю тільки одного – звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всієї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі... здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею, таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода».¹⁶

По-п'яте. Франко розглядав рідну мову як неогіненний скарб духовного життя народу і як визначальний засіб збереження його національної ідентичності. Тому вважав її «...якоюсь таємною силою в людській природі: «ти не маєш до вибору, в якій мові вродився і виховувався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніальних українців – Гоголя і Шевченка. Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурляче та невільницьке життя Шевченка! А в їх духовній діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артистизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебри містицизму; а у Шевченка рівну ясну дорогу все в гору та в гору, все на вищі світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної Євангелії, як «Марія»... От се внут-

рішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства»¹⁷.

«На мою думку, – продовжує Іван Франко, – тут лежить глибока психологічна проблема, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників – зв'язку людської психіки з тими, ніби-то конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою».¹⁸

По-шосте. Вельми цікаві роздуми Івана Франка стосовно того часу, «...коли впадуть дотеперішні китайські стіни» і коли «всі наші національні та громадські питання мусять улягтися основній переміні».¹⁹ Така ситуація, на його думку, є першою і головною передумовою здатності успішно розбудувати незалежну і соборну Україну. У цьому контексті заслуговують особливої уваги такі застереження геніального українця. Насамперед те, що «...справа українського слова та українського розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає... так само, як її бюрократія, чи іншими словами, що російська бюрократія невідродна дочка російської суспільності, і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській спільноті прийдеється видержувати хронічну довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвоювати собі у неї право на самостійний розвій».²⁰

Нинішня дійсність повністю підтвердила правдивість передбачуваного Іваном Франком застереження. Окрім того, навіть за умов соборності «...наша література і преса мусять перейти на вищий рівень, коли не захочуть гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, не вважаючи на цензурний тиск, а може власне завдяки йому».²¹

Квінтесенцією цієї української національної ідеї та засобів її реалізації Іван Франко геніально висловив у «Національному гімні»:

«Не пора, не пора, не пора!

Москалеві й ляхові служить!

Довершилась України кривда стара, –

Нам пора для України жить!»²²

З цього приводу Дмитро Павличко у передмові до публіцистичних творів Івана Франка «Будівничий української державності» пише: «Українська національна ідея часів нашої бездержавності ніколи не була так чітко, правдиво, безстрашно окреслена, як у цьому творі Франка, що його сам автор перейменував з рядової назви «Не пора» в «Національний гімн». Ідея здобуття самостійної держави тут сформульована не романтично – «Україна воскресне», а реалістично, щоб Україна встала з мертвих, треба жити для неї, боротися за неї на два фронти – проти московського і польського поневолення. Тут нема нічого образливого ні для росіян, ні для поляків, бо йдеться не про ненависть до народів, а про приниження, рабську службу українців чужим силам, які століттями розділяли та руйнували «братню» українську націю».²³

¹ Мудрий Мар'ян. Галицька автономія у 70-80 роках XIX століття. Українське та польське бачення // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 36. на пошану проф. Юрія Сливки. – Вип.7. – Львів: Інститут Українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2000. – С.170-171.

² Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців – Львів, 1926. – С.100-101, 178-181.

³ Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців... – С.183, 187, 328.

⁴ Там-таки. – С.217-219.

⁵ Українська суспільно-політична думка у XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1 // Упорядники Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Львів: «Сучасність», 1983. – С.912.

⁶ Сухий Олексій. Еволюція національної програми Русько-Української Радикальної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 36. на пошану проф. Юрія Сливки. – Вип.7. – С.244-245.

⁷ Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців... – С.326-327; Українська суспільно-політична думка у XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – С.17, 57-58.

⁸ Українська суспільно-політична думка у XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – С.27-31.

⁹ Там таки. – С.32-33.

¹⁰ Бегей Ігор. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – Київ: Вид-во: «Основні цінності», 2001. – С.1, 22-23.

¹¹ Українська суспільно-політична думка у XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – С.7-71.

¹² Франко Іван. Двоязычність і дволичність // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка // Упорядник Д.Павличко. – Київ: вид-во «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.11.

¹³ Франко Іван. З новим роком (1897) // Будівничий української державності. – С.212.

¹⁴ Франко Іван. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Будівничий української державності. – С.581.

¹⁵ Франко Іван. Кому за се сором? // Будівничий української державності. – С.125.

¹⁶ Франко Іван. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Будівничий української державності. – С.581.

¹⁷ Франко Іван. Двоязычність і дволичність. – С.546-547.

¹⁸ Там таки.

¹⁹ Франко Іван. Одвертий лист до галицької української молодіжі... – С.582.

²⁰ Франко Іван. Сухий пень... – С.559.

²¹ Франко Іван. Одвертий лист до галицької української молодіжі... – С.581-582.

²² Франко Іван. Не пора. – Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1986.

²³ Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка // Упорядник Д.Павличко. – Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.11.

Татьяна ПАНФИЛОВА
(Львов)

НАЧАЛА ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА ГАЛИЧИНЫ (XIX век)

Статья об этапах формирования и становления украинских политических партий Восточной Галичины и их роль в национально-освободительном движении и борьбе за государственную независимость и соборность Украины.

Ключевые слова: Восточная Галичина, политические партии, гражданское общество, национальное сознание, национально-патриотическое движение, консолидация.

Tetyana PANFILOVA
(Lviv)

THE ORIGINS OF POLITICAL STRUCTURING OF UKRAINIAN SOCIETY IN GALYCHYNA (19th century)

The article dedicated to the stages of formation and making of Ukrainian political parties in Eastern Galychyna and their role in national liberation movement and struggle for state independence and integrity of Ukraine.

The author describes the beginnings of formation of political structures in Eastern Galychyna at Golovna Ruska Rada that was created in May, 1848. Further separation of Ukrainian political movement on «old Rusins» (oriented on Russia) and «narodovtsi» (political direction formed by young generation) is explained.

The events around the first people's veche in the end of November 1880 and its resolution demanding equal treatment to all the nationalities of Austro-Hungarian empire are analyzed.

Author comes to a conclusion that new generation of Ukrainian political figures at the end of the XIX century clearly declared their responsibility for the future of the people, its national freedom, state independence and integrity.

Key words: Eastern Galychyna, political parties, civil society, national consciousness, national-patriotic movement, consolidation.

УДК: 94.(477.85) «1918-1920»

Олександр ДЕМЧУЧЕН
(Чернівці)

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ДІАСПОРИ

У статті розглядається історіографічний доробок українських дослідників діаспори, присвячений організації та бойовій діяльності армії Української Народної Республіки доби Директорії УНР.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Армія УНР, Директорія УНР, історіографія, організація, бойова діяльність.

Процес становлення та розвитку сучасної Української держави, що відбувається у складних та неоднозначних умовах війни на Сході України, потребує поглибленого аналізу і узагальнення всього накопиченого за попередні десятиліття національного досвіду військового будівництва. Українська історія початку ХХ ст. дає в цьому відношенні багато повчальних прикладів. Проблеми нинішнього державотворення в Україні, в тому числі відродження національної армії, багато в чому подібні до тих, які постали перед тими українськими політиками, котрі творили українську державність у 1917–1921 рр. Сучасні особливості, нестабільність політичного та соціально-економічного розвитку дають порівнянню теперішніх характерних тенденцій нашого державного життя з тим, що відбувалося в ході державного будівництва в часи Директорії УНР (1918–1921 рр.), коли викристалізовувалася і стверджувалася ідея української державності.

В зв'язку з цим доцільно проаналізувати історіографічний доробок, присвячений військовій історії України доби Директорії, що вийшов з під пера українських дослідників у діаспорі. Адже саме вони почали дослідження історії Української армії 1917–1921 рр. з національно-патріотичних, державницьких позицій.

Отже, українську військову проблематику до 1991 р. розробляли українські дослідники за кордоном. У міжвоєнний період там діяли науково-історичні установи, завданням яких було опрацювання досвіду військового будівництва в Україні 1917–1921 рр. Видавалися монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільш змістовним з них є, безумовно, військовий журнал «Табір» та збірник «За державність. Матеріали до історії Війська Українського». На сторінках цих видань друкувалися документи, наукові розвідки, а здебільшого – мемуарна література, що вийшла з під пера учасників національно-визвольної боротьби, тобто різноманітні праці, що мали безпосереднє відношення до даного комплексу проблем. Військове будівництво в УНР в період Директорії було піддано поглибленому аналізу. Результати цих досліджень можливо було використовувати в подальшому з практичною метою.

Представники військової еміграції Армії УНР гуртувалися навколо Українського військово-історичного товариства, яке було створене у 1920 р. у Львові за ініціативою українських генералів М. Юнакова, М. Омеляновича-Павленка, В. Змієнка, В. Петріва, полковника В. Садовського. Учасники товариства збирали документи і матеріали з бойового минулого Армії УНР. З товариством співпрацювало спеціалізоване видавництво «Чорномор»

(Каліш, Польща). Члени товариства надсилали свої роботи до Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, а також бібліотеки НТШ у Львові. Завдяки діяльності товариства та НТШ українську воєнно-історичну науку було гідно представлено у світі. Також запропоновано детально дослідити життя і творчість чільних діячів Українського військово-історичного товариства¹.

За кордоном з'явилися перші фундаментальні праці, що висвітлювали історію виникнення Армії Української Народної Республіки та її участь у боротьбі за незалежність України.

Періодика військової еміграції в Європі, що досліджена у дисертаційному дослідженні В. Андрієнка, – важливе джерело інформації до вивчення історії національних збройних формувань. Потужний редакційний склад і автура, серед яких були відомі українські військові діячі – генерали С. Дельвіг, В. Сальський, М. Капустянський, П. Шандрук, В. Куш, А. Вовк, В. Змієнко, В. Петрів; старші офіцери М. Садовський, Ю. Науменко, П. Шрамченко, Т. Олексюк, В. Колосовський та інші також свідчать про непересічність публікацій при дослідженні воєнної історії².

Досить повно дане питання розкрито у роботі О. Удовиченка. Головну увагу звернено на хід бойових дій на українсько-більшовицькому фронті. Автор – генерал Армії УНР, безпосередній учасник подій, пов'язаних з військовим будівництвом періоду Директорії УНР. Показово, що цей період займає більшу частину його роботи. О. Удовиченко значну увагу приділяє аналізу бойових дій армії, наводить важливі відомості щодо воєнно-політичної обстановки, які дають змогу засвідчити складність ситуації, в якій опинилася УНР та її армія. Останнє, за окремими винятками, в українській військовій літературі зустрічається мало. В даній праці наводяться відомості щодо чисельності українських військ в різні періоди їх існування та бойової діяльності. Книга О. Удовиченка була високо оцінена іноземними фахівцями. Зокрема, французький генерал А. Поль-Проспер у передмові до цієї праці зазначає: «Читання твору генерала Удовиченка дає змогу зрозуміти ті шанси успіху, які мав український національний рух у 1917 році, й ті причини, які йому перешкодили перемогти»³. Як видно, частина зарубіжної громадськості дотримувалася точки зору, яка визнавала право українського народу на власну державність, відзначала героїчну боротьбу українського війська за волю своєї Батьківщини. Водночас, за оцінками сучасних дослідників, у монографії значно меншу увагу звернено на загальну характеристику українських військ, процеси утворення національного війська, а натовість наголошено лише на бойовій діяльності регулярних військових частин, що далеко неповно відтворює цю проблему⁴.

Своєю значущістю і ґрунтовністю відзначається книга Є. Шанковського⁵. Її автор також учас-

ник бойових дій 1917–1921 рр., офіцер Української галицької армії. Праця охоплює весь період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Автор спирається на величезний бібліографічний матеріал. Цю роботу називають першою справді науковою працею з історії Української армії новітнього періоду⁶. На відміну від роботи О. Удовиченка, яка в окремих випадках схиляється до мемуарного характеру, у дослідженні Є. Шанковського головна увага приділена питанням організаційного будівництва Армії УНР. Автор розкриває, хоча і коротко, окремі проблеми, які не висвітлюються в роботах інших авторів. Зокрема, він розглядає питання, пов'язані зі всебічним забезпеченням українських військ. Недоліком цієї роботи є те, що автор не спирається на архіви і тому він не зміг простежити динаміку кількісних та якісних змін, що відбувалися в українських військах, методів їх комплектування, діяльності в цьому напрямі військового керівництва. Однак в цілому праця є цінним джерелом для дослідження українського військового будівництва в період Директорії УНР.

Для нашого дослідження суттєве значення має робота відомого військового діяча УНР, а потім і воєнного історика М. Капустянського⁷. За часів Директорії він займав посаду начальника оперативного відділу у Генеральному штабі Армії УНР. Головну увагу український військовий діяч звертає на перебіг військових подій під час наступу двох українських армій – Армії УНР та Української галицької армії на Київ – Одесу влітку 1919 р. Розглядаються також події, що передували цьому – від приходу до влади Директорії взимку 1918 р. до літа 1919 р. Автор характеризує воєнно-політичну обстановку взимку і влітку 1919 р., уряд УНР, найголовніших представників командування та старшинського корпусу Армії УНР, здійснює порівняльний аналіз особливостей армій Наддніпрянської та Галицької з урахуванням успадкованих ними характерних особливостей російської та австро-угорської армій, де проходили службу майбутні українські старшини і козаки. Слід наголосити, що такі відомості у наукових працях не наводяться, за винятком роботи О. Удовиченка, що, власне, у М. Капустянського їх і запозичив⁸. Ця праця нещодавно підготовлена до видання Я. Тинченком, що написав передмову та коментарі до неї. Поряд з роботою М. Капустянського сюди ж увійшли спогади і художні твори Є. Маланюка, який був учасником військових подій 1918–1920 рр. До видання включено документальний додаток, що містить унікальні документи, які проливають світло на тогочасні події та роль і місце в них Української армії⁹. Відтак праця М. Капустянського має важливе значення для вивчення військової проблематики доби Директорії УНР і не втрачатиме своєї актуальності ще довгі роки. Адже її автор доклав багато зусиль, щоб донести до майбутнього читача складність та неоднозначність умов, у яких творилася та діяла Українська армія.

Поряд з названими монографічними роботами О. Удовиченка, Є. Шанковського, М. Капустянського, що дають досить повний аналіз багатьох проблем військового будівництва періоду Директорії УНР, доцільно назвати окремі дослідження, у яких здійснюється спроба подати загальний нарис військового будівництва в Україні 1919–1920 рр. Це праця З. Стефаніва та відповідний розділ «Історії Українського війська»¹⁰. У них подано загальну характеристику воєнно-політичної обстановки, формування військових структур, огляд бойових дій Армії УНР у 1918–1920 рр. Проте в цих працях проблема національного військового будівництва розкрита недостатньо. Тут не завжди вказується чисельність Армії УНР, слабо висвітлено діяльність вищих військових та державних органів влади в галузі військового будівництва, еволюцію їх поглядів на розробку національної військової доктрини.

Можна твердити, що цими та іншими подібними роботами майже вичерпуються узагальнюючі праці з питань української військової історії періоду 1917–1921 рр., зокрема і Директорії. Всі інші стосуються здебільшого окремих питань чи епізодів означеної проблематики.

Неможливо обійти твори С. Петлюри. Вони відображають погляди чільного державного і військового діяча, з ім'ям якого пов'язують національний військовий рух, на проблеми організації та діяльності Української армії у 1918–1921 рр. Ці праці мають глибокий аналітичний зміст. С. Петлюра порушує цілу низку важливих концептуальних питань національного військового будівництва.

Дослідники поділяють доробок С. Петлюри на дві групи. Перша включає листи С. В. Петлюри на адресу військових та державних діячів, промови, відозви, окремі статті. Вони цінні тим, що визначають зміст і основні напрями військового будівництва в УНР. У листі до французького публіциста Ж. Пелісьє С. В. Петлюра доводить свій погляд на проблеми політичної боротьби в Україні, зазначає, що у визвольній боротьбі вирішальну роль відіграє військо¹¹. Він закликає український народ до боротьби проти ворогів національної державності, обґрунтовує вирішальну роль війська в ній, а боездатність його значною мірою ставить в залежність від якості підготовки особового складу, його духовної готовності до участі в бойових діях щодо захисту своєї національної держави – Української Народної Республіки¹².

До другої групи відносяться твори, які С. В. Петлюра опрацьовував вже в еміграції після поразки визвольних змагань, що значно вплинуло на зміну його поглядів щодо оцінки військової політики Директорії УНР. У них порушено важливі питання військового будівництва, зокрема аналізу уроків набутого історичного досвіду. У своїх роботах він наголошує на винятково важливому значенні морального фактора у бойовій діяльності військ¹³. Цю обставину необхідно враховувати при розгля-

ді його діяльності протягом 1918–1921 рр. Сучасні дослідники історії збройної боротьби нашого народу за власну державність мають знати точку зору С. В. Петлюри щодо популяризації воєнно-історичних знань: «Знання спеціально воєнної історії нашого краю є ... обов'язковими для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у душі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання доконати, коли не дано ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і привабливого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликати найбільші емоції у душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі»¹⁴. Так Головний отаман наголошував на винятковому виховному значенні історичних знань для вояка Української армії. Ця теза не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Зазначимо, що знання національної воєнної історії, героїчного минулого своєї Батьківщини є запорукою патріотизму.

Процес будівництва та діяльності Збройних Сил УНР знайшов своє відображення у біографічних працях про С. В. Петлюру. Писалися вони представниками найближчого оточення Головного отамана і його політичними та ідеологічними прихильниками. Для них іноді є характерним некритичний підхід до оцінки його політичної та військової діяльності. Крім того, не простежується зміна його поглядів на проблему місця і ролі війська у державному будівництві¹⁵. Водночас позитивну діяльність Головного отамана військ УНР у розбудові армії також неможливо заперечити, хоча його опоненти, передусім В. Винниченко, критично оцінюють його державотворчу роботу, звинувачують його в усіх прорахунках, щодо військової політики УНР, хоча відомо, що саме В. Винниченко має найбільше до них відношення. В окремих випадках це простежується у його роботах. Твори В. Винниченка носять в основному критичний характер щодо військового будівництва у 1917–1920 рр., а оцінки щодо проблем розбудови національного війська вражають своєю цілковитою некомпетентністю, упередженістю і суб'єктивізмом¹⁶.

Проводячи аналіз праць, присвячених діяльності С. Петлюри, сучасний дослідник В. Голубко зазначає: «Чимало з них має панегіричний характер, бо написано його (Петлюри. – О.Д.) найближчим оточенням та політичними однодумцями. Інколи вони некритично подають його політичну та військову діяльність, не розглядають її у розвитку, не простежують еволюції його поглядів на проблему місця і ролі Збройних Сил у державному відродженні України. У той же час не слід сприймати однозначно і заперечення усієї позитивної діяльності С. Петлюри у сфері військового будівництва з боку його політичних опонентів. Показовими в цьому розумінні є опубліковані спогади, щоденники В. Винниченка, в яких той безпідставно звинувачує

Петлюру в усіх допущених помилках, що стосуються військової політики ..., хоч, як свідчать факти, власне Винниченко найбільшою мірою до них спричинився»¹⁷. Додамо також, що багато праць належать перу саме військових діячів УНР, які аналізують діяльність Головного отамана С. В. Петлюри як будівничого національної армії і дають йому свою оцінку, що не завжди носить критичний характер¹⁸.

Серед досліджень, що стосуються загального огляду подій 1917–1921 рр., на увагу заслуговують праці М. Стахіва¹⁹. Історик проаналізував значний джерельний матеріал, не оминув він і праці радянських дослідників. Він висвітлює події в Україні за доби Директорії УНР, розкриває суть політичних та суспільно-економічних аспектів розвитку української держави. Разом з тим автор мало уваги приділяє питанням військового будівництва, організації і діяльності Армії УНР. Тому праці М. Стахіва можуть служити для загального висвітлення внутрішніх і зовнішніх політичних умов та факторів діяльності Української армії, бо внутрішні процеси, що відбувалися в українських військах, у цій роботі не розглядаються.

Цікавий матеріал з історії створення та діяльності Армії УНР міститься в окремих статтях. У переважній більшості вони написані в міжвоєнний період свідками і учасниками досліджуваних подій, і тому для них значною мірою притаманний певний суб'єктивізм. Разом з тим він допомагає з'ясувати підходи авторів до вивчення тих чи інших важливих питань. Сюди відносимо праці М. Безручка, Є. Коновальця, В. Сальського, П. Шандрука та ін. Провідною ідеєю цих праць є ствердження факту вирішальної ролі національної армії у боротьбі за державну незалежність України²⁰.

Проблеми українського громадсько-політичного життя і державного будівництва в умовах війни та революції розглядаються у працях українських політичних діячів – учасників досліджуваних подій. В. Винниченко, І. Мазепа та інші розкривають різні аспекти визвольної боротьби в Україні²¹. Проте головну увагу вони приділяють висвітленню політичних процесів, залишаючи поза увагою питання організації та діяльності українських військ.

Отже, дослідники – українські військові історики на еміграції зробили вагомий внесок у вивчення військової історії України періоду 1917–1921 рр. Саме їх доробок має бути покладений в основу подальшого вивчення історії означеного періоду історії України, в тому числі й військової проблематики доби Директорії УНР.

¹ Фуртес О. Українські військово-історичні студії у дорадянському Львові (1919–1939 рр.) // Воєнна історія. – К., 2008. – № 6. – С. 66, 68–69.

² Андрієнко В. Періодика української військової еміграції в Європі як джерело вивчення історії національних збройних формувань (1914–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». – К., 2005. – 43. – С. 20.

³ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові дії 1917–1921. – К., 1995. – С. 6.

⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 12.

⁵ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958.

⁶ Голубко В., Вказана праця. – С. 12.

⁷ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис) / в 2-ох кн. – Мюнхен, 1946. – (103+200).

⁸ Науменко А. О. Національно-патріотичне виховання в армії Української Народної республіки періоду Директорії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. «Військова історія». – К., 2004. – С. 9.

⁹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – 4-те вид. Змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.; Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921. Воєнно-історичний нарис: У 3-х ч. – Ч. 2. – Коломия, 1936. – 124 с.; Ч. 3. – Коломия, 1937. – 128 с.

¹⁰ Петлюра С. Лист до французького публіциста Жана Пелісьє / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 186.

¹¹ Там само.

¹² Петлюра С. До трудового селянства / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 179.

¹³ Петлюра С. Лист до французького публіциста Жана Пелісьє / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 186–188.; Петлюра С. Лист до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 220–228. Петлюра С. «Табір» / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 276–303.

¹⁴ Петлюра С. «Табір» / Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 300–301;

¹⁵ Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. – К., 1993, Наук. думка. – 270 с.; Листки із споминів В. Кедровського, Г. Порохівського, В. Куша, В. Сінклера // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 216–227; Прохода В. Вождь і військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 109–148.; Шандрук П. Симон Петлюра – творець і вождь українського війська // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. – Ч. 11–13. – С. 14–21.

¹⁶ Винниченко В. Відродження нації: у 3-ох т. – Київ-Відень, 1920. – Т. III. – 542 с.

¹⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / Володимир Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 15.

¹⁸ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65; Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис) в 2-ох кн. – Мюнхен, 1946. – (103+200) с.; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 720 с.; Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919 // Спогади українського командарма. – Київ, 2002, Планета людей. – с. 184–205; Прохода В. Уваги до праці д-ра М. Стахіва «Україна в добі Директорії» / Василь Прохода // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1967. – Ч. 1–2 (13–14). – С. 91–101; Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на

Лівобережжі наприкінці 1918 – та початку 1919 року // *За Державність*. – Каліш, 1936. – 36. 6. – С. 119–154 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т. 1. Рік 1919. – 1971. – 264 с.; Т. 2. Рік 1920. – 1982. – 230 с.; Шандрук П. Симон Петлюра – творець і вождь українського війська // *Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі*. – Ч. 11–13. – С. 14–21.

¹⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7-ми т. – Торонто, 1962-1966. – (276+248+276+353+248+247+431) с.; 157. Стахів М. Стан духа і дисципліна в Армії УНР в січні 1919 р. // *Вісті комбатанта* (Торонто). – 1962. – Ч. 2 (6). – С. 14-19.

²⁰ Безручко М. Від Проскурова до Чарториї / Марко Безручко, Кучабський Василь, Коновалець Євген: Історія Січових Стрільців. – Київ, 1992. – С. 202–286; Коновалець Є. Спомини й уваги / Безручко Марко, Кучабський Василь, Євген Коновалець // *Історія Січових Стрільців*. – К., 1992. – С. 287–346; Сільський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // *Табір*. – Каліш, 1927. – Ч. 4. – С. 3–4; Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня–21 листопада 1920 р.) // *За Державність*. – Каліш, 1934. – 36. 4. – С. 201–236.

²¹ Винниченко В. Відродження нації: у 3-ох т. – Київ-Відень, 1920. – Т. III. – 542 с.; Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 р.) // *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. – К., МП Фенікс, 1992. – С. 16–75; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 – 1920. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага: Видавництво Прометей, 1950. – 210 с.; Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції. – У 4-х т. – Прага, 1921. – Т. III. – 160 с.

Александр ДЕМЧУЧЕН
(Черновцы)

АРМИЯ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ ВРЕМЕН ДИРЕКТОРИИ УНР В РАБОТАХ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ДИАСПОРЫ

В статье рассматриваются достижения украинской диаспорной историографии, посвященные организации и боевой деятельности армии Украинской Народной Республики периода Директории УНР.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Армия УНР, Директория УНР, историография, организация, боевая деятельность.

Oleksandr DEMCHUCHEN
(Chernivtsi)

ARMY OF UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC IN PERIOD OF DIRECTORY UNR IN THE WORKS OF UKRAINIAN DIASPORA RESEARCHERS

This article discusses the historiographical achievements of Ukrainian diaspora researchers, it is dedicated to organizing and fighting activity of the army of the Ukrainian National republic in period of Directory UNR.

Keywords: Ukrainian National republic, army of the UNR, Directory UNR, historiography, an organization fighting activities.

УДК 930.1 «194/196»: 378 (477.4) «19» – 057.875

© **Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ**
(Кам'янець-Подільський)

РАДЯНСЬКІ ІСТОРИКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ДОБИ ПРО СТУДЕНТСТВО ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті аналізуються праці радянських істориків 1940 – 1990 рр., у яких містяться відомості про студентів вищих педагогічних навчальних закладів України 20-30-х рр. ХХ ст. Показано інформаційний потенціал цих досліджень, у яких широко представлені нормативно-правові акти більшовицької влади у галузі вищої освіти, дані про формування студентського складу, навчальну та громадсько-політичну діяльність молоді, її матеріальне становище.

Ключові слова: студенти, історики, автор, інститут, дослідження, система освіти.

Радянські історики післявоєнної доби, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії, створили низку праць з історії вищої педагогічної освіти загалом і студентства зокрема. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли свій відбиток у дисертаціях дослідників О.Л.Рябенко¹, О.О.Лаврут², Х.А.Кравчук³, В.К.Майборода⁴ та ін.

У пропонованій статті проаналізуємо праці радянських істориків післявоєнної доби, з'ясуємо інформаційний потенціал цих джерел у висвітленні життєдіяльності студентства.

Науковий доробок вчених-істориків умовно розподілимо на дві групи, першу з яких становлять дослідження другої половини 40-х – 60-х рр. Зокрема, нашу увагу привернули дослідження загальносоюзного масштабу. Зокрема, Є.Мединський, здійснивши екскурс в історію дореволюційної вищої освіти, показав перевагу, з його точки зору, радянської системи освіти зразка 1920-1930-х рр. Автор охарактеризував мережу вишів СРСР, типи педвишів – педагогічні та учительські інститути, у загальних рисах порівняв їхні навчальні плани і структуру⁵. У працях М.Кіма містяться відомості про чисельність вишів, їх соціальний і статевий склад, показано еволюцію методів навчання, особливості організації вступної кампанії у середині 1930-х рр.⁶

Одним із аспектів роботи З.І.Равкіна була підготовка вчительських кадрів в СРСР у першій половині 1920-х рр. Вчений обґрунтував доцільність створення нової системи педагогічної освіти, яка була покликана вирішити проблему нестачі вчительських кадрів. Реалізацію цього завдання поклали спершу на педкурси, які згодом реорганізували у педтехнікуми, а також на педінститути. Водночас він навів дані про кількість педвишів у Радян-

ському Союзі, кількісний склад студентської молоді⁷. Соціальний, національний і партійний склад радянського студентства у 20–30-х рр. XX ст. прослідкував Ю.С.Борисов⁸. Певний внесок у дослідження студентського буття зробили вчені М.М.Дейнеко⁹, Ф.Ф.Корольов, Т.Д.Корнейчик¹⁰, В.В.Українцев¹¹, А.С.Бутягин, Ю.А.Салтанов¹².

У 50-60-і рр. XX ст. було створено низку праць з історії української освіти. Серед них своєю ґрунтовністю і повнотою вирізняється колективна монографія «Вища школа Української РСР за 50 років», у якій автори проаналізували нормативно-правову базу освітньої галузі, висвітлили реорганізацію структури і мережі вишів, уніфікацію системи вищої освіти, розподіл ВНЗ за галузевим принципом, пролетаризацію освітніх закладів, організацію навчально-методичної роботи, поліпшення методів навчання, перегляд навчальних планів і програм, запровадження і подальше вдосконалення виробничої практики та стажування. Крім того, відповідно до тодішніх вимог дослідники показали роль партійних організацій у виховній роботі у вишах, роботу комсомольських і профспілкових організацій, охарактеризували студентську пресу, відобразили поступове зміцнення навчально-методичної бази та фінансового становища вишів, матеріальне забезпечення студентства¹³.

З огляду на педагогічне спрямування нашого дослідження неабияке значення має праця Г.М.Шевчука, у якій він дослідив культурне будівництво в Україні у першій половині 1920-х рр. Дослідник показав основні форми вищої спеціальної освіти – інститути та технікуми, вказав на недостатнє забезпечення шкіл вчительськими кадрами, реорганізацію системи педагогічної освіти, введення плати за навчання, стипендіальне забезпечення молоді, проведення тижнів допомоги студентству. Разом з тим Г.М.Шевчук як представник радянської історичної науки не міг не зупинитися на різних формах «пролетаризації» вищої школи – надання пріоритету під час прийомів студентів особам робітничо-селянського прошарку, чистки студентського контингенту від «класово-ворожих елементів». Історик також зупинився на діяльності Центрального бюро пролетарського студентства, партійних, комсомольських і профспілкових осередків, організації навчального і виховного процесу, підпорядкованого ідеологічному диктату¹⁴.

Цінність роботи Г.І.Ясницького, який вивчав процес підготовки вчителів у 1921-1932 рр., у тому, що він одним із перших представив, хоч і невеликий, історіографічний огляд проблеми. Історик достатньо ґрунтовно показав реорганізаційні процеси і систему педагогічної освіти, зростання матеріальної бази вишів, стипендійного забезпечення молоді, регулювання соціального складу студентства. Детально проаналізовано нормативно-правову базу щодо прийому студентів у ВНЗ, зміни у навчально-виховній роботі вишів, зобра-

жено участь молоді у відзначенні державних свят, суспільно-корисній праці, випуск періодичних видань тощо¹⁵.

Дослідник О.Б.Слущкий охарактеризував культурне будівництво в Україні у другій половині 1920-х рр. Автор звернув увагу на зростання кількості вишів, зміни у соціальному складі студентства, незадовільну організацію вступних кампаній, виробничих практик, значний відсів студентів, який став наслідком недостатнього матеріального забезпечення, а також перевантаженості молоді різними позанавчальними завданнями і відрядженнями¹⁶. Ю.О.Курносів та А.Г.Бондар зупинилися на процесі «поліпшення» соціального складу студентства шляхом проведення перереєстрації, на введені у навчальні плани ідеологічних суспільно-економічних дисциплін, забезпеченні студентів стипендіями і гуртожитками, еволюції методів навчання (розкритикували бригадно-лабораторний метод), реорганізацію системи вищої освіти на початку 30-х рр. XX ст. Заслугою істориків є достатньо скрупульозна характеристика нормативно-правових актів, що стосуються вищої школи¹⁷.

Частина радянських істориків вивчала вплив та роль осередків КП(б)У, комсомолу, профспілок у підвищенні загальнополітичного та культурно-освітнього рівня населення і підготовки вчительських кадрів. Серед них – В.І.Тихомиров¹⁸, А.М.Філіпов¹⁹, І.К.Білодід²⁰, П.І.Бакуменко²¹, М.М.Грищенко²².

Історик Б.Коваль у своєму дослідженні проаналізував кількість випускників, підготовлених педвишами у 1922-1932 рр., соціальний та статевий розподіл студентів, реорганізацію технікумів з вищих у середні навчальні заклади, інститутів соціального виховання – у педінститути²³. М.С.Грищенко²⁴ і С.К.Гутянський²⁵ проаналізували основні партійні документи другої половини 20-х рр., що стосувалися вищої педагогічної освіти, навели дані про кількість інститутів народної освіти і студентів в них у середині 20-х рр. Ф.Ю.Шерстюк показав реалізацію політики українізації у вишах²⁶, а Л.П.Тендерес – кількість випускників ВНЗ України у 1926-1929 рр.²⁷

У 50–60-ті рр. XX ст. вийшло декілька праць, присвячених окремим навчальним закладам. Так, у 1959 р. О.З.Жмудський видав книгу, присвячену 125-річчю від дня створення Київського університету, у якій прослідкував основні віхи діяльності вишу, зокрема у 1920 – на початку 1930-х рр., коли функціонував Київський інститут народної освіти (ІНО)²⁸. Через 8 років вийшла колективна праця з історії цього закладу²⁹. Р.П.Ростикус висвітлив історичне минуле Кам'янець-Подільського педінституту у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст.³⁰ Л.С.Близнюк, Г.П.Булкін, М.О.Гурін у своїх дослідженнях розповіли про підготовку у 1920-1930-х рр. вчительських кадрів на Житомирщині³¹, О.М.Дудник і П.І.Охват – про роботу агробіостанції Черкаського педінституту³².

Цінною є праця історика Є.П.Тамма, який вперше у межах окремої публікації зробив спробу аналізу праць радянських істориків 20-х – початку 30-х рр. XX ст., які досліджували проблеми професійної та спеціальної освіти³³.

Таким чином, історики 40–60-х рр. XX ст. істотно розширили діапазон дослідження означеної проблеми, вивчили низку аспектів з історії педвишів, роль та місце в них студентства. Водночас вони повсюдно ідеалізували роль партії та робітничого класу у формуванні студентського контингенту та навчально-виховному процесі.

Подібне спостерігалось і в працях вчених 70–80-х рр. XX ст. Серед них виокремимо колективне багатотомне видання «Історія Української РСР», 6-й том якого охоплював 1921-1941 рр. Автори тому подали відомості про кількість навчальних закладів, соціальний, національний та партійний склад студентства, його кількісний ріст тощо³⁴.

У першій половині 70-х рр. побачило світ фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Нашу увагу привернули томи, присвячені Вінницькій³⁵, Житомирській³⁶, Київській³⁷, Хмельницькій³⁸ і Черкаській областям³⁹. На сторінках видання містяться деякі факти з історії окремих педагогічних навчальних закладів.

Частина дослідників показала всеохоплюючий вплив компартії на розвиток вищої освіти. Зокрема, М.А.Бистров проаналізував партійні документи та рішення з'їздів правлячої партії, партконференцій в галузі освіти, державні нормативно-правові акти, відзначив особливості формування студентського контингенту, роботу I та II Всеукраїнських нарад з питань освіти, реорганізацію мережі вишів, зокрема педагогічних. Автор, використавши широку джерельну базу, зупинився на діяльності вишівських парторганізацій, Центрального бюро комуністичного студентства. Предметом розгляду історика стали також навчально-матеріальна база вишів, матеріальне забезпечення студентства, перереєстрації молоді, навчальні плани і програми, виробнича практика, методи навчання, громадська робота. Власне, сам характер роботи передбачав особливий наголос на позитивній діяльності КП(б)У у галузі вищої освіти⁴⁰. Це ж властиве і дослідженню І.І.Паніотова, який показав розвиток народної освіти у драматичне передвоєнне десятиліття. Автор зазначає, що після реорганізації педагогічної освіти на початку 30-х рр. в Україні зросла кількість педінститутів, а відтак зріс і кількісний склад студентства. Історик показав також процес підготовки вчителів для шкіл національних меншин, позавишівську роботу молоді (участь у проведенні колективізації, ліквідації неписьменності тощо), організацію політичного навчання, проведення соцзмагань у вишах, дав оцінку навчальній та науково-дослідній роботі. Окремо І.І.Паніотов зупинився на особливостях організації у вишах заочного навчання⁴¹.

В.М.Даниленко проаналізував основні партійні документи щодо вищої освіти, з'ясував статевий розподіл студентів, їхнє матеріальне забезпечення, показав ріст партосередків вишів⁴². Іншу працю автор присвятив співробітництву УСРР та РСФРР у галузі освіти⁴³. Г.М.Мельниченко у своєму дослідженні наголосив, що предметом постійної турботи партії було соціальне забезпечення студентства, на конкретних прикладах показав діяльність восени 1920 р. осередку КП(б)У київських студентів⁴⁴. В.Ф.Крижанівський, взявши за приклад організацію студентів Кам'янець-Подільського ІНО «Комунари», проілюстрував процес виховання принципів комуністичної моралі у студентської молоді⁴⁵. Неодмінний „позитивний» вплив партійного керівництва на розвиток вищої школи показали також Н.Л.Сафразьян⁴⁶, І.В.Майстренко⁴⁷, В.Я.Білоцерківський⁴⁸, Ю.В.Бабко, М.Г.Безпалій⁴⁹, автори нарисів історії Хмельницької та Черкаської обласних партійних організацій⁵⁰.

У деяких роботах було висвітлено ідейно-виховну роботу комсомолу серед населення і, зокрема, студентської молоді. Серед таких видань виокремимо колективну працю «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України»⁵¹, а також декілька робіт А.А.Галагана⁵².

Одна з праць Ш.Х.Чинбарисова, колективне видання «Советская культура в реконструктивный период (1928-1941 гг.)» стосувалися розвитку вищої освіти загалом в СРСР. Не залишилася поза увагою авторів і українська освітня система, зокрема навчальна і громадсько-політична діяльність студентів, їх матеріальне забезпечення⁵³.

70–80-і рр. XX ст. стали досить плідними у вивченні історії педагогічної освіти України. Зокрема, В.А.Ставицький досліджував підготовку вчителів початкової школи⁵⁴, П.Д.Ткачук – реорганізацію і кількість педагогічних навчальних закладів, кількісний склад студентства, матеріально-технічну базу у 1933-1937 рр.⁵⁵ Н.П.Дичек проаналізував діяльність педтехнікумів у другій половині 20-х рр., коли вони належали до вищих навчальних закладів. Предметом особливої уваги став Київський український педтехнікум⁵⁶. Наприкінці 80-х рр. опублікував свої перші праці з історії вищої педагогічної освіти В.К.Майборода. На конкретних фактах він довів, що на початку 1920-х рр. освітній рівень педагогів республіки був низьким, що, у свою чергу, викликало необхідність збільшення кількості педагогічних навчальних закладів, вдосконалення навчальних планів⁵⁷. В іншій своїй публікації дослідник показав реорганізації та особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти, проаналізував зміни у навчальній роботі вишів, повідав про підготовку вчителів для шкіл національних меншин, постановку заочного навчання⁵⁸. У 1990 р. вийшла стаття І.О.Кліцакова, у якій він охарактеризував праці радянських авторів, зазначивши, що вони, на його думку, стали фундаментом

для подальшого вивчення проблеми. Крім того, автор звернув увагу на низький освітній ценз вчителів, зміни у навчальних планах вишів у 1928 р.⁵⁹ Ф.Г.Паначин охарактеризував стан педосвіти в РСР, навів дані про кількість педвишів у різні роки, проаналізував документи ВКП(б) у галузі вищої педагогічної освіти, навчальні плани⁶⁰. Партийні і радянські документи про освіту, кількісний та статевий склад студентів педвишів РСР стали предметом розгляду В.Ф.Кривошеєва⁶¹.

Історики А.Ф.Репринцев і В.Я.Білоцерківський присвятили свої дослідження процесу пролетаризації вищої школи, керівництво яким покладалося на партійні та радянські органи⁶². Останній з'ясував також роль студентства у ліквідації неписьменності серед населення республіки⁶³.

Серед інших робіт виокремимо також дослідження С.П.Бритченко, В.Ф.Панібудьласка, у яких показано вплив процесу українізації на життя ВНЗ⁶⁴. Б.П.Харчук охарактеризував підготовку військових спеціалістів у вишах України наприкінці 30-х рр.⁶⁵, В.В.Фортунатов – участь студентів у роботі правлінь та факультетських рад, предметних та циклових комісій, профспілкових організацій, комісій з покращення побуту тощо⁶⁶.

У 70–80-і рр. вийшли ряд праць регіонального характеру. Зокрема В.Г.Байдич з'ясував підготовку педагогічних кадрів на Поділлі наприкінці 20-х – у 30-і рр., заакцентувавши увагу на роботі Кам'янець-Подільського ІНО⁶⁷. Є.Д.Назаренко охарактеризував процес становлення молодіжної преси, на сторінках якої публікувалися замітки про студентське життя⁶⁸.

При підготовці статті нам прислужилися тематичні бібліографічні покажчики «Педагогическая библиография»⁶⁹, «Бюджет времени и загруженность студента»⁷⁰.

Загалом працям радянських вчених було власне повсюдне перебільшення ролі більшовицької партії у становленні й розвитку вищої школи республіки. Вважалося, що лише після Жовтневої революції було створено сприятливі умови для культурних перетворень, для здобуття молоддю, особливо робітничо-селянською, вищої освіти. Більшість досліджень розкривали історію партійних, комсомольських та профспілкових організацій вишів, участь молоді у політично-ідеологічних кампаніях, відбудові народного господарства та побудові нового суспільства. Замовчуючи, що на практиці це відривало студентів від здобуття знань, знижувало рівень підготовки спеціалістів.

/ Лаврут Ольга Олександрівна; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 19 с.

³ Кравчук Х.А. Організації студентів в УСРР у 1920-ті рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кравчук Х.А.; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2011. – 19 с.

⁴ Майборода В.К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917-1992 рр.): дис... докт. пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01 / Майборода Василь Каленикович; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1993. – 58 с.

⁵ Медынский Е.Н. Народное образование в СССР / Е.Н.Медынский. – М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещ. РСФСР, 1947. – С.167-169, 206-207.

⁶ Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР / М.Ким. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. – С.108-111; Ким М.П. 40 лет советской литературы / М.П.Ким. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1957. – 388 с.

⁷ Равкин З.И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг. / З.И.Равкин; под. ред. П.Н.Шимбирева. – М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. – С.250-257.

⁸ Борисов Ю.С. Изменение социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях (1917-1940 гг.) / Ю.С.Борисов // Культурная революция в СССР 1917-1965 гг.: сб. ст. [редкол.: М.П.Ким (отв. ред.), Ю.С.Борисов, М.А.Вылцан и др.]. – М.: Наука, 1967. – С.138-143.

⁹ Дейнеко М.М. 40 лет народного образования в СССР / М.М.Дейнеко; под ред. М.Ф.Шаблевой. – М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин-ва просвещ. РСФСР, 1957. – С.257-261.

¹⁰ Королев Ф.Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921-1931 / Ф.Ф.Королев, Т.Д.Корнейчик, З.И.Равкин. – М.: изд-во АПН РСФСР, 1961. – С.391-403.

¹¹ Украинцев В.В. КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы / В.В.Украинцев. – М.: Высш. шк., 1963. – 298 с.

¹² Бутягин А.С. Университетское образование в СССР / А.С.Бутягин, Ю.А.Салтанов. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1957. – С.60-64.

¹³ Вища школа Української РСР за 50 років [кер. авт. кол., відп. ред. В.І.Пічов]. – К.: Київ. держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 1967. – С.54-223.

¹⁴ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г.М.Шевчук. – К.: вид-во АН УРСР, 1963. – С.176-299.

¹⁵ Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) / Г.І.Ясницький. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1965. – С.4-8, 192-227.

¹⁶ Слуцький О.Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни / О.Б.Слуцький. – К.: вид-во АН УРСР, 1957. – С.145-175.

¹⁷ Курносів Ю.О. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О.Курносів, А.Г.Бондар. – К.: Наук. думка, 1964. – С.42-70.

¹⁸ Тихомиров В.И. Роль партийных организаций Украины в борьбе за подготовку кадров советских учителей в педгогических учебных заведениях (1928-1932 гг.) / В.И.Тихомиров // Наук. записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна [редкол.: О.О.Бойко (ред.), Є.Ю.Сокрутенко, М.Д.Березовчук]. – Хмельницький: Вінниц. обл. книжк.-газет. вид-во, 1959. – Т. VIII. – С.20-37.

¹ Рябенко О.Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921-1936 рр.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Рябенко Ольга Леонідівна; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2012. – 39 с.

² Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01

¹⁹ Филиппов А.М. Борьба Коммунистической партии Украины за претворение в жизнь ленинских указаний о подготовке учительских кадров (1920-1928 гг.) / А.М.Филиппов //Сборник научных трудов кафедры истории КПСС вузов Харькова. – Харьков, 1960. – Вып.4. – С.117-133.

²⁰ Білодід І.К. Сорок років радянської освіти на Україні /І.К.Білодід. – К.: Вища шк., 1957. – 198 с.

²¹ Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. /П.І.Бакуменко. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 108 с.

²² Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР /М.М.Грищенко //Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957): Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти Української РСР. Серія педагогічна [редкол.: М.М.Грищенко (відп. ред.), О.Р.Мазуркевич, В.Ю.Ніколаєнко та ін.]. – К.: Рад. шк., 1957. – Т. VI. – С.5-134.

²³ Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні /Б.Коваль //Українська радянська культура: зб. ст. [ред.: М.Погребінський, Ф.Сарана]. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри, 1957. – С.85-87.

²⁴ Грищенко М.С. Нарис з історії школи в Українській РСР (1917-1965) /М.С.Грищенко; за ред. С.А.Литвинова. – К.: Рад. школа, 1966. – С.88-89.

²⁵ Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні /С.К.Гутянський. – К.: вид-во АН УРСР, 1960. – С.59.

²⁶ Шерстюк Ф.Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926-1928 рр. /Ф.Ю.Шерстюк //Укр. іст. журн. – К., 1958. – №3. – С.75.

²⁷ Тендерес Л.П. Культурное строительство на Украине в период борьбы партии за социалистическую индустриализацию страны (1926-1929 гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук /Л.П.Тендерес; Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при Киевском государственном университете. – К., 1951. – С.16.

²⁸ Жмудський О.З. Київський університет за 125 років /О.З.Жмудський. – К., 1959. – 62 с.

²⁹ Київський університет за 50 років радянської влади. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 125 с.

³⁰ Ростикус Р.П. З історії Кам'янець-Подільського педінституту до Великої Вітчизняної війни /Р.П.Ростикус //Доповіді та повідомлення на звітній науковій сесії кафедр [Кам'янець-Подільського державного педагогічного] інституту за 1962 р.: тези [редкол.: М.Д.Березовчук, С.І.Білецький, М.Й.Семиліт]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. друкарня ім. Леніна, 1963. – С.25-28.

³¹ Близнюк Л.С. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 роках /Л.С.Близнюк //Розвиток народної освіти і культури на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст. [редкол.: В.Є.Юшак (гол. ред.), І.А.Харченко, Д.Я.Трухній та ін.]. – Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. – С.53-54; Булкін Г.П. Культурне будівництво на Волині у відбудовний період (1921-1925 рр.) /Г.П.Булкін //Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка. Секція суспільних наук [редкол.: П.П.Москвін (відп. ред.), М.М.Богдан, Г.П.Булкін та ін.]. – Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т ім. І.Франка, 1961. – Т. XIII. – Вип.2. – С.205-233; Гурін М.О. Перші заходи Радянської влади в сфері розвитку народної освіти і культури на Волині /М.О.Гурін //Розвиток народної освіти на Жи-

томирщині за 40 років радянської влади: зб. ст. [редкол.: В.Є.Юшак (гол. ред.), І.А.Харченко, Д.Я.Трухній та ін.]. – Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. – С.21-32.

³² Дудник О.М. До 20-річчя агробіостанції Черкаського державного педагогічного інституту /О.М.Дудник, П.І.Охват //Наукові записки: Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією [присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції] [редкол.: О.В.Тканко (відп. ред.), Ю.В.Солодовник, А.І.Бондаренко та ін.]. – Черкаси: обл. типолітографія, 1957. – Т. XI. – С.195-204.

³³ Тамм Є.П. Радянська професійна та спеціальна освіта на Україні в історіографії 20-х – початку 30-х років /Є.П.Тамм //Укр. іст. журн. – К., 1969. – №5. – С.124-128.

³⁴ Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти книгах. / Гол. редактори: А.Шевелєв, Ю. Кондуфор – К.: Наук. думка, 1977. – Т.6.: УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. – 544 с.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область [редкол. тому: А.Ф.Олійник (гол. ред.), М.Л.Бабій, В.Д.Бовкун та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

³⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область [редкол. тому: О.С.Чорнобривцева (гол. ред.), Г.П.Булкін, І.Л.Бутич та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 728 с.

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область [редкол. тому: Ф.М.Рудич (гол. ред.), П.І.Бакуменко, П.П.Бачинський та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с.

³⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область [редкол. тому: М.І.Мехеда (гол. ред.), Ю.О.Гаврик, Б.М.Галай та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 708 с.

³⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область [редкол. тому: О.П.Стешенко (гол. ред.), Є.М.Гольцев, А.І.Горкун та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.

⁴⁰ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.) / М.А.Бистров. – Харків: Вища шк., 1974. – 144 с.

⁴¹ Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.) / І.І.Паніотов. – Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. – С.57-81.

⁴² Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине /В.М.Даниленко. – К.: Наук. думка, 1986. – С.79-95.

⁴³ Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма /В.М.Даниленко. – К.: Наук. думка, 1981. – 190 с.

⁴⁴ Мельниченко Г.М. Компартия Украины на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.) /Г.М.Мельниченко //Укр. іст. журн. – К., 1979. – №11. – С.71-80.

⁴⁵ Крижанівський В.Ф. Виховання принципів комуністичної моралі в учнівської і студентської молоді Поділля (20-ті – початок 30-х рр.) /В.Ф.Крижанівський // Тези V Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: І.С.Винокур (відп. ред.), С.К.Гуменюк, Л.А.Коваленко, М.Г.Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.47-48.

⁴⁶ Сафразьян Н.Л. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921-1927 гг.) /Н.Л.Сафразьян. – М.: изд-во Москов. ун-та, 1977. – 158 с.

- ⁴⁷ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України /І.Майстренко. – Б.м.: Сучасність, 1972. – 258 с.
- ⁴⁸ Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937 рр.) /В.Я.Білоцерківський. – Харків: Вища шк., 1985. – 175 с.
- ⁴⁹ Бабко Ю.В. Створення і розвиток партійних органів пропаганди (1920-1941 рр.) /Ю.В.Бабко, М.Г.Безпалый //Укр. іст. журн. – К., 1975. – №6. – С.22.
- ⁵⁰ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації [редкол.: Т.В.Главак (гол.), О.Ф.Осетров, Ю.Н.Скринник, А.Ф.Суворий; авт. кол.: М.Ф.Александра, І.С.Зеленюк, В.Г.Кулас та ін.]. – Львів: Каменяр, 1972. – С.132, 171; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації [редкол.: Г.В.Суховершко (кер.), В.І.Бурій, В.І.Грибенко та ін.]. – Дніпропетровськ: Промінь, 1981. – 256 с.
- ⁵¹ Історія Ленінської Комуністичної Співки Молоді України [редкол.: А.І.Корнієнко (гол.), Ю.В.Бабко, В.І.Дрозденко та ін.; авт. кол.: Ю.В.Бабко (кер.), Д.А.Яремчук, В.Я.Бурбан та ін.]. – Вид. 4-е, допов. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1979. – 760 с.
- ⁵² Галаган А.А. Историография истории ВЛКСМ: научное сообщение /А.А.Галаган. – М.: Молодая гвардия, 1976. – 176 с.; Галаган А.А. Идеино-воспитательная работа комсомола: исторический аспект /А.А.Галаган. – М.: ВКШ, 1986. – 197 с.
- ⁵³ Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы (1917-1938 гг.) /Ш.Х.Чанбарисов. – Уфа: Башкир. книжн. изд-во, 1973. – 472 с.; Советская культура в реконструктивный период (1928-1941) /АН СССР, Ин-т истории СССР; редкол.: М.П.Ким (отв. ред.), Ю.С.Борисов, В.Т.Ермаков и др. – М.: Наука, 1988. – 608 с.
- ⁵⁴ Ставицький В.А. Підготовка вчителів початкової школи в Українській РСР (1917-1941 рр.) /В.А.Ставицький. – Умань: Освіта, 1970. – 97 с.
- ⁵⁵ Ткачук П.Д. Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933-1937 рр.) /П.Д.Ткачук //Укр. іст. журн. – К., 1980. – №7. – С.109-113.
- ⁵⁶ Дичек Н.П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки /Н.П.Дичек // Там само. – 1989. – №9. – С.83-87.
- ⁵⁷ Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) /В.К.Майборода //Там само. – 1987. – №5. – С.96-102.
- ⁵⁸ Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) /В.К.Майборода //Там само. – 1990. – №11. – С.58-64.
- ⁵⁹ Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.) /І.О.Кліцаков //Там само. – 1990. – №20. – С.57-69.
- ⁶⁰ Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние /Ф.Г.Паначин. – М.: Педагогика, 1975. – 224 с.
- ⁶¹ Кривошеев В.Ф. Развитие высшей педагогической школы в условиях зрелого социализма: учеб. пособ. /В.Ф.Кривошеев. – М.: Москов. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина, 1984. – 186 с.
- ⁶² Репринцев А.Ф. Пролетаризация вищої школи (1917-1937) у сучасній радянській історіографії /А.Ф.Репринцев //Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.2. – С.129; Білоцерковський В.Я. Руководство КП(б)У процессом пролетаризации вузов республики в 1926-1932 гг. /В.Я.Белоцерковский //Наукові праці з історії КПРС. – 1975. – Вип.79. – С.17-23.
- ⁶³ Білоцерківський В.Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926-1932 рр.) /В.Я.Білоцерківський //Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.20. – С.83-91.
- ⁶⁴ Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні /С.П.Бритченко. – К.: Тов-во «Знання», 1990. – Серія 10. – 46 с.; Панібудьласка В.Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність /В.Ф.Панібудьласка. – К.: Знання УРСР, 1989. – 48 с.
- ⁶⁵ Харчук Б.П. Підготовка військових спеціалістів запасу у вузах України (1938-1941 рр.) /Б.П.Харчук //Укр. іст. журн. – К., 1981. – №7. – С.91-95.
- ⁶⁶ Фортунатов В.В. Партийное руководство участием студентов в управлении высшими учебными заведениями в I половине 20-х годов /В.В.Фортунатов //Исторический опыт партийного руководства высшей школой. – 1988. – С.79-81.
- ⁶⁷ Байдич В.Г. Формування педагогічних кадрів на Поділлі в роки першої і другої п'ятирічок (До історії культурної революції) /В.Г.Байдич //VII Подільська історико-красназнавча конференція: тези доповідей [редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур (відп. ред.), С.К.Гуменюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський: б.в., 1987. – С.67-68.
- ⁶⁸ Назаренко Є.Д. Становлення молодіжної преси на Хмельниччині (1919-1929 рр.) /Є.Д.Назаренко //Тези доповідей VI Подільської історико-красназнавчої конференції (секція історії радянського періоду) [редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур (відп. ред.), С.К.Гуменюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. типографія ім. В.І.Леніна, 1985. – С.93-94.
- ⁶⁹ Педагогическая библиография (1924-1930) [сост.: В.А.Ильина, Е.П.Андреева, В.Г.Кирпичникова и др.; АПН СССР, Государств. науч. б-ка по народ. образов. им. К.Д.Ушинского]. – М.: Просвещение, 1967. – С.531-651; Педагогическая библиография (1931-1935) [сост.: Е.П.Андреева, Н.А.Рут, Н.В.Стариков, И.М.Турич; АПН СССР, Государств. науч. б-ка по народ. образов. им. К.Д.Ушинского]. – М.: Просвещение, 1970. – С.505-671.
- ⁷⁰ Бюджет времени и загруженность студента: библиограф. указат. литературы (1924-1975 гг.) [сост. Е.С.Торопова]. – Ленинград: изд-во северо-запад. заоч. политех. ин-та, 1976. – 96 с.

Александр КОМАРНИЦКИЙ
(Каме́нец-Подольский)

СОВЕТСКИЕ ИСТОРИКИ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЭПОХИ О СТУДЕНЧЕСТВЕ ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ 20-30-х гг. XX в.

В статье анализируются труды советских историков 1940-х – 1990 гг., в которых содержатся сведения о студентах высших педагогических учебных заведений Украины 20–30-х гг. XX ст. Показан информационный потенциал этих исследований, в которых широко представлены нормативно-правовые акты большевистской власти в области высшего образования, данные о формировании студенческого состава, учебную и общественно-политическую деятельность молодежи, ее материальное положение.

Ключевые слова: студенты, историки, автор, институт, исследование, система образования.

Oleksandr KOMARNITSKYI
(Kamianets-Podil'skyi)

**SOVIET HISTORIANS OF THE POSTWAR
PERIOD ABOUT STUDENTS OF
PEDAGOGICAL UNIVERSITIES
OF RIGHT-BANK UKRAINE IN 1920s – 1930s**

In the article is displayed information about the potential of this researches, where widely presented normative acts of bolshevist authority concerning higher education, information about forming of students' environment, educational and public-political activity of young people, their financial position. The author of publication proves that the works of Soviet scientists was typical exaggeration of the role of the Bolshevik Party in the formation and development of higher education of the Republic. The article shows the views of historians who came down to the fact that after the October Revolution had created favorable conditions for cultural transformation to produce young people, especially workers and peasants and higher education.

Keywords: students, historians, author, institute, research, system of education.

УДК: 904+725.94-351.853 (477.75)

**Борис САВЧУК,
Уляна ПАЛІЙЧУК
(Івано-Франківськ)**

**РАДЯНСЬКА ПАМ'ЯТКООХОРОННА
ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1940 – 1980-х рр.: ІДЕОЛОГІЧНІ ДЕФОРМАЦІЇ
І КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ПРАГМАТИЗМ**

Розкриваються зміст, форми, методи, етапи радянської пам'яткоохоронної політики в Україні за доби тоталітаризму другої половини 1940-х – 1980-х рр. Акцентується на ідеологічних деформаціях у цій сфері, які попри внутрішню суперечливість створювали певні можливості для збереження національної культурної спадщини.

Ключові слова: радянська доба, Українська РСР, пам'ятки історії та культури, пам'яткоохоронна політика.

Охорона пам'яток історії та культури – багатопланова, складна сфера суспільного життя, що зумовлено її тісним взаємозв'язком з державною ідеологією, характером офіційної політики в ділянці культурно-історичних цінностей, функціонуванням управлінсько-виконавчої вертикалі та багатьма іншими чинниками. Будучи залежною від численних факторів, пам'яткоохоронна галузь зберігає і певну самостійність, автономність, адже вона розв'язує специфічні завдання, визначені окремою законодавчою базою, реалізується, регулюється спеціальними державними і громадськими органами

та, врешті, має свою науково-методологічну базу, що акумулює зарубіжний і вітчизняний досвід зі збереження культурної спадщини.

Сказане певною мірою визначає актуальність і практичну значущість заявленої в назві статті проблеми. Пам'яткоохоронна сфера в силу об'єктивних і суб'єктивних причин відзначається значною «тяглістю», консервативністю, тож закладені в її основу організаційні принципи і підходи продовжують зберігатися і визначати політику у сфері охорони культурної спадщини і за доби державної незалежності України.

У цій публікації ставимо за мету визначити зміст, етапи розвитку, здобутки і прогалини радянської пам'яткоохоронної політики в другій половині 1940–1980-х роках. Ця проблема вивчалася головню за радянського періоду (В. Акуленко, В. Войналович, В. Горбик, С. Заремба, І. Ігнаткін, Ю. Константинов, А. Лесик та ін.), а сучасними дослідниками розглядається фрагментарно (В. Горбик, Г. Денисенко, С. Кот, М. Пархоменко, О. Петровський), тож потребує спеціального поглибленого аналізу з позицій сучасних викликів, що стоять перед пам'яткоохоронним рухом в Україні.

Перші повоєнні роки дали цікавий досвід, коли Україна отримала можливість самостійного формування політики в ділянці охорони культурної спадщини, що зумовлювалося загальним підвищенням авторитету республіки, зокрема і як повноправного члена ООН. Ще в 1943–1945 рр. ЦК КП(б)У видав низку постанов, спрямованих на збереження історичного вигляду старовинних міст, пам'яток історії, архітектури і мистецтва¹, на благоустрій та увічнення пам'яті загиблих воїнів². Тоді ж розпочалося формування державних органів охорони пам'яток історії та культури. У березні 1944 р. створили відділ охорони пам'яток архітектури в складі Управління архітектури при РНК УРСР. Утім, відповідні підрозділи в структурі обласних управлінь фактично бездіяли через брак кваліфікованих кадрів. 1945 р. активізувалася робота з обліку та обстеження пам'яток архітектури, стали складати кошториси на проведення аварійно-відновлювальних робіт³.

Після створення у березні 1945 р. Управління охорони пам'яток культури і старовини в структурі урядового Комітету у справах культурно-освітніх установ відповідні сектори охорони пам'яток у 1946 р. виникли в складі управлінь культурно-освітніх установ західних областей України. Для координації діяльності цих структур та Управління в справах архітектури при РНК створили спеціальну урядову комісію на чолі з відомим поетом і діячем М. Бажаном. Для проведення реставраційно-відновлювальних робіт та спорудження монументів у системі управління в справах архітектури постав спеціалізований трест «Будмонумент»⁴. Поряд зі зростаючою кількістю взятих під охорону пам'яток архітектури, історії та археології (на 1948 р. –

25 тис.), розпочалося складання їхніх реєстрів, запроваджувалася практика взяття під охорону держави та укладання договорів з підприємствами, колгоспами, установами на використання нерухомих пам'яток⁵.

Ситуація у пам'яткоохоронній сфері кардинально змінюється наприкінці 1940-х років. З прибуттям 1947 р. в Україну Л. Кагановича розгортається кампанія викорінення «українського буржуазного націоналізму як головної небезпеки радянського устрою», її гострота спрямовується в західний регіон. Посилення партійного диктату та ідеологізації сфери охорони пам'яток засвідчив серпневий 1947 р. лист ЦК КПУ до обкомів партії, в якому її пріоритетним напрямом визначалися виявлення і пропаганда пам'ятних місць і будинків, пов'язаних з історією революційного руху та Великою Вітчизняною війною⁶.

З прийняттям 14 жовтня 1948 р. Радою Міністрів СРСР постанови «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» запроваджуються єдині загальносоюзні принципи такої роботи. Про це свідчать ухвалені в грудні того ж року аналогічна постанова Ради Міністрів УРСР та «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР»⁷, що визначали зміст і механізми виконання ухвали радянського уряду. Згідно з цими документами, справа охорони та збереження пам'яток покладалася на виконавчі комітети обласних, міських, районних, сільських рад депутатів трудящих. Функції з керівництва і контролю за обліком, охороною, використанням, ремонтом і реставрацією різних видів пам'яток культури перебирали урядові Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв. Усі пам'ятки, що мали наукове, історичне та художнє значення, оголошувалися недоторканим всенародним надбанням і бралися під охорону держави. Це «Положення» справило істотний вплив на розвиток теорії пам'яткознавства та законодавчої бази з охорони культурної спадщини впродовж трьох наступних десятиріч. Названі акти кодифікували попередні нормативні документи і досвід з охорони пам'яток та визначали правила їх обліку, дослідження, використання.

Відповідальність обласних та місцевих рад за охорону «історичних пам'ятників, пам'ятників революції, Великої Вітчизняної війни, культури і заповідних місць» (у такому єдиному формулюванні) покладалася на обласні, міські, районні, сільські ради депутатів трудящих затвердженими у травні 1957 р. та липні 1968 рр. положеннями про їхню діяльність⁸.

Ці документи мають принципове значення для радянської пам'яткоохоронної політики. Вони свідчать про намагання перекласти відповідальність за цю важливу справу на органи місцевого самоврядування, які зобов'язувалися виконувати відповідні розпорядження компартії, але не мали для

цього необхідних ресурсів. Запускався в дію механізм міжвідомчої подрібненості, коли за відсутності єдиного державного органу, відповідального за весь комплекс питань охорони і використання пам'яток, цією справою мали займатися різнопрофільні структури, жодна з яких не несла повної відповідальності за реальний стан справ у ділянці охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Новий етап реформування державного управління нею розгортається на тлі демонтажу сталінської тоталітарної системи та пошуку оптимальної моделі керівництва суспільством у другій половині 1950-х років. Замість старих урядових комітетів у справах культурно-освітніх установ і мистецтв утворили новий орган – Міністерство культури УРСР, який перебрав на себе і частину пам'яткоохоронних функцій. Замість Управління у справах архітектури створено Державний комітет Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва (Держбуд УРСР), що став здійснювати керівництво та контроль за охороною, ремонтом, реставрацією пам'яток архітектури⁹. Такі зміни дещо поліпшили координацію пам'яткоохоронної діяльності на республіканському рівні, однак погіршили її ведення на місцях, позаяк спричинили скасування у штатах обласних управлінь культури та відділів у справах архітектури і будівництва посад інспекторів з охорони пам'яток. Це послабило увагу до них, особливо у віддалених місцевостях.

Неоднозначні, контрверсійні процеси супроводжували розвиток пам'яткоохоронної справи у 1960-х роках. Ідеологічні чинники зумовили визрівання негативних тенденцій і явищ її розвитку, які згодом набули відверто руйнівних форм і наслідків. Це проявилось в інспірованих Москвою кампаніях боротьби з релігією та «надмірним захопленням старовиною», що негативно позначилося на обліку та стані збереження архітектурних споруд, особливо культових. Після того, як на січневому 1961 р. пленумі ЦК КПРС М. Хрущов назвав відбудову і реставрацію «багатьох непотрібних об'єктів старовини» «надуманою справою» і «розтратою народних коштів»¹⁰, уряд УРСР у червні 1961 р. та серпні 1963 рр. ухвалив постанови про виключення зі списків пам'яток архітектури об'єктів, що «не мають визначної цінності», та про впровадження інших видів пам'яток¹¹. Унаслідок такого курсу більше ніж удвічі, до 23 тис., скоротили кількість пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення¹². У такій же пропорції (до 1346) скоротили список пам'яток архітектури¹³. У зазначені роки у п'ять разів, до 80 тис. крб., зменшили мізерні асигнування на проведення ремонтно-реставраційних робіт¹⁴.

Водночас учений В. Акуленко відзначає, що у 1960-х роках посилювалася тенденція щодо гуманізації сфери охорони та збереження культурної спадщини, пов'язуючи її з появою норм про відповідальність за порушення чинних правил охорони

пам'яток¹⁵. Ідеться про положення кримінального (1960 р.) та цивільного (1963 р.) кодексів УРСР, які визначали кримінальну відповідальність за нищення пам'яток природи і культури та порядок виконання споруд, що мають культурну цінність¹⁶.

З усуненням у жовтні 1964 р. М. Хрущова від влади наступила і деяка «відлига» у пам'яткоохоронній сфері. Припиненню масового нищення пам'яток архітектури і зодчества сприяло включення СРСР, зокрема й Української РСР, до міжнародної системи збереження історико-культурної спадщини, що проявилось у створенні спеціальних організаційних структур, започаткуванні практики проведення оглядів стану збереження і використання пам'яток тощо. Під впливом виступів інтелігенції на захист національної культурної спадщини 1966 р. постало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), тож широка громадськість отримала реальний важіль впливу на їхню охорону і збереження.

Після спеціального обговорення проблеми охорони пам'яток у республіці 20 лютого 1967 р. Рада Міністрів УРСР прийняла епохальну постанову¹⁷, що визначала стан і програму розвитку цієї важливої галузі суспільного життя. Поряд з досягненнями в спорудженні та благоустрої меморіальних об'єктів, пам'яток бойової і трудової слави констатували «серйозні недоліки» в роботі «місцевих органів» (які насправді реалізовували директиви керівництва. – Б.С., У.П.) з обліку, охорони, збереження та використання історико-архітектурних споруд. На них та осередки УТОПІК покладалось завдання з розробки заходів щодо впорядкування та використання пам'яток революційної, бойової і трудової слави. Вимагалось посилити роботу зі встановлення пам'яткоохоронних знаків та виготовлення відповідної документації.

Хоча на практиці ця програма реалізовувалася непослідовно й не була доведена до кінця, вона започаткувала новий етап пам'яткоохоронного руху України, запустивши в дію механізми, які визначали її розвиток упродовж двох наступних десятиріч. Перехід до перспективного планування, що збігалось з радянськими п'ятирічками, посилювало забюрократизованість цієї сфери та водночас давало їй більшої цілеспрямованості й передбачуваності. Поліпшенню фінансування ремонтно-реставраційних робіт сприяла запроваджена 1968 р. практика, згідно з якою асигнування на цю справу мали передбачатися в республіканському та місцевому бюджетах. Як наслідок – обсяги відповідних фондів за 1967–1970 рр. зросли з 3,8 млн. до 6,5 млн. крб., що лише за 1969–1970 рр. дозволило реставрувати майже 16 тис. пам'яток¹⁸. Окрім того, на впорядкування могил та спорудження на них надгробків і пам'ятників дозволялось витрачати до 50 % коштів з місцевих бюджетів, що призначалися для благоустрою міст і селищ.

Конкретизувалися компетенції спеціально уповноважених органів державного управління: Міністерство культури УРСР стало відповідати за охорону, збереження і використання пам'яток історії, археології, монументального мистецтва, Держбуд УРСР виконував такі ж функції стосовно пам'яток архітектури і містобудування. Така система відомчого розподілу сприяла усуненню суперечностей і дублювання в пам'яткоохоронній діяльності на місцевому рівні, де наприкінці 1960-х років у штати обласних і міських управлінь культури та обласних відділів у справах будівництва та архітектури ввели (поновили) посади інспекторів з охорони пам'яток.

Наприкінці 1960-х років розпочалася підготовка грандіозного проекту зі складання «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», що за чіткою схемою реалізовувався на рівні окремих республік та стосовно областей, міст, сіл, селищ. Цей процес розтягнувся на десятиріччя та сприяв удосконаленню обліку і дослідженню нерухомих об'єктів культурної спадщини¹⁹.

Піднесення пам'яткоохоронної діяльності у другій половині 1960-х років швидко згасає у «застійні» 1970-ті. Багато ініціатив і проектів не були доведені до кінця. Це передусім стосується питань обліку і реставрації пам'яток, встановлення охоронних зон і знаків тощо. Розв'язання справи використання пам'яток гальмувалось через незацікавленість та відсутність реальних механізмів впливу місцевих рад на проблему збереження культурної спадщини, що призводило до прямих порушень чинного законодавства.

Радянські реалії породили парадоксальну ситуацію: позаяк охорону і збереження пам'яток мали забезпечувати місцеві органи влади з власних бюджетів, вони намагалися реєструвати їх якомога менше, штучно збіднюючи таким чином національну культурну спадщину своїх територій. Низьким залишався адміністративно-правовий статус органів охорони пам'яток, які мусили керуватися не чинним законодавством, а вказівками компартійної номенклатури і власних відомств. Це виразно проявилось в диктаті Держбуду УРСР та обласних структур на планування та забудову міст і сіл, оскільки працюючі в їхніх штатах інспектори не наважувалися підняти голос на захист старовини.

Через надмірну централізацію багатьох областей УРСР потерпали через обмежені організаційно-фінансові ресурси проведення ремонтно-реставраційних робіт та спорудження нових монументів. Квітнева 1969 р. постанова уряду зобов'язувала Держбуд УРСР створити на базі республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління з підрозділами в семи містах. При УТОПІК діяло Республіканське спеціальне будівельно-реставраційне управління з дільницями в шести областях²⁰. Хронічно не вистачало бюджет-

них асигнувань на ремонтно-реставраційні роботи (хоча в 1985–1990 рр. в Україні для цього виділили чималу суму – 55 млн. крб.²¹), тож прогресувала тенденція, коли історико-архітектурні пам'ятки руйнувалися, зношувалися значно швидше, ніж нарощувалися виробничі потужності реставраційних установ.

За таких умов відповідальність за негаразди і прогалини в галузі охорони пам'яток компартійне керівництво переклало на УТОПІК. У жовтні 1972 р. Політбюро ЦК КПУ гостро розкритикувало його діяльність з надання державним органам допомоги у справі охорони та збереження пам'яток. Засуджуючи надмірне «захоплення старовиною, її ідеалізацію, некритичне ставлення до архаїчних форм у побуті та звичаях» та приналежність до Товариства осіб із «ідейно нечіткими поглядами», його подальший розвиток спрямовувався на посилення лекційної пропаганди пам'яток революційної, бойової і трудової слави та добір зрілих кваліфікованих кадрів. Партійні комітети різних рівнів мали окреслювати роботу організацій УТОПІК на основі ленінських принципів монументальної пропаганди²². За цим документом Держбуд і Мінкультури УРСР зобов'язали місцеві ради переглянути списки різних видів пам'яток на предмет внесення до них об'єктів, що сприяють вихованню радянського патріотизму та інтернаціоналізму²³.

Перша половина 1970-х років ознаменувалася посиленням ідеологічного диктату КПРС у пам'яткоохоронній сфері. Це проявилось в усуненні від неї творчої і наукової інтелігенції, яскравим свідченням чого стало звинувачення істориків А. Апанович, М. Брайчевського, скульптора І. Гончара, мистецтвознавця Г. Логвина та інших відомих діячів у «націоналізмі» й відстороненні їх від діяльності УТОПІК. Поглибилася деформація в її фінансуванні: у той час, коли сотні пам'яток історії та культури, передусім архітектури, перебували в жалюгідному стані, потребували ремонту, головні асигнування спрямовувалися на зведення монументів, що увічнювали події та персоналії радянської історії. Обґрунтовуванню такої політики слугувало штучне протиставлення сучасних монументальних споруд пам'яткам минулого.

Наприкінці 1970-х років окреслилися нові тенденції в розвитку пам'яткоохоронного руху, хоча за доби «реального соціалізму» він апріорі не міг зазнати кардинальних змін, тож продовжував еволюціонувати у фарватері загальних застійних явищ. З формальних позицій їх відправною точкою можна вважати ухвалення після «всенародного обговорення» у жовтні 1976 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», на основі якого в липні 1978 р. Верховна Рада УРСР ухвалила ідентичний за назвою і змістом законодавчий акт. Цей документ став кроком уперед завдяки кодифікації вже дію-

чих та низки нових норм, викладених у п'яти розділах. Вони увиразнили суть головних понять пам'яткознавства і системи державного обліку пам'яток та спрямовували на всебічне поліпшення їх охоронності, визначали порядок їх використання, посилювали відповідальність за порушення законодавства. На основі вітчизняного і міжнародного досвіду конкретизувалися права і обов'язки державних органів, громадських організацій та окремих громадян у цій ділянці.

У традиційному для радянської законотворчості дусі, яка лише символічно оновлювала фасад тоталітарної держави, багато статей Закону УРСР 1978 р. носили нечіткий, надмірно загальний характер, що залишало простір для волюнтаристсько-бюрократичного ставлення до культурної спадщини. Положення Закону не містили механізмів для їх реалізації, тож за відсутності відповідних підзаконних актів він фактично залишався нечинним. Лише в 1982 і 1986 рр. з'явилися «Положення» та «Інструкція», які роз'яснювали і доповнювали союзний і республіканський акти 1976 і 1978 рр. в питаннях обліку, охоронності, збереження, використання, а також ремонту, реставрації, консервації пам'яток історії та культури. Утім, на практиці вони стали радше «декларацією про наміри», бо «керівництвом до дії» залишалися ленінські принципи монументальної пропаганди, покликаючись на які компартійна номенклатура використовувала систему охорони пам'яток для утвердження соціалістичних ідеалів.

Завершальний етап пам'яткоохоронного руху радянської доби ознаменувала тенденція, коли формування його нової філософії не спричинило адекватних змін у практично-організаційній діяльності. Кинуті КПРС гасла «перебудови», «демократизації», «гласності» призвели до неочікувано глибоких трансформацій у масовій суспільній свідомості, що зумовили формування якісно нового погляду на культурну спадщину та потребу її збереження. Різка зміна пріоритетів, коли замість «класового підходу» стали висуватися «загальнолюдські цінності», посилювало розуміння самотності національної історії і старожитностей українського народу. Це зумовило розгортання у 1988–1989 рр. національно-патріотичної діяльності з відновлення пам'яток, пов'язаних з його минулим, та увічнення пам'яті про національних героїв. На цій основі кристалізувалося розуміння необхідності збереження цілісних історико-культурних комплексів, коли заповідними ставали не лише окремі об'єкти, але й їхнє культурне оточення – вулиці, райони, цілі міста і села.

Утім, зміна ідейної парадигми пам'яткоохоронної справи на рівні масової суспільної свідомості не призвела до логічного оновлення її організаційно-управлінської підсистеми, яка виявилася інертною, консервативнішою, бо залишалася під контролем компартійної і державної номенклатури.

Як не парадоксально, але міжвідомча розрізненість у цій сфері суперечила загальним принципам радянського державного управління, які вимагали, щоб один орган виконував єдину за своїм змістом управлінську функцію, яку не слід роздіблювати між різними виконавчими й адміністративними органами. Однак у сфері охорони пам'яток ця засада не реалізовувалася, тож формування цілісної системи державного управління цією галуззю так і не було завершено.

Таким чином, основними рисами радянської політики у сфері охорони пам'яток стали її надмірна ідеологізація, міжвідомча подрібненість в управлінні, намагання перекласти відповідальність за збереження культурної спадщини на громадські організації, спрощений класовий підхід до добору, оцінки та взяття під охорону її об'єктів, «залишковий» підхід до фінансування цієї справи тощо. Було деформоване саме розуміння її змісту і завдань, адже замість порятунку автентичних пам'яток-реліквій головні зусилля і ресурси спрямували на зведення нових і ремонт старих монументальних споруд. Поряд з цим вживалися реальні законотворчі та організаційно-управлінські заходи щодо забезпечення обліку та охорони нерухомих пам'яток історії та культури.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського ряду, 1917-1960 рр.: 3б. док. в 2-х т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – Т. 2. – 316 с.

² Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської України. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 року // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів / К. : Політвидав України, 1970. – С. 220–221.

³ Кот С. І. Становлення державної системи охорони пам'яток в Україні / С. І. Кот // Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження / НАН України; Інститут історії НАН України. – К., 1998. – С. 36–37.

⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 398.

⁵ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К. : Вища школа, 1991. – С. 176; Кот С. І. Становлення державної системи охорони пам'яток в Україні. – С. 36–37.

⁶ Там само. – С. 40.

⁷ Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури на території УРСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 37–38; Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР. Затверджено Постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. // Там само. – С. 38–46.

⁸ Там само. – С. 34–36.

⁹ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 182.

¹⁰ Там само. – С. 185–187.

¹¹ Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 244–245.

¹² Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 221.

¹³ Список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. Затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 року № 970 // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 246–334.

¹⁴ Історія застерігає. – К., 1986. – 219 с.

¹⁵ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 184.

¹⁶ Цивільний кодекс Української РСР (Витяг) // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 431; Кримінальний кодекс Української РСР (Витяг) // Там само. – С. 431.

¹⁷ Про стан і заходи по подальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури: 3б. актів. – С. 80–88.

¹⁸ Войналович В. А. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х роках / В. А. Войналович // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – 1989. – № 4. – С. 34–35.

¹⁹ Див.: Горбик В. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» / В. Горбик // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Інститут історії України НАН України; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 93–113.

²⁰ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 194–195.

²¹ Там само. – С. 226.

²² Завдання організацій товариства по виконанню постанови ЦК Компартії України «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури». – К., 1972. – С. 7–9, 17–8.

²³ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 200.

**Борис САВЧУК,
Уляна ПАЛИЙЧУК
(Івано-Франковск)**

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА ПО ОХРАНЕ ПАМЯТИКОВ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1940 – 1980 гг.: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И КУЛЬТУРНЫЙ ПРАГМАТИЗМ

Раскрываются содержание, формы, методы, этапы советской политики по охране памятников в Украине в период тоталитаризма второй половины 1940 – 1980 гг. Акцентируется на идеологических трансформациях в этой сфере, которые, несмотря на внутренние противоречия, создавали некоторые возможности для сохранения национального культурного наследия.

Ключевые слова: советская эпоха, Украинская ССР, памятники истории и культуры, политика в сфере охраны памятников.

**Borys SAVCHUK,
Uliana PALIYCHUK
(Ivano-Frankivsk)**

**THE SOVIET POLICY OF PROTECTION
ATTRACTIONS IN UKRAINE IN THE SECOND
PART OF THE 1940s – 1980s:
THE IDEOLOGICAL DEFORMATIONS AND
CULTURAL PRAGMATISM**

The content, forms, methods, stages of the Soviet policy of protection attractions in Ukraine during the period of totalitarianism in the second half of the 1940s – 1980s. The author made an accent on ideological deformations in this area, despite the internal contradictions created some opportunities for the preservation of national cultural heritage.

Key words: Soviet era, Ukrainian SSR, historical and cultural monuments, the Soviet policy of protection attractions.

УДК 069(091)(477.86)

**Руслан КОТЕНКО
(Івано-Франківськ)**

**РОЗВИТОК МОЛОДІЖНОГО ТУРИЗМУ Й
ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НА ПРИКАРПАТТІ: ДОСВІД 70–80-х рр. ХХ ст.**

У статті аналізується історичний досвід розвитку молодіжного туризму і туристично-краєзнавчої діяльності на Прикарпатті (Івано-Франківщині) у 70–80-х рр. ХХ ст., коли за складних соціально-економічних та ідеологічних умов вони досягли високого рівня. Розглядаються їх інституційна основа, провідні тенденції розвитку та роль і місце у республіканських і союзних туристичних потоках.

Ключові слова: радянський період історії, Прикарпаття, молодіжний туризм, туристично-краєзнавча робота, подорожі та екскурсії.

Активний період історії вітчизняного, зокрема й молодіжного, туризму становлять 70-80-ті рр. ХХ ст., коли навіть за умов ідеологічного диктату, наростання застійних явищ у соціально-економічній сфері він пережив певне піднесення. Цей феномен заслуговує на спеціальне глибоке вивчення, причому не лише в масштабах України чи всього СРСР (В. Бабарицька, В. Бугрій, С. Грибанова, Т. Дьорова, Р. Дьякова, Б. Ємельянов, В. Зінченко, А. Короткова, О. Костюкова, О. Малиновська, Л. Воронкова, В. Касаткін, В. Квартальнов, С. Попович, Т. Сокол, В. Федорченкова та ін.), а й на регіональному рівні, зокрема в межах Прикарпаття, яке завдяки потужному рекреаційному потенціалу (унікальні природа, етнокультура, історична спадщина) вважалося одним з найпривабливіших туристичних районів Радянського Союзу. Підхід

на «мікрорівні» поглиблює та увиразнює уявлення про зміст, механізми, здобутки і прогалини розвитку туристично-екскурсійної справи в масштабі всієї України та дозволяє порівнювати її розвиток з іншими радянськими республіками. Така постановка проблеми відповідає злободенним завданням сучасної української історіографії, яка, здолавши етап «викриття» і безапеляційної критики «радянського минулого», починає виважено, об'єктивно досліджувати складні суперечливі процеси і явища цього важливого періоду історії України.

Метою статті є з'ясування характеру, інституційної основи та провідних тенденцій розвитку молодіжного туризму і туристично-краєзнавчої діяльності на Прикарпатті за радянського періоду та визначення їхньої ролі і місця в республіканських і союзних туристичних потоках.

Важливе підґрунтя для її реалізації дають документи з фондів Івано-Франківського обласного державного архіву та інші фактично не вивчені науковцями матеріали радянської доби. У документах і літературі цього періоду поняття «молодіжний туризм» нерідко вживалося як тотожне словосполученням «дитячо-юнацький туризм» та «туристично-краєзнавча робота». У першому випадку це не зовсім виправдано, оскільки за віковими ознаками до «дітей і юнацтва» радянська соціологія відносила осіб віком до 16 і 18 років, до «молоді» – осіб до 28 чи 30 років. Відносно другого випадку слід наголосити: вся туристично-екскурсійна діяльність з-поміж дітей та юнацтва мала краєзнавче спрямування, що слугувало розв'язанню відповідних ідейно-виховних завдань. Її розвиток забезпечували різні суспільні інститути, з-поміж яких головну роль відігравали місцеві (обласні, міські, районні) органи освіти зі своїми структурними підрозділами навчального та організаційно-методичного характеру; обласна рада з туризму і екскурсій (ОРТЕ), що існувала в структурі профспілок; комсомол, який мав здійснювати загальне керівництво цією справою.

На розвиток молодіжного туризму та «посилення уваги» до туристично-екскурсійної діяльності серед дітей та юнацтва спрямовували численні компартійні й урядові постанови. Вказівки центральних органів знаходили відповідну реакцію на місцевому рівні, однак установка щодо «комплексного підходу» до молодіжного туризму ще більше заформалізовувала його організацію. Це яскраво засвідчують спеціальні перспективні плани, які хронологічно збігалися з радянськими п'ятирічками.

До прикладу, такий план на 1975–1980 рр., ухвалений Івано-Франківською ОРТЕ спільно з обласним відділом народної освіти і Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ) «Супутник», як головну мету визначав використання масового туризму як важливого засобу комуністичного виховання дітей і молоді. Цьому мала слугувати робота з організації маршрутів вихідного дня; бага-

тоденні турпоходи; екскурсії на підприємства, колгоспи й установи краю тощо. План зобов'язував створити турклуби в усіх райцентрах області та встановлював рознарядку із залучення юнаків та дівчат до походів місцями революційної, бойової, трудової слави: на 1976 р. – до 200 тис. осіб, 1977 р. – до 210 тис., 1978 р. – до 225 тис, 1979 р. – до 235 тис., 1980 р. – до 250 тис.¹ При цьому в типовому для радянської командно-адміністративної системи дусі не розкривалися механізми та не з'ясовували реальні підстави для такого поступу.

Роль і функції адміністративно-управлінських органів та громадських організацій з розвитку туристично-екскурсійної справи з-поміж дітей і молоді не були чітко регламентовані, тому у своїй діяльності вони постійно дублювали одні одних, що негативно позначалося на її ефективності. Цим питанням займалася Івано-Франківська ОРТЕ, зокрема президія спеціально розглядала його на своїх засіданнях у грудні 1972 р., листопаді 1973 р., лютому 1975 р.² Така практика зберігалася і в подальшому. Посилення уваги до цієї справи зумовлювалося включенням профспілок до системи керівництва експедиційним молодіжним рухом, що став розгортатися з кінця 1960-х років та постійно «підживлювався» заходами з приводу чергових ювілеїв радянської історії. У 1972–1973 рр. при всіх бюро з туризму та екскурсій ОРТЕ були створені шкільні секції для сприяння підготовки кадрів з проведення екскурсій з дітьми молодшого і середнього шкільного віку та їх організаційно-методичному обслуговування (тематика, маршрути тощо).

У першій половині 1970-х років туристично-екскурсійну роботу з-поміж учнівської і студентської молоді на внутрішніх маршрутах активізувала республіканська та обласна структури БММТ «Супутник». Важливо відзначити, що, хоча він позиціонувався як організація з розвитку міжнародного туризму, основа частка його праці все-таки стосувалася внутрішнього туризму: 1973 р. 80 % обсягів обслуговування припадало на подорожі та екскурсії всередині країни, понад 70 % їхніх учасників становили школярі, учні профтехучилищ і технікумів, студенти вишів. Значну увагу приділяли робітничій і сільській працюючій молоді. Екскурсійні програми «Супутника» склалися з урахуванням їхніх культурних, соціальних і вікових запитів та мали виразну ідейно-пропагандистську спрямованість, зокрема завдяки включенню до складу груп ветеранів, передовиків виробництва, громадських діячів. Така робота будувалася на основі договорів між бюро та комсомольськими організаціями області, до її проведення залучалися позаштатні екскурсоводи, які пройшли підготовку в республіканських комсомольських школах³.

Органи освіти розглядали туристично-екскурсійну справу передусім як позашкільну форму виховання, покликану забезпечувати змістовне дозвілля та сприяти поглибленню знань з історії і

географії через ознайомлення з пам'ятками природи та культури рідного краю. Її головною організаційною формою стали дитячі екскурсійно-туристичні станції, що мають глибшу передісторію як чинники розвитку дитячо-юнацького туризму та залучення зростаючого покоління до вивчення природного і соціального довкілля⁴. Згідно з затвердженням Міністерством освіти 1960 р. «Положенням», на обласні, крайові, республіканські дитячі екскурсійно-туристичні станції покладалося пріоритетне завдання: спільно з інститутами вдосконалення вчителів, будинками піонерів забезпечувати підготовку турорганізаторів та керівників туристично-краєзнавчих гуртків⁵. А відповідно до «Положення» міноспіт 1977 р. їхні функції розширювалися до головних інструктивно-методичних і організаційних центрів туристичної, краєзнавчої та екскурсійної роботи зі школярами⁶.

Визначний шлях розвитку пройшла обласна дитяча екскурсійно-туристична станція (ОДЕТС), утворена згідно з наказом Станіславського облвиконкому від 20 травня 1953 р. У травні 1977 р. її перейменували в «Обласну станцію юних туристів» (ОСЮТ)⁷. 1972 р. директором станції призначили Б. Савчишина, а з 1984 р. нею керує Ю. Косило. Вона розвивалася за безпосереднього керівництва обласного, міських і районних відділів народної освіти та за співпраці з Інститутом удосконалення вчителів, вишами, музеями, з облрадою з туризму та екскурсій та іншими громадськими об'єднаннями.

Обласна дитяча екскурсійно-туристична станція стала провідним організаційно-методичним центром з розвитку і координації молодіжним туристично-краєзнавчим рухом. Діючі при ній методична рада з туристично-екскурсійної роботи серед школярів та методичний кабінет з фаховою бібліотекою надавали цілеспрямовану допомогу в її організації шкільним і позашкільним закладам Прикарпаття та займалися узагальненням і популяризацією кращого досвіду діяльності в цьому напрямі. Вони співдіяли із функціонуючими на громадських засадах туристичними станціями при 14 районних і 3 міських відділах народної освіти. При ОДЕТС функціонував обласний штаб з виконання завдань експедиції школярів «В країну знань», що також мав штаби з туризму і краєзнавства при місцевих відділах освіти. До цих штабів входило 30 осіб із числа вчителів та ентузіастів туристичної справи⁸.

Другим пріоритетним завданням діяльності ОДЕТС-ОСЮТ була підготовка кадрів організаторів і методистів з туристично-краєзнавчої роботи із числа громадського активу та педагогів. Вона здійснювалася на республіканських семінарах і нарадах, у яких брали участь переважно її штатні працівники. Поряд з цим під егідою обласного відділу народної освіти станція спільно з ОРТЕ профспілок у 1970-х роках провела в Яремчому, Косові,

Брошневі, Івано-Франківську низку кущових зональних семінарів із забезпечення заходів безпеки, охорони пам'яток природи, історії і культури. У них взяли участь понад 1,7 тис. осіб, із них – половина вчителів. Тоді ж спільно з Інститутом підвищення кваліфікації учителів була налагоджена практика влаштування щорічних обласних зльотів-семінарів з удосконалення туристично-краєзнавчої роботи в школі. Їхня програма складалася із 48 годин теоретичних і практичних занять, навчально-туристичних походів тощо. По закінченні учасникам семінарів присвоювали звання «Туристичний організатор». Окрім того, проводили семінари з туризму для вчителів, піонервожатих і студентів, де готували для роботи в позашкільних закладах і літніх таборах. Лише 1976 р. у райцентрах області відбулося 11 таких заходів для майже 2,7 тис. осіб⁹.

Провідним організаційно-методичним чинником з розвитку туристично-краєзнавчої діяльності з-поміж дітей та юнацтва на Прикарпатті виступала ОДЕТС-ОСЮТ. Її навчально-виховна робота в цій ділянці здійснювалася за гуртковою системою, що охоплювала шкільні та позашкільні заклади. Упродовж першої половини 1980-х років кількість діючих під протекторатом станції гуртків зросла з 30 до 50, а членів у них – із 490 до 770. Половина з них були туристично-краєзнавчими, а решта історико- і літературно-краєзнавчими, фольклорно-етнографічними, з орієнтування на місцевості тощо. Робота в них мала практичну спрямованість: діти складали плани, розробляли маршрути навчально-туристичних походів та екскурсій та самі їх апробовували через народознавчу пошуково-дослідницьку роботу та набуття під час походів знань, умінь і навичок з основ туризму¹⁰.

Про високий рівень підготовки вихованців ОДЕТС-ОСЮТ свідчать їхні успішні виступи на зльотах і змаганнях різного рівня – районних, обласних, республіканських, всесоюзних. Їхню хроніку докладно представили укладачі книги «Голос історії – голос майбутнього»¹¹, тож, акумулюючи цей доробок, увиразнимо певні аспекти порушеної проблеми. Така діяльність мала комплексний масовий характер; туристично-спортивна підготовка поєднувалася з краєзнавчою роботою. На високому рівні вона була налагоджена на Снятинщині, Долинщині, Городенщині, Рожнятівщині, Коломийщині, Тлумаччині, де в районних турнірах з туризму і краєзнавства брала участь більшість середніх шкіл. На обласні змагання кожен район виставляв по три команди старших, середніх, молодших школярів. У 1970-х роках вони мали по 600 – 800 учасників, але у 1980-х рр. їхня чисельність скоротилася до 500-700 осіб. До програм зазвичай включали спортивне орієнтування, подолання туристичної смуги перешкод, розробку контрольних туристичних маршрутів, вікторини з туристичного побуту і краєзнавства, конкурси стінгазет, емблем, малюнку, фотоматеріалів з туристично-крає-

знавчої тематики тощо. Команди Долинської школи-інтернату та Гвіздецької ЗОШ неодноразово посідали призові місця на обласних, республіканських і всесоюзних зльотах туристів. Крашій шкільні команди Івано-Франківської ОСЮТ нагороджувалися грамотами і вимпелами за участь у всесоюзних заочних конкурсах на кращу туристичну подорож.

Знаковими подіями у розвитку туристично-краєзнавчої роботи серед дітей і молоді та мірилом зростання рівня їх підготовки стали масові сходження на найвищі вершини Українських Карпат. Перша така акція відбувалася 4 жовтня 1980 р., коли на Говерлу піднялися 533 учні і 35 учителів з Івано-Франківщини, Полтавщини, Чернігівщини¹². За наступних років улаштовували масові сходження на Хом'як, Рокиту, Щівку, Писаний Камінь.

Посилювалася увага до організації туристично-екскурсійної діяльності з-поміж дітей та юнацтва в літній час, яку вважали невід'ємним складником їхнього змістовного відпочинку, дозвілля, оздоровлення. На її активізацію, вдосконалення спрямовувалася низка компартійних і державних ухвал, що приймалися до виконання на місцевому рівні. Зокрема, реагуючи на постанову ЦК КПРС «Про заходи з подальшого покращення організації відпочинку піонерів і школярів», Івано-Франківська ОРТЕ спільно з обкомом комсомолу у квітні 1974 р. затвердила програму з екскурсійного обслуговування в піонерських таборах, таборах праці і відпочинку, спортивно-оздоровчих і туристичних таборах. Екскурсійні організації області зобов'язувалися укладати з ними договори та посилити пропаганду в ЗМІ у цьому напрямі¹³. А в травні 1976 р. облрада з туризму та екскурсій ухвалила окрему постанову «Про завдання туристично-екскурсійного обслуговування школярів та молоді у літній період», яка конкретизувала форми і методи цієї роботи¹⁴.

Відтоді міські бюро з туризму та екскурсій спільно з обласним і районними відділами народної освіти почали приймати щорічні комплексні плани з туристично-екскурсійного обслуговування дітей і школярів під час літніх канікул. Вони передбачали розробку спеціальних маршрутів, виходячи з місцевих природних і культурних ресурсів, типу закладу відпочинку, соціальних і вікових особливостей дітей та підлітків тощо. У школах створювалися стенди з рекламою туристично-екскурсійних послуг. Удосконалення методичної роботи спрямовувалося на використання наочних матеріалів під час проведення екскурсій. Посилення їх природо- і народознавчого характеру проявилось в розробці циклу тематичних екскурсій «Чи знаєш ти свій край», які передбачали відвідини міст і музеїв області, походи місцями боротьби опришків, відвідування промислових і сільськогосподарських об'єктів тощо. Це мало сприяти поглибленню в учнівської молоді знань з історії та географії¹⁵.

Продуктивну діяльність у цьому напрямі провело Яремчанське БТЕ, яке, згідно зі звітами, влітку 1976 р. улаштувало екскурсії на військово-патріотичну і природознавчу тематику для понад 14 тис. юнаків і дівчат, із яких лише 8,3 % становили місцеві школярі¹⁶. Досвід такої роботи спонукав за наступних років узяти курс на охоплення екскурсіями самодіяльних груп школярів, що прибували до м. Яремче автобусами й потягами. Із цієї метою містом розміщувалися «плакати-оголошення» із пропозиціями щодо надання відповідних послуг, а у вихідні дні здійснювалося чергування на вокзалі, у місцях зупинок транспорту тощо.

Обсяги праці Калуського бюро були скромнішими, однак воно системно працювало з дітьми в місцевих піонерських таборах «Хімік» і «Будівельник». А Івано-Франківське БТЕ спеціалізувалося на обслуговуванні сільських школярів під час зимових канікул. Лише взимку 1975-1976 рр. улаштували тематичні екскурсії «Наш Івано-Франківськ», «Літературне Прикарпаття», «Їхні імена у назвах вулиць» для понад 600 осіб цієї категорії¹⁷.

Окрему сторінку в розвиток туристично-екскурсійної справи не лише на Прикарпатті, в Україні, а й на теренах усього СРСР вписала Івано-Франківська ОДЕТС-ОСЮТ завдяки організації дитячих турбаз під час шкільних канікул. Першу з них відкрили у Станіславі в червні 1956 р., потім у Яремчому і Коломиї. 1967 р. вони з'явилися в Києві, Ленінграді, Севастополі, за двох наступних років – у Ворохті, Кутах, Криворівні, Одесі, Ризі, Москві, на початку 1970-х років – у Яблуниці, а також Клайпеді, Таллінні, Волгограді, Ялті. Лише впродовж 1971–1975 рр. у них відпочили понад 33 тис. школярів¹⁸.

Попри тотальну заідеологізованість туристично-краєзнавчої діяльності з виховання в дітей та юнацтва ідейно-політичних поглядів та ідеалів, нав'язаних радянським режимом, цій роботі була притаманна і низка організаційних недоліків, прорахунків. Незважаючи на існування чітких управлінських вертикалей з керівництва туризмом, не вдалося уникнути міжвідомчої розбалансованості, що проявлялося в поганих зв'язках між відділами народної освіти й підпорядкованою їм ОДЕТС-ОСЮТ, профспілковими структурами та комсомолом, на який покладалися загальне керівництво і відповідальність за організацію цієї справи.

Притаманні ідейно-пропагандистській роботі компартії кампанійщина, зовнішня помпезність, зорієнтованість на відзначення знаменних дат і ювілеїв відповідним чином позначилися на характері туристично-краєзнавчої роботи серед молоді, тож надати їй системного характеру не змогли і чітко структурований та регламентований експедиційний рух. Він, своєю чергою, посилював формалізм у цій роботі, бо примушував виконувати спущені «згори» плани із заздалегідь визначеними показниками, які не враховували ні місцевих ре-

лій, ні природних інтересів зростаючого покоління. Зберігалось нерівномірне охоплення молодіжного середовища туристично-краєзнавчою роботою, до якої вкрай погано залучалися сільські юнаки і дівчата.

Із середини 1980-х років через погіршення соціально-економічної ситуації та наростання процесів демократизації і гласності посилювалося згасання активності дитячо-юнацького туризму, що зумовлювалося його соціальним характером та крахом нав'язаних юнацтву соціалістичних ідеалів.

Таким чином, за досліджуваного періоду на Прикарпатті проводилася широка різнопланова туристично-екскурсійна робота серед дітей та молоді. За формою і змістом вона відповідала загальносоюзним і республіканським тенденціям, але й мала свої особливості, зумовлені характером природних та культурно-історичних ресурсів краю. У її розвитку державні та громадські інституції – органи народної освіти, комсомол, профспілки та інші самодіяльні організації – виконували свої функції і завдання, однак між ними не було чіткої координації дій, незважаючи на прийняті спільні плани й ухвали щодо діяльності в цій сфері. Реальним здобутком стало налагодження системи підготовки кадрів організаторів і методистів з туристично-краєзнавчої роботи, яка органічно поєднувала навчання з теорії і практики.

¹ Державний архів Івано-Франківської області (ДА-ІФО). – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 113. Перспективный план развития туризма на 1976-1980 годы. – Арк. 1–3.

² Там само. – Спр. 103. Справки, информации, справочные данные о турбазах области, о выполнении постановления ЦК КПСС от 31 мая 1969 г. «О мероприятиях по дальнейшему развитию туризма и экскурсий», о повышении идейно-политической направленности экскурсий, о развитии молодежного туризма и др. за 1975 г. – Арк. 50–51.

³ Зінченко В.А. Проблеми внутрішнього молодіжного туризму в Україні у 70–80-ті рр. XX ст. (на прикладі діяльності БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ) / В.А.Зінченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36. наук. праць. – Вип. 20. – К.: Ін-т історії України, 2003. – С. 58–78.

⁴ Див.: Колотуха О.В. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних закладах (Історичний аспект) / О.В. Колотуха // Туристсько-краєзнавчі дослідження. – Вип. 3. – К., 2000. – С. 227–240.

⁵ Положение об областных, краевых, республиканских детских экскурсионно-туристских станциях. Постановление Министерства просвещения СССР и ЦК ВЛКСМ от 8 апреля 1960 г. – 12 с.

⁶ Положение о республиканских, краевых, областных и окружных станциях юных туристов. Постановление Министерства просвещения СССР от 24 октября 1977 г. – 10 с.

⁷ Голос історії – голос майбутнього: сторінки історії Івано-Франківського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. – Івано-Франківськ: НВ «Лілея», 2003. – С.13, 22; Косило М. Дитячо-юнацький

туризм і краєзнавство на Прикарпатті / Михайло Косило // Краєзнавець Прикарпаття. – 2008. – № 11. – С. 3–5.

⁸ Там само.

⁹ Голос історії... – С. 24–25.

¹⁰ Там само. – С. 31–32.

¹¹ Там само. – С. 26–42.

¹² Там само. – С. 29.

¹³ ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 99. Плани мероприятий, сведения и другие документы об организации туристско-экскурсионной работы среди школьников и учащейся молодежи за 1975 год. – Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Арк. 13.

¹⁵ Там само. – Арк. 4–5.

¹⁶ Там само. – Арк. 11.

¹⁷ Там само. – Спр. 103. Справки, информации, справочные данные о турбазах области, о выполнении постановления ЦК КПСС от 31 мая 1969 г. «О мероприятиях по дальнейшему развитию туризма и экскурсий», о повышении идейно-политической направленности экскурсий, о развитии молодежного туризма и др. за 1975 г. – Арк. 13, 41.

¹⁸ Голос історії... – С. 22–27.

Руслан КОТЕНКО
(Івано-Франківськ)

РАЗВИТИЕ МОЛОДЕЖНОГО ТУРИЗМА И ТУРИСТИЧЕСКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРИКАРПАТЬЕ: ОПЫТ 70-80-х гг. XX в.

В статье анализируется исторический опыт развития молодежного туризма и туристическо-краеведческой деятельности на Прикарпатье (Ивано-Франковская обл.) в 70-80-х гг. XX в., когда в сложных социально-экономических и идеологических условиях они достигли высокого уровня. Рассматриваются их институциональная основа, ведущие тенденции развития, роль и место в республиканских и союзных туристических потоках.

Ключевые слова: советский период истории, Прикарпатье, молодежный туризм, туристическо-краеведческая работа, путешествия и экскурсии.

Ruslan KOTENKO
(Ivano-Frankivsk)

DEVELOPMENT OF YOUTH TOURISM AND TOURISM LOCAL HISTORY ACTIVITY IN PRYKARPATTIA: EXPERIENCE IN 1970s – 1980s

The historical experience of the youth tourism and tourism and local history activity in the Carpathian region (Ivano-Frankivsk region) in the 1970s – 1980s is analyzed. Nevertheless socio-economic and ideological conditions, they reached a high level. The author considers their institutional framework, leading trend of development, the role and position in the national and union tourist flows.

Key words: Soviet period, Carpathian, youth tourism, tourism and local history work, travel and tours.

УДК 94(477)

Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

ТОПОНІМІЯ І ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У статті йдеться про насильницьку зміну географічних назв населених пунктів у різних регіонах України за часів радянської влади на честь більшовицьких діячів, жовтневого перевороту 1917 р., перемог у т.зв. громадянській війні і «соціалістичних перетвореннях», про «більшовізацію» і радянізацію міських мікротопонімів. Наголошується на необхідності рішуче покінути із залишками тоталітаризму в топонімії України у наш час.

Ключові слова: топонімія, Україна, міста, села, селища, найменування, необхідність змін.

Топонімія є частиною науки ономастики, яка вивчає власні назви будь-яких об'єктів на певній території, на навколишній місцевості, зокрема: власні назви населених пунктів (ойконіми); власні назви водних об'єктів (гідроніми); власні назви різних підвищень на місцевості, гір (ороніми); власні назви якоїсь території (хороніми), назви вулиць міста за назвами інших міст (урбаноніми); назви вулиць, інших об'єктів за іменами визначних людей (ергоніми) та ін.

Топонімія як наука розвивається у міждисциплінарних зв'язках на межі історії, географії та лінгвістики.

Топоніми можуть нагадувати про зв'язок об'єкта з природними особливостями місцевості, з історичними подіями, з виробництвом, з життям відомих особистостей, з ідеологічними цінностями того чи іншого пануючого політичного режиму тощо. Причому зі зміною політичних режимів топоніми теж можуть змінюватися.

Одним з найактуальнішим завдань сучасної вітчизняної топонімії є відродження історичних назв і позбавлення заідеологізованості топонімічної номінації в Україні.

У літературі вживаються паралельно терміни «топонімія» і «топоніміка». Однак автори «Великого тлумачного словника сучасної української мови» вбачають у них різницю: 1) «Топоніміка – розділ мовознавства, що вивчає топонімію» і 2) «Топонімія – сукупність географічних назв населених пунктів, гір, рівнин, озер, річок, лісів і т. ін. певної території»¹. Оскільки у пропонованій статті розглядаються не мовознавчі аспекти, а суспільно-політичні, то вживається термін «топонімія».

Як наука топонімія має серйозні надбання у вигляді монографій, наукових статей, матеріалів наукових конференцій². Однак публікації радянського періоду у сфері топонімії, як і ономастики загалом, хибують упередженістю: в них цілком позитивно оцінюються всі найменування і перейменування традиційних українських назв на назви у воєнничо більшовицькому, радянському стилі без жодної

критики чи сумніву в доцільності таких насильств у топонімії України.

Оскільки задум статті полягає у тому, щоб показати причетність (хай і опосередковану) топонімії до внутрішньополітичного становища в Україні, виклад матеріалу подається у порівнянні «Схід-Захід», тобто кількох південно-східних областей і кількох західних, особливо Чернівецької і м. Чернівці. При цьому зазначимо, що певні здобутки у галузі топоніміки мають і чернівецькі науковці³.

Для з'ясування динаміки змін деяких найменувань населених пунктів, назв вулиць у містах і смт використовувалися довідки і карти «Енциклопедії історії України» тт. 1–10 (2005–2013), «Української радянської енциклопедії» тт. 1–12 (1977–1985)⁴.

Джерелами для написання статті стали: Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» від 12 червня 2013 р., у якому підкреслюється, що присвоєння різним об'єктам імен фізичних осіб здійснюється з метою увічнення пам'яті тих, які «внесли вагомий вклад у боротьбу за незалежність, розбудову Української держави..., здійснили героїчний вчинок, звершення в ім'я Батьківщини, зробили значний особистий внесок у розвиток науки, освіти, культури та інших сфер суспільного життя»; Постанова Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 р. «Про затвердження Порядку проведення громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння... імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», у якій наголошується на необхідності обговорення з мешканцями питання зміни, перейменування тієї чи іншої вулиці, площі; «Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад», яка об'єднує абсолютну більшість означених поселень і включає їх сучасні назви (всього понад 8300, тобто майже 90% таких населених пунктів України).

З метою з'ясування стану топонімії м. Чернівців використано рішення Чернівецької міської ради 39-ї сесії VI скликання від 29 серпня 2013 р. «Про затвердження Положення про найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, мостів...», «Список вулиць, провулків, площ м. Чернівців станом на 01.12.97 р.», «Чернівці (схема для туристів станом на 01.07.94 р.)», «Експрес адреса. Чернівці, 2007. Телефонно-інформаційний довідник», перелік вулиць за 2010 р. у рішенні виконкому Чернівецької міськради від 23.03.2010 р., «Тарифи на послуги з утримання будинків і споруд», матеріали преси⁵.

Хоч Україна уже 23 роки є суверенною державою, вона у багатьох регіонах у галузі топоніміки ще досі не позбулася заідеологізованих символів комуністичної тоталітарної епохи, зокрема у назвах населених пунктів, вулиць, площ, скверів, держав-

них і громадських об'єктів, що неминуче в тій чи іншій мірі негативно впливає на свідомість населення у національно-патріотичному, суспільно-політичному, моральному, зрештою суто громадянському відношенні, перешкоджає консолідації українського народу. А досліджень у напрямку подолання означених залишків більшовицького засилля в топонімії наших міст і сіл явно бракує.

З огляду на сказане у статті робиться спроба на прикладі окремих населених пунктів Сходу і Заходу України звернути увагу громадськості на необхідності усунення з нашого навколишнього міського та сільського середовища символів віджилої епохи, які дискредитують наше суспільство в очах цивілізованого світу.

Коли говорять «навколишнє середовище», то розуміють у першу чергу природне середовище: кліматичні умови, стан рослинного і тваринного світу, водних ресурсів, повітря, ґрунту тощо. Але до навколишнього середовища можна віднести й певну соціально-політичну символіку, притаманну навколишнім об'єктам у той чи інший період панування тієї чи іншої влади, політичного режиму. Це особливо характерним було й для України в радянський період, коли правляча Компартія в радянський період, щоб закріпити своє монопольне панування і стерти у пам'яті людей будь-які символи УНР 1917–1921 рр., намагалася все, що оточує людину, «збільшовичити» (вираз П.Тичини), «зрадянзувати», «скоммунізувати», зрусифікувати, «спролетаризувати», зреволюціонізувати. В результаті сотні міст і сіл, селищ міського типу, інших об'єктів в Україні було перейменовано на прізвища (і псевдоніми) більшовицьких вождів і їх прибічників (живих і мертвих – свого роду меморіальна топоніміка), на різні новотвори із більшовицької лексики, із термінології т.зв. громадянської війни, згодом – із слововжитку колгоспного будівництва, не зупиняючись перед фактичною зміною топонімічної карти України.

Вважаючи себе «вічними революціонерами», творці нової топонімії у змінюваних назвах населених пунктів часто вживали слово «червоний», «красный», або як першу частину назви «червоно –», «красно –».

Оскільки більшовицький переворот відбувся у столиці Росії Петрограді у 1917 р. у місяці жовтні і був названий більшовиками «Жовтнева революція», багато населених пунктів України, інших радянських республік було перейменовано на «Жовтнєве», «Жовтень», «Октябрьское», «Червоножовтнєве» тощо.

Міжнародне робітниче свято Першого травня більшовиками було «приватизовано», тісно прив'язано ідеологічно до поняття «радянська влада» і цією назвою «Первомайск», «Першотравнєве», «Першотравнєнськ» в Україні теж поіменовано десятки населених пунктів, інколи по кілька в одній і тій же області – а всього не менше 6 у східних областях.

Після смерті Леніна (Ульянова) у 1924 р. широко пішли у хід назви «Ленінськ», «Леніне», «Ульяновськ». Після вбивства у 1934 р. Кірова (Кострікова) за розпорядженням Сталіна (Джугашвілі) у всіх республіках, у т.ч. й в УРСР, з'явилося безліч назв типу «Кіровськ», «Кірове» і навіть Кіровоград в Україні (у 1775 – 1924 рр. – Єлизаветград, у 1924 – 1934 рр. Зінов'євськ за Зінов'євим (Радомисльським Гершом Ароновичем), після арешту Зінов'єва – Кірове (1934 – 1939 рр.), з 1939 р. і понині – Кіровоград). Хоч Кіров жодного відношення до України не мав. А вбивство Кірова (припускають, влаштоване Сталіним) було використано диктатором для розгортання у 30-х роках масових репресій, у т.ч. й в Україні, особливо проти прибічників політики українізації.

Ще один обласний центр – мільйонник Дніпропетровськ (у 1787 – 1797, 1802 – 1926 рр. – Катеринослав) названий у 1926 р. на честь компартійного і державного діяча Г.І.Петровського, причетного до голодомору в Україні у 1932 – 1933 рр.

На жаль, спроби змінити назви цих міст шляхом повернення їх первісних найменувань безперспективні, бо означатимуть увіковічення імен монарших осіб Російської імперії на території України.

Постаралися у свій час увічнити в Україні й кілька міст іменем «залізного Фелікса» (душителя селянських антибільшовицьких повстань в Україні).

Безліч населених пунктів у СРСР, у т.ч. і в Україні, було названо, перейменовано у свій час на честь «вождя всіх часів і народів» Сталіна, однак після того, як з'ясувалося, що він був «найбільшим злочинцем усіх часів і народів» (поруч з Гітлером), ці назви скасовано. Зате повсюдно, зокрема у південно-східних і центральних областях України залишилися на цілі десятиліття, а подекуди й донині сотні назв міст, смт і сіл за іменами його сподвижників, які знищили УНР, силою насаджували радянську владу, жорстоко придушували селянські антирадянські повстання, «вибивали» хліб із українських сіл під час продрозкладок і голодоморів, прирікаючи на смерть мільйони українців, здійснювали насильницьку колективізацію, згорнули політику українізації, нещадно розправлялися зі свідомими українцями під виглядом боротьби з т.зв. «українським буржуазним націоналізмом». З точки зору наших нинішніх знань і оцінок подій в Україні радянського періоду такі діячі на вимогу Сталіна фактично чинили злочини проти українського народу. Але більшовицька пропаганда: усна, на радіо, у пресі, художній літературі, театрі, кіно, в освіті разом з каральними органами втокмачила у голови сучасникам і почасти їхнім спадкоємцям, що вони нібито були справжніми народними героями. На жаль, чимало громадян, особливо у південно-східних областях України, дотепер вважають їх такими й терплять їхні імена в

назвах населених пунктів, вулиць, площ, скверів. Зокрема: компартійних і державних діячів – Артема (4 назви) – голови Донецько-Криворізької республіки, створеної 1918 р. з метою приєднання до Росії (нині цю чорну справу продовжує імперіаліст Путін); В.Володарського (Гольдштейна Мойсея Марковича, ленінського комісара з питань преси); М.Свердлова (Шварцбаума, голови ВЦВК Росії); М.Калініна – сталінського безвладного голови ВЦВК СРСР; В.Чубаря – голови РНК УСРР, причетного до голодомору 1932 – 1933 рр.; А.Луначарського – наркома освіти РСФРР; В.Менжинського – чекіста, голови ОДПУ; В.Цюрюпи – ленінського наркома продовольства, що грабував українське селянство; В.Куйбишева – заст. голови РНК СРСР; Г.Орджонікідзе (Серго) – голови ВРНГ, наркома важк. пр-ті СРСР; О.Жданова – одного з головних ідеологів ВКП(б) та ін.; військовиків – захисників радянської влади, душителів УНР і антирадянських повстань: В.Чапаєва, О.Пархоменка, В.Антонова-Овсієнка – командувача військ у боротьбі проти Центральної Ради і Директорії; М.Щорса, М.Фрунзе, який забезпечив остаточну збройну перемогу радянської влади в Україні, та ін.

Ряд населених пунктів було названо за прізвищами діячів міжнародного комуністичного руху: відомих німців К.Маркса, Ф.Енгельса, Е.Тельмана, К.Лібкнехта, Р.Люксембург, болгарина Г.Димитрова, француза М.Тореза, італійця П.Тольятті, які або не знали нічого про Україну, або зневажливо ставилися до українців (Р.Люксембург).

Частина назв населених пунктів України з ознаками тоталітаризму була замінена після смерті Сталіна і в наступні десятиліття у процесі десталінізації і лібералізації режиму (Донецьк – замість Сталіно (1924–1961 рр.); Луганськ – замість Ворошиловград (1935–1958рр., 1970–1990 рр); Маріуполь – замість Жданов (1948–1989 рр.) та ін.). Однак більшість тих топонімічних покручів, яких силоміць нав'язали більшовики 80–90 років тому населеним пунктам, збереглися і донині, на 23-му році незалежності України, особливо у східних і південних областях України, суміжних з Росією і найбільш у свій час зрадянзованих і зрусифікованих. Указ Президента Л.Кравчука про ліквідацію в незалежній Україні символів тоталітарної епохи у східних, південних областях був виконаний мінімально, як і в значній мірі також у центральних областях. Радянська мікротопонімія у тамтешніх містах домінує і понині.

Для прикладу, в Луганській області й досі є такі назви міст, селищ міського типу, сіл: Артемівськ (до 1921 р. – Катеринівка), Володарськ (з 1923 р.), Дзержинськ, Кіровськ (до 1944 р. – Голубівський Рудник), Комсомольський (до 1943 р. – Центросоюз), Красноріченське (до 1973 р. – Кабанне), Красна Талівка, Красний Кут (з 1975 р.), Краснодон (до 1922 р. – Єкатеринодон), Краснодон (до 1938 р. –

Сорокине), Красний Луч (до 1920 р. – Криндичівка), Краснолуцьк, Краснопільськ, Ленінське (з 1936 р.), Новочервоне, Первомайськ (у 1765–1920 рр. – Петромар'янівка), Петровське (до 1920 р. – Штерівський), Фрунзе (до 1930 р. – Сентянівка), Червоногвардійське (до 1953 р. – Криничанський, 1953–1965 рр. – Красногвардійський), Свердловськ (з 1938 р.), Червоний Жовтень, Червоний Прапор, Червонопартизанськ (до 1956 р. хх. Вознесенівка, Новомиколаївка і Василівка), Червонопопівськ⁶ – всього 25.

Збільшовиченою була у топонімічному відношенні і Донецька область. Передусім саме м. Донецьк попередньо мало кілька назв: Юзівка, Троцьк, Сталіно, з 1961 р. – сучасна назва. Досі існують в області назви: Артемівськ (до 1924 р. – Бахмут), Артемово (до 1921 р. х. Неліпівський), Володарське (у 1855–1924 рр. – Нікольське), Дзержинськ (до 1936 р. – Щербинівка), Димитров (1937–1957 рр. – Новий Донбас, 1957–1972 рр. – Новоекономічне), Карло-Марксове (до 1924 р. – Софіївка, 1924–1965 рр. – Карла Маркса), Карло-Лібкнехтівське (до 1965 р. – селища ім. К.Лібкнехта, Білокам'янка, Деконського, Соль, Двуріччя), Кірове (до 1938 р. – Магдалинівка), Кіровськ (до 1940 р. – Попівка, у 1940–1964 рр. – Кірово), Кіровське (з 1958 р.), Комсомольське (до 1956 р. – Каракубуд), Комсомольський, Красна Поляна, Красне, Красний Лиман (до 1938 р. – Лиман), Красноармійськ (до 1934 р. – Гришине, у 1934–1938 рр. – Постишиве, 1938 – 1964 рр. – Красноармійське), Красноармійське, Красногорівка (з 1938 р.), Кумачеве, Первомайський (з 1938 р.), Першотравневе (1779–1946 рр. – Мангуш), Тельманове (з 1935 р.), Торез (у 1867–1964 рр. – Чистякове), Ульяновське, Южнокомунарівськ⁷ – всього 25.

Немало топонімії тоталітарної епохи залишилося і в інших областях України на Сході, зокрема у Харківській. Ось найбільш характерні серед назв: Артемівка, Артільне, Жовтневе, Іллічівське, Комсомольське (з 1956 р.), Краснокутськ, Красноград (до 1927 р. – Костянтинград), Краснопавлівка, Пархомівське, Первомайський (до 1952 р. – Лихачове), Першотравневе, Революційне, Чапаєве, Червона Нива, Червона Хвиля, Червоний Донецьк, Червоний Оскіл, Червоний Шахтар, Червоноармійське, Чкаловське⁸ – всього 20.

У Запорізькій області: Горківське (від Максим Горький), Жовтневе, Карла Маркса, Кірове, Комсомольськ, Куйбишеве (до 1926 р. – Царекостянтинівка, у 1926–1935 рр. – Першотравневе), Луначарськ, Московське, Партизани, Пролетарське, Чапаєвка, Червоне, Червоне Поле, Червоноармійськ, Чкалове, Чубарівка⁹ – всього 16.

У Дніпропетровській області теж законсервовано чимало більшовицьких топонімічних реліктів. Крім згаданого м. Дніпропетровськ, тут донині існують назви міст, смт, сіл: Дніпродзержинськ (до 1936 р. – Кам'янське), Жданове, Жовтневе, Кі-

рове, Кіровське (до 1938 р. – Обухівка), Ленінське, Менжинське, Новоруське, Орджонікідзе, Партизанське, Першотравенськ (до 1960 р. – смт Шахтарське), Першотравневе, Пролетарське, Червоногригорівка (до 1938 р. – Чернишовка), Червоноіванівка, Чкалове, Щорськ (до 1939 р. – Божедарівка)¹⁰ – всього 18.

У Херсонській області: Калінінське (до 1927 р. – Сейдеменука), Кірове, Красне, Краснознам'янка, Максимов-Горькове, Першотравневе, Правдине (від газ. «Правда»), Радгоспівське, Розо-Люксембурзьке, Фрунзе (Іванівський р-н), Фрунзе (Генічеський р-н), Цюрюпінськ, Червона Благодать, Червона Поляна, Червоний Маяк, Червоний Чабан, Червоноперекіпськ, Чкалове¹¹ – всього 18.

Аналогічна топонімічна картина у сусідній Миколаївській області, хоч у дещо меншій кількості: Жовтневе, Іллічівське, Кірове, Комісарівка, Красненьке, Краснопілля, Краснознам'янськ, Куйбишевка, Ленінське, Первомайськ (до 1919 р. – окремі населені пункти м. Ольвіополь, м-ко Голта, м. Богопіль), Першотравневе, Фрунзенське, Червона Долина, Южноукраїнськ¹² – всього 14.

Своєрідним рекордсменом серед південно-східних областей України щодо збереження назв населених пунктів російсько-імперської і радянської пори є Одеська область. Це можна пояснити приєднанням до неї у 1954 р. Ізмаїльської області. Ці назви багато в чому перегукуються з такими ж назвами в інших областях. Наведемо нинішні їхні найменування: Благоеве, Бородіно (з 1816 р), Жовтень, Жовтневе, Іллічівськ (кін. 18 ст. – 1927 р – Бугові Хутори, 1927–1928 рр. Іллічівка), Кіровське, Котовськ (до 1935 р. – Бірзула), Комінтернівське (до 1933 р. – Антонове-Кодинцеве), Красні Окни (до 1919 р. – Окни), Красносілка, Ленінське, Орджонікідзівське (з 1934 р.), Першотравневе (Вел. Мих. р-ну), Першотравневе (Ізм. р-ну), Росіянівка, Руськоіванівка, Свердлове, Суворове (до 1941 р. – Шикирлікитай), Тарутине (з 1814 р.), Ульяновське, Фрунзівка (др. пол. 18 ст. – 1927 р. – Захаріївка), Червоноармійське, Червоноволодимирівське, Червонознам'янка, Червоноярське¹³ – всього 25.

Після депортації з Криму кримських татар та людей інших національностей у 1944 р. тут, крім значних міст, майже повністю було змінено топонімію краю. Серед нашвидкуруч придуманих нових назв населених пунктів замість татарських не обійшлося і без традиційних більшовицько-радянських найменувань, причому подекуди по кілька однакових, щоправда, у різних районах. Зокрема: 2 Калініних, 3 Первомайських, Кіровське, Комсомольське, Красна Поляна, Красноармійське, Красногвардійське, Красноперекіпськ, Красношацьк, Красноярськ, Куйбишеве, Леніне, Октябське, Орджонікідзе, Партизанське, Правдівське, Советський, Стаханове, Фрунзе, Чапаєве, Чкалове¹⁴ – всього 20.

Отже, разом у 8 південно-східних областях України і у Республіці Крим і досі зберігається

щонайменше 185 назв населених пунктів, що містять у собі ознаки тоталітарної епохи. Це ніби й не так багато серед усіх понад 2800 населених пунктів цих територій (6,5%), але вони й досі ніби гострі колючки у тілі України нагадують про наругу над її традиційними історичними назвами поселень. До того ж вони разом з іншими факторами минулої епохи негативно впливають на суспільну свідомість певної частини населення країни.

Було б неправильно, звичайно, вважати, що назви міст і сіл з ознаками тоталітарної епохи збереглися лише на означених територіях. Є вони, хоч і в меншій кількості, у всіх інших областях, зокрема, у Кіровоградській¹⁵ – до 24, у Житомирській¹⁶ – бл. 18, Полтавській¹⁷ – 14, Сумській¹⁸ – 13, Вінницькій¹⁹ – 10 та інших – всього 130. Разом із згаданими південно-східними областями і Кримом – понад 300. Насправді, більше, бо деякі села названі за прізвищами місцевих більшовицьких активістів, які не відомі широкому загалу. Крім того, у переліку «Всеукраїнської асоціації сільських і селищних рад» вказано назви лише тих населених пунктів, де розташовані сільські і селищні ради. А до кожної з них здебільшого входить ще по кілька сіл, які можуть мати назви тоталітарного відтінку. Такі назви мають в Україні (разом з АРК) 29 сільських райцентрів. Такі ж назви мають райони і у обласних центрах.

Але залишки тоталітарної доби помітні й понині не тільки у назвах населених пунктів, але й у мікротопонімах, тобто у назвах вулиць, провулків, площ, проспектів, скверів, підприємств, різних закладів, як також у збереженні на цих площах, вулицях пам'ятників Леніну та іншим компартійним діячам. Для прикладу, у колишній столиці УСРР Харкові й досі залишилися назви площ: Пролетарська, Р.Люксембург, вулиці: Леніна (і донедавна величезний йому пам'ятник), Чубаря, Красіна, Примакова, Артема, Гамарника, Фрунзе, Плеханова, Урицького, Кірова, К.Маркса, Петровського, Червоноармійська, Жовтневої Революції, Червоножовтнева, Раднаркомівська, Красні Ряди, Червоного льотчика, просп. [газ.] «Правды», набереж. Чапаса, сквер Червоний Жовтень²⁰ та ін.; у Херсоні: вул. Леніна, парк ім. Леніна (і пам'ятник йому), вул. Держинського (і пам'ятник), пл. Жовтнева, вулиці: К.Маркса, Красіна, Орджонікідзе, Фрунзе, К.Цеткін, Котовського, Кірова, Радянська, 40 років Жовтня, Жовтневої Революції, Комунарів, Червонопрапорна, Комсомольська²¹ та ін.

Особливо значна кількість топонімів тоталітарної епохи збереглося у Донецьку. Станом на 1 січня 2008 р. тут 38 вулиць та інших об'єктів називалися на честь Свердлова, 57 назв – Калініна, 67 назв – Кірова, 33 назви – Артема, 44 назви – Держинського, 35 назв – Постишева, 18 назв – Ворошилова, 8 назв – Жданова. Збереглися також назви вулиць Щербакова, Мехліса. У місті й області – 400 вул. Леніна. Всього на Донеччині 1500 назв тоталітарної епохи²².

У м. Маріуполь – (поч. 16 ст. – 1778 р. – козацька фортеця Кальміус, 1780 – 1948 рр. – Маріуполь, 1948 – 1989 – Жданов) донині є 4 пам'ятники Леніну (5-й 8-метровий у липні 2014 р. скинуто з п'єдесталу), два проспекти Леніна, дві вулиці і площа Леніна, вулиці 40-річчя, 50-річчя, 60-річчя Жовтня, бульвар, провулок і проїзд Жовтня, вулиці Р.Люксембург, К.Цеткін, Свердлова, Держинського, К.Маркса, К.Лібкнехта. Така ж картина і в Луганську, інших містах Сходу і Півдня України. До того ж у кожному тамтешньому більш-менш значному обласному чи районному центрі на площах досі стовбичать пам'ятники Леніну, якими колись більшовики замінювали зруйновані церкви (всього зруйновано понад 70 тис.).

Проти такого топонімічного заповідника радянщини місцеве населення ніби й не заперечувало («всё вокруг советское»), наче дещо заспокоювало («всё как при СССР»), а чимало хто з тамтешнього населення (усвідомлювало чи ні) продовжували вважати себе частиною неіснуючої уже спільноти «советский народ».

Тож нічого дивуватися, що значна частина соціуму, слабо інтегрованого в українське суспільство, в умовах революційного піднесення в Україні, підігріта відверто антиукраїнською пропагандою з Москви, піднялася навесні 2014 р. з сепаратистськими вимогами відокремлення Криму і південно-східних областей України та приєднання їх до Росії. «Это же Новороссия», вжив Путін хоронім щодо цих земель в одному із своїх телеінтерв'ю, відкрито підбурюючи населення до виступів проти Української держави.

Чи простежується у цих виступах топонімічний слід? Хай і у не вирішальній мірі, але простежується. Бо по яких вулицях, проспектах проходили колони демонстрантів на свої сепаратистські зібрання? По вулицях Леніна, К.Маркса, Ворошилова, Держинського, Артема, Свердлова, Кірова, по Жовтневих, Радянських, Червоних, Революційних, Пролетарських, Комсомольських і т.п.

На яких площах вони збиралися із закликами до незаконних референдумів? На площах з такими ж назвами біля пам'ятників застигло у бронзі чи бетоні більшовицького божества Леніна із гаслами «Росія!», «Росія!», що незабаром обернулося збройним протистоянням, тисячами смертей і каліцтв.

Отже, не усунута символіка тоталітарної доби разом з іншими факторами відгукнулася в Україні через два десятиліття великою бідою.

Пояснення причин цього трагічного явища з точки зору топонімії не є безпосереднім завданням статті. Однак на окремі дотичні моменти можна вказати.

По-перше, Президент Л.Кравчук, видавши Указ про усунення атрибутів тоталітарної епохи, не надто наполягав на його виконанні. Тим більше не добивалися цього наступні російськомовні президенти і прем'єри.

По-друге, після проголошення незалежності України до влади прийшли вчорашні компартійні і радянські функціонери, для абсолютної більшості з яких попередня символіка була звичною і звичною, дещо «рідною», не викликала якоїсь неприязні, роздратування, тож і не викликала бажання її негайно змінювати.

По-третє, у частини керівних чиновників була непевність у тривкості влади: а раптом все вернеться «на круги своя» (а символіка на місці).

По-четверте, частина недалеких владців просто не надавала особливого значення необхідності усунення атрибутів минулої епохи («а кому воно мішає?»).

По-п'яте, проживаючи на суміжних територіях з РФ, де в основному зберігалася символіка тоталітарної епохи, перетинаючи часто і безперешкодно символічний україно-російський кордон, зустрічаючись зі своїми тамтешніми одноплем'янами, значна частина російськомовного населення України вважала, що нема нагальної потреби міняти цю символіку.

По-шосте, центральне і регіональне керівництво недостатньо сприяло корисним контактам людей під декларативним гаслом «Схід і Захід – Єдині!». Не було належного обміну досвідом того, як «очистити» топонімію в Україні, зокрема на Сході і Півдні, від символів тоталітарної епохи.

На жаль, процес ознайомлення «східняків» з топонімією в західних областях розпочався тільки недавно, і то не з радісних творчих поїздок звіти делегацій, а з втечі з Криму, Донецької, Луганської областей багатьох тисяч переселенців, які рятувалися від смерті від російських окупантів і місцевих т.зв. «ополченців», а насправді сепаратистів-терористів.

Ім, звичайно, не до топонімії. І все ж хай якась їх частина не могла не запитати, що топонімія Львова, Івано-Франківська, Тернополя та інших міст суттєво відрізняється від східних міст.

І тут доречно поставити питання: а чи завжди вона була тут такою і чим відрізняється від східних регіонів? Щоб відповісти на нього, слід врахувати, по-перше, що радянська влада тут була встановлена пізніше, ніж на Сході, по-друге, що тут кілька разів мінялася влада, вулиці називалися іменами польських, румунських королів і членів королівських родин, воєвод, генералів, церковних діячів, представників культури Польщі, Румунії тощо.

Так, у 1938 р. у Львові деякі вулиці у центральній частині мали назви: Казимира Великого, Жолкевського, Яблоновських, Дідушицьких, Андр. Потоцького, Льва Сапіги, алея Фоша (франц. ген.), Легіонів [Польських], Баторія, Мохнацького, Длугоша, Зиблікевича, Сикстуська, св. Терези, св. Софії, св. Мартіна, Кляшторна та ін.²³

У Чернівцях у 1939 р. були вулиці: Кузи Води, Драгоша Води, Бритіану, короля Фердинанда,

11 Листопада, короля Кароля, Ніколає Йорги, Алба Юлія, Янку Флондора, Богдана Води, ген. Дригиліна, ген. Задіка, ген. Мірческу, ген. Презана, ген. Авереску, ген. Григореску, маршала Фоша, Олександра Доброго, Штефана Великого, Бухарестська, королеви Марії, Румунська, Вільсона, Петру Рареша і т.п.²⁴

Радянська влада взялася нав'язувати тут свою топонімію в основному після війни, з 1944 р. здебільшого щодо назв вулиць, площ у містах і у незначній мірі – щодо найменувань (перейменувань) населених пунктів за «советським» зразком. Зокрема, з'явилися: у Львівській області – Червоноград (до 1951 р. – Кристинопіль), Нестеров (до 1951 р. – Жовква), Крупське; у Тернопільській області – Комунарівка, Радянське, Жовтнєве; у Волинській області – Першотравнєве, Жовтнєве; у Івано-Франківській (до 1962 р. – Станіславській) області: Жовтень (до 1939 р. – Єзупіль); у Рівненській області: Першотравнєве (до 1962 р. – Моквин), Червоноармійськ (до 1939 р. – Радивилів). В умовах незалежної України більшості з них повернуто попередні назви, крім м. Червоноград у Львівській обл. і смт Жовтнєве у Волинській обл.

Щодо мікротопонімії міст, смт, сіл (назви вулиць, провулків, проспектів, площ, алеї і т.п.), то вона була змінена на радянський штиб. У тому ж Львові з'явилися вулиці з тим же тоталітарним відтінком, що і на Сході, Південному Сході України: К.Маркса, Енгельса, Леніна, Кірова, Ульянівська, Дзержинського, Воровського, Калініна, Радянська, 17 Вересня, 1-го Травня, Партизанська, Жовтнева, Ленінського Комсомолу, просп. Леніна і т.п.²⁵

Грунтовно було зрадянізовано й топонімію Чернівців. Можна вважати – на догоду новому населенню (в основному російськомовному і зросійненному), яке заселило місто після втечі у березні 1944 р. всього румунського чиновництва, інтелігенції, а також більшості німецького населення міста. Доречним буде таке порівняння: якщо за часів Австрії після приєднання Буковини (і Чернівців) у наступні майже півтора століття було змінено чи з'явилося нових 40 відсотків вулиць міста, при румунській владі після 1918 р. із 280 основних вулиць змінено їх назви на 65 відсотків, то після встановлення радянської влади – на 92 відсотки.²⁶ Поряд з новими назвами вулиць за іменами відомих українських діячів культури, за назвами міст УРСР тут з'явилося багато назв з історії, культури, географії Росії, як також і типових найменувань тоталітарної доби. Зокрема вулиці: К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна (була і вул. Сталіна), С.Кірова, Ф.Дзержинського, С.Орджонікідзе, В.Чапаєва, К.Ворошилова, Л.Кагановича, М.Калініна, О.Жданова, Г.Котовського, В.Куйбишева, Радянська, Жовтнева, К.Лібкнехта, Р.Люксембург, газ. «Правда», Першотравнєва, площі Червона (згодом Центральна), Радянська та ін.²⁷

Тобто і на Заході республіки топонімія була поставлена на службу режиму: своєю навколишньою всюдисущністю вона разом з тодішніми ЗМІ майже півстоліття слугувала прищепленню громадянам примарних комуністичних догм, утвердженню радянського способу життя.

І все ж вона не так глибоко запала у свідомість «западенив», як «східняків». Про це свідчить той факт, що з проголошенням незалежності України за ініціативою громадськості місцеві органи влади у більшості західних областей рішуче взялися за усунення ознак тоталітаризму в топонімії. На її зміну з'явилися топоніми, близькі до історії, традицій, національно-культурного життя кожного конкретного населеного пункту. Хоча, безумовно, появились й загальнонаціональні топоніми, пов'язані з іменами визначних діячів науки, культури, церкви, учасників національно-визвольної боротьби українського народу, що раніше замовчувалися, вважалися ворогами радянської влади: В.Винниченка, М.Грушевського, С.Бандери, В.Чорновола, І.Мазепи, С.Петлюри, Незалежності, Свободи та ін. Так, у Львові вулиці і площі дістали назви (крім згаданих): Січових Стрільців, князя Романа, П.Дорошенка, Д.Вітовського, А.Сахарова, ген. Чупринки, Героїв УПА, Шептицьких, Братів Міхновських, В.Липинського, І.Тиктора, М.Кордуби, Є.Коновальця, С.Єфремова, Листопадового Чину, ген. Тарнавського, В.Стуса, кн. Ольги, С.Смаль-Стоцького, П.Куліша, акад. Гнатюка, М.Вороного та ін.²⁸

У Луцьку (крім згаданих) з'явилися такі нові назви вулиць: Д.Галицького, Стрілецька, проспекти Волі, І.Огієнка та ін.²⁹; у Тернополі (крім згаданих): Є.Петрушевича, Ю.Тютюнника, Я.Стецька, Й.Сліпого, А.Шептицького та ін.³⁰; у Рівному (крім згаданих): П.Дорошенка, кн. Володимира, кн. Ольги, М.Хвильового, Директорії, 16 Липня, бульв. Незалежності, Соборна, П.Калнишевського, Пересопницька та ін.³¹; в Ужгороді: просп. Свободи, Православна набережна, набережна Незалежності, вул. А.Волошина та ін.³²

Значні перейменування міської топонімії відбулися у м. Чернівцях. У першу чергу шляхом заміни найбільш одіозних символів тоталітарної епохи на топоніми, що відображають національно-культурні цінності поліетнічної чернівецької, буковинської спільноти. Замість колишніх компартійно-радянських назв з'явилися такі: пл. Соборна (колишня Радянська), вулиці О.Ольжича (кол. Енгельса), М.Грушевського (кол. Радянська), Н.Яремчука (кол. Інтернаціональна), М.Кордуби (кол. Орджонікідзе), Кафедральна (кол. К.Маркса), А.Шептицького (кол. Щорса), Є.Максимовича (кол. Куйбишева), В.Сімовича (кол. Комсомольська), І.Вільде (кол. Жовтнева), Садова (кол. Дзержинського), Шкільна (кол. Боженка), К.Дзержика (кол. Щербакова), просп. Незалежності (кол. пр. 50-річчя Жовтня), О.Доброго (кол. Котовського),

О.Поповича (кол. Кірова), П.Сагайдачного (кол. Волгоградська), Прутська (кол. 50-років ВЛКСМ), О.Пушкіна (кол. Калініна), акад. М.Вавилова (кол. Дружби), В.Івасюка (кол. Бакинська), В.Залозецького (кол. Тельмана), Галицький Шлях (кол. 50-річчя СРСР), Головна (кол. Леніна), Є.Ярошинської (кол. газ. «Правда»), І.Миколайчука (кол. Молодіжна), В.Александрі (кол. Комінтерну), Бучевського (кол. Баумана), Д.Вишневецького (кол. Радянської армії), В.Винниченка (кол. 60 років СРСР), О.Гузар (кол. Ленінградська), І.Карбулицького (кол. П.Морозова), М.Лермонтова (кол. Крупської), І.Підкови (кол. Комуністична), А.Пумнула (кол. Седова), Братів Руснаків (кол. Комунарів), Сіді Таль (кол. Островського), Січова (кол. Постишева), С.Смаль-Стоцького (кол. Свердлова), Я.Степового (кол. Урицького), Університетська (кол. Рязанська), М.Черемшини (кол. Ульяновська) та ін.³³

У зв'язку з революційними подіями на Майдані у Києві у кінці 2013 – перші місяці 2014 р., загублено там учасників-чернівчан міськрада Чернівців ухвалила перейменувати кілька вулиць з ознаками колишньої тоталітарної системи: Червоноармійську – на Героїв Майдану, комуніста І.Стасюка – на вул. Небесної Сотні, М.Фрунзе – на загиблого В.Аксенина, В.Чапаєва – на загиблого О.Щербанюка.³⁴

Слід зазначити, що з огляду на специфіку національного і соціального складу населення Чернівців, на відміну від інших західноукраїнських обласних центрів, ознаки тоталітарної символіки у назвах міських вулиць усувалися тут повільно, непослідовно. Ще 29 серпня 1991 р. Чернівецька міськрада ухвалила протягом місяця перейменувати вулиці і площі, назви яких «пов'язані з ідеологією і практикою тоталітаризму»³⁵, однак це рішення не виконано до кінця і понині. Лише через 13 років після проголошення незалежності України Ленінський район міста було перейменовано на Шевченківський, а Першотравневий (тобто «святковий») район залишився й надалі. У 2003 р. на домагання ветеранської організації з'явилася назва Бульвар Героїв Сталінграда. 29 травня 2008 р. Чернівецька міськрада на пропозицію фракції Партії регіонів з різних міркувань ухвалила рішення про мораторій на перейменування вулиць у центральній частині міста³⁶, а це 211 вулиць і провулків³⁷. Таке рішення суттєво загальмувало процес усунення ознак тоталітаризму в топонімії міста. Власне, за роки незалежності України лише 20 відсотків вулиць Чернівців з усіх 700 вулиць і 275 однойменних з ними провулків зазнали змін³⁸.

І хоч назви декількох з них у 2014 р. змінили (див. вище), досі залишилося ще до 30 назв вулиць, які за задумом керівництва міста, у перші повоєнні роки (зокрема у 1944 і частково у 1946 р., коли йшло масове перейменування назв вулиць) мали утверджувати у свідомості городян основи марксизму-ленінізму, знання про перемогу і зміцнення радян-

ської влади, тобто тоталітарного режиму. Це вулиці за прізвищами перших поширювачів марксизму в Російській імперії (Г.Плеханова, Д.Благоева, І.Бабушкіна, Л.Кецховелі, В.Обнорського), за іменами відомих війовничих більшовицьких функціонерів, які словом і ділом (зброєю) насаджували радянську владу в Росії і в Україні (Артема, С.Косіора, К.Ворошилова, Л.Красіна, О.Пархоменка, С.Лазо, О.Цулукидзе, О.Дундича, Я.Фабріціуса, Бакинських Комісарів, Героїв Революції), діячів міжнародного комуністичного руху (К.Лібкнехта, Р.Люксембург, Г.Димитрова, Паризької Комуні, А.Барбюса, Моріса Тореза, Пальміро Тольятті, Ю.Фучіка), а також місцевих членів Компартії Румунії, агентів ВКП(б), КП(б)У 20 – 30 рр. XX ст. (В.Гаврилюка, С.Канюка, М.Ковальчука, С.Галицького, Стеф'юка) та ін. Досі існує назва парку Жовтневий³⁹. Зі скасуванням згаданого марафонію ці назви слід замінити на інші (у міськраду топонімічною комісією подано десятки імен, назв, якими їх можна замінити).

Топонімія українських населених пунктів, у т.ч. і у західних областях, була густо нашпигована не тільки тоталітарними атрибутами, але й російщиною, щоб підкреслити прив'язаність України до Росії. Тому після звільнення топонімії України, зокрема і західних областей, від комуністичної атрибутики актуальним завданням залишається усунення її надмірної русифікації. Щоправда, підхід при цьому має бути розважливим, бо серед назв вулиць, площ іменами російських діячів є й гідні, заслужені особистості від науки, культури. Так, при наявності у Львові назви вулиці А.Сахарова навряд чи виправдано зберігати там назву вул. О.Невського⁴⁰; у Луцьку – Д.Медведева, О.Суворова⁴¹; в Ужгороді – вулиці Г.Плеханова, В.Чкалова, Є.Тельмана⁴², які не мають жодного відношення до цих міст.

Багато урбанонімів «російського походження» донині зберігається у Чернівцях. Схоже на те, ніби котрий чиновник прибув у свій час у місто з Росії, той бажав, щоб тут була вулиця його рідного міста. Нині у місті є 36 вулиць, які мають назви російських обласних і навіть районних центрів, починаючи від літери «А» (Архангельська) до «Я» (Ярославська). Причому Чернівці з тими містами здебільшого не мають ніяких стосунків. Наявність у Чернівцях вулиць Архангельської, Астраханської, Балашівської, Барнаульської, Білгородської, Бородинської, Брянської, Владивостоцької, Воронежської, Дивногорської, Іркутської, Казанської, Калужської, Кисловодської, Краснодарської, Кронштадтської, Майкопської, Московської, Московської Олімпіади, Курської, Новгородської, Новоросійської, Новосибірської, Омської, Оренбурзької, Орловської, Петергофської, Петрозаводської, Рибінської, Саратовської, Смоленської, Сочинської, Ставропольської, Таманської, Тихорецької, Томської, Челябінської, Череповецької, Ярослав-

ської⁴³ може дати підстави Путіну прислати війська для захисту «русских городов».

До 15 оронімів і гідронімів чернівецьких вулиць названо за географічними об'єктами Росії: рік, озер, морів, островів, півостровів, гір, регіонів (напр. Сибір), до яких Чернівці здебільшого не мають відношення. (Хіба що до вулиці Сибірської, яка зрозуміла чернівчанам, буковинцям, бо у 1940 – 1950 рр. сталінські людолови схопили і вивезли туди та інші «курортні» місцевості СРСР понад 11,5 тис. осіб).⁴⁴ Зокрема: Амурська, Ангаська, Байкальська, Волзька, Іртишська, Камчатська, Каспійська, Донська, Ладозька, Онезька, Сахалінська, Саянська, Уссурійська.⁴⁵

Та найбільше серед топонімів російського походження у Чернівцях займають ергоніми – назви вулиць за іменами історичних, військових, культурних особистостей Росії (понад 60). Мабуть, не так багато буде тих, хто заперечуватиме нині проти назв вулиць у Чернівцях на честь учених М.Ломоносова, М.Вавілова, Д.Менделєєва, І.Павлова, письменників М.Гоголя, Ф.Достоевського, С.Єсеніна, А.Чехова, Л.Толстого, І.Крилова, О.Пушкіна, композиторів М.Мусоргського, П.Чайковського, М.Глінки, О.Скрябіна, художника І.Рєпіна, військовиків М.Бахрушина, П.Нікітіна, О.Худякова, Ф.Боброва, – учасників визволення міста у березні 1944 р.⁴⁶

Водночас нема підстав залишати надалі назви вулиць у Чернівцях імені таких письменників, як українофоб В.Белінський, російських бунтівників І.Болотнікова, С.Разіна, О.Пугачова, С.Халтуріна, військових діячів О.Невського, К.Мініна, Д.Пожарського, О.Суворова, Ф.Ушакова, М.Кутузова, П.Нахімова, полярників Челюскінців, які ніяким чином не причетні до Чернівців, Буковини.⁴⁷

Отже, у Чернівцях із 700 вулиць (без 275 одноіменних провулків, проїздів, тупиків, спусків) понад 140 вулиць (20%) мають ознаки тоталітаризму і насильницької русифікації.⁴⁸ Тобто назва кожної п'ятої вулиці міста нагадує мешканцям чи їх нащадкам, що вони є, хай і символічно, заручниками тоталітаризму й домінування над ними Росії. При найлояльнішому їх перегляді не менше 100 назв вулиць Чернівців потребують нині зміни назв.

Членами міської топонімічної комісії подавалися відповідні пропозиції про перейменування, дотичні інтерв'ю у пресі.⁴⁹ Однак відповідь міської влади, де переважали представники Партії регіонів, була однозначною: «Депутатський корпус вирішив, що питання перейменування вулиць зараз не на часі і зняв його з розгляду»⁵⁰. «Не на часі», бо то був «час» Партії регіонів, яка всією своєю диктаторською політикою в Україні (у т.ч. і у сфері топонімії) у недалекому «часі» довела Україну до війни на Сході.

Нині деякі зміни в топонімії Чернівців відбулися, але незначні. Подолання ознак тоталітаризму, надмірної зросійщеності в топонімії Чернівців

після проголошення незалежності України виглядає порівняно з іншими західноукраїнськими обласними центрами найгірше, воно далеко не завершене. При такій «оперативності» міської влади, як донині, це може затягнутися на десятиліття. Тому не слід зупинятися лише на констатації, але й діяти. Конкретний приклад цьому подало місто Луцьк. На початку травня 2014 р. тут депутати міськради на знак протесту проти окупації Росією Криму ухвалили: перейменувати вул. Московську на вул. Ростислава Волошина – колишнього полковника УПА.⁵¹

Отже, топонімія у тій чи іншій країні, у тому чи іншому регіоні країни, зокрема України, є ніби її ідейним, державницьким зовнішнім оформленням. Якщо громадянин, оглядаючи навколо себе назви свого населеного пункту, вулиць, площ, різних об'єктів, пам'ятників, може з задоволенням сказати, що усі навколишні символи правильні й не викликають у нього незадоволення, протесту, то у такого громадянина ще більше утверджується усвідомлення приналежності до цієї держави, почуття патріотизму, гордості за свою країну, готовності її захищати.

І навпаки, якщо в країні відбулися значні політичні, соціально-економічні, національно-культурні, зрештою, ідеологічні зміни, а деінде майже вся навколишня атрибутика, символи попередньої імперської держави залишилися, як наприклад, у південно-східних областях України, і цим старим зовнішнім оформленням той чи інший громадянин задоволений і це не викликає у нього протесту, то такий громадянин ніби залишився у заповіднику старих символів, міфічних більшовицьких комуністичних догм попередньої небіжки-імперії. До нової держави України така людина (совок) під зовнішнім тиском старої топоніміки (як й інших факторів), може бути байдужою, а то й нетерпимою, вороже налаштованою проти України, що проявилось у збройному протистоянні у згаданих Донецькій та Луганській областях, де радянська топонімія залишилася майже цілком до наших днів. (Далось визнає оте сумнозвісне: «А кому воно мішає?»).

Старі більшовицько-імперські назви населених пунктів, вулиць, площ, пам'ятники колишнім українофобам, збереження цієї номінації також щодо різних об'єктів: підприємств, навчальних, соціально-культурних закладів у південно-східних областях, а також постійна агресивна регіональна і зовнішня антиукраїнська пропаганда були одним з факторів слабкої їх інтеграції в єдине українське суспільство, появи сепаратизму і прямого виступу проти Української держави з численними жертвами і руйнуваннями.

Рішуче усунення в топонімії західних областей, зокрема в обласних центрах (крім деякої затримки у м. Чернівцях), ознак тоталітаризму сприяло більш успішному утвердженню тут основ української державності, відсутності проявів сепаратизму.

Революція гідності, яка відбулася в Україні, має своїм завданням як захист Вітчизни від зазіхань агресора, так і консолідацію українського суспільства у всіх напрямках, у всіх сферах життя, у т.ч. й остаточне усунення будь-яких ознак тоталітаризму в топонімії нашої країни.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірине: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1256.

² Борисенко М. Топоніміка України 1920 – 1930-х років (історичний аналіз) / М.Борисенко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т політ. та економ. досліджень НАН України. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 8. – С. 21 – 25; Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я.В.Верменич. – К., 2011; Жучкевич В.А. Общая топонимика / В.А.Жучкевич. – Минск, 1980; Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П.Коваль. – К., 2001; Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П.Тронько. – К., 2003; Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю.М.Кругляк. – К., 1978; Лучик В.В. Топоніміка / В.В.Лучик / Е і У. – К., 2013. – Т. 10. – С. 124 – 125; Ономастика. – К., 1966; Питання історичної ономастики України. – К., 1994; Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посіб. / В.С.Прокопчук. – К., 1999; Янко М.Г. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М.Г.Янко. – К., 1975.

³ Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області (конспект лекцій) / Ю.О.Карпенко. – Чернівці, 1964; Його ж. Топонімія східних районів Чернівецької області (конспект лекцій). – Чернівці, 1965; Його ж. Топонімія центральних районів Чернівецької області (конспект лекцій). – Чернівці, 1965; Його ж. Топонімія Буковини. – К., 1973; Никирса М.Д. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ / М.Д.Никирса. – Чернівці, 2008; Її ж. Забудова Чернівців: площі, вулиці, споруди, нові райони, перспективи (1774 – 2008 рр.) // Чернівці: історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці, 2009. – С. 307 – 348; Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії багатокультурного етно-релігійного феномену в центрі Європи / І.Чеховський. – Чернівці, 2004; Його ж. Вулиці, що ведуть до витоків: Таємниці старого міста // Час-2000. – 2000. – 26 травня.

⁴ Енциклопедія історії України (Е і У), у 10 т. – К.: Наук. думка, 2005 – 2013; Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ), у 12 т., вид. 2-е. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1977 – 1985.

⁵ Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, №7, ст. 150; Постанова Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 р. №989 «Про затвердження Порядку громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізич-

них осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» // Кабінет Міністрів України, 2012 р., 24 жовтня, №989, Київ; Положення про найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, мостів, встановлення пам'ятних знаків і меморіальних дошок у м. Чернівцях // Чернівецька міська рада 39 сесія VI скликання. 2013, 29.08. №950; Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад. Сільські та селищні ради, які вступили до асоціації // Урядовий кур'єр. – 2009. – 5 грудня. – №227; Список вулиць, провулків, площ м. Чернівців (станом на 01.12.97 року); Додаток 1 до рішення виконавчого комітету Чернівецької міської ради №195/5 від 23.03.2010 р. «Тарифи на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій» // Чернівці. – 2010. – 31 березня; Експрес-адреса. Чернівці 2007. Телефонно-інформаційний довідник. – Чернівці, 2007.

⁶ Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад. – С. 16 – 17; Е і У. – 2009. – Т. 6. – С. 285; УРЕ, 1977. – Т. 1. С. 255; 1980. – Т. 5. – С. 208, 323, 475, 479, 482; 1981. – Т. 6. – С. 122; 1982. – Т. 8. – С. 240, 301; 1985. – Т. 12. – С. 263, 264.

⁷ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 7; Е і У, 2005. – Т. 2. – С. 449; УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 39, 202, 209, 321, 476.

⁸ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 28 – 29; Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 354; УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 477.

⁹ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 10 – 11; УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 561; Е і У, 2005. – Т. 3. – С. 267.

¹⁰ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 6 – 7; Е і У, 2005. – Т. 2. – С. 414; УРЕ, 1979. – Т. 3. – С. 397; 1980. – Т. 5. – С. 209; 1982. – Т. 8. – С. 289; 1985. – Т. 12. С. 264, 463.

¹¹ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 29; Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 380.

¹² Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 19 – 20; Е і У, 2009. – Т. 6. – С. 651; УРЕ, 1982. – Т. 8. – С. 240.

¹³ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 20 – 21; Е і У, 2010. – Т. 7. – С. 538; УРЕ, 1979. – Т. 4. – С. 355; 1980. – Т. 5. – С. 309, 457, 475; 1985. – Т. 12. – С. 68.

¹⁴ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 1; Е і У, 2008. – Т. 5. – С. 343; УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 517.

¹⁵ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 15 – 16; Е і У, 2007. – Т. 4. – С. 331.

¹⁶ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 7 – 10; Е і У, 2005. – Т. 3. – С. 155.

¹⁷ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 22 – 23; Е і У, 2011. – Т. 8. – С. 369.

¹⁸ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 25 – 26; Е і У, 2012. – Т. 9. – С. 904.

¹⁹ Всеукраїнська асоціація сільських і селищних рад. – С. 2 – 4; Е і У, 2005. – Т. 1. – С. 566.

²⁰ Е і У, 2013. Т. 10. – С. 348 – 349.

²¹ Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 371.

²² Урядовий кур'єр. – 2008. – 1 січня; 2014. – 16 серпня. – С. 7.; Урядовий кур'єр. – 2014. – 16 серпня. – С. 7.

²³ Е і У, 2009. – Т. 6. – С. 333.

²⁴ Никирса М.Д. Забудова Чернівців. – С. 342 – 348.

²⁵ Е і У, 2009. – Т. 6. – С. 334; УРЕ, 1982. – Т. 7. – С. 338; 1979. – Т. 4. – С. 325.

²⁶ Ботушанський В. Щонайменше 100 чернівецьких вулиць потребують нині зміни назв / Василь Ботушанський // Доба. – 2012. – 19 квітня. – С. 6.

²⁷ Никирса М.Д. Забудова Чернівців. – С. 342 – 348.

²⁸ Е і У, 2009. – Т. 6. – С. 335 – 336.

²⁹ Там само. – С. 310.

³⁰ Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 67.

³¹ Е і У, 2012. – Т. 9. – С. 212.

³² Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 214.

³³ Никирса М.Д. Забудова Чернівців. – С. 342 – 348; Список вулиць, провулків, площ м. Чернівців. – С. 3 – 33; Додаток 1 до рішення виконавчого комітету Чернівецької міської ради №195/5 від 23.03.2010 р. – С. 1 – 43; Експрес-адреса Чернівці – 2007. – С. 193 – 194.

³⁴ Героїв Майдану увіковічать у назвах вулиць // Чернівці. – 2014. – 6 березня. – С. 3.

³⁵ Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності. – С. 86.

³⁶ Накладено мораторій на перейменування вулиць // Молодий Буковинець. – 2008. – 5 червня. – С. 2.

³⁷ Положення про найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, мостів... у м. Чернівцях. Перелік вулиць центрального історичного ареалу м. Чернівці, №1 – 211.

³⁸ Список вулиць, провулків, площ м. Чернівців. – С. 3 – 33. Підрахунки автора.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Е і У, 2009. – Т. 6. – С. 335, 336.

⁴¹ Там само. – С. 310.

⁴² Е і У, 2013. – Т. 10. – С. 214.

⁴³ Тарифи на послуги з утримання будинків і споруд... С. 1 – 43; Експрес-адреса Чернівці, 2007. – С. 193 – 194.

⁴⁴ Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939 – 1945 рр. / І.Фостій – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», 2004. – С. 99; Мусієнко І. Депортації членів сімей учасників і пособників ОУН і УПА з території Чернівецької області в 1944 – 1950 рр. / І.Мусієнко // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича. У 2 т. Т. 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги ХХІ, 2005. – С. 434.

⁴⁵ Список вулиць, провулків, площ м. Чернівців. – С. 3 – 33; Тарифи на послуги з утримання. – С. 1 – 43; Експрес-адреса. – С. 193 – 194.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Підрахунки автора.

⁴⁹ Ботушанський В. Вказ. праця.

⁵⁰ Паскар О. Питання перейменування вулиць зараз не на часі // Доба. – 2007. – 19 квітня.

⁵¹ Урядовий кур'єр. – 2014. – 5 травня. – С. 16.

Василь БОТУШАНСКИЙ
(Черновцы)

ТОПОНИМИЯ И ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ

В статье идет речь о насильственных изменениях географических названий населенных пунктов в разных регионах Украины в годы советской власти в честь большевистских деятелей, октябрьского переворота 1917 г., побед в т.н. гражданской войне и «социалистических преобразованиях», о «большевизации» и советизации городских микротопонимов. Подчеркивается необходимость покон-

чить с остатками тоталитаризма в топонимии Украины в наши дни.

Ключевые слова: топонимия, Украина, города, села, поселки, наименование, необходимость перемен.

Vasyl BOTUSHANSKYI
(Chernivtsi)

TOPONYMY AND POLICY IN UKRAINE

The article deals with the violent change of settlements names in different regions of Ukraine during the Soviet era in honor of Bolshevik leaders, the October revolution in 1917, victories in the so-called Civil War and the «socialist transformation», Sovietization and urban microtoponyms. The need for decisive end with remnants of totalitarianism in toponymy of modern Ukraine is emphasized.

Keywords: toponymy, Ukraine, city, village, name of the settlement, need for change.

УДК 94(477)

Михайло ЮРІЙ
(Чернівці)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ

У статті йдеться про об'єктивні чинники європейської інтеграції України, а також дається політико-психологічна характеристика путінського режиму.

Ключові слова: євроінтеграція, цивілізація, ментальність, конфлікт, фундаменталізм, агресія.

Те, що відбувається зараз між Україною і Росією – це, звичайно, цивілізаційний конфлікт, ціннісний конфлікт минулого і майбутнього, конфлікт радянського і нерадянського, європейського і по-стімперського.

У ХХ ст. сформувалася спеціальна наукова дисципліна – цивілізаційна теорія. Вона базується на ідеї про те, що в процесі історичного розвитку на земній кулі формується обмежена кількість особливих, відмінних одна від іншої стратегій людського буття. Кожна з них, домінуючи на певній, досить значній території, виявляється фактором, що визначає весь устрій життя. Це і є локальна цивілізація. Як приклад можна навести західнохристиянську або євроатлантичну, східноєвропейську або православну, ісламську, індійську, латиноамериканську цивілізації.

Цивілізації формуються на певній стадії розвитку людства, коли виникають міста, писемність, виникає держава. Реально світова цивілізація – це цілісність локальних цивілізацій, що взаємодіють між собою. Локальні цивілізації взаємодіють між собою, постійно конкурують одна з іншою за лю-

дей, територію і ресурси, а в підсумку складають ціле культури людства.

Виникає запитання: яким чином самозберігаються цивілізації? Як їм вдається відтворювати себе, протистояти зовнішньому тиску, відповідати на виклик історії?

Відповідь на це питання підводить нас до часто вживаного в останній час поняття «ментальність». Як відомо, під ментальністю трактують стиль, або тип мислення, що визначає всі наші дії. Ментальність всмоктується з молоком матері, видається чимось природним і єдино можливим і не рефlekтується. Ментальність – це не те, що ми думаємо, зокрема, і з приводу самих себе, а те, що задає характер нашого мислення. «Ми не те, що ми думаємо про себе, – ми те, що ми думаємо»¹.

Ментальність забезпечує стійкість системоутворюючих ознак, які в культурології називаються культурним ядром. Тим самим вона забезпечує збереження самототожності цивілізації та оформляє канал еволюції культури. Конкретна цивілізація виникає в той момент, коли складається стійка ментальність. При цьому суспільство, що переживає цивілізаційний синтез, переходить з аморфного в структурований стан, стає стійким до зовнішніх впливів. Цивілізація, що виникла, розвивається, відповідає на виклики історії. В процесі цього розвитку ментальність може переживати значні структурні зрушення, які дозволяють адаптувати суспільство і культуру до умов, що радикально змінилися. Коли ментальність вичерпує можливості подальшого розвитку і втрачає адаптивність, тобто перестає працювати як ефективний механізм, що забезпечує виживання людини в умовах, які змінилися, цивілізація згасає. Її населення і територія можуть бути «розібрані» сусідніми цивілізаціями, або стати полем наступного цивілізаційного синтезу.

Може виникнути питання: а що дає ця теорія в практичному плані? Багато, стосовно до теми нашого обговорення – розуміння того, що цивілізації становлять системні цілісності. Сума ознак – культурне ядро – задається якісними характеристиками цілого. Якщо ставити перед собою завдання вибору характеристик культури (відповідно, і всього того, що витікає з культури – національного характеру, історичної долі), то реальний вибір можливий між стійкими пакетами взаємопов'язаних характеристик. Близька нашому серцю українська працьовитість і душевність – в комплекті з ними йдуть втеча від зовнішнього світу, неповага до закону, величезна енергорозтратність, алкоголізм, калюжі урини в ліфтах, хабарі, розбиті дороги, часто-густо повалені плоти тощо, тощо, тощо. Якщо подивитися, наприклад, на німецьку ментальність, то там діловитість обов'язково поєднується з раціональністю, помірністю, стійким обов'язковим поведінкою, з формальним стилем людських і навіть родинних відносин, недосяжною і незрозумілою для української людини законослухняністю.

Щоби зрозуміти, що Євросоюз – це союз країн, об'єднаних спільною цивілізаційною специфікою, достатньо звернути увагу на те, що він впродовж кількох десятиліть успішно розвивається як об'єднання католицьких і протестантських країн. А ось православна Греція, яка вступила до ЄС у 1982 р., донині перебуває на периферії. Болгарія і Румунія, які увійшли в союз, налаштовані, як видно, прийняти всі європейські цінності. Щодо України, то можна сказати, наступне – вибір нею європейського вектору розвитку є, по суті, стратегічною трансформацією, що становить цивілізаційний вибір. Якщо розглядати український «проект Європа» тільки як сукупність юридичних, дипломатичних, військово-технічних зусиль, то він приречений на малоефективність. Успіх всього інтеграційного проекту може бути досягнутий тільки за умови вирівнювання ментальних установок українських і західноєвропейських. Причому оскільки сенс проекту в інтеграції України в Європу, а не навпаки, це вирівнювання не може означати нічого іншого, як корегування неадаптивних установок культурного ядра, притаманних українській ментальності.

Взагалі в такій постановці питання немає нічого надприродного. Як уже зазначалося, ментальність здатна до суттєвих адаптаційних зрушень. Тільки інерційність мислення змушує фіксувати у суспільній свідомості нині існуючі ментальні установки як останні.

Історія, наприклад, знає приклади їх успішної трансформації. Достатньо згадати Туреччину, яка здійснила в 20-х роках минулого століття глибокі зміни, пов'язані з діяльністю Кемалю Ататюрка, якому вдалося зруйнувати традицію, що зайшла в глухий кут, і вибудувати національну державу замість Османської імперії, яка століттями протистояла Європі – нову, секулярну Туреччину, орієнтовану на європейські цінності. Успіх цих реформ був би неможливий без коригування ментальних установок. Причому таке корегування не зруйнувало турецьке суспільство, не обернулося втратою ідентичності. Але забезпечило вражаючу динаміку. Сам факт теперішніх переговорів про вступ Туреччини до Євросоюзу свідчить про те, що сучасна Туреччина набагато ближче до Європи, ніж до фундаменталістських мусульманських режимів.

З іншого боку, можна навести приклади переналаштування ментальних установок, які відбуваються «природним» шляхом у процесі еволюції. Так, середньовічне європейське суспільство мало багато рис, подібних до української традиції. Однак, пройшовши епохи Реформації і Контрреформації, Просвітництва і великих буржуазних революцій, Європа попрощалася зі спадковістю Середньовіччя. При цьому суттєво змінилися ментальні установки. На місце системи привілеїв традиційного станового суспільства приходять рівність усіх громадян перед законом. Утверджується повага до приватної власності, до людської особис-

тості, етика особистісного успіху. Ці та інші зрушення в системі базових установок дозволили створити сучасне динамічне суспільство, забезпечити ті стандарти, прагнення до яких Україна оголошує сьогодні своєю метою. Підкреслимо, що ці структурні зрушення, принісши з собою глибокі зміни, не зруйнували західноєвропейську цивілізацію, зберегли її самототожність. Однак цей «природний» процес зайняв у Європі кілька століть.

Цих століть у сьогоднішньої України немає. Тому успіх реалізації «європейського проекту» повністю залежить від можливості проведення в теперішній Україні продуманого, цілеспрямованого корегування тих цінностей, установок, стереотипів мислення, які блокують перспективи прискореної модернізації українського суспільства.

Подивимось, які «вихідні позиції», що визначають для України можливості вирішення позначеного нами питання. Перш за все необхідно торкнутися питання про те, що спільного між українцями і європейцями і вкажемо на деякі моменти, які неупереджений науковий аналіз даної проблеми в обов'язковому порядку повинен враховувати.

Першочергово населення України століттями включало в себе значну кількість представників європейських народів – болгар, угорців, греків, італійців, німців, поляків. Окремі регіони України шістьсот років входили до складу Речі Посполитої та Австро-Угорщини. В містах України (Львів, Київ, Чернівці та багато інших) з XIV ст. поширюється так зване «магдебурзьке право» – модель міського самоуправління, що склалася у середньовічній Європі. Це задавало корпоративний характер українського суспільства, в межах якого життя людини, умови професійної діяльності, її права і законні інтереси забезпечувалися корпорацією. З XV ст. в Україні існував такий класичний інститут феодального європейського міста, як цехи, які нічим не відрізнялися від цехів на Заході.

Вся історія України поза Московією і Росією – це історія входження у західноєвропейський суперетнос, нехай навіть через часткову колонізацію і окатоличення. Досить часто не береться до уваги та обставина, що з другої половини XVI ст. на території України працювали єзуїти, і це було досить серйозне й ґрунтовне дослідження. Орден єзуїтів володів кадрами і засобами, мав у країні свої монастирі і школи. Місцеві жителі, що зверталися в єзуїтські колегії, безкоштовно отримували чудову європейську освіту і також виховання в дусі воєнного католицизму. Крім того, єзуїти видавали книги, влаштовували публічні диспути, виступали з чудовими проповідями, тобто працювали на перспективу².

На Заході України політика трансформації культури і самосвідомості в стратегічному плані завершилася успіхом – поширення греко- і римокатолицизму фіксувало європеїзацію ментальності західноукраїнського суспільства. В центрі краї-

ни (Правобережна і Лівобережна Україна) подібна корекція не була завершена. Однак вже Богдан Хмельницький, вимушений боротися з польською Коронаю, думав і діяв як польський пан, відстоюючи свої законні права. Щодо таких сутностей, як влада і закон, – а це моменти, що системоутворюють і визначають характеристики цивілізаційної свідомості, – між Б. Хмельницьким і до прикладу – сучасним йому московським боярином пролягла прірва. Пригадаємо хоча б відомий інцидент, що стався між Б. Хмельницьким і В. Бутурліним з приводу присяги під час підписання Переяславської угоди. В цьому відношенні суб'єктивне протистояння українців Польщі (на рівні упереджень, що збереглися до сьогодні) нічого не змінює. Наприклад, «московити» довгий час воювали з ордою, але на архетипічному рівні повністю перейняли ординську агресивну політичну культуру (що і нині визначає ці самі риси російської політики – війна у Придністров'ї, Грузії, Україні)³.

Сьогодні більше четвертої частини населення України – греко- і римо-католики. І як констатація – Західна і Центральна Україна – це глибоко провінціалізована Європа. Цивілізаційний синтез (тобто формування стійкої культури) відбувався тут у XIV – XVII ст., коли ці території входили у Європу. Стосовно Росії, то цивілізаційний синтез відбувався у ній в той самий час, що і в західних і центральних областях України, але в якісно інших геополітичних умовах, які диктували інші характеристики культури, що призвело до кардинальних відмінностей⁴.

Щодо Слобідської України і сучасного Донбасу, то це тема особливої розмови. Стійка слов'янська колонізація у Слобідській Україні відбувалася досить пізно, досвіду життя в межах європейських держав наші співвітчизники не мали, а після Переяславської угоди ця територія піддалася найбільшому зросійщенню. Як приклад, слова Г. Сковороди: «Малоросія мені мати, а Україна – тітка». З приводу Донбасу, то як відомо – там значний відсоток етнічних росіян. Отже, тут склалася особлива мозаїка факторів, що сформувала свою культурну і психологічну особливість, відмінну від ментальної особливості Західної і Центральної України.

Загалом, виходячи з сьогоднішніх подій в Україні, ми маємо справу з цивілізаційним протистоянням. Незважаючи на те, що Україна входить у східноєвропейську православну цивілізацію, вона водночас є регіональною цивілізацією, орієнтованою, виходячи з своєї ментальності, на західноєвропейську цивілізацію. Візантійську спадщину часто помилково називають «татарською» або «євразійською», хоча доля істини тут є. Кордон Європейського і Російського цивілізаційних ареалів проходить умовно на Сході України. Як завжди, межа культур працює як дзеркало, відбиваючи всі процеси перевернутими. На захід від цього «дзерка-

ла» – в Україні – відбулася руйнація деспотичної візантійської традиції і почалося будівництво нормальної європейської національної демократичної держави. В цьому розумінні Лютнева (але почалося 23 листопада 2013 р.) Українська революція гідності – одна з останніх в третій демократичній хвилі, про яку писав у 1989 р. Френсіс Фукуяма і яка почалася з демократичної революції на Філіппінах у 1987 р. – проти режиму Ф. Маркоса. Складовою частиною цієї хвилі стала й Арабська весна 2011 р., і російські протести 2011-2012 рр. Чимось Українська революція нагадує початок Великої французької революції і Угорську революцію 1956 року. Зовні це досить комічно. В 1792 р. і наступних роках французи не розуміли, як німці, італійці і росіяни можуть боротися за своїх деспотів-монархів, священників, графів і баронів. А ті не розуміли, як можна піднімати руку на богодану монархію, церкву, вікову аристократію. Так і зараз, коли національно-демократична революція, написавши на знаменах гасла Болотної – парламентська республіка і люстрація – подається як фашистський заколот⁵.

Західна частина жителів Донбасу не сприймає ідеї Антикорупційної революції гідності, оскільки там сильні моменти утриманства – приєднатися (нехай і другорядними) до імперії В. Путіна і користуватися часткою тюменського газу. Це той самий описаний Е. Геллнером варіант «племінного» розуміння свободи, коли свободою вважається не право вибору влади, а право мати як владу винятково одноплемінців.

Щодо Росії, то вона переживає перехід від імперського типу суспільства і держави до інших. Тут роздоріжжя. Можна стати нацією цивілізацією (надетнічною громадянською нацією), як США, Канада, Бразилія тощо. Можна розділитися на кілька національних держав європейського типу. Перший сценарій і російська держава, і еліти (політична і культурна) провалили. Але бажаючи зберегти федерацію-імперію, вибрали варіант російської великодержавності. Для цього знадобилися анексія Криму і холодна війна з Заходом.

Європейською імперією Росія перестає бути після втрати України. Українська «єврореволюція» позбавила Росію надій на втягування України в утворення імперського типу. Це означає і прощання Росії з Європою. Нинішня політика Росії до смішного копіює її дії в кінці XVIII ст., коли імперія вторглася в Польщу – для захисту прав шляхти від централізації. Вторглася в Швецію – для захисту претензій баронів, невдоволених посиленням влади короля. Пародійно нагадує і привід для Кримської війни 1853-1855 рр., коли Росія спочатку запропонувала Західній Європі поділ Османської імперії, а потім почала вимагати у турків передачі покровительств над усіма їх християнськими підданими.

Путінський режим об'єктивно йде до свого фіналу, тому що тримається тільки на вірі у доброго

царя. Осідлавши націоналізм, В. Путін ніби пружиною відкинув маятник згасання своєї популярності. Але потім настане невідворотне і ще більш швидке розчарування (як у монархії – після національної ейфорії 1914 – 1915 рр. у Росії, як до радянської влади – після культу М. Горбачова в 1985-1988 рр.).

Коли говорять, що В. Путін психічно хвора людина і що вся російська політика насичена психопатією, то це також правда. Однак проблема в тому, що ця хвороба не піддається клінічному аналізу з анамнеза однієї людини. Вона як ракова пухлина вразила весь російський державний організм і на відміну від побутової шизофренії це державне безумство спирається на певну і достатньо жорстку логіку.⁶

Для того, щоб зрозуміти цю логіку, необхідно системно виявити основні параметри незворотного зрушення в російській суспільній свідомості, які мають такий вигляд:

1. Нинішній режим Росії – це типовий фундаменталістський проект. Ті, хто стверджує, що у В. Путіна немає ніякої ідеології і що його метою є лише отримання грошей в геометричній прогресії, що його політична система становить різновид клептократії, яка відрізняється від моделі В. Януковича лише масштабами, мислять категоріями вчорашнього дня. Готовність В. Путіна і його громадян піти на матеріальні обмеження заради фінальної битви з силами світового зла, говорить про те, що ідея самоцінності накопичення перестала бути домінуючою в російському суспільному просторі і в російських ЗМІ. В цьому запереченні ліберальної цінності матеріального добробуту і демократії як ідеального політичного аналога цієї цінності і проявляється перша прикмета російського фундаменталістського проекту.

2. Другою прикметою виступає послідовне «антизахідництво», яке було завжди фішкою «русской идеи» впродовж майже двох століть, але яке ніколи не було державною ідеологією. Тепер – це ідеологія державна.

3. Як будь-яка «консервативна революція», її сучасний російський варіант – це ідеалізоване Середньовіччя, причому ця характеристика становить не метафору, а реальні характеристики соціального устрою, ідеологій і технологій режиму. Наприклад, цивілізаційне протистояння Заходу перетворюється в різновид «релігійної війни», де істинна релігія православ'я вступає у двобій із західними християнами-єретиками. (Релігійні конотації військового й інформаційного протистояння з Україною добре проглядаються на прикладі використання слова «уніати», що є релігійним аналогом «бандерівцям» як ворогам православ'я і «Русского Мира»). В цьому проявляється російський месіанізм, і сам В. Путін приєднується до нього у своєму баченні відновлення Імперії. Фундаменталістський характер цього проекту полягає в тому, що

він позбавлений будь-яких раціональних складових. Його не можна трактувати як раціональний «захист інтересів», і тому, за великим рахунком, він має не стільки геополітичний, скільки містичний характер. Сама ідея Імперії як «Третього Риму» також прийшла з середньовічної архаїки. Вона подібна до ідеї «Небесного Града» Бл. Августина, що дає можливість кремлівським ідеологам вбачати її риси в Російській імперії, в СРСР і в Новій «віртуальній Імперії» майбутнього. І в контексті цих візіонерських мрій Київ також виступає не стільки як столиця незалежної сусідньої держави, скільки як інкарнація Риму або Єрусалиму, як «мати городів руських», без повернення якого створення Імперії неможливе. Тому вторгнення росіян треба трактувати не просто як військову операцію, а як хрестовий похід проти невірних. І це наводить на думку, що метою В. Путіна є саме Київ як знаковий і символічний Центр його конструкції.

4. Третьою характеристикою фундаменталістського проекту є міліарна ідеологія як логічне продовження есхатологічної міфології «останньої битви». Перемога ідеології даного типу в російській суспільній свідомості, його прогресуюча радикалізація свідчать про те, що фундаменталістське зрушення відбулося і за вказаною характерологічною ознакою. Наприклад, О. Дугін коментує вторгнення російських військ в Україну як початок завоювання Росією не тільки простору колишнього СРСР, а всієї Європи і встановлення нової Імперії візантійського зразка. Всі ці прояви мілітарного радикалізму свідчать про перегляд звичних взаємовідносин між війною і політикою. Війна більше не потребує раціонально сформульованої війни, вона пертворюється на самоціль.

5. В. Путін є психічно хворою людиною не більше, ніж будь-який інший диктатор. (У будь-якому разі керівники типу Кім Чен Ина характеризуються набагато більшою мірою особистої психопатології, ніж російський президент). В нинішній ситуації він виступає швидше як ретранслятор суспільного запиту і виконавцем проекту, який психопатологічний. Він орієнтується на інстинкт натовпу, який вимагає «прямих дій» і заряджений шовіністичним психозом. Загнати цих фурій назад уже майже неможливо. Для носіїв такого психозу гасло А. Гітлера «Гармати замість масла!» є зрозумілим і прийнятним. Для цих людей марші, хода і переможні відомості з фронтів бойових дій важливіше матеріального статку. Їх не лякає можливість перетворитися за рівнем життя на Північну Корею і навіть перспектива ядерного Апокаліпсису.

6. Зазначене зрушення на війну має характер невідворотності з багатьох напрямків. Світ у цілому. Сама Росія, її відносини з Україною і з цим світом уже не можуть повернутися у вихідну точку. По-перше, неможливо експансіоністський проект зупинити і знову повернутися в русло міжнародного права, визнання державного суверенітету,

поваги до територіальної цілісності тощо. Тобто перейти до ліберально-демократичних норм і відмовитися від фундаменталістської ідеології. По-друге, видається неможливим заспокоїти «розбурхане море» масової істерії і психозу всередині країни і сказати, що після загарблення Криму ми повертаємося на вихідні позиції. По-третє, неможливо повернутися до нормальних відносин з Заходом і після того, як провідні західні лідери порівняли В. Путіна з А. Гітлером і налагодити з ними нормальні відносини. На В. Путіні як на адекватному політикові поставлений великий жирний хрест раз і назавжди. Так само неможливо уявити собі повернення нормальних відносин з Україною, риторики «братської любові» і «стратегічного партнерства». Після того, як північний сусід України показав свій звіриний оскал, єдиною формулою відносин України з Росією можуть бути лермонтовські рядки «Прощай, немыта Россия, страна рабів, страна панів».

Всі перераховані свідчення «точки неповернення» і змусять В. Путіна авантюрно «грати на загострення».

7. Що чекає на Росію на виході цієї авантюри? Не треба бути інформованим експертом, щоби передбачити відносно швидкий фінал всього цього проекту і особисто В. Путіна. Російська економіка досить слабка, щоби працювати винятково «на війну» і забезпечувати перманентну військову агресію. Але при цьому В. Путін не залишив собі вибору, крім нарощування завойовницької стратегії, кінцево перейшовши Рубікон. Історія свідчить про невідворотну загибель режимів, що стали на цей шлях.

8. І останнє. Путінська агресія – це початок «кінцевого вирішення» російського питання або, точніше, вирішення метафізичної загадки під іменем «Росія». Ця агресія не просто дає відповідь, а закриває саме питання, тому що вона показує, що ніякої загадки в російському феномені немає і ніколи не було. Це Сфінкс без загадки, місце якої займає порожнеча. І єдиним уроком, який Росія змогла піднести людству, є нагадування про негарантованість його існування, про те, що навіть у XXI столітті можливе падіння у прірву варварства, яке здатне поставити під питання саме його виживання.

Росія як історичний проект виявилася мильною бульбашкою, «невдалою твариною», еволюційним історичним глухим кутом, вихід з якого можливий лише на шляхах деструкції. Іншими словами, Росія – це «чорна діра» цивілізації, певне метафоричне облаштування тотальної анігіляції⁶. І після засвоєння цього уроку так звана «русская идея» помирає без усякого шансу на відродження.

¹ Казарін П. В Україні народжується друга національна ідентичність // http://news.eizvestia.com.news_politics/full/263-v-ukraine-rozhdaetsya-vtoraya-nacio.

² Музыкантский А., Яковенко И. Украина: интеграция в Европу как цивилизационный проект // http://www.ng.ru/ideas/2005-03-18/10i_ukraina.html.

³ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К.: «Кондор», 2003. – С. 538-539.

⁴ Иклов Е. Россия и Украина перед зеркалом своей границы // <http://e-v-ikhlov.livejournal.com/57895.html>.

⁵ Геллер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Путь: международный философский журнал. – 1992. – №1. – С. 47.

⁶ Ворон З. Россия как «черная дыра» в мировой цивилизации // <http://voronzinua/note/24-3-14-18093>.

Михаил ЮРИЙ
(Черновцы)

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ВЫБОР УКРАИНЫ

В статье идет речь об объективных предпосылках европейской интеграции Украины, а также дается политико-психологическая характеристика путинского режима.

Ключові слова: евроинтеграция, цивилизация, ментальность, конфликт, фундаментализм, агрессия.

Mykhailo YURIY
(Chernivtsi)

CIVILIZATIONAL CHOICE OF UKRAINE

Objective factors of the European integration of Ukraine are considered in the article. Political and psychological characteristics of Putin's regime are appraised there.

Key words: Eurointegration, civilization, mentality, conflict, fundamentalism, aggression.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 94 (477.85) «1340/1538»

Олексій БАЛУХ
(Чернівці)

БУКОВИНА У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 40-Х РОКАХ XIV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XVI ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ (II)¹

У статті зроблено комплексний аналіз монографічної та іншої наукової літератури з воєнно-політичної історії Північної Буковини у складі Молдавської держави і молдавсько-польських відносин щодо буковинських земель.

Ключові слова: Північна Буковина, Молдавська держава, воєнно-політичні відносини, Польща, Австрія.

Актуальність теми. Початки і розвиток Молдавської держави, взаємовідносини її з сусідніми країнами у контексті історії Північної Буковини у середині XIV – першій третині XVI ст. стали в тій чи іншій мірі об'єктом спеціальних наукових досліджень лише у другій половині XIX ст., хоча окремі розвідки проводилися вже у працях істориків другої половини XVIII – початку XIX ст. Однак українсько-молдавські відносини означеного періоду ще маловивчені. Крім статей або окремих розділів колективних монографій загального характеру з історії України, Молдавії, Румунії, Польщі, спеціальної праці, яка в комплексі охоплювала б усі аспекти цієї проблеми, практично немає. Розкрити і показати ці відносини на достовірних джерелах – завдання істориків. Їхнє вивчення представляє передусім значний науковий інтерес і має також певну суспільну вагу. Все це разом актуалізує окреслену проблематику і спонукало автора взятися за дослідження цієї теми. При розгляді проблеми використовувався хронологічний і частково проблемний принципи.

Мета розвідки полягає у комплексному аналізі наукової і монографічної та іншої літератури щодо воєнно-політичного становища буковинських земель у період з 40-х рр. XIV – до першої третини XVI ст.

Реалізація мети дослідження зумовлює розв'язання таких **завдань**:

1. Охарактеризувати стан наукової розробки проблеми румунськими і молдавськими дослідниками у другій половині XX ст.

2. Висвітлити внесок радянських науковців у вивчення деяких питань польсько-молдавських військово-політичних відносин у контексті історії Буковини у другій половині XX ст.

3. Проаналізувати вивчення відносин між Польським королівством та Молдавською державою, а разом з нею і її північними волостями українськими дослідниками наприкінці XX – на початку XXI ст.

Різні аспекти означеної проблеми продовжували вивчати і висвітлювати історики Румунії, зокрема П.П.Панаїтеску², Д.К.Джуреску³ та інші. На монографічному рівні військово-політичні взаємини між Польщею і Молдавією у XIV – XVI ст. всебічно дослідив В.Чобану⁴. Автор розглянув і узагальнив досягнення румунської історіографії із зазначеної проблеми. У дослідженні детально простежено виникнення й еволюцію польсько-молдавських взаємовідносин на тлі міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі середини і другої половини XIV ст. В.Чобану приділив чимало уваги практиці дипломатичних контактів між двома державами, змісту і ступеню васальної залежності Молдавської держави від сюзерена – польського короля, впливу територіальних проблем, пов'язаних з Шипинською землею і Покуттям, на рівні їхньої співпраці тощо. Історик проаналізував причини ускладнення міжнародного становища Молдавії у період 30 – 50-х років XV ст., коли державу охопила внутрішньополітична боротьба і посилювалося втручання зовнішніх сил, передусім Польщі та Угорщини, а також наростання османської небезпеки, яка ставала дедалі вагомішим чинником, з яким повинні були рахуватися молдавські і польські політики. Написана на значному джерельному та історіографічному матеріалі, книга В.Чобану й досі залишається одним із найбільших і найвагоміших досліджень молдавсько-польських відносин у румунській історичній науці.

До вивчення спірних питань ранньої історії Молдавського воєводства зверталися такі румунські науковці, як В.Спіней⁵, який поклав в основу дослідження головним чином археологічні матеріали, та Ш.С.Горовей⁶, котрий спробував по-новому інтерпретувати повідомлення писемних джерел. Останній з названих істориків, розглядаючи особливості утворення й утвердження державності в Молдавії, відвів багато місця зовнішньополітичним умовам та обставинам, які справляли вплив на цей процес, а також раннім контактам Молдавії з Польщею і Великим князівством Литовським. Ш.С.Горовей встановив, що, наприклад, молдавани активно підтримували військово-політичні акції, спрямовані проти татарських орд на Поділлі та півдні Молдавської землі, які здійснювали литовський князь Ольгерд і поділь-

ські князі Коріятовичі, починаючи від битви на Синіх Водах у 1362 р.⁷ Це диктувалося, на думку дослідника, тим, що у перші десятиліття свого існування Молдавське воєводство не мало достатніх сил для проведення власної незалежної політики, а також зазнавало постійного тиску з боку Угорщини. За таких умов молода держава намагалася компенсувати свою слабкість через контакти з Литвою й особливо Польщею, визнавши її сюзеренітет у 1387 р. Дискусійним у книзі Ш.С.Горюєва є датування правлінь перших воєвод, зокрема, діяльність Драгоша віднесено до 1347 – 1363 рр., Богдана I – до 1363 – 1367 рр., Лацка – до 1367 – 1375 рр., Петру I – до 1375 – 1391 рр.⁸

У другій половині XX ст. до вивчення різних аспектів історії середньовічної Молдавської держави зверталися дослідники, які працювали в установах АН Молдавської РСР. Зовнішньополітичні проблеми історії Молдавії перебували в центрі уваги П.Ф.Параски, який написав низку праць з цієї проблематики.⁹ Особливий інтерес становить його стаття про польсько-молдавські відносини кінця XIV – першої третини XV ст., в якій автор детально розглянув двосторонні угоди, пов'язані з борговими зобов'язаннями польського короля Владислава II щодо молдавських воєвод.¹⁰ П.Ф.Параска аргументовано пояснив особливості надання господарем грошової позики королю в 1388 р. й деякі обставини пролонгації боргу в першій третині XV ст., що призвело, зрештою, до ускладнення двосторонніх відносин, виникнення конфліктів і взаємних територіальних претензій. Напрацювання цього дослідника у галузі зовнішньої політики Молдавської держави щодо Польщі лягли в основу відповідних розділів у колективних працях, підготовлених істориками Молдавії протягом 80-х років XX ст.¹¹

Ряд молдавських дослідників розглядали питання виникнення і розвитку міст як центрів ремесла і торгівлі¹², особливості демографічних процесів¹³, функціонування торговельних шляхів¹⁴, грошового обігу на території Молдавії¹⁵ тощо. Матеріали, проаналізовані у цих працях, дозволяють глибше висвітлити різні аспекти відносин між Польщею і Молдавією в галузі торгівлі.

В останні десятиліття з-під пера молдавського історика Л.Л. Полевого вийшло декілька монографій узагальнюючого характеру, в яких глибоко вивчено передумови, історичні обставини та особливості появи і розвитку державності на території Молдавії¹⁶. Вчений приділив увагу формуванню молдавських кордонів, у зв'язку з чим стисло розглянув проблему Шипинської землі, відносини з Подільським князівством Коріятовичів та складні початки стосунків з Польським королівством.

Деякі питання взаємовідносин Польщі та Молдавії у політичній сфері знайшли відображення у колективних працях з історії міжнародних відносин країн Центральної, Східної й Південно-Схід-

ної Європи у XV – XVI ст.¹⁷ та історії Румунії¹⁸, підготовлених науковцями Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР.

Певна інформація з означеної проблеми міститься у працях науковців Молдавії: М.О. Мохова¹⁹, який тією чи іншою мірою висвітлював й історію Буковини; Г.В. Гонци²⁰, котрий досить детально описує військово-політичне становище у Молдавії, де є також згадки про Північну Буковину. Варто відзначити праці Л.Є. Семьонові²¹, в яких йдеться про міжнародне становище Молдавії, а разом і з нею Буковини як її складової та прикордонної області. Без сумніву, роботи вищезазначених авторів є значним внеском у вивчення не тільки історії Молдавії, але й історії Буковини у досліджуваній період, проте вони носять відбиток панування радянської ідеології, як і праці деяких російських авторів²². Історія Молдавії і зараз є предметом вивчення сучасних молдавських дослідників, таких як: В.Статі²³, М.Д.Руссєв²⁴, які у своїх роботах на підставі чисельних джерел висвітлюють маловідомі факти з минулого Молдавського князівства.

Українські медієвісти теж зробили певний внесок у вивчення окремих питань польсько-молдавських відносин у контексті історії Буковини доби пізнього Середньовіччя, хоча слід зазначити, що жоден з них не досліджував цю проблематику спеціально. Зокрема, ще у 50-х роках XX ст. такі діаспорні автори, як А.І. Жуковський²⁵ і І.М. Новосівський²⁶ розглядали взаємини Польщі та Молдавії у зв'язку з історією Шипинської землі і Буковини. На думку першого з них, ця земля належала спочатку до Галицького князівства, але поступово втрачала з ним зв'язки, «стаючи автономною одиницею, залежною від татарського хана». Після занепаду української державності вона «короткотривало була незалежною (1340 – 1349 рр.), щоб від 1349 р. визнати верховність Польщі». Наприкінці XIV ст. частина її потрапила під владу Молдавського воєводства, а 1499 р. вона «повністю відійшла до Молдавії і перестала існувати як окрема одиниця»²⁷. Згідно з І.М. Новосівським, який, розписуючи міжнародні договори, в яких було згадано про історичну область України – Буковину, вважав, що після 1342 р. Покуття і Буковина чи її частина опинилися «у фактичному володінні Польщі». 1387 р. Владислав II знову захопив «Галичину, разом із частиною Буковини, щонайменше так звану Шипинецьку (Шипинську) землю»²⁸. Трохи далі цей автор зазначав, що у 1433 р. польський король підтвердив за молдавським воєводою «володіння над Шипинецькою Землею (...)», «однак протягом 1437 – 1499 рр. вона перебувала під верховністю Польщі»²⁹. Отже, згадані історики висловили суперечливі погляди на проблему, мабуть, через те, що в основу своїх тверджень клали власні припущення і здогади, а не свідчення джерел.

Проблемі Шипинської землі приділив певну увагу відомий археолог та історик Б.О. Тимошук³⁰. Він вважав, що із середини XIV ст. Шипинською землею назвали ту частину Галицької Русі, яка потрапила під владу молдавських бояр. «Ця українська територія в складі Молдавського князівства мала автономію, яка поступово втрачалася, а на керівні посади утвердилися молдавські бояри. До середини XV ст. Шипинська земля повністю припиняє своє існування і її назва зникає з писемних джерел»³¹. Цей погляд Б.О. Тимошука знайшов відображення також у колективних монографіях з історії північної частини Буковини³².

Молдавський період історії Буковини досліджував і Ф.П. Шевченко³³, однак висвітлював події досить тенденційно, виходячи з реалій свого часу. Перу С.І. Комарницького належить праця з історії Хотина та Хотинської фортеці³⁴, в якій автор по-своєму трактує деякі події, не підкріплені жодними джерелами.

Вивчав історію Буковини на основі літописів і П.В. Михайлина³⁵, який довів опис досліджуваних подій до 1648 р. У ній буковинський історик також подає біографію авторів цих літописів. У іншій праці П.В. Михайлини³⁶ на основі слов'яно-молдавських літописів XV – XVI ст. висвітлюються події, що тісно пов'язані з історією Північної Буковини.

Значну увагу виступу 1490 – 1492 рр. під проводом Мухи приділив В.В. Грабовецький³⁷. Вважаючи, що це було селянське повстання, автор досить переконливо довів, що ініціатором цієї акції був Стефан III Великий, а більша частина селянського війська формувалася у лісах Галичини і Буковини.

У 2003 р. було перевидано у перекладі українською мовою працю Е.Фішера «Козмин»³⁸, в якій автор детально описав основні військові дії, співвідношення сил, а також бої, які відбувалися на території Буковини у 1497 р. між військом короля Польщі Яна Ольбрахта та армією молдавського воєводи Стефана III Великого; бій у Козьминському лісі та поразку поляків у цій війні. Видання супроводжується післямовою буковинських науковців А.В. Федорука та М.К. Чучка³⁹. Нещодавно перевидано українською мовою і книгу «Буковина. Загальне краєзнавство», що вийшла у світ ще у 1899 року у Чернівцях. Для даного дослідження важливою є саме IX частина праці⁴⁰.

До вивчення цієї ж проблематики звертався й О.М. Масан⁴¹, який разом з іншими науковцями – Б.М. Боднаруком⁴², В.Л. Карпом⁴³, А.В. Федоруком⁴⁴, І.П. Возним⁴⁵, С.В. Пивоваровим⁴⁶, М.К. Чучком⁴⁷ та іншими досліджував міжнародні аспекти становища Шипинської землі, в контексті польсько-молдавських відносин, зокрема і на прикордонні, а також зобов'язання Молдавської держави щодо надання збройної допомоги Польщі⁴⁸. Результати цих досліджень частково відобразилися

у колективних працях з історії Буковини⁴⁹ та Хотинщини⁵⁰. Чимало уваги О.М. Масан приділив історії Хотина і Хотинської фортеці⁵¹, вивченню історії Чернівців та походженню їхньої назви⁵². Дослідник спрямовував свою увагу і на хід польсько-молдавської війни 1497 – 1499 рр., військові дії між воюючими сторонами на буковинських землях⁵³, а також на історію середньовічного Цецина⁵⁴.

У 2005 р. буковинська історіографія поповнилася колективною монографією «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини XX ст.)»⁵⁵, яка вийшла за загальною редакцією В.М. Ботушанського. У монографії висвітлюється місце Буковини як однієї з історичних областей України у міжнародних відносинах європейських країн в часи перебування її в складі різних країн, зокрема Галицько-Волинської держави, Молдавії та ін. Йдеться про конфлікти, війни, міждержавні угоди, що так чи інакше пов'язані з Буковиною. Зокрема, чимало сторінок в ній присвячено історії Буковини молдавського періоду, що дозволяє по-новому поглянути на історію буковинського краю.

Крім того, останніми роками чернівецькі дослідники, зокрема О.Д. Огуй, багато зробили в галузі вивчення нумізматичних пам'яток і грошового обігу на Буковині і в Молдавській державі періоду пізнього Середньовіччя⁵⁶. Ці матеріали значно доповнюють джерельну базу дослідження торгово-економічних відносин Польщі та Молдавії.

Окремі цікаві факти, що стосуються відносин між Молдавією та сусідніми українськими землями або Польщею, наводяться у працях Л.В. Войтовича⁵⁷, В.В. Грабовецького⁵⁸, Н.М. Яковенко⁵⁹, Л.О. Зашкільняка⁶⁰ тощо.

Висновок. Різні аспекти історії північних волостей Молдавської держави другої половини XIV – першої третини XVI ст., заселених переважно українцями, вивчалися і продовжують вивчатися істориками ряду країн, у тому числі й України. І все ж у вітчизняній історіографії досі немає праць, які б містили цілісне вивчення означеної проблеми, що має безпосереднє відношення до минулого таких українських історичних країв, як Буковина, Покуття, Поділля, а також наших безпосередніх сусідів – Молдавії, Румунії та Польщі.

¹ Початок див.: Питання історії України. – 2013. – Т. 16. – С. 102 – 106.

² Panaitescu P.P. Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea / P. Panaitescu // Studii: Revista de istoria. – București, 1956. – A.9. – № 4. – P. 91–108.

³ Джуреску Д.К. Картины из истории румынского народа / Д. Джуреску. – Бухарест: Спорт-туризм, 1982. – 109 с.

⁴ Ciobanu V. Țările române și Polonia. Secolele XIV – XVI / Veniamin Ciobanu. – București: Editura Academiei RSR, 1985. – 224 p.; Ciobanu V. Aspărațor al moștenirii lui Ștefan

cel Mare / Veniamin Ciobanu // Petru Rareș / red. coord. L.Șimanschi. – București: Editura Academiei RSR, 1978. – P. 109–135.

⁵ Spinei V. Moldova in secolele XI-XIV / Victor Spinei. – Chișinău: Universitas, 1994. – 495 p.

⁶ Gorovei Ș.S. Intemeierea Moldovei: Probleme controversate / Ș.Gorovei. – Iași: Editura Universității A.L. Cuza, 1997. – 332 p.

⁷ Там само. – С. 144–145.

⁸ Там само. – С. 141–150.

⁹ Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П.Параска. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.; Параска П.Ф. Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства / П.Параска // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972. – Вып. 1. – С. 175–190; Параска П.Ф. Из истории ранних молдавско-русских связей (80-е гг. XIV вв.) / П.Параска // Известия Академии наук Молдавской ССР: Серия общественных наук. – Кишинев, 1979. – № 2. – С. 43–50; Параска П.Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П.Параска // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С. 33–51; Параска П.Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XVI в. / П.Параска // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 62–87.

¹⁰ Параска П.Ф. К вопросу о молдавско-польских отношениях конца XIV – первой трети XV в. (О займе 1388 г.) / П.Параска // Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук. – 1981. – №3. – С. 21–31.

¹¹ История Молдавской ССР: В 6-ти т.: [Гл. ред.: И. Царанов, Д.М. Драгнев, В.И. Жуков и др.]. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1987. – Т.1. – 416 с.; История Молдавской ССР. С древнейших времен до 1917 г. В 2-х т. / [ред. кол.: Л.В. Черепнин (отв. ред.) и др.]. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1965. – Т.1. – 325 с.; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Западной Европы в XV – XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Наука, 1984. – 302 с.

¹² Білецька О.В. Поділля у другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичні та соціально-економічні аспекти: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О.В. Білецька. – Одеса, 2004. – 20 с.

¹³ Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв. / Л.Полевой. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 204 с.

¹⁴ Мохов Н.А. Молдавский торговый путь в XIV – XV вв. / Н.Мохов // Польша и Русь: Черты общности и обособления в историческом развитии Руси и Польши в XII – XIV вв. – М., 1974. – С. 298–307.

¹⁵ Нудельман А.А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI в. / А.Нудельман // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С.94–124.

¹⁶ Полевой Л.Л. Раннефеодальная Молдавия / Л.Полевой. – Кишинев: Штиинца, 1985. – 222 с.; Полевой Л.Л. «... И с того времени началась Земля Молдавская» / Л.Полевой. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 96 с.

¹⁷ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Западной Европы в XV – XVI вв.: Глав-

ные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Наука, 1984. – 302 с.

¹⁸ Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 542 с.

¹⁹ Мохов Н.А. Восстание украинских и молдавских крестьян под руководством Мухи в 1490 – 1491 гг. / Н.Мохов // Известия Молдавского филиала АН СССР. – 1958. – №3 – 4. – С. 33–51; Мохов Н.А. Дружба ковалась веками (Молдавско-русско-украинские связи с древнейших времен до начала XIX в.) / Н.Мохов. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 280 с.; Мохов Н.А. Стратиевский К.В. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии / Н.Мохов, К.Стратиевский. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1963. – 65 с.; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма / Н.Мохов. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964. – 440 с.; Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.) / Н.Мохов. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 214 с.; Мохов Н.А. Очерки истории формирования молдавского народа / Н.Мохов. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1978. – 142 с.; Мохов Н.А. Феодальные отношения в Молдавии в XIV – XV вв. / Н.Мохов // Феодальные отношения в Молдавии в период XIV – XVIII вв.: [Сб. статей]. – Кишинев: Гос. издат. Молдавии, 1950. – С. 7–55.

²⁰ Гонца Г.В. Изменения тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV – начала XVI в. / Г.Гонца // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы / (до середины XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 102–117; Гонца Г.В. К истории молдавско-турецких отношений начала XVI в. / Г.Гонца // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVI вв. – М.: Наука, 1979. – С. 53–61; Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. / Г.Гонца. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 150 с.; Гонца Г.В. Молдавско-русские связи в первые десятилетия XVI в. / Г.Гонца // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 62-72; Гонца Г.В. Общие и особенные черты в положении Молдавии и стран Балканского полуострова в системе господства Османской империи (до конца XVI в.) / Г.Гонца // Молдавский феодализм. Общее и особенное (история и культура). – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 94–130.

²¹ Семенова Л.Е. Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 40–52; Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. / Л.Семенова // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1972. – С. 207–234.

²² Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.) / И.Греков. – М.: Наука, 1975. – 519 с.; Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней / А.Дыбковская, М.Жарын, Я.Жарын. – Варшава: ПВН, 1995. – 382 с.; Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV вв. / В.Егоров // Вопросы истории. – 1985. – №1. – С. 12–24.

²³ Стати В. История Молдовы / Василе Стати. – Кишинев: S.n., 2002 (F.E.P. «Tipografia Centrală»). – 480 с.; Стати В. Штефан Великий, Господарь Молдовы / Василе Стати. – Кишинев: F.E.-P. «Tipografia Centrală», 2004. – 224 p.

- ²⁴ Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Николай Руссев // *Stratum plus*. – № 5. – 1999. – С. 379 – 407; Руссев Н. Д. Монетные находки и молдавско-польские связи конца XIV – первой трети XV вв. / Николай Руссев // *Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения проф. П. О. Карышковского*. – Одесса, 2006. – С. 188 – 193; Руссев Н. Д. Некоторые аспекты молдавско-русских связей эпохи Стефана Великого / Николай Руссев // *Русин*. – 2006. – № 2. – С. 44 – 55; Руссев Н. Д. Социальные конфликты в Белгороде на Днестре XIV в. / Николай Руссев // *Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIV – начало XX в.)*. – Кишинев, 1991. – С. 6 – 22; Руссев Н. Д. Стефан Великий как преемник православных традиций Византии / Николай Руссев // *Тезисы научной конференции, посвященной 15-летию образования общества греческой культуры «Элефтерия» в Республике Молдова*. – Кишинев, 2006. – С. 53 – 55.
- ²⁵ Жуковский А. История Буковины / Аркадий Жуковский // *Буковина – її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського*. – Париж-Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 63 – 420; Жуковский А., Лукіянович З. Назва Буковина / А. Жуковский, З. Лукіянович // *Буковина – її минуле і сучасне / під ред. Т. Бриндзана, А. Жуковського*. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 15 – 19; Жуковский А. История Буковины / Аркадий Жуковский. – Чернівці: Час, 1991. – Ч. 1. – 120 с.
- ²⁶ Новосівський І. М. Вказана праця. – С. 849 – 869.
- ²⁷ Жуковский А. История Буковины / Аркадий Жуковский // *Буковина – її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського*. – Париж-Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 110, 143.
- ²⁸ Новосівський І. М. Буковина в міжнародних договорах / І. Новосівський // *Буковина – її минуле і сучасне: [під ред. Ф. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського]*. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 850 – 851.
- ²⁹ Там само – С. 853 – 854.
- ³⁰ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Борис Тимошук. – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.; Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська / Борис Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.; Тимошук Б. О. Середньовічний Хотин / Борис Тимошук // *Археологія*. – 1977. – Т. 22. – С. 29 – 39; Тимошук Б. О. Шипинська земля за археологічними даними / Борис Тимошук // *Минуле і сучасне Північної Буковини*. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 2 – 26.
- ³¹ Тимошук Б. О. Шипинська земля за археологічними даними / Борис Тимошук // *Минуле і сучасне Північної Буковини*. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 21 – 22.
- ³² Ліщенко М. Північна Буковина, її минуле і сучасне / [Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1969. – 247 с.; Нариси з історії Північної Буковини: [відп. ред. Ф. П. Шевченко]. – К.: Наук. думка, 1980. – 338 с.; Північна Буковина, її минуле і сучасне / В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук (Історичний нарис). – Ужгород: Карпати, 1969. – 247 с.
- ³³ Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця / Федір Шевченко. – К., 1958. – 132 с.
- ³⁴ Комарницький С. Цитадель на Дністрі. (З історії Хотина та Хотинської фортеці) / С. Комарницький. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 87 с.
- ³⁵ Михайлина П. В. Висвітлення історії Північної Буковини XV – XVI ст. на сторінках слов'яно-молдавських літописів / Павло Михайлина // *Архіви України*. – 1969. – № 4. – С. 81 – 84.
- ³⁶ Михайлина П. В. Відомості з історії Північної Буковини XV – першої половини XVII ст. в молдавських літописах (до 1648 р.) / Павло Михайлина // *Минуле і сучасне Північної Буковини*. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 1. – С. 13 – 18.
- ³⁷ Грабовецький В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490 – 1492 рр. / В. Грабовецький. – Львів: Вища школа, 1979. – 349 с.
- ³⁸ Фішер Е. Козмин: До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року / Едуард Фішер. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 78 с.
- ³⁹ Там само – С. 69 – 78.
- ⁴⁰ Фішер Е. Топографічний опис населених пунктів / Едуард Фішер / Пер. з нім. Андрійця Ф. С., Квасецького А. Т. // *Зелена Буковина. Серія «Історія і краєзнавство»*. – 2000. – № 1 – 2. – С. 81 – 201.
- ⁴¹ Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. / Олександр Масан // *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.): [Кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін.; за заг. ред. В. М. Ботушанського*. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9 – 168; Масан О. Шипинська земля та її фортеці / Олександр Масан // Івасюк М. Турнір королівських блазнів: [Роман; передм. Б. Мельничука; післям. О. Масана]. – Чернівці: Місто, 1997. – С. 217 – 225; Масан О. М. Шипинська земля: передісторія, устрій та статус / Олександр Масан // *Вісник Центру буковинознавства. Серія історична*. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 24 – 35.
- ⁴² Боднарюк Б. М., Масан О. М. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст. / Б. М. Боднарюк, О. М. Масан // *Питання історії України: 36. наук. статей*. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 221 – 237.
- ⁴³ Карпо В. Л., Масан О. М. Роль хотинського і чернівецького старост у польсько-молдавському прикордонному співробітництві (друга половина XV – перша половина XVI ст.) / В. Карпо, О. Масан // *Питання історії України: 36. наук. статей*. – Чернівці, 2002. – Т. 5. – С. 111 – 117.
- ⁴⁴ Масан О., Федорук А. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) / О. Масан, А. Федорук // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць*. – Чернівці, 2003. – Т. 2 (16). – С. 59 – 67; Масан О., Федорук А. Участь україно-молдавського заgonу в битві під Грюнвальдом / О. Масан, А. Федорук // *Питання історії України: 36. наук. статей*. – Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 193 – 197.
- ⁴⁵ Возний І., Масан О. Де лежав середньовічний «город» Хмелів / І. Возний, О. Масан // *Археологічні студії*. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – С. 99 – 112.
- ⁴⁶ Пивоваров С. Нові матеріали до історії стародавнього Цецина / Сергій Пивоваров // *Буковина – мій рідний край: III іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців: Матеріали (17 травня 1998 р.) / М-во освіти і науки України, Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича [та ін.]*. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 20 – 22; Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час) / Сергій Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.; Пивоваров С. В. Озброєння воїна XIV ст. з Середнього

Подністров'я (за даними археологічних розкопок в с. Зелена Липа) / Сергій Пивоваров // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: 36. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч.1. – С. 120 – 124; Пивоваров С. Пам'ятки археології на території міста Чернівці / Сергій Пивоваров // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / наук. ред. Добржанський О.В. – Чернівці, 2004. – Вип. 229 – 230. – С. 82 – 87; Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі / Сергій Пивоваров // Археологічні студії. – К.-Чернівці, 2003. – Вип.2. – С. 204 – 215; Пивоваров С., Федорук А. Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII – XV ст.) / Сергій Пивоваров, Андрій Федорук // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / наук. ред. Добржанський О.В. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323 – 324. – С. 80 – 85.

⁴⁷ Чучко М.К. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / Михайло Чучко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 368 с.

⁴⁸ Масан О. Вплив суперечностей між Польщею та Пруссією на міжнародне становище Шипинської землі / О.Масан // Буковинський історико-етнографічний збірник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 95 – 100.

⁴⁹ Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

⁵⁰ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис / О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 462 с.

⁵¹ Масан О.М. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя / Олександр Масан // Зелена Буковина. Серія «Історія і краєзнавство», 2000. – № 1 – 2. – С. 18 – 29; Масан О., Пивоваров С. Етапи будівництва Хотинського замку / О.Масан, С.Пивоваров // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: У 2-х томах. Т.1.: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 468 – 472.

⁵² Масан О.М. Ім'я зародилося у шумі лісу (Коли і як з'явилася назва нашого краю) / О.Масан // Буковинський журнал. – 1992. – Вип. 1. – С. 107 – 115; Масан О. Писемні джерела з історії Чернівців XV – початку XVI ст. / Олександр Масан // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. Т.1.: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 351 – 354; Масан О. Поміж військових лихоліть (з історії міста й околиць у XVI-XVII ст.) / Олександр Масан // Буковинський журнал. – 2007. – Ч. 4. – С. 72 – 83; Масан О. Чернівці в другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р.) / Олександр Масан // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 23 – 75; Масан О. Чернівці: перша писемна згадка на тлі історії міста в XV – на початку XVI ст. / О.Масан // Буковинський журнал. – 2006. –

Вип. 2. – С.63 – 74; Масан О. Чернівці у XVI – першій половині XVII ст. (аналіз джерельних матеріалів) / Олександр Масан // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці, 2007. – Т. 10. – С. 170 – 176.

⁵³ Масан О.М. Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині 1497 року / О.Масан // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. праць. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – С. 76 – 88; Масан О. Німецькі рицарі в лісах Буковини і трагічна осінь 1497 року / О.Масан // Буковинський журнал. – 1998. – Вип. 1. – С.79 – 89.

⁵⁴ Масан О. Середньовічний Цецин в історіографії XIX – початку XXI ст. / Олександр Масан // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці, 2006. – Т. 9. – С. 128 – 132; Масан О. Цецинська держава (3 історії давньої чернівецької околиці) / Олександр Масан // Буковинський журнал. – 2007. – Ч. 1. – С. 47 – 59.

⁵⁵ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини XX ст.) [Кол. моногр.] / [В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю. І. Макар та ін.]: під заг. ред. Ботушанського В.М. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.

⁵⁶ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та найменувань на Буковині. Молдавський період / Олександр Огуй. – Част. 1: 1370-1475. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 280 с.; Огуй О.Д. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення / Олександр Огуй. – 2-е вид. – Чернівці: Рута, 2008. – 256 с.; Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдавії (кінець 14 – середина 19 ст.): Проблема функціонування поліномінацій в адаптивних терміносистемах / Олександр Огуй. – Чернівці: Рута, 1997. – 225 с.

⁵⁷ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XIV ст. / Л. Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 256 с.

⁵⁸ Грабовецький В. Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст. / В.Грабовецький. – Коломия: Вік, 1996. – Ч.1. – 175 с.; Грабовецький В. Нарис історії Галича: 3 найдавніших часів до початку XX ст. / В.Грабовецький. – Галич: Райдрукарня, 1997. – 244 с.

⁵⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Наталя Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

⁶⁰ Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Кричун. – Львів: ЛНУ ім. Франка, 2002. – 752 с.; Історія Центрально-Східної Європи: [за ред. Леоніда Зашкільняка]. – Львів: Львів. ун – т ім. І. Франка, 2001. – 660 с.

Алексей БАЛУХ
(Черновцы)

БУКОВИНА В СОСТАВЕ МОЛДАВСКОГО ГОСУДАРСТВА В 40-Х ГОДАХ XIV – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА (II)

В статье сделан комплексный анализ монографической и другой научной литературы по военно-политической истории Северной Буковины в составе Молдавского государства и молдавско-польских отношениях на буковинских землях.

Ключевые слова: Северная Буковина, Молдавское государство, военно-политические отношения, Польша, Австрия.

Aleksey BALUKH
(Chernivtsi)

BUKOVINA AS PART OF THE MOLDAVIAN STATE IN 40s OF XIV – THE FIRST THIRD OF THE XVI CENTURY: HISTORIOGRAPHY (II)

The article goes on to discuss a comprehensive analysis of monographic literature on military and political history of Northern Bukovina as part of the Moldavian state, Moldovan-Polish relations at Bukovina.

Keywords: Northern Bukovina, Moldavia, the military-political relations, Poland, Austria.

УДК 94(477) «1650»

Лілія ДРОБІНА
(Чернівці)

БУКОВИНА ПІД ЧАС МОЛДАВСЬКОГО ПОХОДУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1650 р.: ПРОБЛЕМА СИТУАЦІЇ В РЕГІОНІ

У статті йдеться про необхідність встановлення союзу між Україною і Молдавією, яка перебувала у васальній залежності від Туреччини, а також у близьких зв'язках з Польщею, в період Визвольної війни Б.Хмельницького та його вплив на міжнародну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: Молдавія, Кримський ханат, Османська імперія, Б.Хмельницький, В.Лупу, козаки, орда.

Молдавський похід Б.Хмельницького, розпочавшись в кінці серпня 1650 р., промайнув як блискавка в 3-4 тижні, осліпивши сучасників, які не мали навіть часу розібратися в подробицях цієї кампанії. Через відсутність інформації про похід з'являлись різні домисли про його причини, наслідки, чи це була майстерна гра, чи вдало складені обставини. Вивченню цього питання присвячували свої праці як очевидці, так і дослідники наступних століть. Серед них М.Костін, Самовидець, Г.Граб'янка, С.Величко, П.Шевальє¹, М.Голінський, А.Суханов, П.Протасєв і Г.Богданов², а також М.Грушевський, А.Єрмоленко, Ю.Кондуфор, В.Смолій, В.Степанков, Л.Семенова³. Але відсутність безпосередньо козацького архіву не дає можливості робити об'єктивні висновки з приводу різних вчинків гетьмана. Тому метою статті є проведення аналізу наявних джерел для визначення необхідності посилення впливу гетьмана на молдавські землі, у т.ч. і буковинські, і яку роль він відводив цій території.

Іще спочатку Визвольної війни гетьман підшукував державу-протектора для України. Одним із напрямків в цій політиці було визнання зверхності Османської імперії. Оскільки Кримське ханство було васалом турецького султана, це вплива-

ло і на стосунки Хмельницького з Туреччиною. Про початок відносин Хмельницького з Портою подав сенсаційні відомості польський мемуарист М.Голінський. За його словами, Хмельницький просив допомоги і у султана Ібрагіма, і у султана Магомеда. Те, що Портою ввійшла у зносини з «бунтівливими козаками» і наказала кримському ханові їм допомагати, було значним успіхом політики Хмельницького⁴. Тому окрему роль у дипломатії Богдана Хмельницького відводилось Молдавському князівству, яке було одним із прикордонних сусідів козаків. Водночас перші роки Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої показали необхідність правильного вибору союзників.

Невелика за розмірами держава Молдавія мала великий потенціал у сфері впливу, адже її господар Василе Лупу був васалом Османської імперії, тестем литовського князя Януша Радзивілла, прихильником політики Речі Посполитої та Московської держави. Саме на території Молдавії перетиналися інтереси таких могутніх сусідів.

Б.Хмельницький, проаналізувавши становище України, прийшов до висновку про необхідність дружніх дипломатичних стосунків з господарем. В молдавських землях була досить сильна пропольська група бояр, які мали в Польщі і маєтки, і родичів, крім того боявся за долю своїх станових привілеїв, тому пропозицію підтримати сторону козаків у цій війні відхиляла. Така розстановка сил не сподобалась гетьману, необхідно було зробити бояр більш поступливими і призупинити активну пропольську діяльність Лупу, який «з поляками заодно і в усьому їм, полякам, хотів помогати і похвалявся їх, козаків, воювати»⁵. Реалізація цього задуму повинна була забезпечити південно-західні фланги українського війська. У вирішенні цього питання вагому роль відіграли татари – постійні союзники козаків.

Гетьман вирішив використати антиросійські військові приготування кримського хана для спільного походу на Молдавію. З цього приводу «Хмельницький калзі ... радив напасти на Молдавію, відомстити за образу»⁶, адже хан так і не пробачив господарю «втрати, що їхні орди зазнали ... в Братулянах»⁷ в 1649 р. Крім того, в Криму з'явилися чутки про підготовку молдавсько-польського виступу проти татар.

Залишається досить спірним питанням: хто був організатором походу? Навіть свідчення очевидців замість того, щоб прояснити це питання, ще більше його заплутують.

Якщо взяти до уваги думку Л.Семенової, що Іслам-Гірей в той час не вважав В.Лупу своїм ворогом і молдавсько-польські відносини не заважали його планам, в яких головним було добитись союзу з Річчю Посполитою проти Росії⁸, то зміна походу проти донських козаків на молдавський вимагає тлумачення. В румунській історіографії це

пояснюють невдачами військових дій на російській території з самого початку, що і змусило хана шукати іншу територію для задоволення загарбницьких пристрастей своїх воїнів. У той же час це давало можливість провести демонстрацію сили перед своїми запорозькими союзниками і Річчю Посполитою. Тут можна погодитись з думкою про татарську ініціативу. Крім того, в записках російських послів П.Протасєва і Г.Богданова є відмітка, що гетьман «ходив у волоську землю по велінню кримського царя, не хочачи його розгнівити»⁹. В той же час М.Голінський наводить слова гетьмана, що Молдавія «сторона обильная»¹⁰ і радить йти проти неї походом. Арсеній Суханов, який супроводжував єрусалимського патріарха Паїсія в Єрусалим, у своєму статейному списку не прямо, але теж ініціатором називає татар: «Коли-де ти [Б.Хмельницький. – Д.Л.] на Москву не йдеш, а ляхи наступають, підемо на ляхів. І так-де пішли на волохов»¹¹. Сучасні науковці В.Смолій і В.Степанков рішуче вважають, що Хмельницький виконував лише наказ татар¹².

Однак на підставі грамоти московського царя Олексія за 1649 р. до Б.Хмельницького з висловленням подяки про відвертання походу кримських татар на Руську державу («...говорив [Б.Хмельницький. – Д.Л.] кримському царю, щоб він на нашої царської величності окраїнні міста війною не ходив і йому відговорив»¹³) можна все-таки вважати, що ініціатором виступу був гетьман. Радянські історики притримувались теж думки, що від походу на московські землі хана відговорив Б.Хмельницький, погодившись виступити разом проти В.Лупу. А.Єрмоленко вказує, що Хмельницький «хотів використати кримського хана для того, щоб силою заставити молдавського господаря стати на його сторону»¹⁴. Мета акції полягала в тому, щоб примусити В.Лупу переорієнтуватись в союзницьких відносинах. Таким чином, думки розділились: більшість українсько-московських джерел вину за похід покладають на хана, а румунсько-польські звинувачують гетьмана. Лише відсутність прямих козацьких документів з цього приводу залишають місце для подальшого дослідження.

Відмінивши спланований похід на московські землі, татари і козаки кожен зі своїми мотивами спрямували свої удари на молдавські території, при чому не на всі, а лише на північні волості, які тепер називають буковинським краєм. Саме ця територія була необхідна гетьману як плацдарм для майбутніх походів на Польщу, давала можливість в обхід польському прикордонному війську вільно рухатись на Покуття, і в центр Речі Посполитої.

Гетьман наказав Війську Запорозькому збиратися на Уманському шляху у напрямі до Дністра. На пограниччі Поділля і буковинських земель Молдавії зосередилась армія в кількості 40 тис. чол. з досить значною артилерією (лише в Чиги-

ринському полку було 20 гармат) і татарським корпусом, що нараховував 20-30 тис. осіб.

У кінці серпня 1650 р. козаки вирушили з Умані до Ямполья на Дністрі, навпроти молдавського міста Сороки. Залишивши два полки на лівому березі Дністра для прикриття тилу, Б.Хмельницький з головним військом перейшов молдавський кордон. М.Костін відмічає, що «обидва війська у великій таємниці рушили до Дністра»¹⁵. Гетьман став табором поблизу Пруту, зайнявши вигідне місце для відбиття ворожого нападу. Він вичікував, як цей демарш сприйме польський коронний гетьман М.Потоцький, що розмістився неподалік зі своїм військом і навіть застеріг його не піддатися спокусі атакувати українців і татар (такий план коронний гетьман справді виношував).

Тому татари першими перейшли Дністер, а козацькі війська увійшли в Молдавію на тиждень пізніше. Хоча Б.Хмельницький разом з татарами відрядив Носача, Пушкаря та Дорошенка на чолі козацького війська переправитися через річку «трьома заздалегідь заготовленими мостами»¹⁶ здійснивши переправу, військо розділилось і пішло у двох напрямках: на Сучаву та Оргів і Лапушну.

Несподіваний і швидкий темп походу захопив Лупу зненацька, який був впевнений у прихильності турецького султана, і спокійно правив князівством. Регулярно посилаючи багаті дари і в Крим, у відповідь отримував від ханського візира Сефера Казі-аги запевнення в тому, що хан не держить на нього зла.

Зміна напрямку татарсько-козацької інвазії відбулася дуже різко, тому, коли «хто Йому [Лупу. – Д.Л.] скаже, що татари їдуть, він тих в тюрму сажав, а деяких і бив», – відмічає А.Суханов¹⁷. А коли почали приходити звістки про пограбування країни, тоді-то господар зрозумів, чого варті попередні рішення, «прийняті на бенкеті» і легковажне ставлення до листів візира кримського хана¹⁸.

Господар вислав делегацію з довірених осіб, що з різних причин перебували в столиці, – це балді-баша ханський, приїхав до них за медом, польський шляхтич, повертаючись з татарської неволі, зупинився в Яссах, і шведський посол. В.Лупу просив їх поїхати до калги-султана для переговорів від його імені, щоб «молдаван більше не розоряли»¹⁹. Але татари, незважаючи на те, що це земля турецького султана, затримали послів.

Лупу старався навіть дати татарським ватагам відсіч, але сили були нерівні, а коли підійшли загони козаків Нечая, вислані гетьманом наперед, взагалі припинив опір. Тому більшість джерел вказують на відсутність бажання воїнів захищати свого господаря, хоча військо було зібране, «ніхто не виїхав і не вистрілив»²⁰. Крім того, перевага українсько-татарських сил змусила Лупу змінити тактику – проводити евакуацію жінок, дітей і майна вглиб Буковини. Всі і бояри, і простий народ рятувались втечею.

Господар Василе також, склавши пожитки на вози, подався до густих буковинських лісів, що звуться Кодрами Капотештів, і розмістився табором недалеко від Сучави і зумів «укріпитися за допомогою зрубаних дерев в найближчій хащі»²¹, а свою дружину і дітей разом з іншими боярськими родинами відправив до Нямецької фортеці²².

Тим часом частина татарсько-козацького війська, яка прямувала по буковинських землях на північ князівства до Сучави, захопила Сороки, Ясський повіт до самої столиці, пограбувала міста Хотин, Дорогой, Гирлу, Чернівці, а також боярські садиби, які траплялися на шляху, а окремі загони «зайшли аж у гори»²³. В Чернівцях було вбито боярина Штефана Мургульця, який деякий час займав посаду старости²⁴.

Буковинські землі часто відчували вплив татарського сусідства, але цей неочікуваний наліт був якраз на руку ординцям. За мурами Сучавського замку намагались врятуватись не тільки буковинці. Адже татари і козаки, наскочивши на Сучавський замок, ледь не схопили там логофета Г.Матяша – найбільшого землевласника на Буковині, який разом з логофетом Гаврилашем і ще кількома боярами встигли замкнутись у Сучавському замку, а від татар і козаків відкупилися грішми²⁵. Цілі боярські роди потрапили в полон, тоді ж захопили дружину члена господарської думи, стольника Мирона Чоголі з дочкою, які з рабства так і не повернулися²⁶.

Пощадили тільки монастирі, тому що Б.Хмельницький заборонив нищити православні храми, і козаки на них не нападали. Можливо, товсті стіни монастирів не давали їм це робити, бо таке благородство через два роки вони чомусь зовсім не проявили. Та як би там не було, козаки не наважилися знехтувати заборонаю гетьмана, а татари без них нічого не могли зробити. Люди, що поховалися по монастирях, мали мушкети і активно захищались.

Найбільше постраждав простий народ, який не встиг сховатись. Ординці дістали змогу брати бранців та людські пожитки, «людей безь числа плінули»²⁷, «Сочаву оную запалили»²⁸, для постраху чоловіків вбивали, а в полон брали тільки молодих жінок. «Волоського государства повоювали більшу половину, міста і села спалили і лутчие города Яси і Сучаву, розорені і посади спалені», – відмічають П.Протасєв і Г.Богданов²⁹. Про це також повідомляють Костін, Виговський, цісарський посол у Царгороді Ренігер, Ракоцій в реляції цісарю, польський король в додатковій інструкції на соймики та й сам Лупу у донесенні до Царгорода. Увесь світ був здивований такою силою розбою на султанській території.

Б.Хмельницький з Військом Запорозьким зупинився біля Пруту і стояв обозом на одному місці під Горинінім. «А Нечай окремо стоїть зі своїми селянами, на відстані дня їзди від коронного табо-

ру. Має військо 18 тис. черні»³⁰. Кримський хан, дізнавшись про прихід гетьмана, відправив свої війська до нього, «і сі татари воювали Волоську землю разом з козаками»³¹. Тому іноді цей похід розділяють на дві частини: татарську і козацьку, а насправді, це було єдине татарсько-козацьке військо.

Польський коронний гетьман М.Потоцький, стоячи на молдавському кордоні, місця собі не знаходив від злості і бажання розгромити козаків за такий свавільний напад на фактичного васала Польщі, тим більше, що і з Лупу він був у приятельських стосунках. Але досить значні сили Б.Хмельницького і солідна оборона з лівого крила Нечая не давали можливості виступити активно, маючи війська лише 10-15 тис. Крім того, і польський король рішуче застерігав його від конфлікту, особливо з ханом, що могло мати дуже складні і серйозні наслідки.

Господар намагався якнайшвидше спровадити завойовників з свого краю, не жаліючи для цього ні коштів, ні подарунків. Адже він перебував у дуже непривабливій ситуації, коли звістка про розорення краю могла зіграти фатальну роль, і хтось з претендентів на молдавський престол проявить ініціативу перед Портою.

Становище для Лупу погіршувалось тим, що було незрозуміло, яку роль відігравала Порта: чи напад санкціонований султаном, чи можна чекати на його підтримку, чи навпаки за будь-яку ціну налагоджувати відносини з турецькими васалами – татарами і козаками, щоб повернути собі прихильність Дивану. Найперше, що було зроблено, відправлено до султана послом ворника Нижньої землі Гіху з проханням про захист. Відповідь була лаконічна: умилюстити татар подарунками, «а битися з ним не велів»³², що не давало пояснення найголовнішому питанню. Тому при подальших переговорах султана переконували в платоспроможності Молдавії і підтвердженням цьому було відправлено до Царгорода гроші і заспокоюючі реляції. Завдяки такій політиці В.Лупу утримувався на господарстві. З тих пір господар Василе був зобов'язаний щорічно давати султанові великі гроші й кабаницю [оксамитову мантию з соболиним коміром]³³. В кінці жовтня 1650 р. до воєводи Василе приїхав турецький посол з листом від султана із запевненнями, що винні за організацію походу в Молдавію вже покарані. З цього приводу А.Суханов пише, що візира, який дав наказ кримському хану воювати проти молдаван, «цар з візирства зсадив»³⁴. Іншими словами, все-таки дозвіл був, хоча тепер його намагаються замаскувати за непослухом підопічних, в даному випадку візира, але як завжди при помилках вищих рангів розплату несуть нижчі ранги.

Для замирення з татарами за порадою султана господар Василе дав гарні подарунки і всю данину, яка вже була зібрана для відсилання султану.

Хоча калга добивався річної дані, але вдовольнився порядною контрибуцією, розміром 20 тис. левкових єфимків (твердих талярів) в додаток до награбованого і, одержавши цю суму, орда зайнялася транспортуванням здобичі до Криму. Таким чином, татари, помирившись з господарем, взяли відкуп, полонених, все награбоване і покинули Волощину. Похід завдав Молдавії багато бід, особливо від татар, які піддали Молдавію свавільному грабунку, залишивши країну спустошеною й позбавленою свого попереднього достатку. Павло Алепський, переїздивши через Волощину в 1654 р., відмітив, що татари в першу війну забрали 75 тис. людей³⁵.

Наступним у списку господаря, з ким потрібно було замиритись, був гетьман. У першій половині вересня 1650 р. в похідний табір Б.Хмельницького над Прутом прийшли послы від волоського господаря з подарунками і питанням, чим же вони провинились і «за які неправди він, гетьман, його волоську державу прийшов воювати»³⁶.

Гетьман, взявши подарунки, погодився на переговори і воювати перестав. Посольство, очолене полковником Філоном Джеджалієм, з повним пакетом наказів відбуло до господаря. Спочатку, щоб виставити себе в кращому світлі, виступили послы з претензіями до господаря. Вся вина за цей похід лягала на плечі господаря, який «сам ту війну на себе накликав, бо зв'язався з поляками і мислив на нього, гетьмана, і Військо Запорозьке всяке лихо»³⁷, якщо не одумається, то гетьман може замінити правителя Волощини. Тоді вже в жовтні 1650 р. господар прислав до гетьмана своїх послів, яких очолив М.Чоголя, з вибаченнями і дарунками: кошти в кількості 40 тис. талярів, шуба соболина золотом крита, кінь-аргамак із всією зброєю і шаблю, оправлену золотом з дорогоцінним камінням. Але, крім грошової контрибуції, Б.Хмельницький вимагав і політичних підтверджень миру. Опинившись в безвихідному становищі перед перспективою повної втрати влади і виселення з краю, Лупу мусив погодитися на все. Господар присягнув бути союзником козаків – своїх товаришів у васальстві Оттоманській Порті, розірвати союз з Польщею і підтримувати Запорозьке військо в боротьбі з останньою. Як гарантія цього нового союзу з козаками вирішено було одружити сина Тимоша з дочкою господаря Розандою.

Татари, обтяжені здобиччю, поспішали додому, і тому Хмельницький, боячись нападу поляків, теж квапився закінчити переговори з Лупу і задовольнявся обіцянками, замість того, щоб довести справу до кінця. Після завершення цих мирних переговорів за наказом гетьмана козаки Нечая провели «союзників», тих, що встигли піти далі, до їх кордону, щоб попередити подальший грабунки князівства.

Для завершення всіх справ до Польщі були відправлені посольства. Першою в жовтні 1650 р. при-

була делегація кримського хана з умовами, що були підписані у господаря. Показуючи себе союзником козаків, вимагали на прикордонні з Молдавією не розквартировувати військо «і більше не зачіпати козаків, бо вже було, що замість походу на Московщину вийшов похід на Волощину»³⁸.

Б.Хмельницький вислав ультиматум М.Потоцькому, в якому вимагав негайно розпустити військо, інакше він разом з татарами піде на Польщу. П.Потоцький, не готовий ще повністю до війни, зрозумів загрозу і зараз же відвів армію з українського кордону. Крім польського посольства, гетьман відправив в цей час делегацію В.Унковського до московського царя, сповіщаючи в листі, що «з князем Василем волоським помирився, вони тому раді – хоч і на віки»³⁹.

У Чигирині з 13 по 18 жовтня 1650 р. перебували послы господаря митрополит сучавський Варлаам і М.Чоголя для обговорення часу і місця весілля Тимофія і Розанди. Під час переговорів домовились: весілля відбудеться третьої неділі по Різді в одному із прикордонних міст в Ямполі або в Могилеві-Подільському. Оскільки все робилося у великому поспіху, про посаг навіть не було мови, що дасть господар на весілля за доньку, те і буде⁴⁰.

Молдавська кампанія мала резонанс на всі дипломатичні стосунки сусідніх країн, занепокоїлись Польща, Австрія, Угорщина, Венеція. Отримання згоди від Лупу на одруження Тимоша і Розанди розглядалося сучасниками як комбінація не тільки династична, а й політична. Доля Розанди і це вінчання тривожило всіх. Більшість володарів країн не знали, на яку сторону стати, і зайняли політику вичікування.

Як справедливо відмітив літописець Г.Грабянка, гетьман «для того з волохами пожелали сватовство, аби для намеренной з ляхами дальшої війни від Дуная убезпечити»⁴¹. Разом з тим Б.Хмельницький «у турецького царя снискал себе протекцію поскільки и султан опасался растущего влияния Польши на своего вассала Лупула», – пише Самовидець⁴².

Зіткнення Молдавії і України польські та румунські історики пояснювали намаганням Б.Хмельницького закріпити своє особисте становище шляхом захоплення престолу Молдавії і бажанням «...увійти в просвітницький світ шляхом породичання з Василе Лупу»⁴³. Австрійські агенти в своїх реляціях повідомляли, що австрійські двірські кола дуже збентежені утворенням династичного зв'язку між козацьким родом і володарем волоським, що розкриває можливість династичних претензій України на Волощину.

Справді, ці заручини давали Хмельницькому не тільки певні права на молдавський трон, але і вагомий захист на флангах: з лівого – самого господаря, а з правого – його зятя литовського князя Януша Радзивілла. Тому шлюб Тимоша та Розанди і повинен був посприяти зближенню родичів.

Літописець Граб'янка узагальнив це так: «Бачачи, що забезпечив собі тили та фланги (у турків – прихильністю, у волохів – сватовством, у Москви – спільною вірою), Хмельницький поклався на надію і став ждати, що покаже час»⁴⁴.

Гетьман розпочинає вперту дволітню боротьбу за встановлення українського контролю над Волощиною, і при інших обставинах цей план міг принести політичну користь. Сучасні дослідники В.Смолій і В.Степанков стверджують, що гетьман через Волощину намагався зайняти стосовно Порти безпосередньо, без васальної залежності від Криму, становище удільного князя і знайти на Заході осередок («Князівство Подільське», пізніше «Князівство Сарматське» з князем Юрієм на чолі), навколо якого під протекторатом Туреччини українська державність могла б оформитись і зміцнитись⁴⁵.

Цим союзом було нанесено політичний удар по задумах Речі Посполитої: об'єднати сили шляхетської Польщі і феодального Криму. Спостерігаючи за справами в Молдавії, польські магнати усвідомлювали небезпеку зближення гетьмана з Дунайськими князівствами і непокоїлись, що «Хмельницький ... буде мати тепер турків, татар і молдаван і може нанести Речі Посполитій такий удар, який важко буде витримати»⁴⁶. Але хід подій показав, що страх польських феодалів був перебільшений, особливо з приводу поведінки молдавського боярства. Згода В.Лупу з козаками була вимушена, вона суперечила всій політиці господаря.

Після подій 1650 р. становище Лупу змінилось кардинально. Проводячи до тих пір незалежну від сусідів політику і підкоряючись тільки Османській імперії, він приєднався до антипольського союзу, став данником татар. В такій ситуації допомагати Речі Посполитій означало для Молдавії йти на смертельний ризик. І все ж господар, керуючись більш голосом ображеного самолюбства, ніж міркуваннями політики, доцільності, таємно продовжував допомагати польському королю.

Що стосується Порти, то вона допустила репресивну акцію щодо Молдавії, хоча і не давала якого-небудь доручення на цей рахунок. «Хану кримському, бажаючи його війнами міжусобними послабити, він [султан. – Д.Л.] наказав вирушити з Хмельницьким на Волохию»⁴⁷. Іслам-Гірей і Хмельницький, використали труднощі в Османській імперії і недружнє ставлення в Стамбулі до Лупу для проведення в дію своїх планів. Турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що Оттоманська імперія дасть йому Русь у ленне володіння. Отримавши від Хмельницького такі ж запевнення щодо підлеглих та вірної служби на користь султана, міністри дозволили Хмельницькому здійснити його наміри щодо молдавського господаря.

В той же час Туреччина була і проти молдавсько-козацького союзу, справедливо вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам в Молдавському князівстві, але практично не мала можливості перешкодити йому. Непокоїв і татарсько-козацький союз. З приводу цього А.Суханов наводить чутки, про заборону турецьким султаном ханові допомагати козакам, на що хан відповів «неважливо и с грозами, и турской де замолчал, видеv свое не время, что с венети много лет бьется, а как крымский с казаками пойдет, ино и того хуже будет»⁴⁸.

На вирішення всіх цих питань залишалось часу до кінця січня, саме на тоді було призначене весілля. І єдиним правильним рішенням в той час було відкласти весілля. Але незрозуміло, чи то з власної ініціативи, чи з подачі Лупу, надіслано наказ знову перепроводити доньку до Стамбула, після чого домна Розанда два наступних роки свого життя провела в уже звичному для неї султанському палаці. Здобути волю їй поталанило лише в 1652 р. після чергового палацового перевороту в Надбосфорській столиці. Ось тоді знову й вирине справа її одруження з Тимошем Хмельницьким.

Перші тісні стосунки України і Молдавії викликали суперечливе ставлення сусідів, але байдужим не залишили нікого. Як великі, так і малі держави все оцінювали з точки зору: як це вплине на їхню політичну карту. І перспектива, яка складалась, не радувала ні з боку геополітичних претензій, ні з боку зростаючої військової могутності. І Молдавія, і Україна не змогли знайти настільки сильних та вірних союзників, щоб перемогти в тій ситуації. Проте питання османського протекторату знову було підняте вже сином гетьмана. А в тій ситуації, що склалася, Україна перебувала в більш виграшному становищі, адже Б.Хмельницький вважав ізоляцію Молдавії від Польщі питанням вирішеним.

¹ Costin M. Letopiseșul țerei Moldovei. – București Editura Librăriei Socescu & Comp., 1896. – S.176; Літопис Самовидця. видання підготував Я.І.Дзира. – Київ: Наук. думка, 1971. – 208 с.; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Величко С.В. Літопис. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1 – 371 с.; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Топіріс, 1993. – 224 с.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.2 (1648-1651). – 560 с.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С.Сохань (голова) та ін. – Т.9, Кн.1 (1650-1654). – К.: Наук. думка, 1996. – 880 с.; Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские отношения (1648-1654 гг.) // Воссоединение Украины с Россией. Сб.стат. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 440 с.; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов / Ю.Ю.Кон-

дуфор (отв.ред.). – К.: Наук. думка, 1980. – 323 с.; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.; Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). – М.: Индрик, 2006. – 400 с.

⁴ Ясюк Т. Богдан Хмельницький та його місія в зовнішній політиці України // Народна правда. – 2009. – 24 лист.

⁵ Воссоединение Украины с Россией... – С.456.

⁶ Там само. – С.446.

⁷ Costin M. Letopisețul țerei Moldovei... – S.66.

⁸ Семенова Л.Е. Вказ. праця. – С.197.

⁹ Воссоединение Украины с Россией... – С.457.

¹⁰ Там само. – С.446.

¹¹ Там само. – С.187.

¹² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький – С.218.

¹³ Воссоединение Украины с Россией... – С.242.

¹⁴ Ермоленко А.Ф. Вказ.праця. – С.231.

¹⁵ Costin M. Letopisețul țerei Moldovei... – S.67.

¹⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С.85.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией... – С.192.

¹⁸ Costin M. Letopisețul țerei Moldovei... – S.67.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией... – С.447.

²⁰ Ермоленко А.Ф. Вказ.праця. – С.231.

²¹ Шевальє П. Вказ.праця. – С.129.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Санкт-Петербург: В типографии П.А.Кулиша, 1861. – Т.8. – С.328.

²³ Літопис Самовидця... – С.59.

²⁴ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.50.

²⁵ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.) / Кол. монографія В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С.104-105.

²⁶ Хотинщина: історичний нарис / Кол.монографія О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С.98.

²⁷ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого. – К., 1878. – С.226.

²⁸ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки ... – С.85.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией... – С.460.

³⁰ Там само. – С.447.

³¹ Там само. – С.460.

³² Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1987. – С.207.

³³ Costin M. Letopisețul țerei Moldovei... – S.70.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией... – С.192.

³⁵ Алеппский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Кн. XII. – С.112.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией... – С.460.

³⁷ Там само. – С.458.

³⁸ Грушевський М. Вказ.праця. – С.109.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией... – С.433.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... – С.347, 352.

⁴¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С.85.

⁴² Літопис Самовидця. – С.230.

⁴³ Мохов Н.А. Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Изд-во «Карта молдовеняскэ», 1964. – С.325.

⁴⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С.85.

⁴⁵ Смолій В., Степанков В. Вказ.праця. – С.353.

⁴⁶ Жерела до історії України-Руси... – С.142.

⁴⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С.85.

⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией... – С.192.

Лилия ДРОБИНА
(Черновцы)

БУКОВИНА ВО ВРЕМЯ МОЛДАВСКОГО ПОХОДА Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО 1650 г.: ПРОБЛЕМА СИТУАЦИИ В РЕГИОНЕ

В статье говорится о необходимости установления союза между Украиной и Молдавией, которая находилась в вассальной зависимости от Турции, а также в близких связях с Польшей в период Освободительной войны Б.Хмельницкого и его влияние на международную ситуацию в регионе.

Ключевые слова: Молдавия, Крымский ханат, Османская империя, Б.Хмельницкий, В.Лупу, казаки, орда.

Liliya DROBINA
(Chernivtsi)

BUKOVYNA DURING MOLDOVIAN CAMPAIGN OF B.KHMELYNYSKYI IN 1650: PROBLEM OF THE SITUATION IN THE REGION

The article discusses the need for the establishment of the union between Moldova and Ukraine, which was a vassal of Turkey, as well as in close ties with Poland, during the Liberation War of B.Khmelnitsky and its impact on the international situation in the region.

Keywords: Moldavia, the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, B.Khmelnitskyi, V.Lupu, Cossacks, horde.

УДК 94 (498.7) «1812/1868»

Тамара БОГАЧИК
(Чернівці)

САДІВНИЦТВО ТА ВИНОГРАДАРСТВО ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1812 – 1868 рр.)

У статті на основі архівних джерел та опублікованих праць зроблено спробу визначити роль садівництва та виноградарства в економічному житті північнобессарабського краю у дореформений період (1812–1868 рр.).

Ключові слова: Північна Бессарабія, фруктові сади, виноградарство, царани, повітові центри.

Відтворення цілісної картини соціально-економічного розвитку кожного регіону має важливе значення для відображення історичної дійсності краю. Зацікавлення історією Північної Бессарабії, де проживала (і проживає) значна частина українців, зумовлюється подіями, які відбувалися на цій території після її входження у 1812 р. до Російської імперії. Безперечно, висвітлення історії розвитку північнобессарабського краю дореформеного періоду у XIX–XX ст. доволі часто супроводжувалося тенденційними історичними доробками, яким притаманне однобоке відображення історичного процесу. Не стало винятком й відображення економічної динаміки Хотинського, Бельцького та Сороцького повітів у досліджуваний період, коли здебільшого замовчувалася експансіоністська політика російського царизму. Зазначене стосується й стану садівництва та виноградарства – провідних галузей північнобессарабського господарства. Тому автором поставлено завдання: проаналізувати на основі архівних джерел та опублікованих праць специфіку північних повітів Бессарабії у розведенні та вирощуванні садів й виноградників, визначити роль садівництва та виноградарства в економічному житті північнобессарабського краю, значні території якого нині є невід'ємною частиною суверенної держави Україна.

У господарському розвитку Хотинського, Бельцького та Сороцького повітів по закінченні російсько-турецької війни 1806–1812 рр. садівництво та виноградарство було потребою не тільки поміщиків, а й малоземельних селян. Про це зазначається у працях Л.Берга, А.Зашука, І.Анцупова, Я.Гросула, І.Будака, В.Жукова, А.Скальковського, М.Мунтяна та інш. Певний зиск від продажу урожаю яблук і слив мали жителі Хотинського та Бельцького повітів, оскільки вивозили його для продажу в інші губернії. Головним стимулом для розвитку торгівельного садівництва і виноградарства був відносно високий дохід від цих галузей сільського господарства¹. Так, приміром, на середину XIX ст. вартість пуда чорнослива у порівнянні з 1820 р. зросла з 40 – 50 коп. до 2 руб. сріблом; яблук – з 60–80 коп. до 2 руб. 70 коп.; черешні – від 60–70 коп. до 1 руб.; вишень – від 50–60 коп. до 80 коп.; абрикосів – від 40–50 коп. до 2 руб. 30 коп.; груші – від 80–1 руб. 20 коп. до 2 руб. сріблом².

Північнобессарабські повіти, де земельні угіддя були горбистими і менш придатними для овочівництва, складали суцільний сад. Причому місцеве садівництво, як зазначав Л.Берг, процвітало тут ще за турецького панування³.

Згідно зі статистичними даними 1817 р., у Північній Бессарабії було 2869 садів. Більшість з них зафіксовано в Хотинському повіті – 1503 (29%) (для порівняння: у Бельцькому – 811 (15%), Сороцькому – 555 (9%). Причому найбільше поміщицьких садів налічувалося в Хотинському повіті – 174 (для порівняння: в Сороцькому – 76, Бельцькому – 95)⁴.

У 20-ті роки XIX ст. кількість фруктових садів у регіоні різко збільшилася. До прикладу, у 1826 р. тут вже налічувалося 6094 фруктових садів, в яких росло 677 070 дерев⁵. Зокрема, у повітовому місті Хотині було 77 садів, у яких налічувалося 10 289 фруктових дерев. Підкреслимо, що це був третій показник серед бессарабських повітових міст (для порівняння: Акерман – 12560 фруктових дерев; Ізмаїл – 18277 дерев)⁶.

Причому у Хотині було найбільше сливових дерев – 5539 (відповідно у Кишиневі – 3197 дерев слив, Бендерах – 5232 дерева, а в Бельцях – 886 дерев). Аналогічно в Хотинському повіті налічувалося 450 760 сливових дерев, а в Бельцькому повіті – 98 188 дерев.

Варто зазначити, що садівництвом займалися в основному царани (особисто вільні селяни, які мешкали на власних або поміщицьких землях і були залежними від землевласника виділеною земельною ділянкою) і резеші (дрібні землевласники)⁷. Так, приміром у Бельцькому повіті зафіксовано 444 царанських садів і 254 резешських, а в Хотинському – відповідно 1274 царанських садів і 3 резешських⁸. Щодо відомостей по останньому регіону, то це найвищий показник на бессарабських землях. Відповідно і поміщицьких садів у Північній Бессарабії у вказаний період було найбільше: у Бельцькому повіті – 95; Сороцькому – 76; Хотинському – 174⁹. Відомості щодо фруктових садів у господарствах державних селян і міщан відсутні. Це пояснюється тим, що більшість садів на міських землях були невеликими за розмірами (1–2 десятини) і тодішня статистика не враховувала їх як такі¹⁰.

Проте варто зауважити, що переважно всі фруктові сади, навіть і в переважній більшості поміщицьких господарств, перебували у занедбаному стані, адже належного догляду за ними не було. Окрім того, значна частина дерев були несортівими, бо розводилися або від кореневих відростків, або ж просто пересаджувалися з лісу¹¹.

Окрім того, сади бессарабських царан, що перебували на поміщицьких землях до 24 листопада 1834 р., складали їх власність, яку вони при переході могли продати, якщо поміщик не залишав їх за собою¹².

Царський уряд сприяв і заохочував прагнення поміщиків займатися садівництвом. У зв'язку з цим у 1849 р. пропонувалося поширити пільги власникам садів, якими вже користувалися жителі Криму, і на повіти Бессарабії. За вирощення та дбайливий догляд за садами передбачалися грошові премії у розмірах від 15 до 25 руб. сріблом та почесні нагороди і відзнаки¹³.

Селянське садівництво розвивалося переважно в Грозинецькій, Клішківській і частково Рукшинській волостях Хотинського повіту. Ці три волості, що в народі звалися російською Буковиною і були населені українцями, в кліматичному і топо-

графічному відношенні мали сприятливі умови для розведення садів. Таким чином, вже у 30-40-х роках XIX ст. Хотинський повіт, де налічувалося 3033 сади, займав друге місце серед бессарабських садів після Орґеєвського повіту (7497).

На середину XIX ст. із 23 тис. фруктових бессарабських садів у Хотинському повіті було 5015, з яких у володінні поміщиків – 128, селян – 4887 (для порівняння: всього у Бельцькому – 680, Сороцькому – 1293, Орґеєвському – 5225)¹⁴.

У зазначений період серед фруктових дерев у повітах Північної Бессарабії переважали слива, груша, яблуня, вишня, айва, черешня, абрикос, волоський горіх. Наприклад, тільки у 123 садах сороцьких міщан і євреїв росли 8234 сливові дерева, 6040 вишень, 600 черешень, 690 груш, 500 яблунь, 450 персиків, 240 абрикосів, 350 волоських горіхів. У 600 селянських садах Бельцького повіту налічувалося до 20 тис. фруктових дерев, у 4887 садах Хотинського повіту – 644 181, Сороцького – 37920 дерев. Проте у Бельцях було тільки 3 поміщицькі фруктові сади з 1590 деревами¹⁵.

Промислова переробка плодів фруктових дерев зумовила розширення виробництва і збуту фруктів (слив, яблук, груш). Однак це було характерно лише для заможних селянських господарств, в яких росло кілька сортів дерев. А в більшості випадків сади селян-резешів мали вигляд городів із заростями сливняка, декількома яблунями, горіхами й абрикосами¹⁶.

У 50-60-х рр. XIX ст. у господарствах північно-бессарабських селян в середньому налічувалося 2-3 десятки дерев. Тільки в Хотинському повіті в окремих селянських садах було від 100 до 1300 дерев¹⁷. Звичайно, тільки найбільш заможні селяни мали великі і добре доглянуті сади, які приносили значні грошові доходи. Значно більшими за розмірами були поміщицькі сади. Приміром, у середньому на один поміщицький сад у Хотинському повіті припадало понад 800 дерев¹⁸.

Однак у цьому ж повіті державні селяни через малоземелля не займалися садівництвом. У рапорті головного статистичного комітету Новоросійського краю від 8 грудня 1850 р. зазначалося, що у хотинських державних селян відсутні сади, які б заслуговували на увагу за своїми площами і доброякісністю плодів¹⁹. Підкреслено, що в основному у всіх господарів біля будинків було по декілька фруктових дерев. Проте, як зазначає молдавський дослідник І.Анцупов, за їхнім станом не було відповідного догляду²⁰.

У передреформений період у фруктових садах північнобессарабських повітів найбільш поширеною була слива, зокрема, «венгерка», яку використовували для приготування чорносливу. В поміщицьких садах зустрічалися ренклоди і «французькі» сливи. У середньому з одного сливового дерева, приміром, у господарствах Хотинського повіту знімали до 6 пудів слив (96 кг)²¹.

Зібраний урожай слив піддавали сушінню. Цей процес у досліджуваний період почав набувати важливого значення серед промислів місцевого населення. Сливи сушили у чотирикутних ямах – лозницях, довжина яких складала 4 аршини (288 см), а ширина – 2 аршина (142 см), глибина – 1 аршин (71,1 см). Внизу ями влаштовували вогонь, а зверху вимуровували стіни, на які ставили чотирикутну раму з поперечиною посередині. Дно цієї рами заплітали лозовими гілками, щоб у щілини між ними не могли впасти сливи. На такі рами насипали 25-30 пудів (410-492 кг) слив, а внизу розводили вогонь. Дим і теплота від дровець проходили через сливи, висушуючи їх²².

Виготовлений чорнослив разом з продукцією місцевого садівництва відправлявся на продаж в різні губернії Російської імперії²³. Таким чином, садівництво у передреформений період стало високотоварною галуззю сільськогосподарського виробництва північних повітів Бессарабії.

Виноградарство у досліджуваному регіоні розвивалося досить повільно і не було таким поширеним, як на півдні Бессарабії. Після входження бессарабських земель до складу Російської імперії у трьох північних повітах зосереджувалося найменше виноградників. Точних відомостей про їхню чисельність того періоду немає. Сучасники зазначали, що про виноградарство менше всього турбувалося місцеве населення у порівнянні з іншими галузями господарства. Відповідно і розвиток його проходив не швидкими темпами²⁴.

До середини 20-х років XX ст. частка виноградників у північних повітах становила 24,3% загальнобессарабських (1586 виноградників), де вироблялося 118 216 відер вина (1 відро – 12,3 л)²⁵.

Найменше виноградників, за даними М.Демченка, налічувалося у Хотинському повіті – 5, найбільше у Сороцькому – 1175. Причому в останньому значна частина садів перебувала у володінні дрібних власників – державних селян та резешів. Бессарабські поміщики володіли 196 виноградними садами у північних повітах краю²⁶.

Однак наведені відомості досить суперечливі і викликають сумніви. Архівні джерела подають дещо іншу статистику. Зокрема, вже у 1827 р. у Бельцькому повіті зафіксовано 1529 виноградників, з урожаю яких одержували 115 816 відер вина. А в Хотинському повіті зазначаються тільки 7 виноградних садів, з яких виробляли 665 відер вина. У Бельцях вирощувався один виноградник, що давав 15 відер продукції, а в Хотині – не зазначено жодного²⁷.

Вищевказані дані цілком підтверджують висновок І.Анцупова, що в селах Хотинського повіту через специфічні природні умови селяни і міщани мало займалися виноградарством. Однак інші архівні статистичні дані за 1826 рік зафіксували в Хотинському повіті 57 виноградників, що давали 2,4 тисячі відер вина²⁸. Звичайно, упродовж року тут не могли відбутися настільки значні зміни.

У наступні два десятиліття посадка виноградної лози на північнобессарабських землях дещо зросла. Проте у порівнянні з південними повітами Бессарабії північний регіон значно відставав. Основною причиною залишалися природні кліматичні умови, що не зовсім сприяли розвитку цієї галузі. Серед північних повітів на початок 1840-х років тільки в Бельцькому повіті було виготовлено 416 242 відра вина, а в двох інших – близько 200 тис. відер²⁹. Наведена статистика свідчить про збільшення кількості виноградників у досліджуваному регіоні.

Однак отримати достовірну інформацію щодо виноградників досить складно, адже за твердженням М.Балласа, на вказаних територіях виноградників у чистому вигляді зустрічалося мало. Здебільшого виноградниками і садами вважали території, де росло по декілька кущів³⁰.

Аналіз статистичних відомостей свідчить, що у Північній Бессарабії виноградники займали значні масиви на землях царан. Так, приміром, у 1840-і рр. XIX ст. в селянських господарствах Сороцького повіту налічувалося 1089 виноградників, у Бельцькому – 650, Хотинському – всього 17. Відповідно власниками 86 садів у Сороцькому повіті були поміщики. У Бельцькому повіті зафіксовано 70 поміщицьких виноградників, Хотинському – 40³¹.

Варто зазначити, що в середньому з урожаю десятичини виноградника на північнобессарабських землях виготовлялося від 750 відер вина в Бельцькому повіті до 1200 відер вина в Сороцькому повіті. Вартість одного відра становила 15 коп. сріблом³².

Однак відсутність шляхів сполучення не давала можливості значній частині дрібних власників збувати вирощувану продукцію на ринках. Тому здебільшого ця категорія населення північнобессарабських повітів залишала урожай винограду для власних потреб³³.

У 50-60-ті рр. XIX ст. помітно зросла кількість виноградних кущів у поміщицьких садах. До прикладу, в Сороцькому повіті вирощувався 84 821 виноградний кущ у поміщицьких господарствах (для порівняння: у Хотинському – 40723, Бельцькому – 14 000 кущів). Відповідно селяни Сороцького повіту були власниками 1089 садів (43 220 кущів), Хотинського – 17 садів (550 кущів), Бельцького – 650 садів (25 000 кущів)³⁴.

Варто підкреслити, що поміщицькі виноградники за своїми розмірами значно перевищували селянські. Зокрема, в середньому один поміщицький виноградник у Хотинському і Сороцькому повітах налічував біля 1 тис. кущів (для порівняння: в Орґевському – біля 600 кущів, в Бендерському – до 6,6 тис. кущів). У цей же час селянські виноградники нараховували близько 30-40 кущів³⁵.

Порівняно кращі сади Сороцького повіту мали вищу врожайність, ніж в інших північних повітах. Тут з однієї десятичини плодів виготовляли більше 1 тис. відер вина. Проте, як відзначали сучасники

К.Тардан та М.Баллас, північнобессарабські господарі приділяли незначну увагу вирощуванню виноградної лози, тому суцільних виноградників тут було мало, здебільшого у кожному господарстві по декілька кущів цієї рослини³⁶.

У 50-60-ті рр. XIX ст. у повітових центрах теж значно збільшилися обсяги виноградних садів. Особливо це стосується м. Сороки, де у господарствах міщан налічувалося 63 990 виноградних кущів. Відповідно у м. Бельцях місцеве населення доглядало 30 070 кущів винограду³⁷.

Варто підкреслити, що переробка продукції виноградної галузі у примітивних умовах власних господарств північнобессарабців, так зване виноробство, стало однією з найбільш прибуткових галузей сільських промислів. Вже на середину XIX ст. відро вина коштувало 30 коп. Фактично з однієї десятичини в середньому отримували близько 300 руб. За підрахунками молдавських дослідників, жодна галузь землеробства не давала такого високого доходу³⁸.

У звітах бессарабського губернатора зазначалося, що виноградного вина достатньо для внутрішнього споживання в усіх повітах, окрім того, цю продукцію в значній кількості вивозять за Дністер в різні губернії для продажу³⁹.

Зазначимо, що вже на початку 1860-х рр. щорічно з північнобессарабських повітів вивозилося для продажу близько 30 тис. відер вина. Причому найвищий показник зафіксовано по Бельцькому повіті – 24 592 відра (для порівняння: по Сороцькому повіту – 6966 відер; Хотинському – 1296 відер; м. Сороки – 1610 відер)⁴⁰. Здебільшого вивіз вина на продаж здійснювався до Кам'янець-Подільського та повітів Бессарабської губернії.

Підводячи загальні підсумки щодо розвитку садівництва та виноградарства у північних повітах Бессарабії, необхідно заакцентувати, що зазначені галузі господарства відігравали значну роль в економічному житті досліджуваного регіону. Сприятливі кліматичні та топографічні умови забезпечили інтенсивний розвиток садівництва в повітах, що поступово ставало традиційним заняттям досить чисельних соціальних груп краю: царан, резешів та поміщиків. Спостерігається упродовж всього дореформеного періоду динамічне зростання кількості фруктових садів в Бельцькому та Сороцькому повітах. В Хотинському повіті переважали сливові сади.

Значний попит на ринку продукції садівництва, зокрема чорносливу, яблук, груш, вишень, черешень сприяв торгово-промислому розвитку цієї галузі. Окрім того, промислова переробка урожаю слив – їхнє сушіння слугувала появі нового промислу північнобессарабців, який з часом став традиційним.

Щоправда, відсутність агротехнічного догляду за фруктовими садами негативно впливала на товарність садівництва.

Великими власниками виноградників упродовж досліджуваного періоду залишалися місцеві поміщики. Значна частина виноградної лози вирощувалася у господарствах північнобессарабських царан та резешів. Значні площі під виноградниками знаходилися у повітових центрах, зокрема у м. Сороки. Високоприбуткове виноградарство забезпечувало не тільки внутрішні потреби Північної Бессарабії готовою продукцією, а й давало значний дохід місцевому населенню від продажу вина за межами регіону.

¹ Жуков В. Сельскохозяйственное предпринимательство купцов и помещиков Бессарабии (1812-1861 гг.) / В. Жуков/ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1964. – С. 496. ; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. – Ч. II. – С. 272.

² Національний архів Республіки Молдова (дані НАРМ). – Ф. 6, оп.10, спр.168. – Арк. 4; Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Защук. – С.-Петербург, 1862. – С.207.

³ Берг Л. Бессарабия. Страна – Люди – Хозяйство / Л. Берг. – Кишинев, 1903. – С.152.

⁴ Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / [под редакцией И.И. Халиппы]. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – Т. III. – С.3-228.

⁵ НАРМ. – Ф.2, оп. 1, спр. 1046. – Арк. 81-87.

⁶ Там же.

⁷ Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Добржанський, Ю.Макар, О.Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С.146.

⁸ Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии – С.3-228; Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т.117. – С.101.

⁹ Там же.

¹⁰ Жуков В. Вказ. праця. – С.495.

¹¹ Ермолинский К. Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду / К. Ермолинский. – Москва, Типо – монография Кушнерова И. и К., 1888. – С.343.

¹² Защук А. Вказ. праця. – С.264.

¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Собрание 2-ое. Т. XXIV. Отделение 2-ое, 1849. – С.-Петербург, 1850. – № 23717. О поощрении садоводства и огородничества. – С. 302.

¹⁴ Скальковский А. Вказ. праця. – С. 220, 221.

¹⁵ Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.3, оп.1. – Спр.82. – Арк. 112-136.

¹⁶ ДАОО. – Ф.1, оп. 215, спр. 20. – Арк. 22-23; Ф.3, оп. 1, спр. 79. – Арк. 5.

¹⁷ Гросул Я. Прогрессивное значение присоединения Бессарабии к России / Я. Гросул, И. Будак. – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – С. 250.

¹⁸ Там же, с. 251.

¹⁹ ДАОО. – Ф.3., оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 7, 18.

²⁰ Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812-1870 гг.) / И. Анцупов. – Кишинев: Штиинца, 1966. – С.85.

²¹ Берг А. Вказ. праця. – С.152; Могилянський Н. Географический очерк Бессарабии / Н. Могилянський. –

Кишинев: Бессарабская жизнь, 1910. – С. 11; Могилянський Н. Плодоводство Бессарабии и его нужды / Н. Могилянський. – Кишинев: Тип. Бессарабского губернского правления, – 1913. – С.12.

²² Могилянський Н. Вказ. праця. – С.12-13.

²³ Архів Одеського товариства історії і старожитностей. Батьянов И. Статистическое описание Бессарабии [рукопись]. – Ф.5, Спр. 669. – Арк. 56.

²⁴ Виноградарство и виноделие / Составлены применительно к Новороссийскому краю и Бессарабии К. И. Тарданом. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1854. – С.5-7.

²⁵ НАРМ. – Ф.2, оп.1, спр. 1046. – Арк. 72-74.

²⁶ Демченко Н. Виноградарство и виноделие Молдавии в XIX – начале XX в. / Н. Демченко. – Кишинев: Штиинца, 1978. – С. 12.

²⁷ НАРМ. – Ф.2, оп.1, спр. 1046. – Арк. 4-37; 81-87.

²⁸ Анцупов И. Вказ. праця. – С.160.

²⁹ Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак. – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – С. 225.

³⁰ Баллас М. Виноделие в России. – Одесса: Тип. Нитче, 1865. – С.23.

³¹ Там же, с.22.

³² ДАЧО. – Ф.3, оп. 1, спр.27. – Арк. 24.

³³ Баллас М. Вказ. праця. – С.26

³⁴ ДАОО. – Ф.3, оп. 1, спр. 82. – Арк. 114, 128, 136, 157 (об.).

³⁵ Баллас М. Вказ. праця. – С.26; Виноградарство и виноделие – С.7.

³⁶ Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак. – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – С. 227.

³⁷ ДАЧО. – Ф.3, оп.1, спр. 82. – Арк. 112, 126.

³⁸ Гросул Я. – С. 240.

³⁹ НАРМ. – Ф.2, оп.1, спр. 1199. – Арк. 5.

⁴⁰ НАРМ. – Ф.2, оп.1, спр. 7580. – Арк. 186.

Тамара БОГАЧИК
(Черновцы)

САДОВОДСТВО И ВИНОГРАДАРСТВО СЕВЕРНОЙ БЕССАРАБИИ В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД (1812-1868 гг.)

В статье на основе архивных источников и опубликованных трудов сделана попытка определить роль садоводства и виноградарства в экономической жизни северобессарабского края в дореформенный период (1812-1868 гг.).

Ключевые слова: Северная Бессарабия, фруктовые сады, виноградарство, царане, уездные центры.

Tamara BOHACHUK
(Chernivtsi)

HORTICULTURE AND VITICULTURE OF NORTHERN BESSARABIA IN THE PRE-REFORM PERIOD (1812-1868)

On the basis of archival sources and published works the author have made an attempt to define the role of horticulture and viticulture in the economic life of Northern Bessarabia in the pre-reform period (1812-1868).

Keywords: Northern Bessarabia, orchards, viticulture, tsarany, county centers.

УДК 94(477)

Сергій ДОБРЖАНСЬКИЙ
(Чернівці)**НИКОЛАЄ ЙОРГА ТА БУКОВИНА**

Відомий румунський історик і політичний діяч Н. Йорга, перебуваючи на крайньо правих політичних позиціях та захоплений ідеєю «Великої Румунії», велику увагу приділяв і Буковині. Йорга підтримував шовіністичні кола румунського суспільства та організовував заходи, які були спрямовані на єдність румунів по обидві сторони кордону. Але цю діяльність часто супроводжували агресивні випадки в бік українців та німців, територіальними претензіями.

Ключові слова: Ніколає Йорга, Буковина, Румунія, націоналізм, єдність, культура.

Буковина – край, де протягом багатьох століть мирно співіснували представники двох національностей – української та румунської. Впродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. край остаточно поділено на українську та румунську частини. Але все ж у пам'яті багатьох румунських інтелектуальних та політичних кіл Буковина залишалася та залишається невід'ємною частиною Великої Румунії. Одним із ідеологів такої єдності був, без сумніву, великий румунський інтелектуал, історик та політик – Ніколає Йорга. Він є автором багатьох видань та публікацій у різних сферах історії та суспільствознавчих наук. Певну увагу Йорга приділяв і румунам Буковини та їхньому місцю в розвитку історії та культури Румунії.

Слід зазначити, що в українській історіографії не приділялося достатньої уваги дослідженню ідеології румунського націоналізму на території самої Румунії та земель, які тепер перебувають у складі України. Проте саме ці вчення мають ще сильні впливи на місцеву румунську меншину і підігрівуються із закордону. Тому дослідження впливу ідеології румунського націоналізму на Буковину і особливо в особі головного ідеолога Н. Йорги є актуальною темою. Метою дослідження є – з'ясувати місце і рівень впливу Н. Йорги на процеси зростання румунського націоналізму та руху до створення єдиної Великої Румунії. Предмет дослідження – діяльність Ніколає Йорги зі стимулювання громадського та культурного життя румунів краю і поширення ним великорумунської ідеї єдності Буковини з рештою Румунії.

Як уже зазначалося вище, українська історіографія узагалі приділяла мало уваги цьому питанню, тому під час написання даної статті критично використовувалися румунські матеріали та джерела. З надбань української історіографії використано монографію О.В. Добржанського «Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.»¹. Достатньо багато уваги цій проблематиці приділено у румунській історіографії.

Маючи великий авторитет серед румунів краю, Йорга не втрачав нагоди прибути на Буковину із своїми публічними виступами. У 1904 р. в Путні відбулися святкові заходи, приурочені 400-річчю від смерті Штефана Великого. Прибув на цей захід і Н. Йорга. Багато виступаючих констатували важливий внесок Йорги у національний розвиток румунів через літературу. Рупором цієї діяльності стала газета «Junimea literară», яка стає об'єднуючим фактором для буковинської молоді, які прагнули розвивати політику цілісності Румунії. З собою Йорга привіз листівки румунською мовою про роль Штефана в румунській історії, які були «безкоштовно поширені, особливо серед селян, які жадібно читали їх»².

У 1905 р. Н. Йорга зробив аналіз стану справ серед румунів Буковини і дійшов висновку, що румуни Буковини перебувають у дуже скрутному становищі. «Селяни для влади тільки для того, щоб платити податки. Вчителі перебувають під наглядом держави, деякі з них були типовими представниками австрійських чиновників, і частина священиків не мала потягу до культури, тим більше до національної»³. Щоправда, Йорга «забув» згадати, що основними землевласниками, а також дуже багато урядовців були саме румуни. Він, як прихильник саме селянства, справді переживав за бідних на селі. Для нього селянин мав стати тією рушійною силою, яка б об'єднала Румунію.

Стоячи на позиціях жорсткого націоналізму, Йорга відкидав будь-які домовленості з іншими національностями (зокрема і українцями) для спільних благ і відстоював позицію жорсткої боротьби за повну румунізацію краю та входження його до складу «Великої Румунії». Саме тому жорсткій критиці була піддана ним політична програма А. Ончула. Зокрема, у 1903 р. у Йорги незадоволення викликало те, що Ончул «дозволив для свого політичного успіху, те що не зробив ніхто до нього із представників народу, які підтримували багатіїв. Він потоптав національну ідею, протягнувши руку українцям і нацькував селян на війну проти класового об'єднання»⁴. Причиною такої різкої критики стала участь Ончула у виборах до Буковинського сейму по Сучавському виборчому округу. У серпні 1903 р. А. Ончул став депутатом, перемігши висування боярської румунської партії. Крім того, було створено румунське політичне товариство «Унірія» («Об'єднання») та Селянсько-демократичну партію. Звісно, такий розвиток подій не входив в ідейне розуміння Йорги, який бачив цілу Буковину у складі Румунії, відновивши кордони середньовічного Молдовського князівства. Крім того, у румунському русі уже яскраво простежувався розкол, який виділив окрему течію, яка толерувала з українським рухом.

Перемога А. Ончула у виборах призвела до шквалу емоцій з боку Національної партії румунів, які вона спрямувала проти Ончула через свій

друкований орган: «Відносно др. Ончула, – писалося у газеті «Deșteptarea» («Пробудження»), – є зайвим висловлювати думку після того, коли той стоїть душею і тілом у стані ворога (українців. – О.Д.) нашої нації. Румунське суспільство уже сформувало свою думку»⁵. Йорга ж підсумовував: «Поведінку доктора Ончула в минулому і зараз, засуджував за будь якої нагоди і отримував з тієї сторони (від Ончула) досить незаслужені образи»⁶.

Але поразка на виборах прихильників об'єднаної Румунії тільки призвела до ще більшого загострення. Сам Н. Йорга почав ще більше приділяти уваги подіям на Буковині. Його втручання для місцевих румунів було, з одного боку, і бажаним, але з другого – його побоювалися. Шукаючи лідера у боротьбі з українським рухом, що все більше посилювався, Йорга став беззаперечним авторитетом і останньою інстанцією у внутрішньополітичних дискусіях. Часто у буковинській румунській пресі почала подаватися інформація із прикінцевими фразами: «Йорга сказав», «Газета Йорги написала», що підтверджувало рішучий вплив Н. Йорги на румунів краю.

Процес міжнаціональної інтеграції у Буковинському сеймі продовжував набирати сили. На базі групи українських депутатів сейму на чолі з М. Васильком було створено «Вільнодумний союз», куди ввійшли румун А. Ончул та євреї Б. Штраухер. Цьому об'єднанню протистояв румунський клуб Я. Флондора, німецько-єврейський клуб Г. Маріна та польсько-вірменський клуб Х. Абрагамовича. Головною метою «Союзу» було задоволення національних потреб усіх етносів краю⁷.

У 1904 р. на нових виборах до Буковинського сейму представники «Вільнодумного союзу» отримали перемоги у багатьох округах. Зокрема, у румунській курії представники групи Ончула отримали 5 мандатів із 6 можливих. Ця ситуація дуже дратувала Йоргу і він категорично виступив проти дій А. Ончула з його ідеєю розвитку румунської нації у складі Австро-Угорщини. У відповідь Йорга іронічно відкидає цю ідею і пропагує новий націоналізм: «Ми не спускаємо триколон, а ми говоримо: «Румунія не така держава, як Бельгія чи Швейцарія. Вона представляє народ старовинний, народ великий за чисельністю, котрий дуже відрізняється від решти народів. Румунія має обов'язки не тільки перед своїми підданими, а й перед усіма румунами, її ослаблення – це і їх ослаблення, бо з її (Румунії. – С.Д.) чистих полів надходить чисте повітря, яке вдихається усіма. Вона не створена якимось імперським декретом чи через статті договору, бо за її утворення заплачено довгими століттями тяжкої роботи»⁸.

Окрім ідеологічної підтримки, з боку Н. Йорги відбувалася підтримка і конкретного фінансового змісту. Так, академічне товариство «Дачія» 28 червня 1906 р. попросило у Йорги допомоги у транспортуванні до Бухареста і розселення в місті

2000 румунських буковинських селян та інтелігенції. «В Бухаресті проходить селянська виставка, на яку приїжджають представники з усієї країни. Просимо допомогти в участі в цій виставці близько 1000-2000 чоловік. Вас, як переконаного захисника селянської справи і заслужену людину, визнану румунами, просимо допомогти поширенням цієї інформації і власною допомогою»⁹.

Ніколає Йорзі вдалося добитися від румунського уряду бажаної допомоги. Зокрема, організовано 2 потяги, якими добиралися буковинці. Ще починаючи із станції Іцкани були організовані теплі проводи з квітами та з національними румунськими прапорами й піснями «Пробуджуйся, румуне». В Бухаресті привітати приїжджких вийшов мер і багато людей з квітами. Найтепліший прийом відбувся у Яссах, де велика маніфестація зустрічала приїжджких із вигуками «Слава буковинцям!», «Хай живе Румунія!». Після цього влаштували екскурсію по місту та спілкувалися на теми любові усіх румунів по різні боки кордону¹⁰.

Ще одна поїздка дружби була організована знову ж товариством «Дачія» за безпосереднього сприяння Н. Йорги 17-19 квітня 1908 р. до Ясс. Йорга добився 75% скидки від вартості квитків на потяг. Йорга писав про зміст такої подорожі: «Величезна потреба єднання нашого роду в галузі культури проникала все більше в румунство. Замість фальшивих ідолів зараз піднімається все яскравіше бачення, справжній ідеал – Ідеал національної культури... Маємо того божого ангела, охоронця, дороговказу, яким є румунська культура. Але якщо ми це не підтримаємо, чи побачать це наступники?»¹¹.

Про саму поїздку і про те, скільки потрібно було вкласти сил, Йорга писав: «Організував поїздку до Ясс відокремлених братів, записалося не менше 500 чоловік. Румунська влада хотіла перешкодити переходу цілої групи, хоча спочатку і дозволяла. Але я взяв на себе відповідальність і відсторонив тих декількох жандармів, яких прислала влада в Бурдюжень, які стали вбік перед цим гарним селянством з найкращими інтелектуалами на чолі. В Яссах їх чекала виставка в залах ліцею-інтернату, для якої речі принесли усі мешканці міста. Три дні стояв на ногах, щоб організувати для цих людей нормальний прийом. Після їх від'їзду були впевнені, що їх думка про нашу Румунію поміняється повністю»¹².

Високо оцінили учасники з Буковини роль Н. Йорги в організації цього заходу: «Проникнуті справжнім відчуттям вдячності, шлемо вам, засновнику справжнього націоналізму між усіма румунами, наше вітання, з великою впевненістю, що цей потік, заснований вами, прийде до справжньої перемоги. Хай живе святий ідеал усіх справжніх румунів»¹³.

Навесні 1909 Н. Йорга хотів організувати зустріч з представниками товариства «Румунська

школа» м. Кимпулунгу з 35 представниками Конгресу культурної ліги з Ясс, крім того подивитися на історичні пам'ятки Сучави. Проте на станції Іцкани біля Сучави до нього підійшов начальник поліції, який повідомив йому, що уряд Відня заборонив в'їзд на територію Австрії та Буковини зокрема і що він є «небажаний іноземець», але це не заважає іншим членам Ліги відвідати Сучаву¹⁴. Ініціатором такого звернення став Франціск Белегарде, голова Кимпулунга і депутат Кимпулунзької міської ради, яка ухвалила рішення, що його (Йорги) перебування спрямоване на критику австро-угорської влади та демонстрування румунського іредентизму¹⁵.

На такі дії Йорга відповів листом: «Ваша точка зору дуже цікава. Любіть румунів, які вас обрали депутатом, і мову яку ви вивчили... але ви австрієць. Ви відчуваєте і думаєте як австрієць. Говорите про іредентизм. Не знаю, що це таке. Зате знаю, що мій рід має виняткові права на ці національні території, до яких належить і вся Буковина. Здається, що іредентизм – це заохочувати невірних румунів спробувати вирвати волю, тоді як вони не мають сили цього зробити і тоді, як ми із вільної Румунії маємо сили їм допомогти. Якщо це так, то я ніколи не проводив політику іредентизму. Політику, яку я представляю і пропагую, має більш просте кредо, котре перебуває у реалістичній сфері: зберегти природну етнічність, не йти на співпрацю з іноземцями, навіть коли подобається і через працю чекати часу, який прийде і дасть нам усе своє і більше нічого.

Я би не приїхав у Кимпулунг для пропаганди політики, яку на Буковині і так знають усі, хто повинен знати. Хотів приїхати поговорити про наше минуле, яке не може бути вкрадене ні однією силою в світі. Минуле Кимпулунга було метою моєї доповіді»¹⁶.

Незважаючи на статус Йорги персони нон грата на Буковині, візити румунів продовжувалися в цей край. Так, 7-10 квітня 1910 р. група студентів із Ясс у складі 100 чоловік прибула на Буковину для спілкування з однолітками. Цей захід теж був підтриманий Йоргою і надихнув на такі слова: «Проводиться усе, що треба, те, з чого потрібно було починати ще раніше. Кордону з Буковиною уже більше не існує для румунів»¹⁷.

Очевидно, малося тоді ще на увазі тільки символічна відсутність кордону, бо фактичний кордон ще був. Н. Йорга прагнув його зруйнувати, причому не тільки символічно, шляхом культурного єднання румунів обабіч кордону, але і, як покаже згодом хід подій, фактично. Місцеві румунські яструби прагнули використати його авторитет у своїх цілях.

Устраваючи разом з румунськими політиками, консервативними діячами, зокрема з великими землевласниками, у міжнаціональну боротьбу в краї на їхньому боці, Н. Йорга втрачав об'єктив-

ну оцінку тутешньої міжнаціональної ситуації, у запалі полеміки ставав у один ряд з типовими буковинськими шовіністично налаштованими румунськими українофобами. А ті, як відомо, ніколи «нічого не знали», «нічого не бачили», «нічого не чули» про те, що на Буковині, крім румунів, спокон віків, з часів Київської і Галицько-Волинської Русі проживало русинське (українське) населення, яке завжди становило в краї відносну, а у північній його частині переважну більшість. Для прикладу, у 1880 р. українці становили на Буковині 42,2%, румуни – 33,4%, у 1890 р. – відповідно 41,8% і 32,4%, у 1900 р. – відповідно 41,2% і 31,7%, у 1910 р. – 38,4% і 34,4%¹⁸.

Ігнорування Н. Йоргою таких очевидних фактів може лише свідчити про те, що у цьому випадку в його особі тенденційний політик брав гору над об'єктивним істориком.

Таким чином, діяльність Н. Йорги була спрямована на розвиток правонаціоналістичних тенденцій. Базуючись на підтримці місцевих великих землевласників та представників українофобської інтелігенції, підкріпленій фінансовою допомогою від румунського уряду, йому вдалося організувати досить потужне крило прихильників ідеї «Великої Румунії». Звісно, така діяльність не була не помічена місцевими австрійськими органами влади, тому досить швидко Йорга став персоною нон грата. Але проведена ним робота дала можливість румунським політичним та громадським колам налагодити тісну співпрацю з сусідніми повітами, влаштовувати культурні обміни з далекосаяжними цілями.

¹ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

² Rosşindilar P. George Tofan – tribun al românismului în Bucovina. – Suceava: Hurmuzachi, 1998. – P. 45.

³ Olaru M. Mişcarea naţională a Românilor din Bucovina. – Rădăuţi: Editura septentrion, 2002. – P. 54.

⁴ Rosşindilar P. Op. cit. – Suceava: Hurmuzachi, 1998. – P. 111.

⁵ Deşteptarea. – 1903. – 15 octovbrie.

⁶ Rosşindilar P. Op. cit. – P. 112.

⁷ Добржанський О. Вказана праця. С. 277.

⁸ Rosşindilar P. Op. cit. – P. 127.

⁹ Diacon V. Bucovina în secolul XX. Istorie şi cultură. – Iaşi: Moldova, 2012. – P. 162-163.

¹⁰ Loghin C. Societatea pentru cultură şi literatură română în Bucovina (1862-1940). – Cernăuţi, 1943. – P. 238.

¹¹ Iorga N. Moldova şi «Bucovina» // Neamul românesc. – anul III. – 20 aprilie, 1908. – P. 747.

¹² Iorga N. O viaţă de om aşa cum a fost. – Bucureşti: Editura Minerva, 1981. – P. 70.

¹³ Neamul românesc. – 1908. – 24 aprilie. – P. 761.

¹⁴ Rosşindilar P. Op. cit. – P. 135.

¹⁵ Diacon V. Op. cit. – P. 170.

¹⁶ Diacon V. Op. cit. – P. 171-172.

¹⁷ Diacon V. Op. cit. – P. 171-172.

¹⁸ Скорейко Г. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами др. пол. XIX – поч. XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Прут, 2002. – С. 203.

Сергей ДОБРЖАНСКИЙ
(Черновцы)

НИКОЛАЕ ЙОРГА И БУКОВИНА

Известный румынский историк и политический деятель Н. Йорга, занимавший крайне правые политические позиции и охваченный идеей «Великой Румынии», уделял внимание и Буковине. Йорга поддерживал шовинистические круги румынского общества и организовывал мероприятия, которые были направлены на единение румын по обе стороны границы. Но эта деятельность часто сопровождалась агрессивными высказываниями в сторону украинцев и немцев, территориальными претензиями.

Ключевые слова: Николае Йорга, Буковина, Румыния, национализм, единство, культура.

Serhiy DOBRZHANSKYI
(Chernivtsy)

NIKOLAE YORGA AND BUKOVINA

The famous Romanian historian and politician N. Yorga being on ultraright political positions and being captivated by the idea of «Great Romania» has paid great attention to Bukovina. N. Yorga supported chauvinistic circles of the Romanian society and organized activities that were aimed to unite Romanians on both sides of the border. But this activity often accompanied by aggressive attacks towards Ukrainians and Germans.

Keywords: Nicolae Yorga, Bukovina, Rumania, nationalism, unity, culture.

УДК 94(477.85)»1939/1945»:323.12

Олег СУРОВЦЕВ
(Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ТА ПСИХОЛОГІЧНУ АДАПТАЦІЮ БУКОВИНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА ПІСЛЯ ПОДІЙ ГОЛОКОСТУ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

У статті розкриваються обставини та причини швидкого розчарування у радянському ладі буковинських євреїв. Це зумовило вже у перші повоєнні роки поступовий процес еміграції, в основному через Румунію до Ізраїлю, Європи, США. У статті проаналізовано характерні особливості процесу еміграції єврейського населення з Чернівецької області у 1944-1946 рр.

Ключові слова: репресії, равинат, Голокост, Трансністрія, трудові мобілізації, антисемітизм, «єврейське питання», операція «Бріха», «Бейтар», УПА.

Соціальна та психологічна адаптація буковинських євреїв, що пережили події Голокосту, до умов радянського ладу у перші повоєнні роки залишається актуальною темою в історії Північної Буковини. Під час написання статті було опрацьовано низку документів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у фондї Центрального Комітету Комуністичної партії України¹. В ньому зосереджено матеріали щодо ставлення партійних органів до буковинських євреїв, які пережили Голокост, становище тих, хто повернувся з таборів і гетто Трансністрії, реалій радянського ладу, які у 1944-1946 роках призвели до еміграції у Румунію багатьох євреїв Північної Буковини та Хотинщини.

До певної міри нашої теми стосується робота кандидата медичних наук, лікаря-психіатра М. Буянова «Холокост и психика», в якій автор розкриває багато психологічних аспектів життя людей, що пережили та були свідками Голокосту². Також необхідно відзначити статтю В.Гриневича «До проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни»³, яка присвячена аналізу взаємин радянської влади та євреїв Буковини, де саме в цей час була зосереджена одна з найбільших єврейських громад України. У збірнику документів «Євреї України в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории»⁴, опублікованому М. Міцелєм у 2003 р., частина матеріалу присвячена ситуації довкола чернівецького єврейства у перші повоєнні роки. Серед закордонних дослідників значний здобуток у дослідженні життя єврейського населення України після подій Другої світової війни належить ізраїльтянину М. Альтшулеру⁵.

На наш погляд, досить вдалою стала публікація свідчень буковинців, які пережили Голокост, під назвою «Колись Чернівці були гебрейським містом»⁶. Свідчення очевидців дали змогу зазирнути у такі сфери життя буковинського єврейства, які неспроможна висвітлити офіційна історіографія. Найціннішими для написання статті стали спогади єврейського письменника Нафтал Серф-Кона⁷, що перебував у Чернівцях навесні 1944 р..

Політика сталінського керівництва на територіях, звідки було вигнано німецько-румунських окупантів, виходила з основного завдання – відновлення та утвердження радянської влади з метою якомога повнішого використання людських та матеріальних ресурсів для переможного завершення війни. Крім того, передбачалось створення умов для успішного функціонування радянської системи у повоєнний період. В руслі цього завдання формувалась й політика щодо окремих національностей.

Як відомо, після війни головною проблемою для сталінського керівництва в західних областях України залишалася боротьба з ОУН–УПА, яка

тривала до середини 50-х років ХХ ст. Репресії у період довоєнної радянської політики та події в роки війни свідчили про те, що населення на західноукраїнських землях досить лояльно сприймало повернення радянської влади. Що ж до єврейства, то, враховуючи величезні жертви від рук нацистів та їх прибічників, серед яких була й частина місцевого населення, його лояльність до радянської влади, здавалося б, не могла піддаватися сумніву. Проте у ставленні до буковинських євреїв з боку радянської влади спостерігалась певна упередженість.

На відміну від центральних, східних районів України, де в цей час доволі виразно проявлялася негласна заборона щодо повернення єврейства з евакуації, у Північній Буковині цей процес відбувався більш-менш безболісно. Проте певні негативні тенденції почали простежуватись відразу. Так, у квітні 1944 р. перший секретар Чернівецького обкому КП(б)У І.Зеленюк в одній з доповідних записок зазначав, що «прогресивна частина єврейства була або знищена або виселена, а залишилися живими лише ті, хто запобігав перед румунською владою, а також ремісники та представники вільних професій.» Проте згодом той же І.Зеленюк визнавав, що «інтелігенція Чернівців на той час на 70 % складалась з євреїв»⁸. Підозру у посадовця викликало й те, що «на відміну від представників інших національностей, місцеві євреї, які раніше працювали в радянських інституціях, чомусь залишилися живими та неушкодженими»⁹. Недовіру викликало й те, що серед єврейського населення було більше 1600 осіб, які були з Угорщини, Німеччини та Румунії і не визнавали себе радянськими громадянами.

У Чернівцях діяв равинат, який нараховував 20 равинів, в тому числі 6 з Угорщини та Румунії, які, на думку І. Зеленюка, підбурювали євреїв проти радянської влади. Згідно зі своїми повноваженнями він не мав права на їх арешт, отож звертався із таким проханням до керівництва УРСР. «Нам товариші з Києва повинні допомогти, – говорив він на пленумі ЦК КП(б)У 22 листопада 1944 р., маючи на увазі керівництво НКВС та НКДБ, – з тим, аби ми не мали в нашій області цієї навалочі»¹⁰.

Навесні 1944 р. Чернівці відвідав єврейський письменник Нафталі-Герц Серф-Кон разом з Р.Баласно. Свої враження він виклав у «Звіті про поїздку в Чернівці», матеріали якого відправив до Москви у Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). Цей документ дає можливість оцінити становище євреїв на Буковині після звільнення очима людей, які пережили Голокост. Автор документа зазначає, що «населення Чернівців сьогодні нараховує 45 тис. осіб, з яких євреї складають 70 %. Офіційна статистика не зовсім правдива: частина євреїв, повернувшись з Трансністрії до Чернівців до цього часу не отримала прописки через те, що

міліція міста не хоче їх прописувати, а пропонує залишити місто. Заборона стосується, в першу чергу, тих євреїв, які покинули Північну Буковину до 28 червня 1940 року і є громадянами Румунії. Ці люди ховаються по підвалах, бояться вийти на вулицю, деякі вештаються по селах довкола Чернівців, декого мобілізовано на роботу у Свердловськ. Буковинські євреї, які повертались у Чернівці після звільнення з таборів Трансністрії, почувши про заборону повернутися до міста, почали концентруватися в районі сучасної Жучки, біля мосту через р. Прут. Тривалий час їх не пускали у місто, були, навіть, окремі випадки нападу та побиття людей з боку міліції. Зазначена ситуація була незрозумілою для єврейського населення, адже у Трансністрії після звільнення їм пропонувалося повернутися до Чернівців, видавалися проїзні документи та посвідчення з направленнями до Північної Буковини. Загороджувальні загани декого пропускали до Чернівців, отримавши в якості хабаря певну суму грошей чи речі. Враховуючи великі хабарі, люди з великими труднощами оформляли прописку, адже у більшості були відсутні будь-які документи. Для отримання роботи необхідно було мати прописку, а для отримання прописки необхідно було пред'явити довідку з місця роботи. Дещо пізніше почали вимагати ще й довідки з установ та підприємств, в яких людина працювала до 1940 р.»¹¹.

Нафталі Серф-Кон двічі зустрічався із згадуваним вище І.Зеленюком з метою обговорення ситуації, яка склалась довкола єврейського населення Чернівців. І.Зеленюк підкреслював, що він особисто віддав наказ не пропускати євреїв у місто. І причини цього, здавалось б, благородні: у місті недостатньо продуктів харчування та побоювання повітряних атак ворожої авіації, які могли б привести до загибелі євреїв¹².

Одним з найважливіших заходів радянської влади на західноукраїнських землях, який спрямовувався на використання місцевого населення для досягнення військових, економічних та політичних завдань, стало проведення масової, а точніше тотальної військової та трудової мобілізації. І, звісно, буковинські євреї не стали винятком.

Перші військові мобілізації українського населення здійснювались безпосередньо польовими військкоматами Червоної армії відразу ж після звільнення населених пунктів. Завдяки цьому вже навесні 1944 року у частинах 2-го Українського фронту чисельність євреїв суттєво зросла у порівнянні з частинами інших фронтів. Так, якщо на 1-му Українському фронті, війська якого діяли в Галичині та Волині євреї не перевищували 0,6-1%, то в частинах 2-го Українського фронту, які просувались Трансністрією, Буковиною, їх кількість була значно вищою. Так, влітку 1944 року у частинах 4-ої гвардійської армії нараховувалось до

1,5% євреїв, переважна більшість яких була саме з Північної Буковини та Молдавії¹³.

Після просування армій на захід за мобілізацію взялась місцева влада. Методи її проведення були доволі жорсткими та цілком відповідали сутності радянської тоталітарної системи. Військові та трудові мобілізації буковинських євреїв, як і всього місцевого населення, нерідко проводилися з порушеннями радянських законів: іноді людей забирали просто на вулицях або витягали з ліжок під час нічних облав. Звісно, ці заходи наштовхувалися на активний чи латентний супротив з боку буковинського єврейства. Форми уникнення призову до лав Червоної армії чи на роботи до шахт Донбасу були різними: від відвертої агітації і протестів проти мобілізації до підробки документів та переховування. Поширеними були втечі за кордон, насамперед, до Румунії. 23 травня 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов із роздратуванням повідомляв Й.Сталіну про скупчення місцевого населення на шосе Чернівці – Ботошани з метою виїзду з СРСР. «Переважно, – зазначав він, – виїжджає єврейське населення, яке не бажає служити в Червоній армії. Воно хоче сховатися у румунських містах, де наші мобілізації не проводяться»¹⁴. З метою припинення руху біженців Хрущов пропонував якомога швидше встановити кордон між Румунією та СРСР.

Чимало буковинських євреїв переховувалося під час проведення радянських мобілізацій. За даними радянських органів у липні 1944 року тільки в Чернівцях переховувалося від призову 1853 євреї, з яких 528 були затримані, а іншим вдалося втекти до Румунії¹⁵.

Коли серед єврейського населення Північної Буковини без будь-якої роз'яснювальної роботи та попереджень розпочалися трудові мобілізації, людей виловлювали прямо на вулицях міста, витягали вночі з квартир і відправляли на роботи до Донбасу та інші віддалені регіони СРСР. В результаті спротиву на примусові роботи до Донбасу, згідно з радянською статистикою, виїхало лише декілька десятків буковинських євреїв. Мобілізація відбулась в основному за рахунок представників інших національностей.

Варто зазначити, що з таборів Трансністрії повернулися здебільшого жінки. І що цікаво, тих євреїв, які змогли під час румунської окупації залишитися у Чернівцях, трудова мобілізація не зачепила. Це були багаті євреї, які змогли відкупитися як від румунів, так і від радянського керівництва. Звісно, це обурювало тих, хто, переживши смертельну небезпеку, повернувся з Трансністрії. Єврейське населення ховалось у підвалах, на горищах, багатьох не можливо було знайти в дома. Керівники установ та підприємств, серед яких чимало було євреїв, постійно займалися тим, що звертались до районних та обласних рад і вимагали

звільнення від примусової трудової мобілізації своїх родичів, друзів, знайомих¹⁶. Траплялися випадки, коли молоді єврейські чоловіки після звільнення з Трансністрії, рятуючись від трудових мобілізацій, різними шляхами потрапляли до лав чехословацького корпусу, що розташовувався тоді у Садгорі¹⁷.

Єврейська інтелігенція заявляла, що мобілізація євреїв здійснювалася з метою змінити етнічний склад населення Чернівців. Серед єврейського населення досить швидко поширювались різноманітні чутки, а саме: при висилці на роботи змушують підписувати заяви про добровільність виїзду; жінок забирають, щоб використовувати їх як повій; у листах мобілізовані євреї пишуть, що роботи їм не дають і вони змушені її шукати самостійно. Нафталі Серф-Кон розповідав, що коли він домовився переглянути подібні листи і прийшов до визначеного будинку, в ньому нікого не було, лише на столі лежали листи. Цей факт яскраве свідчення того, наскільки сильно були налякані люди.

Чутки про проституцію з'явилися після інциденту, що стався на вокзалі під час відправки чергового ешелону мобілізованих на роботу буковинських жінок. Один з працівників, що проводив мобілізацію у нетверезому стані, кричав на жінок та називав їх «повіями». Більше того на вагонах писав крейдою: «Тут їдуть повії»¹⁸.

У «Звіті» письменник неодноразово запитував: «Для чого сюди (у Чернівці) радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами? І водночас нерідко кращих робітників, фахівців легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід. Для людей, що пройшли табори смерті Трансністрії, де втратили майже всіх рідних та близьких – це великий удар»¹⁹.

Р.Балясна та Нафталі Серф-Кон, зустрівшись вдруге із І.Зеленюком, обговорили складну ситуацію і домовилися про необхідність проведення в Чернівцях мітингу для єврейського населення. На цьому мітингу було заплановано їх виступи з доповідями і відповідями на запитання єврейської громади. Не зважаючи на певну недовіру з боку євреїв до радянської влади, мітинг, на якому були присутні понад 2 тисячі осіб, відбувся з успіхом і на певний час зняв напругу серед єврейства²⁰.

Частина врятованого буковинського єврейства, пам'ятаючи події 1940 р., швидко розчарувалась у соціалістичному «справедливому» ладі радянського зразка. Протест проти тоталітарного сталінського режиму знаходимо у спогадах Р.Гольд: «Коли, після мого прибуття з табору, стало відомо, що знову повертаються росіяни, я втекла до Бухареста. Я не могла далі терпіти це. Я була молодою і дуже дразливою. Я знала, що нас чекає у найближчий час. Росіяни знову відправлятимуть

молодих дівчат кудись в Росію на примусові роботи... Більшість пропадали там безвісти»²¹.

У 1944-1945 рр. доволі поширеним серед місцевого населення, зокрема євреїв, стала зміна єврейських прізвищ на румунські. Це робилося з тією метою, що румунів, як громадян країни-сателіта нацистської Німеччини не мобілізували до лав Червоної армії. Нерідко спостерігалися спроби підкупу посадових осіб з метою уникнення мобілізації, процвітала й підробка документів, за якими «звільняли» від військової чи трудової повинності. Так, у червні 1944 р. був заарештований мешканець Чернівців М.Адлер, який дав свідчення, що в Чернівцях діяла група євреїв, яка виготовляла фальшиві документи і продавала їх єврейському населенню. Вартість такого документа доходила до 450 крб.²².

Станом на 8 травня 1944 р. у Чернівецькій області було мобілізовано до лав Червоної армії лише 5495 чоловік – виключно українців. У жовтні 1944 р. завдяки втручання силових структур, ситуація почала змінюватися і загальна кількість мобілізованих у Чернівецькій області зросла до 61711 осіб, що становило 10% всього населення краю²³. Можна припустити, що в цей період до Червоної армії потрапило до 5 тисяч буковинських євреїв²⁴.

В аналітичному документі НКВС УРСР «Про антисемітські настрої в Україні», підготовленому влітку 1944 р., повідомлялося про ухилення від військових та трудових мобілізацій в Чернівцях та інших містах «спекулянтсько-торгівельного елементу з числа єврейського населення». Звісно, це стало одним із факторів «обурення з боку неєврейського населення, що нерідко набувало антисемітських проявів»²⁵.

Аналізуючи спогади, слід зазначити, що євреї досить часто дорікали радянській владі, що вона відмовлялася визнати їхній особливий статус як жертв геноциду й прагнула активно використовувати їх на фронті. «Я вражений діями радянського уряду», – висловлювався з цього приводу інспектор депо залізничної станції Чернівці Ругендорф. «Чому вони так брутально поведуться з населенням, чому без будь-яких підстав мобілізують, невідомо куди відправляють? Мені здається, що серед наших керівників є антисеміти. Коли були німці, ми були приречені на смерть, а ось тепер, коли прийшла радянська влада, нас амністовано на тривале мордування»²⁶.

За таких умов думка про еміграцію охоплювала широкі кола буковинського єврейства. Досить метафорично її висловив мешканець Чернівців доктор В.Резник: «Єврейське населення у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії та залученням жінок до робіт стоїть на російському вокзалі і очікує на англійський потяг», – тобто очікує виїзду до Палестини, яка перебувала під британським протекторатом²⁷.

До середини літа 1945 р. з Чернівецької області до Румунії вже виїхало 12 тисяч осіб. На деяких підприємствах текстильної промисловості кількість зареєстрованих на виїзд до Румунії сягала понад 90 %. Наприклад, на суконній фабриці № 1 заяви на виїзд до Румунії подали 95 % робітників, на фабриці № 6 з 109 робітників на виїзд записались 106 осіб²⁸. Станом на 7 червня 1945 р. 1136 буковинських євреїв подали заяви на виїзд до Румунії, серед яких було 513 комерсантів та торговців, 160 бухгалтерів, 150 викладачів, 95 медпрацівників, 74 робітники, 30 ремісників, 33 особи різних спеціальностей та 81 людина, рід занять яких не був визначений²⁹.

Про процес переселення згадував очевидець: «З перших днів після закінчення війни розпочалось посилене переміщення євреїв Бессарабії, Придністров'я в сторону Чернівців: звідти досить легко можливо було «репатріюватись в Румунію». Я поставив в лапки, тому що спотворення змісту слів, яке було звичним в Радянському Союзі, вимагає розшифровки. Переважна більшість «репатрійованих» в Румунію лише проїжджали через неї в порт Констанца чи в Італію, щоб звідти відправитись в Палестину»³⁰.

Євреї пояснювали своє бажання покинути Радянський Союз по-різному. Так, відомий лікар-венеролог А.Кац у розмові зі слідчим стверджував: «Я за румунів за день приймав від 5 до 7 клієнтів. Робочий день для мене тривав 5 годин на добу і за 3-5 днів я заробляв достатньо, щоб прожити місяць. Всі інші дні я працював для накопичення капіталу, для того щоб поїхати на курорти чи помандрувати за кордон.» Лікар Н.Коган заявляв: «Всі мої капітали за кордоном. Мене не задовольняє радянське громадянство, я хочу працювати стільки, скільки я захочу, а не стільки, скільки мені говорять.» Робітник суконної фабрики № 1 І.Шац говорив наступне: «Я ніколи в житті не працював на фабриці. В минулому я був комерсантом і почав працювати на фабриці в 1944 році з метою отримати продовольчі картки та ухилитись від мобілізації на Донбас і в Червону армію.» Подібні пояснення надавав й лікар Р.Розенблат: «Я щорічно все літо проводив на курортах Італії або подорожував по інших країнах. В Радянському Союзі я не можу сидіти на одному місці»³¹.

8 серпня 1945 р. була прийнята постанова Раднаркому СРСР, а 31 серпня рішення РНК СРСР, згідно з яким євреям, які мали румунське громадянство до 28 червня 1940 р. був дозволений вихід з радянського громадянства та виїзд з Чернівецької області до Румунії. До 16 листопада 1945 р. ситуація з переселенням виглядала таким чином. Постанова передбачала переселення євреїв до Румунії з наступним затвердженням справ Президією Верховної Ради СРСР щодо відмови від радянського громадянства. Перевірка роботи органів

НКВС УРСР показала, що на практиці ця постанова не виконувалась, хоча «оформлення справ проводилось правильно і були вжиті всі заходи щодо прискорення виконання рішення РНК УРСР». До 16 листопада 1945 р. було оформлено 8 тисяч справ, 2049 з яких ще 9 жовтня 1945 р. були направлені НКВС УРСР на затвердження. Проте результатів не було отримано³².

Як насправді «правильно проводилось оформлення справ» та «прискорювалось виконання рішення РНК УРСР» демонструвала доповідна записка інструктора управління кадрів ЦК КП(б)У Боголюбова «Про факти порушення законності та допущення антидержавної практики в роботі управління НКВС у Чернівецькій області». Зокрема, Боголюбов констатував, що «під час видачі документів для виїзду за кордон управління НКВС у Чернівецькій області допустило повну та злочинну безконтрольність цього процесу, в результаті чого документи для виїзду до Румунії отримали громадяни, які не мали права на переселення, та певна кількість потрібних для радянської влади спеціалістів». Так, лікарі обласної лікарні Файгер та Моргенштерн, незважаючи на заборону, отримали перепустку № 719 від 11 травня 1945 р.; інженери-будівельники Кан і Шор отримали перепустки від секретаря УНКВС, який не мав жодного відношення до оформлення та видачі подібних документів. За видачу перепусток, які давали право покинути УРСР, робітники УНКВС брали хабарі у великих розмірах³³.

Досить часто мотивами корупційної діяльності працівників УНКВС було бажання захопити нерухомість, яка належала євреям, що вирушали за кордон. Яскравим прикладом є історія директора туберкульозного диспансеру М.Гінзбурга., який до 1941 р. проживав у Чернівцях. З початком німецько-радянської війни евакуювався у східні області СРСР, де працював начальником шпиталю. У 1944 р. повернувся на Буковину. У розмові з Богомолівим Гінзбург заявляв, що не мав наміру переїжджати до Румунії. Проте після того, як уповноважений Наркомату Держконтролю у Чернівецькій області Котов запропонував йому фіктивно продати свої меблі, вартість яких становила 12700 крб., а натомість донька Котова через дружину начальника УНКВС Руденко отримала документи на виїзд на ім'я Гінзбурга і передала їх йому, останній вирішив виїхати до Румунії, що й негайно зробив. Відсутність директора лікарні стала відома в обкомі КП(б)У, де було прийняте рішення щодо негайного повернення Гінзбурга назад до СРСР. Начальник УНКВС Руденко відправив за лікарем до Румунії свою дружину. В одному з містечок Румунії Гінзбург був затриманий, підданий обшуку та повернутий до Чернівців. Після допитів йому було пред'явлено звинувачення за статтею 54-1а КК УРСР – «зрада Батьківщині». Факт зради до-

ведений не був і після звільнення Гінзбурга з-під арешту Котов повернув йому меблі. Однак квартири лікарів вже зайняв доцент університету Кононенко³⁴.

У доповідній записці на ім'я М.Хрущова І.Зеленюк писав, що «виконання рішення РНК УРСР про виселення євреїв до Румунії затримується з вини НКВС УРСР, адже його керівництво запропонувало перекласти всі румунські документи у справах євреїв російською мовою. Переважна більшість євреїв, які оформили документи на виїзд, – пояснював І.Зеленюк, – звільнилися з роботи, не мають продовольчих карток, паливом не забезпечені, займаються спекуляцією, заготівлею продуктів та промислових товарів, тим самим сприяють підвищенню цін на ринках. Щоденно люди приходять до органів радянської влади з різними провокуючими питаннями та вимагають швидше їх відправити за кордон. Саме тому необхідно евакуювати цю категорію населення в Румунію до похолодання³⁵.

Основною перешкодою для виїзду чернівецьких євреїв була відсутність домовленостей між СРСР та румунським керівництвом. Крім того, не було розроблено чіткої форми документа, який давав право на переселення. Лише на початку січня 1946 року ці проблеми були вирішені³⁶. До 8 січня 1946 р. було зареєстровано 11085 осіб, які підлягали виселенню³⁷. У процесі оформлення документів при Чернівецькому облвиконкомі була створена спеціальна комісія в складі: заступника начальника обласного управління МВС, заступника начальника обласного управління МДБ та заступника прокурора області. Комісія за допомогою спеціального апарату працівників облвиконкому та МВС виконувала певні функції, а саме: проведення точного підрахунку євреїв; виготовлення та видачу відповідних документів; розгляд та затвердження списків; своєчасне оповіщення осіб, які переселялися про терміни та порядок виїзду з Радянського Союзу до Румунії; здійснення безпосередньої організації виїзду до Румунії.

Для забезпечення перевезень тих, хто евакуювався, було використано 50 вантажних автомобілів Прикарпатського військового округу. Оплата за перевезення євреїв та їх речей здійснювалась за державним тарифом. У відповідності до постанови РНК СРСР від 2 лютого 1946 р. «Про порядок евакуації євреїв з території Чернівецької області до Румунії» останнім був дозволений вивіз майна: до 2 т для сільського населення та 1 т для міської сім'ї. Бажання виїхати до Румунії висловили 17503 євреї у віці від 18 років, на яких були заведені особові справи. Після розгляду комісією заяв та справ позитивну відповідь отримали 17461 особа, іншим було відмовлено через відсутність документів, які підтверджували їх румунське громадянство до 28 червня 1940 р.³⁸

До 22 червня 1946 р. (останній день евакуації) 17461 особа отримали евакуаційні документи та перепустки для переходу державного кордону СРСР, з яких 16261 – виїхали до Румунії. Всього до Румунії виїхало 21155 буковинських євреїв, які були громадянами Радянського Союзу: 6571 чоловіків, 9690 жінок, 4894 дітини. Окрім того, у 1944-1946 роках до Румунії виїхали 1152 особи, які мали румунське громадянство: 562 чоловіки, 382 жінки, 208 дітей. Таким чином, за весь період евакуації в Румунію виїхали 22307 осіб, в тому числі 7133 чоловіки, 10072 жінки, 5102 дітини, більшість з яких становили євреї. Відмовились виїхати до Румунії 1044 людини³⁹. Єврейське населення Північної Буковини, що емігрувало до Румунії, досить швидко покинуло її в рамках операції «Бріха».

За таких умов сіоністські настрої серед буковинського єврейства дедалі поширювались. Основною причиною поширення таких настроїв радянське керівництво вважало сіоністське підпілля. Зокрема, йшлося про воєнізовану молодіжну організацію «Бейтар». Назва організації це абревіатура (на івриті) від назви «Союз імені Йосипа Трумпельдорфа». Виникла вона на початку 20-х років під впливом закликів В.Жаботинського створити єврейську армію для захисту єврейського населення підмандатної Палестини. Напередодні Другої світової війни організація нараховувала у діаспорі до 100 тисяч осіб і вважалася одним з найпотужніших молодіжних рухів за переселення до Палестини. Під час війни групи членів Бейтару брали участь у повстаннях проти гітлерівців у гетто Варшави, Вільнюса, Белостока⁴⁰.

Інформацію щодо діяльності «Бейтару» у Чернівцях надав радянським військовим спецорганам у березні 1944 р. керівник місцевого комуністичного підпілля Енгель (псевдонім «Василь»). У ході розслідування було з'ясовано, що молодіжна сіоністська організація Бейтар дійсно діяла в умовах румунської окупації. Вона нараховувала у своїх лавах до 150-200 осіб і мала свій центр у Бухаресті. Згідно з даними Енгеля, члени «Бейтару» вели антирадянську пропаганду, відверто співробітничали з румунською розвідкою, складали списки на прорадянськи налаштованих євреїв, яких потім здавали сигуранці, за що остання і допомагала «Бейтару»⁴¹. Переважна більшість членів цієї організації встигла виїхати до Бухареста і Будапешта, до приходу Червоної армії⁴².

Слід підкреслити, що сіоністські настрої не переважали серед буковинського єврейства. Про надії буковинських євреїв відновити у краї своє релігійне і культурне життя свідчить, наприклад, факт домагання Чернівецької релігійної громади відкрити в місті Хесед – релігійну школу для підготовки равинів на 150 осіб⁴³. Як відомо, у другій половині 40-х років XX ст. у Чернівецькій області існувала одна з найбільших в Радянському Союзі

єврейських релігійних громад, діяв один з небагатьох в СРСР єврейських театрів. Проте ці тимчасові поступки у ході боротьби з космополітизмом були ліквідовані.

Водночас частина єврейського населення брала активну участь у відновленні та утвердженні радянського режиму у Північній Буковині. Зокрема, на початку 1945 р. у складі 212 винищувальних батальйонів, створених у семи областях західного регіону України для боротьби з підпіллям ОУН – УПА, брало участь 365 євреїв⁴⁴.

Звісно, процес виселення єврейського населення з Чернівецької області у 1944-1946 р. характеризувався певними особливостями, а саме: переселення стосувалось лише єврейського населення Північної Буковини; буковинські євреї не мали жодних зв'язків з тодішнім керівництвом Румунії чи румунськими політичними партіями; між Румунією та СРСР не було підписано формальної угоди, не існувало координації дій; по відношенню до буковинських євреїв у документах застосовувались різні за значенням терміни – «виїзд», «евакуація» і навіть «виселення», хоча ми схильні розглядати цей процес як еміграцію.

У повоєнний період радянське керівництво фактично не дозволяло публічно обговорювати тему табірної ув'язнення та геноциду євреїв на Буковині. На нашу думку, це було пов'язано насамперед із тим, що у Радянському Союзі намагались створити ілюзію єдиного суспільства, єдиного радянського народу, який не знає розмежування на нації, народності, етноси. У ракурсі такої політики було не бажано окремо виділяти втрати та страждання єврейського народу у період Великої Вітчизняної війни. Таким чином, радянське керівництво намагалось об'єднати зусилля всіх людей СРСР на відновлення країни та повернення до нормального життя. Однак людям, що пережили геноцид важко було жити зі спогадами про 1941-1944 рр. Розмови про пережите у 1941-1944 рр. велися лише у приватному колі, з рідними або друзями, яких також було депортовано. Для ширшого, публічного вислову це залишалось табуїзованою темою, що підтверджують спогади: «Навіть, якщо хтось намагався про це говорити, він не міг – на нього дивилися як на зрадника. Ми були ще дітьми, але всі дивилися на нас, як на зрадників. Не те, що ми самі не хотіли цього, – про це не можна було говорити, щоб не вислуховувати звинувачення в сіонізмі, контрреволюції. Це не дозволялося»⁴⁵.

Таким чином, після закінчення війни основна частина буковинського єврейства, яка пережила Голокост, повернулася у рідні села та міста краю. Однак швидко розчарування у радянському ладі, вже у перші повоєнні роки зумовило поступовий процес еміграції буковинських євреїв за кордон, в основному через Румунію до Ізраїлю, США, країн Західної Європи.

Вишевикладений матеріал дозволяє виділити характерні особливості процесу еміграції єврейського населення з Чернівецької області у 1944-1946 рр., а саме: переселення стосувалося лише єврейського населення Північної Буковини; буковинські євреї не мали жодних зв'язків з тодішнім керівництвом Румунії та румунськими політичними партіями; між Румунією та СРСР не було підписано формальної угоди, не існувало координації дій.

¹ ЦДАГО, Ф. 1, Центральний Комітет Комуністичної партії України.

² Буянов М. Холокост и психика. – М., 1998. – 100 с.

³ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – № 6. – С. 9-10; 2003. – № 1. – С. 5-6.

⁴ Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. – К.: Дух і літера, 2004. – 362 с.

⁵ Altshuler M. The Soviet «Transfer» of Jews to Romania // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 2(36). – p.54-76; Altshuler M. The story of the publication of jewish calendar in Chernovtsy // Jews in Eastern Europe. – 1999. – № 1-2 (38-39). – p. 88-103; Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the end of the Second World War // Jews in Eastern Europe. – 1993. – № 3 (22). – p. 40-82.

⁶ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.

⁷ Дробязко Л. Репрессированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы из частных архивов). Нафтали Серф-Кон. // Голокост і сучасність. – 2003. – № 1 (С. 7-8); № 2 (С. 16-17); № 3(С. 5-6).

⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3870. – Арк. 4.

⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3870. – Арк. 5.

¹⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 10.

¹¹ Дробязко Л. Вказана праця // Голокост і сучасність. – 2003. – № 2, С. 16.

¹² Там само.

¹³ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – № 1. – С. 5.

¹⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 21.

¹⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 15-16.

¹⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 14.

¹⁷ Altshuler M. The Soviet «Transfer» of Jews to Romania // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 2(36). – p. 56.

¹⁸ Дробязко Л. Вказана праця // Голокост і сучасність. – 2003. – № 2, С. 17.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Колись Чернівці були гебрейським містом... – С. 29.

²² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 30.

²³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 64.

²⁴ Гриневич В. Вказана праця. – С. 5.

²⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 44.

²⁶ Гриневич В. Вказана праця. – С. 5.

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 79.

²⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 81.

³⁰ Мицель М. Вказана праця. – С. 72.

³¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 80.

³² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 23.

³³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3870. – Арк. 11-12.

³⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3870. – Арк. 10.

³⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 319. – Арк. 24.

³⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2620. – Арк. 16.

³⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2620. – Арк. 11.

³⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2620. – Арк. 17.

³⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2620. – Арк. 18.

⁴⁰ Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the end of the Second World War // Jews in Eastern Europe. – 1993. – № 3 (22). – p. 70.

⁴¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 23.

⁴² Гриневич В. Вказана праця. – С. 6

⁴³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 25.

⁴⁴ Гриневич В. Вказана праця. – С. 6.

⁴⁵ Колись Чернівці були гебрейським містом... – С. 29, 109.

Олег СУРОВЦЕВ
(Черновцы)

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ БУКОВИНСКОГО ЕВРЕЙСТВА ПОСЛЕ СОБЫТИЙ ХОЛОКОСТА В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОГО СТРОЯ

В статье автором раскрываются обстоятельства и причины быстрого разочарования в советском строе со стороны буковинских евреев, что способствовало уже в первых послевоенные года стремительному процессу их эмиграции за границу, в основном через Румынию в Израиль, США, страны Западной Европы. Также в статье проанализированы характерные особенности процесса эмиграции еврейского населения Черновицкой области в 1944-1946 гг.

Ключевые слова: репрессии, раввинат, Холокост, Транснистрия, трудовая мобилизация, антисемитизм, «еврейский вопрос», операция «Бриха», «Бейтар», УПА.

Oleg SUROVTSEV
(Chernivtsi)

THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF BUKOVYNIAN JEWS AFTER THE HOLOCAUST IN THE CONDITIONS OF SOVIET SYSTEM

The article reveals the circumstances and causes rapid frustrated structure of Soviet Jews of Bukovina, which resulted already in the early postwar years, a gradual process of emigration abroad, mainly through Romania to Israel, Europe and the USA. The article analyzes the characteristic features of the emigration of the Jewish population of Chernivtsi Region in 1944-1946.

Keywords: repression, rabbi institution, Holocaust, Transnistria, labor mobilization, anti-Semitism, «Jewish question», operation «Briha», «Beitar», UPA.

УДК 94(477)

Галина ЧАЙКА
(Чернівці)**УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ТА ДЕЯКІ АСПЕКТИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

У статті висвітлюються основні положення українського міграційного законодавства, ключові міжнародні угоди стосовно міграційних процесів. Зроблено спробу дослідити основні засади гармонізації міграційного законодавства України до стандартів права Євросоюзу.

Ключові слова: Україна, трудова міграція, міграційне законодавство, декларація, конвенція, Європейський Союз.

Актуальність теми дослідження набула рис глобальної та універсальної проблеми сучасності. Геополітичні зміни на теренах колишнього СРСР, економічні кризи початку 1990-х рр., 2008 р. та політичної кризи 2014 р. призвели до значної активізації в Україні процесів як внутрішньої, так і зовнішньої міграції. Сучасні тенденції міжнародно-правового регулювання проблем міжнародної міграції, потреба вдосконалення внутрішнього законодавства України щодо міграційних процесів зумовлюють актуальність даної проблеми. Трудова міграція в цілому, з одного боку, є свідченням інтернаціоналізації світової економіки, а з другого – формою боротьби великої армії трудівників різних країн за поліпшення умов свого життя, існування, виживання, а для якоїсь частини емігрантів – передумовою економічного становлення, піднесення і процвітання.

Основним напрямом сучасної української міграційної політики має стати гармонізація міграційного законодавства України до міграційного права Євросоюзу.

Слід зазначити, що комплексних праць, безпосередньо присвячених означеній проблемі у всіх її аспектах, на сьогоднішній день практично немає. Дослідженню питань міжнародно-правової регламентації міграційних процесів тією чи іншою мірою присвячені роботи М.В. Буроменського¹, Є.А. Тихонової² та інших дослідників. У наукових дослідженнях Ю.І. Римаренко³, С.Б. Чеховича⁴, О.І. Піскуна⁵ більш детально вивчено проблему теоретичного і практичного осмислення міграційних процесів, деякі дослідження присвячені вивченню питань трудової міграції, зокрема праці І.І. Лукашука⁶. У працях І. Борути⁷, В.Р. Барського⁸, М. Райнера⁹ проаналізовано міграційне право Євросоюзу. Питанню регулювання міграції та міграційного права України присвячені наукові праці С.О. Мосьондза¹⁰, В.І. Олефіра¹¹, С.С. Саїва¹² та ін.

При дослідженні означеної теми велике значення представляє джерельна база¹³, зокрема, Конституція України, закони України «Про громадянство

України», «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України», «Про міграцію», укази Президента України, конституції держав Європейського Союзу, постанови Кабінету Міністрів України («Про створення органів міграційної служби в Україні», «Про утворення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань міграції») та ін.

Предметом дослідження є міжнародно-правова регламентація міграційних процесів, у тому числі універсальні конвенції, регіональні загальноєвропейські угоди та акти, що становлять право Євросоюзу, а також міграційне законодавство України.

Метою дослідження є не юридичний аспект, а ретроспектива даного питання за період незалежності Української держави.

Трудова еміграція набуває масового явища в світі та в Україні зокрема. Основним мотивом цих могутніх людських потоків був і залишається рівень оплати праці: їхати туди, де можна дорожче продати свою робочу силу.

На початку 90-х рр. трудова міграція за кордон мала переважно форму поїздок у сусідні країни з метою торгівлі. Так звана «човникова» торгівля. Тобто дрібні торговці, які власноруч перевозили невеликі партії товарів, заробляли на різниці цін. Пізніше набутий ними досвід, встановлені зв'язки сприяли виходу українських громадян на міжнародний, зокрема європейський ринок праці. У середині 90-х рр. XX – на початку XXI ст. трудова еміграція набирає інших форм, спочатку через фірми-посередників із працевлаштування за кордоном мігранти шукають і відправляються на роботу за кордон. Однак значна частина мігрантів працюють за кордоном на власний страх і ризик і статистично не обліковуються. Тому реальні обсяги трудової міграції статистично точно не обраховані. Чисельність мігрантів заробітчан є досить умовною, оскільки є офіційна трудова міграція (зафіксована статистично), неофіційна, легальна міграція, нелегальна трудова міграція та нелегальна міграція, пов'язана з діяльністю злочинних угруповань (торгівля людьми). Нині називаються цифри від чотирьох до семи мільйонів українських заробітчан, які перебувають за межами України. Тобто близько третини працездатного населення перебуває на заробітках.¹⁴

За офіційними даними на липень 2013 р., найбільше українських трудових мігрантів перебувало у Європі – 53,26% від загальної кількості, зокрема у Росії – півмільйона, у Польщі – 168 тис., в Італії – 153 тис., Чехії – 150 тис., Іспанії – 52 тис., Португалії – 22 тис. Але в організації «Європа без кордонів» повідомляють, що у Росії перебуває більше 2 млн українських заробітчан, у Польщі – 450 тис., в Іспанії – 200 тис., в Португалії – 75 тис.¹⁵

В умовах світової кризи можна говорити, що трудова еміграція може стати ще більш загрозли-

вим фактором, що призведе до скорочення населення в Україні та можливого знелюднення деяких місцин. Звичайно, в умовах глобалізації, відкриття кордонів цей процес набуває ще більш загрозливих масштабів. Крім того, як свідчить статистика, більшість осіб, які мають певний досвід міграції, вдаються до нього неодноразово, а то і не повертаються, оселившись напостійно в іншій державі. Слід зазначити, що цей світовий процес має ланцюговий характер, який, у свою чергу, показує рівень економічного розвитку держави мігрантів. Українці відправляються на заробітки до Португалії, Чехії, а з цих країн їх трудова сила відправляється на заробітки до Франції, Австрії, Великої Британії. Найбільше українських заробітчан, згідно з статистикою, працює у Польщі, Чехії, Росії, Угорщині, Греції, Португалії, Німеччині, Італії та Іспанії.¹⁶

Міграційна політика є частиною внутрішньої й зовнішньої політики держави, при цьому неможливою її частиною. Від проводжуваної державою політики залежить, чи стане міграція позитивним і стабілізуючим фактором чи навпаки. У зв'язку з тим, що українська трудова міграція і еміграція набрала величезних масштабів, до вирішення долучаються і міжнародні організації, зокрема Міжнародна організація з міграції (МОМ). Вона допомагає Україні у поліпшенні регулювання міграцією задля обопільної користі держави та мігрантів. Так, 23 травня 2014 р. відбулася презентація результатів оцінки порядку збору, розподілу, зберігання та аналізу міграційної статистики, яка відбулася в Києві, де голова представництва МОМ в Україні Манфред Профазі зазначив: «Детальна та систематизована міграційна статистика є базою для формування ефективної міграційної політики, що відповідає реаліям. Ми прагнемо підтримати Україну в розбудові ефективної системи управління міграцією, яка б гарантувала захист прав мігрантів: як іноземців в Україні, так і українських трудових мігрантів за кордоном».¹⁷

Понад 20 органів державної влади в той чи інший спосіб задіяні в процесі збору, зберігання та поширення інформації, що має стосунок до міграційних процесів. Результати оцінки показали потребу в поліпшенні міжвідомчої взаємодії у цій сфері, а також необхідність зробити цю діяльність більш сфокусованою на людях, а не лише на процесах.

У зв'язку з цим повинна бути вироблена така державна політика, при якій міграція відігравала б важливу роль у соціально-економічному розвитку країни й відображала основні принципи, пов'язані із захистом прав людини.

На жаль, позиція нашої держави щодо трудових мігрантів є досить невтішною, оскільки держава згадує про них коли не дораховується вкладів у Пенсійний фонд та інші соціальні фонди, а те, що ця армія трударів витягує на собі економіку

держави, згадується у щорічних банкових звітах як звичайне явище. Так, за даними Нацбанку, обсяг міграційного капіталу, який надійшов до України у 2012 р., склав близько 7,5 млрд. дол. приватних переказів, що становило 4% ВВП України у тому ж році. А Центр соціальних та економічних досліджень CASE підрахував, що без стимулюючого впливу трансфертів мігрантів українська економіка втратила б 7% свого потенціалу.¹⁸ За словами експертів МОМ, грошові перекази в Україні майже не витрачаються на інвестиції чи розвиток бізнесу.

Значна частка грошових переказів в Україну здійснюється лише з семи країн, на які припадає майже 70% потоків капіталу. Лідером за обсягами була Російська Федерація: за перше півріччя 2013 р. обсяги надходжень звітні сягали 2,18 млрд. дол. Загалом на країни СНД у першому півріччі 2013 р. припало 38,4% обсягу переказів з-за кордону. З інших країн найбільше переказів надходило із США та Німеччини, відповідно 9,3% та 6%. На країни ЄС загалом припало 33,8% переказів за цей період.¹⁹

Отже, грошові перекази є стабільним джерелом фінансування економічного та соціального розвитку країн, у тому числі трансфертних систем як таких. Але якщо говорити про вплив даного чинника на розвиток економіки України, то необхідно також брати до уваги певні особливості. Зокрема, нераціональне використання надходжень; грошові перекази призводять до так званого ефекту «доларизації (єврозації)» економіки країни, роблять її чутливою до стабільності світових валют та підвищення цін на товари, послуги у регіонах надходження коштів за переказами.

Виходячи з усього вищесказаного зрозумілим є те, що у важких економічних умовах, нестабільності української ринкової економіки, нерегульованості у сфері зайнятості міграційні процеси є фактором, який регулює деякою мірою економічні стосунки. Міграція – це явище, яке притаманне всім суспільствам і лише від рівня розвитку держави залежить досконалість міграційного законодавства. Що стосується нашої держави, то над даним питанням потрібно добре попрацювати, оскільки і у цій сфері залишилося багато пережитків, характерних для радянської системи.

З прийняттям Україною Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., а згодом Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., затвердженого на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., розпочався процес формування нової державної системи і законодавства, у тому числі і міграційного.

Але перш ніж аналізувати українське міграційне законодавство, слід переглянути міжнародні декларації, документи, акти, які стосуються цієї сфери. Зокрема, до них можна віднести універсальні міжнародні норми, які стосуються безпосередньо

прав людини, мають загальний характер та відносно пов'язані з міграційними процесами. Так, слід згадати Декларацію прав людини та громадянина (1789 р.), яка була визнана «мірою істинних прав», Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.). Згадані документи можна вважати найвагомішими стандартами прав і основоположних свобод людини.

1990 року було прийнято Конвенцію ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей.²⁰ У преамбулі цього міжнародного документа зазначено, що держави прийняли цю конвенцію, враховуючи те, що трудящі, які не мають документів або постійного статусу, часто змушені найматися на роботу на менш сприятливих умовах, ніж інші трудящі, чим користується багато роботодавців, залучаючи таку робочу силу для збільшення прибутків або недобросовісної конкуренції. Усе це безпосередньо впливає на зростання рівня нелегальної міграції (ст. 35 Конвенції).²¹ Слід зазначити, що ця конвенція, фіксуючи ширше визнання загальних прав усіх трудящих-мігрантів, ставить за мету ліквідувати практику наймання мігрантів, які нелегально перебувають у іноземній країні.

Іншим важливим міжнародним документом є Конвенція ООН про статус біженців (1951 р.). Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) відзначає: «Фактично світ страждає не від проблеми з наданням притулку. У нього проблема з імміграцією, а біженці розплачуються за це».²²

Також дуже важливим є питання міжнародно-правового захисту прав жінок і дітей. До цих угод слід віднести Конвенцію про рабство (1926 р.) із змінами, внесеними протоколом від 1953 р., Конвенцію щодо примусової та обов'язкової праці (1930 р.), Додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та звичаїв, подібних до рабства (1956 р.), Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), шоста стаття якої вимагає від держав прийняття та виконання відповідних законів, що сприятимуть припиненню всіх видів торгівлі жінками. Особливо важливою угодою є Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.), яка регулює питання співробітництва у сфері запобігання і боротьби з такою торгівлею. Декларація ООН про подолання насильства над жінками 1993 р., в якій продаж жінок, їх експлуатація та примус до проституції чітко названі видом насильства проти жінок.

У 1997 р. в м. Гаага (Нідерланди) відбулася Європейська міністерська конференція, що проходила під керівництвом Європейського Союзу. Там була прийнята Гаазька міністерська декларація європейських рекомендацій щодо ефективних за-

ходів для запобігання та боротьби з торгівлею жінками.

Особливу увагу слід приділити правам дітей-нелегальних мігрантів. Так, у Віденській Декларації та програмі дій, прийнятій на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р., проголошено принцип «першочергова увага дітям», який вказує на важливість як національних, так і міжнародних зусиль для забезпечення поваги до прав дитини на виживання, захист і розвиток. Всесвітня конференція з прав людини закликала всі держави підтримати міжнародне співробітництво в розв'язанні гострої проблеми дітей, яка потребує створення ефективних засобів боротьби з використанням їх на шкідливих роботах, торгівлею дітьми, дитячою проституцією та порнографією.²³

Важливу роль у захисті прав дитини відіграють Конвенція ООН про права дитини (1989 р.) та Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей (1990 р.). У Конвенції ООН про права дитини у ст. 11, приділяючи значну увагу нелегальній міграції дітей, зазначається: «Держави-сторони вживають заходів щодо боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону».²⁴

Серед регіональних норм міжнародного права з проблем міграційної політики важливими є ті, які прийняті та застосовуються Європейським Союзом (ЄС) та Радою Європи (РЄ). Україна з 1995 р. є членом Ради Європи й тому має дотримуватися регіональних міжнародних норм, зокрема й з питань міграційної політики.

Нелегальна міграція є доволі масовою у світовому масштабі і з України зокрема. Згідно з статистичними даними за 2010 р., 30 млн. осіб щороку провозиться контрабандно, приблизно 400 – 500 тис. нелегальних мігрантів потрапляють до країн ЄС та постійно 3 млн нелегалів проживають у Європі.²⁵

Що стосується новітньої міграційної європейської політики, яка частково регулює нелегальну міграцію, то вона визначається кількома європейськими угодами та конвенціями. Це Шенгенські угоди 1985 та 1990 років, Дублінська конвенція (1990 р.), Маастрихтський договір (1992 р.) та Амстердамський договір (1997 р.).

У 2003 р. набрала чинності єдина політика ЄС щодо надання притулку. Для її реалізації у 2007 р. створено єдину прикордонну службу охорони портів та узбережжя. Ця міжнародна служба координує свої дії з поліцією кожної країни ЄС і налагоджує співробітництво між силовими структурами та службами імміграції кожної країни.²⁶ Нині ЄС провадить збалансовану міграційну політику щодо протидії нелегальній міграції.

Отже, європейські країни з прийняттям новітніх національних законодавчих актів почали займати більш безпечну позицію щодо в'їзду й перебування нових іммігрантів, запровадивши певні

обмеження. Таким чином держави Європейського Союзу намагаються врегулювати і систематизувати міграційне законодавство під впливом глобальних міграційних процесів. У той же час слід зазначити, що деякі європейські держави намагаються створити необхідні умови для притоку кваліфікованих спеціалістів-мігрантів. Зокрема, Європа, будучи зацікавлена у притоці висококваліфікованих працівників, прийняла так звану «блакитну карту» – спеціальний дозвіл на роботу та проживання. Цей дозвіл означає спрощену систему працевлаштування для неєвропейців. Так, наприклад, Європейська дослідницька рада не шкодує коштів на залучення перспективних учених з будь-яких галузей знань, запрошуючи їх переїжджати до Європи та працювати над своїми проектами. Молодим ученим пропонуються для розробки своїх ідей та проживання стартові гранти до 2,0 млн євро, досвідченим ученим – до 3,5 млн євро.²⁷ Висококваліфіковані фахівці можуть отримати візу до Великої Британії, що дозволяє працювати без офіційного дозволу, оскільки вважається, що вони можуть зробити позитивний внесок в економіку країни.²⁸ Польща корегує свою міграційну політику у бік більшої лояльності для трудових мігрантів з Білорусі, України та Росії, збільшуючи їм термін перебування у країні та спрощуючи режим перебування. Наприклад, з 1 січня 2012 р. в цій країні набув чинності закон, згідно з яким нелегальні мігранти можуть подавати заявки на легалізацію свого статусу в цій найбільшій у Східній Європі державі Євросоюзу. Такий дозвіл на перебування буде видаватися на 2 роки.²⁹ Згідно з програмою матеріального заохочення кваліфікованих мігрантів з медичною освітою з метою вирішення проблеми дефіциту цих кадрів, прийнятою в Ізраїлі, лікарям, котрі погодилися працювати в цій країні, виплачуватимуть по \$ 60 тис.³⁰

Російська Федерація, у якій також працюють заробітчани з України, намагаючись вирішити свої економічні та демографічні проблеми, розробила програму для переселення у регіони, де спостерігається нестача населення та робочої сили, закликаючи до переселення етнічних росіян, які проживають за кордоном, і заохочує на заробітки представників інших етносів.³¹

Щодо міграційної політики України, то процес її формування розпочався після здобуття нею незалежності. Основним питанням, яке на той час хвилювало громадськість, був контроль над в'їздом.³² Було прийнято низку міграційних законів та постанов Верховної Ради, міжнародні договори України, рішення Конституційного Суду, акти Президента України, Кабінету Міністрів, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Верховної Ради та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, судові прецеденти та інші відповідні нормативно-

правові акти, а 26 червня 1996 р. ухвалено нову Конституцію України, що необхідно враховувати при дослідженні того чи іншого питання з міграційного права України.

Основоположні норми щодо досліджуваної проблеми містяться у Конституції України. Зокрема, визначені головні засади міграційної політики України, гарантії свободи пересування, вільного вибору місця проживання, вільного виїзду з країни і в'їзду до неї, рівність прав іноземців, які легально перебувають на території держави, можливість одержання притулку в Україні, захист громадян, які перебувають за кордоном тощо. У пункті 10 частини першої статті 92 Конституції України закріплено, що виключно законами України, а не будь-яким іншим нормативно-правовим актом визначаються засади регулювання, зокрема міграційних процесів. Пункт 8 частини другої цієї ж статті відсилає до встановлення лише законами України міграційного режиму, який відмінний від загального. Визначення засад регулювання міграційних процесів пов'язане зі встановленням основних принципів та найважливіших норм, відповідно до яких мають законодавчо впорядковуватися міграційні процеси.³³

Однак слід зазначити, що тривалий період Україна, формально визнавши і декларуючи право громадян на еміграцію, встановила обмеження на свободу еміграції, перешкоджала виїзду громадян призовного віку зі своєї території, ускладнюючи їм можливість емігрувати. З 5 грудня 2013 р. набрав чинності Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 5.11.2013 № 671-VII, яким скасовано обмеження у праві виїзду за кордон громадянам України, які підлягають призову на строкову військову службу. Таким чином, призов на строкову військову службу виключено з переліку підстав для тимчасової відмови у видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон. Довідка з військомату для оформлення закордонного паспорта не потрібна.³⁴

На відміну від багатьох держав, для виїзду з України недостатньо загальногромадянського паспорта. Основний документ, який засвідчує особу громадянина України – загальногромадянський паспорт, який видається всім громадянам України, однак право на виїзд з території України він не дає. Статтею 2 Закону України від 21.01.1994р. №3857-XII «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» встановлено, що для виїзду необхідний «паспорт громадянина України для виїзду за кордон».³⁵

В Україні існує декілька типів паспортів особи: внутрішній, закордонний паспорт, проїзний документ дитини; дипломатичний та службовий паспорт працівників МЗС та уряду, посвідчення особи моряка. Внутрішній паспорт громадянина

України є внутрішнім посвідченням особи і також дійсний для перетину кордону Білорусі і Російської Федерації. Внутрішні паспорти використовуються для контролю пересування осіб всередині країни та їх місця проживання. Сьогодні внутрішні паспорти діють в таких країнах, як Китай, Північна Корея, Росія та Україна³⁶.

Тому виникає питання, наскільки забезпечується Основний Закон держави, який декларує: свободу пересування та вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (Ст. 33) України на соціальний захист незалежності від місця їх проживання.

До законодавчих актів, якими тією чи іншою мірою регулюються міграційні процеси, належать Закони України «Про громадянство України» (1991) у редакції Закону «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» (1997), «Про біженців» (1993), «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» (1994), «Про правовий статус іноземців» (1994). У Законі «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991) особам, що були репресовані, вислані або депортовані, а також їхнім нащадкам поряд з іншими, правами гарантується поновлення права на проживання у місцях, де вони проживали до переслідувань. Повернення та облаштування депортованих за національною ознакою відбувається на основі Угоди з питань, пов'язаних із відновленням прав депортованих осіб, національних меншин та народів, підписаної керівниками країн СНД у м. Бішкеку (Киргизстан) 9.X.1992 р. та ратифікованої ВР України.

Після розпаду СРСР виникла потреба у врегулюванні ряду питань. Укладено Угоду СНД про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудящих-мігрантів тощо. У 1992 р. Україна підписала в рамках СНД угоду «Про гарантії прав громадян в області пенсійного забезпечення», згідно з якою пенсійне забезпечення громадян країн-учасниць та членів їхніх сімей здійснюється відповідно до законодавства тієї країни, на території якої вони проживають. Україна уклала 19 міжнародних договорів із питань пенсійного забезпечення громадян. Важливе місце серед них посідає багатостороння Угода про гарантії прав громадян держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 року, яку, крім нашої держави, підписали уряди Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Російської Федерації. Угода передбачає призначення пенсії громадянам зазначених країн тією державою, де вони мешкають.

Україна є також стороною угод країн СНД щодо пенсійного забезпечення військовослужбовців та членів їхніх родин, працівників правоохоронних органів, надання соціальних гарантій ве-

теранам Великої Вітчизняної війни, особам, які постраждали від радіації внаслідок Чорнобильської катастрофи, членів сімей загиблих в Афганістані тощо.

Соціальні аспекти трудової міграції були предметом угоди країн СНД. Так, 15 квітня 1994 р. укладено угоду «Про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів». Сторони домовилися, що соціальне страхування та соціальне забезпечення працівників-мігрантів будуть здійснюватися відповідно до законодавства країни працевлаштування.

Також Україна продовжує виконувати зобов'язання колишнього СРСР за міжнародними договорами, укладеними за територіальним принципом пенсійного забезпечення з Монгольською Народною Республікою, Румунією та Угорщиною. Нині до цих держав «експортується» лише страховий (трудовий) стаж, а пенсія призначається за новим місцем постійного проживання пенсіонера відповідно до законодавства цієї держави.³⁷

14 листопада 2008 р. підписано Конвенцію про правовий статус трудящих мігрантів та членів їхніх сімей держав-учасниць СНД (набула чинності для України з 1 березня 2012 р.). Відповідно до неї працівники-мігранти, у т.ч. сезонні та прикордонні працівники, мають рівні з громадянами приймаючої сторони основні права, право на належні умови праці, її справедливую винагороду тощо. Працівники-мігранти користуються на території країни працевлаштування низкою соціальних прав (крім права на пенсійне забезпечення). Основні положення багатосторонніх домовленостей країн СНД знайшли відображення у двосторонніх угодах, підписаних Україною. Зокрема, на територіальному принципі базуються угоди про соціальне забезпечення з Білоруссю, Грузією, Азербайджаном, Молдовою, Казахстаном.³⁸

Угоди про взаємне працевлаштування з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Молдовою, Російською Федерацією містять положення про порядок відшкодування шкоди, заподіяної працівнику внаслідок нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, відповідальність за що несе країна, на території якої стався страховий випадок.

Також джерелами міграційного права України є Рішення Конституційного Суду України у справі щодо прописки від 14 листопада 2001 року, укази Президента України: «Про основні напрями соціальної політики до 2004 року» від 24 травня 2000 року, «Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання» від 15 червня 2001 року, постанови Кабінету Міністрів України: «Про створення органів міграційної служби в Україні» від 22 червня 1996 року, «Про Правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію» від 29 грудня 1995 року.

Серед міжнародних договорів України щодо міграції фізичних осіб за рівнем їх закріплення вирізняють договори універсального та регіонального характеру, які встановлюють певні принципи й норми. До перших належать Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Декларація ООН про територіальний притулок, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Підсумковий акт Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі, Конвенція про статус біженців; до другої групи – Конвенція про захист прав і основних свобод людини, Угода між Україною та Європейським співтовариством про партнерство та співробітництво від 14 червня 1994 р., що встановлює низку зобов'язань сторін, як то забезпечення громадянам України та ЄС, які на законних підставах працюють у ЄС та в Україні, статусу, що не допускав би дискримінації у визначенні умов праці, оплати праці або звільнення.

У 1993 – 1996 рр. підписано угоди про працевлаштування з Польщею (2005 р. до неї додано протокол щодо сезонного працевлаштування), Чехією, Словаччиною, Литвою, Латвією. За змістом ці угоди фактично ідентичні і мають загальнорамковий характер. Основний їх недолік – складність практичного застосування.

У 2003 р. підписано угоди про працевлаштування з Португалією та Лівією. Ними передбачено механізми працевлаштування, підбору кандидатів та основні вимоги до них, умови трудових контрактів тощо. Угода з Іспанією (2009 р.) поширюється одразу на 3 категорії працівників: постійних, сезонних та стажистів. Разом з тим виникло ряд ускладнень при працевлаштуванні відповідно до положень цих угод, головним чином через складність процедури за участі державних органів двох країн, якої і працедавці, і мігранти намагаються уникнути. Здебільшого вони або користуються послугами приватних посередників, або контактують безпосередньо, зокрема з використанням електронної бази вакансій.

Важливим багатостороннім документом у сфері соціального захисту працівників-мігрантів є Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів, яка набула чинності для України в 2007 р. Вона зобов'язує країни, які приєдналися до неї, надавати працівникам-мігрантам та членам їхніх сімей соціальне забезпечення нарівні зі своїми громадянами, забезпечувати збереження набутих ними прав.

Україною укладено двосторонні угоди про соціальне та пенсійне забезпечення з Болгарією, Естонією, Іспанією, Латвією, Литвою, Польщею, Португалією, Словаччиною, Чехією. Переговори щодо підписання відповідної угоди завершені з Німеччиною.³⁹

Попри укладення Україною низки міждержавних угод про соціальне та пенсійне забезпечення

наявна договірна база не вирішує всієї повноти проблем. Охоплення соціальним захистом мігрантів-громадян України є вкрай низьким.

Але слід відзначити, що є країни які зацікавлені у трудових мігрантах і здійснюють відповідну політику. Зокрема, уряд Португалії приділяє особливу увагу заохоченню імміграції та соціальній адаптації мігрантів, при Комісаріаті з питань міграції та міжкультурного діалогу Португалії діє Консультативна рада у справах імміграції, до якої входять представники десяти найбільших громад мігрантів і яка має помітний суспільний та політичний вплив у країні. До Консультативної ради входить і українська громада, друга за чисельністю в цій країні. Також у 2012 р. усім зареєстрованим асоціаціям мігрантів у Португалії виділено 800 тис. євро фінансової допомоги. Організації українських мігрантів у Португалії, насамперед «Спілка українців у Португалії» та «Асоціація допомоги «Сан-Бернард»», також отримують фінансову підтримку від уряду цієї країни в розмірі 20 тис. євро на рік.

Під час візиту в 2012 р. до Португалії Уповноважена з прав людини В. Лутковська відвідала посольство України в Португалії, де зустрілась з послом України в Португалії О. Никоненком та представниками українських громад з метою обговорення болючих питань трудових мігрантів з України. Йшлося, зокрема, про створення належних умов для реалізації трудовими мігрантами за кордоном виборчого права незалежно від місця проживання та наявності консульського обліку; фінансування фахівців Міжнародної української школи, які прибувають з України для атестації учнів. Відсутність бюджетного фінансування змушує громадян України в Португалії збирати власні кошти для оплати проживання та харчування наших вчителів на час проведення атестації.⁴⁰

Труднощі викликає й питання обміну закордонних паспортів під час перебування за кордоном. Але найбільше наші співвітчизники скаржилися на те, що тривалий час не розв'язується проблема отримання громадянами України, які мешкають за кордоном, заслуженої пенсії. Відтак порушується конституційне право на пенсійне забезпечення великої кількості наших співвітчизників, відбувається їх дискримінація за ознакою місця проживання.

Україна продовжує формувати свою міграційну політику й на цьому етапі важливо проаналізувати й врахувати відповідний міжнародний досвід. Проте міжнародна практика не дає підстав стверджувати, що це вже універсальні й загальновизнані правові механізми регулювання міграційних проблем і захисту прав певних категорій осіб, які беруть участь в цих процесах. На практиці міжнародна спільнота нерідко застосовує подвійні стандарти при вирішенні міграційних проблем.

Міграційна політика повинна мати два аспекти: превентивні заходи проти виїзду українців за

кордон і створення стимулів для повернення мігрантів.

В Україні ж слабо прослідковується державна концепція міграційної політики, законодавство не регулює потоки мігрантів. Часто для українців за кордоном недоступне пенсійне забезпечення, а статус половини трудових мігрантів не врегульований. Україні не вистачає державної програми з повернення та інтеграції мігрантів.

Сучасна міжнародна трудова міграція відрізняється новою якістю – значним зростанням серед мігрантів тих, хто має високий рівень освіти і високу професійну кваліфікацію. Таким чином, країни-експортери робочої сили стають країнами не лише «відтоку мізків», зокрема вчених, а й взагалі кваліфікованих кадрів, що погіршує кількісні та якісні характеристики трудових ресурсів та загрожує послабленню потенціалу таких країн. Залишаючи країну у пошуку більш високих стандартів життя та праці, мігранти «консервують» негативні тенденції у своїх рідних країнах, сприяючи перетворенню їх на економічних аутсайдерів.

Отже, зменшити потік зовнішніх трудових мігрантів можливо за рахунок активної державної політики, спрямованої на усунення тих причин, які змушують українців виїжджати за кордон (подолання безробіття, гідна оплата праці, дотримання соціальних гарантій).

На сьогодні державні інституції України не в змозі вирішити всі нагальні потреби самотужки, тому варто було б залучати до співпраці громадські організації. Щоб стати справді ефективним інструментом регулювання міждержавного обміну робочою силою, державна міграційна політика має бути конструктивною і раціонально збалансованою, спиратись на досвід країн-експортерів та імпортерів робочої сили, формуватися з урахуванням стратегічних орієнтирів розвитку трудової міграції в Україні.

¹ Буроменський М.В. Статті 9, 18, 27 [Текст] / М.В. Буроменський // Конституція України: Науково-практичний коментар. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003.

² Тихонова Є.А. Парламентарна республіка як можлива і доцільна форма української державності // Проблеми державно-правової реформи в Україні / Є.А. Тихонова. – К.: Ін-т закон-ва Верховної Ради України, 1997. – Вип. 3. – 348 с.

³ Римаренко Ю.І. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упор. – К.: Довіра, 1998. – 912с.; Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті: У 2 кн.: Кн. 2 Ч. 3 / Авт. кол. відп. редактори: Ю. Римаренко, Я. Кондратьєв; За ред. Ю. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права, Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – 486 с.

⁴ Чехович С. Б. Про вдосконалення державного управління у сфері міграції // Право України. – 1998. № 4; Чехович С. Б. Імплементация міграційних норм між-

народного права в національне законодавство України // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матеріали наук.-практ. конф. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 1998. – 446 с.; Чехович С.Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні. – К.: Укр. центр правничих студій, 2001. – 288 с.; Чехович С.Б. Правове регулювання міграційних процесів в Україні: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 1998. – 231 с.; Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України : Конспект лекцій : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

⁵ Піскун О. Свобода пересування – основний принцип міжнародно-правового регулювання міграційних процесів // Проблеми міграції: Укр. інформ.-аналіт. журн. – 1999. – Т. 4. – 4 лист.

⁶ Современное право международных договоров [Текст] : в 2 т. / И. И. Лукашук. – М. : РАН, Институт государства и права, 2004.; Нормы международного права в международной нормативной системе [Текст] / И.И. Лукашук. – М.: Спартак, 1997. – 322 с.

⁷ Бурута, І. Міграційне право ЄС [Текст] : навч. посібник / І. Бурута, В. Р. Барський ; Програма Tacis Європейського Союзу в Україні, Правничі студії в Україні: Київ та окремі регіони. – К. : ІМВ КНУ ім.Т.Шевченка, 2004. – 132 с.

⁸ Барский В.Р. Конституционный процесс // Введение в украинское право: Учебн.-научн. издание / Под ред. С.В. Кивалова, Ю.Н. Оборотова. – Одесса: Юрид. л-ра, 2005. – С. 343-356; Барский В.Р. Совершенствование законотворческого процесса как тенденция современного конституционализма // Матер. Міжнар. наук.-практ. конференції «Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція» (жовтень 2000, Одеса). – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – С.151 -157; Барский В.Р. Організаційно-правові засоби регіоналізації в країнах – членах ЄС. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v26/36.pdf>; Барский В.Р. Свобода пересування та вибору місця проживання за законодавством України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v22/49.pdf>.

⁹ Райнер Мюнц. Миграция как политический вызов. Германия и другие европейские страны: Сравнительный анализ // Международная политика, апрель 1999. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deutschesbotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationalpolitik/1999-04/>; <http://www.deutschesbotschaft-moskau.ru> Интернет-версия стр. Германского посольства в Москве.

¹⁰ Мосьондз С.О. Адміністративно-правові основи державної міграційної політики в Україні: Навчальний посібник. – К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. – 204 с.; Мосьондз С.О. Протидія нелегальній міграції у контексті здійснення державної міграційної політики // Боротьба з нелегальною міграцією та торгівлею людьми / Відп. редактори: Я.Ю. Кондратьєв, Ю.І. Римаренко. – К., 2004. – С. 57-60; Мосьондз С.О., Саїв С.С. Становлення державної міграційної політики в Україні // Право України. – 2005. – № 11. – С. 114-118.

¹¹ Олефір В. І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005; Олефір В.І. Сучасна міграційна політика в Україні // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – №3. – С. 3-11; Олефір В.І. Міграційні

процеси у світі: різновиди та їх значення для України // Наук. вісн. Юрид. академії внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 2004. №4 (18). С. 162-171; Олефір В.І. Нелегальна міграція в Україні: шляхи подолання // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць Одеськ. нац. юрид. акад. (Південноукраїнського центру тендерних проблем). – 2005. – №23. – С. 126-135; Олефір В.І. Правозастосовча практика щодо протидії нелегальній міграції // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених: Наук.- практ. зб. – 2005. – №37. (Додаток до журналу «Міліція України»). – С. 9-13; Олефір В.І. Проблеми протидії торгівлі жінками в Україні // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2004. – №5. – С. 95-104; Олефір В.І. Боротьба з торгівлею людьми в Україні // Наук. вісн. Юрид. акад. внутр. справ: Зб. наук. праць. – 2004. – №2 (19). С. 149-164; Олефір В.І. Вплив нелегальної міграції на розбудову правової держави в Україні // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць Одеськ. нац. юрид. акад. (Південноукраїнського центру тендерних проблем). – 2005. – №24. – с. 146-151.

¹² Саїв С. С. Правове регулювання міграції та реєстрації фізичних осіб в Україні (адміністративно-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 194 арк. – Бібліогр.: арк. 177-189.; Саїв С. Ефективна міграційна політика як запорука забезпечення основних прав людини // Збірник тез наукових доповідей VI всеукраїнської науково-практичної конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини». – Острого, 28-29 квітня 2005 року. – С. 186-187.; Саїв С. Міграція як складова еволюційного розвитку Української держави // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 5. – С. 126-130.; Саїв С. Проблеми попередження нелегальної міграції // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України. – 2005. – № 5. – С. 160-164.; Саїв С.С. Досвід зарубіжних країн боротьби з нелегальною міграцією // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 42-47.

¹³ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/chapter02.html>; Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.; Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 45.; Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.; Закон України «Про імміграцію» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41. – Ст. 197.; Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Право, 1996. – 544 с.; Про створення органів міграційної служби в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 червня 1994 р. № 428 // Інформ. бюл. Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. – 1995. – № 2. – С. 63.; Про імміграцію: Закон України від 7 червня 2001р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України Закон України від 21 січня 1994 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>; Про Концепцію державної міграційної політики: Указ Президента України № 622 від 30 травня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>;

gov.ua; Питання Державної Міграційної Служби України: Указ Президента України № 405 від 6 квітня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Про утворення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань міграції: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 1998 р. № 1056 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 28. – Ст. 1043.

¹⁴ Скільки українців працює за кордоном? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2013/11/28/243134_skilki_ukraintsiv_pratsyuie.html.

¹⁵ Гетьман Є. На чужину за покращенням. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/07/10/383745/>

¹⁶ Буковина (Чернівці). – 15 вер. – 2009; Соціальна робота у сфері зайнятості населення: навчальний посібник для студентів спеціальності соціальна робота / за ред. В.В. Харабет, А.І. Андрющенко, В.М. Ніколаєвського. – Маріуполь: Новий світ, 2012. – 568 с. Ст. 149.

¹⁷ Краща статистика для кращої міграційної політики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua/home-page/%D0%B83.html>

¹⁸ Маленькі донори великої економіки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2013/10/17/398768/view_print/

¹⁹ Там само.

²⁰ Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей від 18 грудня 1990 року № 45/158 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

²¹ Москаль Г. Система міжнародно-правових актів регулювання міграційних процесів. – Віче. – 2012. – №13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3188/>

²² Беженцы: убежище в Европе. – Женева: УВКБ ООН, 1995. – С. 4.

²³ Москаль Г. Система міжнародно-правових актів...

²⁴ Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року № 44/25 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

²⁵ Москаль Г. Система міжнародно-правових актів...

²⁶ Загоруйко Ю. Спекотне літо в Севільї: (Проблеми імміграції та прийому нових членів до ЄС: За підсумками Севільського саміту) // Дзеркало тижня. – 2002. – № 24. – С. 5.

²⁷ European Research Council. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://erc.europa.eu/funding-and-grants>.

²⁸ День. – 1 бер. – 2008.

²⁹ Польща проводить міграційну амністію. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dmsu.gov.ua/uk/home/656-polshha-provodit-migracijnu-mnistiju.html>.

³⁰ День. – 16 січ. – 2008.

³¹ Голос України (Київ). – 17 лип. – 2008.

³² Чехович С. Б. Питання вдосконалення порядку нормативно-правового регулювання міграційних процесів в Україні // Державно-правова реформа в Україні. – К., 1997. – С. 188 – 200.

³³ Конституція України. – [Електронний ресурс]...

³⁴ Знято обмеження у праві виїзду за кордон для громадян призовного віку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pon.org.ua/pravovy-zahyst/2837-znyato-obmezheniya-u-pravi-viyizdu-za-kordon-dlya.html>.

³⁵ Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України... – С. 45-46.; Закон України Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>

³⁶ Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України... – С. 45-46.

³⁷ Збереження соціальних гарантій для літніх заробітчан та емігрантів. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://alnews.com.ua/ua/qualityoflife/7918/>

³⁸ Проблема соціального захисту українських працівників-мігрантів. Аналітична записка – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/949/>

³⁹ Там само.

⁴⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///F:/каталог%20упорядочений/працюю%20тепер/нац.%20меншини/ArticleFiles_46828_plugin-Dopovid_8_1.pdf.

Галина ЧАЙКА
(Черновці)

УКРАИНСКАЯ ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

В статье освещаются основные положения украинского миграционного законодательства, ключевые международные соглашения миграционных процессов. Сделана попытка исследовать основные принципы гармонизации миграционного законодательства Украины к стандартам права Евросоюза.

Ключевые слова: Украина, трудовая миграция, миграционное законодательство, право, конвенция, Европейский Союз.

Halyna CHAIKA
(Chernivtsi)

UKRAINIAN LABOR MIGRATION AND SOME ASPECTS OF MIGRATION POLICY OF UKRAINE

The article highlights the main provisions of Ukrainian immigration law, key international agreements on migration. The author has made an attempt to explore the basic principles of harmonization of migration legislation of Ukraine to European Union law standards.

Keywords: Ukraine, labor migration, migration legislation, declaration, convention, European Union.

УДК 94: 329. 15 | (477. 82) «1988»

Емілія КОСТИШИН
(Львів)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НАПЕРЕДОДНІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ У СРСР 1988 РОКУ

У науковій розвідці на тлі перебудовних новацій простежується низхідна динаміка виробничого потенціалу Чернівецької області як одного із сегментів наростання соціально-економічної кризи в СРСР

та одного з чинників запровадження політичної реформи в країні, проголошеної на XIX Всесоюзній партійній конференції у 1988 р.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, виробництво, ключові галузі, спад, реформи, комуністичний режим.

Українська історіографія обходить увагою соціально-економічні чинники запровадження перебудовних новацій та політичної реформи у СРСР другої половини 80-х рр. XX ст. на регіональному тлі. Однак вони не в останню чергу спричинилися до відновлення державної незалежності України. Тому авторка ставить перед собою завдання простежити соціально-економічне становище одного з регіонів України – Буковини та виробничого потенціалу її народногосподарського комплексу у 1988 р. Це переломний період перебудови, коли стає очевидним, що політика прискорення не дає бажаних результатів і вимагає застосування політичних нововведень, проголошених на XIX партконференції. Джерелами статті є опубліковані і неопубліковані архівні документи, статистичні матеріали та сторінки періодичних видань того часу.

Чернівецька область була найменшою у територіально-виробничому комплексі західного регіону УРСР. Її створено 7 серпня 1944 р.¹ У 1988 р. площа налічувала 8,1 тис. кв. км – 1,6% республіканської території. 11 районів, 10 міст (1 – республіканського підпорядкування), 9 селищ міського типу та 207 сіл становили адміністративно-територіальну будову Чернівецьчини². До найбільших районів відносилися Сторожинецький (1,2 тис. кв. км.), Вижницький (0,9 тис. кв. км.) та Путильський (0,8 тис. кв. км.) райони. На території області проживало 938 тис. осіб, що складало частку серед населення УРСР величиною у 1,8%. Розподіл чернівчан на міських та сільських жителів становив 42% до 58%. Причому частка перших у 1939 р. складала лише 20%, до 1979 р. зрісши до 38%. Така динаміка обумовлена індустріалізацією краю 50-х – 70-х рр. XX ст., наслідком якої стала урбанізація мешканців області. Починаючи із 1959 р. кількість жителів збільшувалася досить нерівномірно. Якщо у 1959 – 1969 рр. природний приріст становив 71 тис., 1969 – 1979 рр. – 135 тис. то 1979 – 1989 рр. – лише 48 тис. чол.

За переписом 1989 р. на території Чернівецької області проживало близько 85 національностей. Найбільшими за кількістю були українці – 668 тис. осіб – 70,8% населення краю. За останні десять років їх чисельність збільшилася лише на 0,6%. Це, поряд з Закарпаттям, найменший показник українського населення серед західних областей УРСР. Давалося взяти складне історичне минуле Буковини, де політичні перипетії не раз спричинялися до зміни етнічного насичення регіону. Представниками другої за величиною національності були румуни. Їх кількість становила 100 тис. жителів – 10,7% місцевого населення, а природний приріст

дорівнював українському. Молдавани налічували 85 тис. мешканців (9% мешканців області), зрісши на 0,5%. Росіяни налічували 63 тис. осіб (6,7%), збільшившись за чисельністю на 0,1%. Євреї нараховували 17 тис. (1,8%), поменшавши за десять років на 1,3%. Поляків проживало 5 тис. (0,5%), зменшившись на 0,1%. Білорусів мешкало 3 тис. (0,3%), як у 1979 р., так і 1989 р.³

Чернівці – обласний адміністративний центр розташований на території площею 20 км кв. Тут проживало 257 тис. городян, кількість яких за десять років зросла на 37,5 тис. жителів. У народному господарстві було зайнято 157 тис. робітників та службовців. Вони працювали на таких підприємствах, як Машинобудівний завод імені Ф. Держинського, ВО «Черемош», «Восход», «Буковина», «Трембіта», «Електронмаш», «Кварц», «Будматеріали», заводах «Індустрія» та «Металіст», фабриці імені Федьковича тощо. Тут зосередилося 74 виробничих об'єднання, 505 закладів роздрібної торгівлі, 411 підприємств громадського харчування. Питома вага промисловості міста у загальному обласному обсязі становила 74%, що вказувало на значну концентрацію фабрик і заводів на території обласного центру. Проте за умов невеликої кількості підприємств важкої індустрії у промисловості міста провідне місце посідали харчова (32,2% загального обсягу) та легка (26,2%) галузі народного господарства.

Освітню мережу міста складали 2 вищі навчальні заклади (11,1 тис. студентів), 12 технікумів (10,8 тис. учнів), 16 ПТУ (12 тис. учнів), 47 шкіл (35,1 тис. учнів). Соціально-культурну інфраструктуру міста становили 12 готелів, 5 музеїв, 57 бібліотек, 2 театри. Медичні установи представляли 18 лікарень (6 тис. ліжок). У черзі на житло від 1980 р. перебувало 16 тис. сімей, 1985 р. – 18 тис. сімей, 1988 р. – 25 тис. сімей⁴.

Обласний народногосподарський комплекс репрезентували електроенергетика, чорна металургія, хімічна та нафтохімічна промисловості, машинобудування та металообробка, деревообробна та паперова галузі, поліграфічна та борошномельна промисловості. Тут діяло 91 підприємство, де було зайнято 280 тис. робітників та службовців. Провідними були ВО «Чернівціліс», «Карпати», «Побутхім», «Прут», «Черемшина», АПО, НВО «Еліта», Дністровський комплексний гідровуззол, Новоселицький птахокомбінат, а також об'єднання спиртової, цукрової, харчової, молочної, хлібопекарської, м'ясо- та зернопереробної промисловостей. У порівнянні з Галичиною та Волинню Буковина, як і Закарпаття, мала меншу виробничу інфраструктуру і багато товарів ввозила. Виняток становило виробництво устаткування для нафтодобувної промисловості, частка якого на республіканському фоні сягала 78,4%⁵.

Поспішно проголосивши 1988 р. роком значного підвищення продуктивності праці за рахунок постійного приросту виробництва товарної маси,

партапарат області заявляв, що значно збільшилося виробництво товарів народного споживання та головних видів продукції сільського господарства. За роки втілення новацій, тобто у 1986 – 1988 рр., об'єм промислового виробництва виріс в області на 12,7%. Виробництво предметів споживання збільшилося на 6,5%. Абсолютний приріст продукції цієї категорії складав понад 56 млн. крб.⁶ Але порівняльний аналіз показників соціально-економічного розвитку свідчив про зовсім інше. Виявлено, що заборгованість промисловості перед споживачами у порівнянні із минулим роком збільшилася у 1,7 рази і перетнула відмітку 21 млн. крб. Особливо це стосувалося ВО «Чернівціліс» та обласного АПО, які недопоставили продукції на суму 18 млн. крб. Серед 11 найменувань виробів, котрі входили до ключових завдань п'ятирічного плану, виконати заплановане вдалося лише наполовину. «Шкутильгала» і договірна дисципліна. Її завдання було виконано на 83,9%, що раніше траплялося вкрай рідко. Об'єми промислового виробництва збільшилися лише на 3,2%, при планових завданнях – 7%. Щорічно органи Держприймання забраковували 23% продукції, що у грошовому еквіваленті становило 2 млн. крб. Розпочалося невинуватене випередження темпів росту зарплати над динамікою збільшення продуктивності праці. 53 підприємства (81,5% загальної кількості), які перейшли на госпрозрахунок та самофінансування, недопоставили продукції на 30 млн. крб. Не виконані річні завдання щодо виробництва комплектуючих до обчислювальної техніки на 15,8 млн. крб., запчастин до хімічного устаткування на 0,4 млн. крб., до тваринництва та кормовиробництва на 2 млн. крб. Лісова промисловість заборгувала 1 млн. крб.⁷ За три роки дванадцятої п'ятирічки трудові ресурси знизилися на 0,2%, а їх чисельність, зайнята у народному господарстві, на 0,1%. Питома вага трудівників, задіяних у сфері матеріального виробництва, знизилася на 1,6%⁸.

Не найкращими були показники розгортання реформ у агропромисловому секторі. Його діяльність забезпечували 183 колгоспи, 22 радгоспи, 12 міжгосподарських підприємств. Площа сільськогосподарських угідь становила 352 тис. га⁹. Область спеціалізувалася на виробництві м'ясо-молочної продукції, вирощувала зернові культури, цукровий буряк, льон, картоплю, плоди та овочі. «Проблема продовольчого постачання населення залишається гострою» – так розпочиналися статистичні звіти аграрної галузі тієї пори. Співставлення минулорічних результатів із досягненнями 1988 р. наочно це підтверджують. Планових завдань, передбачених для АПК на 1986 – 1988 рр., не досягнуто по усіх показниках. Завдання щодо виробництва цукру виконані на 83%, хліба – 96,3%, м'яса – 86,7%, ковбаси – 87,7%, молока – 97,5%. Сільськогосподарські виробники недодали споживачам продукції на 154 млн. крб. Продуктивність

праці в агросекторі знизилася на 2,3%. На 1988 р. припав найнижчий рівень виконання державних сільськогосподарських замовлень за останні десять років – 75,4%. Поставлені завдання щодо вирощування зернових виконано на 96,7%, буряків – 84%, льону – 72,7%, картоплі – 61,7%, овочів – 88,7%, плодів та ягід – 97,6%. Аналіз наведеної низхідної динаміки привів до думки, що низький рівень оплати праці та недостатньо ефективне сільськогосподарське устаткування спричинилися до перманентного невиконання планів аграрного розвитку і як наслідок зумовлювали скорочення посівних площ. Не впоралися з планом щодо виробництва м'ясо-молочної продукції п'ять районів, серед яких найгірша ситуація склалася у Заставнівському¹⁰.

Провали у роботі сільськогосподарського сектору негативно позначалися на соціальному забезпеченні населення. При задекларованому виконанні планових завдань щодо випуску товарів народного споживання на 102 – 104%, 18 підприємств (13% загальної кількості) не додали продукції на суму 30 млн. крб. Держзамовлення не виконало кожне шосте підприємство. З них майже кожне друге належало ВО «Чернівціліс» та АПК. Упродовж 1986 – 1988 рр. не виконано плани щодо роздрібного товарообігу на 12,5 млн. крб. Завдання не реалізували всі райони, за винятком Новоселицького та Сокирянського. Вперше за багато років розпочато реалізацію товарних запасів роздрібною мережі. Станом на 1 жовтня 1988 р. магазинам області не вистачало до нормативів товарної маси на суму 26,5 млн. крб. Забезпеченість населення телевізорами, холодильниками, пороховими, пральними машинами залишалася на рівні початку 1980-х рр. У розрахунку на 100 сімей цих побутових приладів споживач міг придбати лише 50 одиниць, при нормативі 88.

Ілюзорне перевиконання планових завдань приводило до того, що рівень забезпечення населення продуктами харчування був помітно низьким. Запаси продовольчої продукції у крамницях Буковини було передбачено лише на 3 місяці. В той же час, як на міських ринках товарів було вдосталь, але ціни перевищували державні у 4-6 разів. Незважаючи на те, що впродовж трьох останніх років було введено в експлуатацію 884 тис. кв. м житла, а річні плани було перевиконано на 7%, у 1988 р. на 12,9 кв. м житлової площі було зведено менше, ніж роком раніше. А це становило 16% спаду житлового будівництва. На житло очікувало 30 тис. сімей, що на 17% більше, ніж минулого року. Найбільше у Чернівцях – 25 тис. черговиків. Серед районів області критична ситуація із житлом склалася у Сокирянському (1 280 сімей), Сторожинецькому (734 сім'ї) та Вижницькому (467 сімей) районах.

Ввід в експлуатацію СШ зменшився на 13%, дитячих садків – на 5%, амбулаторно-поліклінічних закладів – на 2%. Загальна чисельність студентів скорочується на 9,2%, учнів технікумів – на

3%. Таке зменшення пояснювалося «приведенням до відповідності підготовки спеціалістів з потребами народного господарства». Чисельність лікарів та медичних закладів не змінювалася із 1986 р., що дозволяє констатувати застій у даній галузі. Суттєво відставала сільська медицина як за показниками забезпечення спеціалістами, так і за насиченістю лікувальних закладів медичним устаткуванням. Потужність сільських медичних закладів більш ніж на третину відставала від міських¹¹.

Частково позбавлені компартійного прикрашення результатів перебудові аналітичні матеріали розгортали картину справжніх наслідків долучення до планової радянської економіки елементів вільного ринку. Це підтверджує доповідь начальника Чернівецького статуправління Н. Довгорука «Про економічне становище Чернівецької області у 1988 р.». Із розділу «Інтенсифікація виробництва» стає зрозуміло, що від 1971 р. показники ефективності науково-технічного прогресу помітно знижувалися. Коефіцієнт їх корисної дії упродовж 15 років зменшився від 52% до 14%. Системно знижувався приріст прибутку на карбованець затрат. Жодне підприємство машинобудівного комплексу не оновило устаткування¹². Доповідь цього ж керівника «Про соціальний і економічний розвиток Чернівецької області», підготована у грудні 1988 р., містила динаміку суспільного виробництва Буковини за роки комуністичного панування. Посадовець попереджав, що за восьму та дев'яту п'ятирічки (1966 – 1985 рр.) мало місце системне зниження росту виробництва товарної продукції на 4,4%, темпи старіння устаткування збільшилися на 8,8%¹³.

Таємна інформація статуправління «Про виконання державного плану соціального і економічного розвитку Чернівецької області за січень – липень 1988 р.» дещо відрізнялася від афішованої КПУ переможної ходи перебудови. Її аналіз розкриває значний перелік підприємств, котрі вже у першому півріччі допускали суттєві відставання. До нього потрапили такі флагмани виробництва, як ВО «Облмісцевпром», «Чернівціліс», «Чернівцібуд», Облагробуд, Механічний завод, Завод залізобетонних виробів, Фабрика головних уборів, Новоселицький птахокомбінат, Облспоживспілка, ВО хлібопекарської та м'ясної промисловості. Жодне із цих підприємств у виконанні планових завдань не піднялося вище 31%. 8,4% їх продукції на суму 1,2 млн. крб. забраковано органами Держприймання¹⁴. Якщо взяти до уваги те, що зазначені заводи і фабрики складали основу виробничого комплексу області, стає очевидним, що системна криза досить глибоко вкоренилася у народногосподарський організм Чернівеччини.

Аналогічне засвідчують таємні партійні документи, датовані 1988 р., які зайвий раз переконують у перманентному домінуванні політики подвійних стандартів у компартійному середовищі. Серед партноменклатури існувало дві правди щодо оприлю-

днення плодів розгортання перебудови. Одна, гучно розрекламована у пресі із дозованою часткою модної тоді самокритики, адресувалася суспільству, інша – засекречена та кулуарна, скерована на обмежене коло партпрацівників першого ешелону – компартеліту, котра добре бачила, що реформи руйнують усталений лад, проте не наважувалася відкрито протистояти московському керівництву.

Лише на комуністичних форумах відбувалися досить відверті розмови, що ілюстрували негативні тенденції впровадження ринкових елементів господарювання до економіки СРСР. Вже на початку року – 29 січня, бюро обкому партії підвело підсумки розвитку народного господарства за 1987 р. Воно констатувало, що «перебудова ведеться повільно і не охопила всі трудові колективи. Докорінних зрушень у роботі усіх галузей виробництва не відбулося. Повільно підвищується економічний ефект від впровадження інтенсивних методів господарювання»¹⁵.

Зазначені тенденції добре ілюструвала довідка обласного комітету КПУ, котру 8 квітня 1988 р. підготував завідувач промислово-транспортним відділом С. Брехунець щодо роботи керівництва ВО «Електронмаш» з вирішення соціальних завдань. У переліку черговиків для отримання житла від 1973 р. перебувало 688 осіб, а програма «Житло – 2000» фінансуванням не забезпечувалася. Об'ємів капіталовкладень у 700 тис. крб. явно не вистачало. Реальних обрисів виконання програми набирало лише за умов щорічних субсидій на суму понад 1 млн. крб. Таких коштів підприємство не мало¹⁶.

22 липня 1988 р. на бюро розглядалося питання про перехід підприємств та організації Новоселицького району на нові умови господарювання. Завідувач економічним відділом В. Ткаченко інформував керівництво про негативні наслідки запровадження серед дотаційних колгоспів району госпрозрахунку та самофінансування. За його словами, Закон про державне підприємство, що зобов'язував установи запроваджувати ринкові реформи, спричиняв неочікувані наслідки. Приріст виробництва товарної продукції скоротився на 9,9%, а продуктивність праці – на 7,7%. Сирзавод та Харчосмакова фабрика знизили об'єми виробленої продукції на 830 тис. крб., Меблева фабрика і Хлібоприймальне підприємство – на 117 тис. крб. Загалом виробництво товарів народного споживання зменшилося на 1,7 млн. крб.¹⁷ Як впливає із резолюції зборів партійно-господарського активу області від 23 липня, «з 1986 р. планів по виробництву м'яса не виконало кожне шосте господарство, зерна та картоплі – кожне четверте, молока – кожне третє, цукрового буряку – кожне друге. Найбільше таких колгоспів і радгоспів у Кельменецькому, Сокирянському і Хотинському районах»¹⁸.

Не були кращими справи і на районному рівні. Із 20 критичних зауважень, висловлених комуністами на пленумі Кіцманського РК 31 жовтня 1987 р. на адресу партійних, радянських і господарських органів 13 стосувалися відчутного погіршення ма-

теріального забезпечення колгоспів та радгоспів району, що розпочалося у згаданому році¹⁹. Звітуючи 18 листопада 1988 р. на XXVII партійній конференції за три перебудовні роки, перший секретар райкому КПУ Хотинського району К. Лучков говорив, що потік скарг громадян не тільки не припиняється, а й наростає. За десять місяців до партійних органів надійшло 1 224 звернення мешканців регіону, що на 27 більше, ніж за відповідний період минулого року. «Лева частка» з них стосувалася низького соціального стану трудівників району. Це й не дивно. Адже ліміт капіталовкладень у житлове будівництво виконано на 83%. Із 64 об'єктів сільського будівництва в експлуатацію здано 18, жодного з оцінкою «відмінно». Лише у Хотині на квартирному обліку перебувало 260 сімей, а плани житлового будівництва за два роки не виконано²⁰.

Голова районного комітету професійних спілок К. Нантоя, виступаючи 10 вересня зазначеного року на пленумі райкому, відзначав, що рівень виконання соціалістичних зобов'язань у колгоспах району значно знизився. У колгоспах імені Леніна, «Радянський прикордонник», «Радянська армія» він становив 37%, а в господарствах «Дружба народів» і «Росія» – 26%. Доповнив згаданого виступаючого його співдоповідач – завідувач сільськогосподарським відділом райкому Г. Данчук. Він сказав, що в районі немає господарства, яке б на 100% виконало усі виробничі показники. Проте минулого року таких підприємств було 32²¹.

Попередні підсумки року підвела XXI партконференція Глибоцького району, що відбулася 18 жовтня 1988 р. Н. Семотюк – очільник місцевих комуністів стверджував, що перебудови сільської мережі освітніх та медичних закладів не відбулося. Сільськогосподарські підприємства на третину скоротили розбудову соціальної інфраструктури села. Адже державні постачання цементу складали 30%, шиферу – 32%, лісоматеріалів – 30%²².

Наростання негативних тенденцій, спричинене несумісними із плановою економікою ринковими запровадженнями, інколи проступало на сторінках компартійної преси. Серед схвальних рапортів щодо переможної ходи перебудови у дозованій кількості знаходили місце публікації, між рядками яких читалося реальне соціально-економічне становище мешканців Буковини. Періодичний орган Путильського РК КПУ «Радянські Карпати» помістив інтерв'ю кореспондента газети С. Сопетика із бригадиром будівельників колгоспу «Прогрес» Ю. Скрипчуком. Темою його розповіді стало відчутне погіршення постачання будматеріалами. «Значить, пробуксовує перебудова, – говорив він, – ми сподіваємося, що на XIX Всесоюзній партконференції буде дано принципову оцінку її гальмівній силі»²³. «Проблеми ще є» – так назвав публікацію завідувач відділом пропаганди і агітації Путильського райкому КПУ В. Вольський. За його словами, перехід підприємств району на самофінансування і госпрозрахунок виявився

складнішим, ніж очікувалося. Трудівники не мають чіткої уяви про суть новачок, а система економічного всеобучу не може їх зрозуміло пояснити²⁴. «Радянське село» – речник комуністів Сторожинецького району опублікував дані щодо роботи тваринницької галузі АПК за 11 місяців 1988 р. Серед 21 колгоспу району лише половина виконала завдання з виробництва м'яса і молока²⁵. Це становило пояснення працівники колгоспу імені Дзержинського: голова – М. Флеківчук, завфермою – Г. Ковцун, слюсар – В. Савчук. «У нас ще існують обмеження у заробітках, так звані «потолки». Гласність в оплаті праці відсутня взагалі», – наскрізна думка їх висловлювань²⁶.

Орган парткому ВО «Чернівецьбуд», газета «Будівельник» оприлюднила передовицю «В нових умовах». Присвячена двохліттю утворення ради трудового колективу, вона розставила акценти щодо наслідків застосування ринкових реформ на державних підприємствах СРСР. «Якщо бути відвертим, – говорив машиніст В. Візнюк, – самофінансування не зіграло визначальної ролі у боротьбі за виконання плану. Та й госпрозрахунок не вніс якихось особливих позитивних змін»²⁷. Наведену думку розгорнув на сторінках газети Машинобудівного заводу імені Ф. Дзержинського «Машинобудівника» директор підприємства В. Фотокіс. Із трибуни ХІХ партконференції чільник заводу сказав: «Перебудові потрібна гарантія у незворотності її процесів. Необхідне скорочення управлінського апарату і партійного в тому числі. А головне – більше можливостей для самостійності»²⁸.

Таким чином, вже на початках застосування перебудовних нововведень у вигляді прищеплення екстенсивній економіці СРСР елементів ринкового господарства, процес реформування зазнавав гальмування. Ініційовані «Законом про державне підприємство» госпрозрахунок та самофінансування були несумісними складниками того способу виробництва, у якому його виробництва мали суспільний характер. Відтак, на заводах та фабриках Буковини ставали помітними ознаки спаду темпів розвитку, що було наслідком порушення загального балансу внутрішньо та зовнішньо галузевих компонентів. Розпочинається стрімке погіршення матеріального становища мешканців краю, а відтак зростання незадоволення економічною політикою правлячої партії. Широко розрекламовані КПРС новачки не могли подолати комплексу проблем, закладених у природі комуністичного способу виробництва.

Івано-Франківщини та областей України за національністю. Івано-Франківськ, 1991. – С. 14.

⁴ Держкомстат УРСР. Івано-Франківське обласне управління статистики. Міський відділ статистики. Місто Івано-Франківськ серед обласних центрів України. Івано-Франківськ, 1991. – С. 3 – 80.

⁵ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 21.

⁶ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 3 – 4.

⁷ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 3 – 8.

⁸ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 19 – 20.

⁹ Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – Київ, 1989. – С. 92.

¹⁰ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 9 – 15.

¹¹ Госкомстат УССР. Черновицкое областное управление статистики. Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Черновицкой области за три года двенадцатой пятилетки. – Черновцы, 1989. – С. 21 – 29.

¹² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-19 (Управление статистики Черновицкой области). – Оп. 19. – Спр. 208. – Арк. 6 – 7.

¹³ ДАЧО. – Ф. Р-19. – Оп. 19. – Спр. 208. – Арк. 113 – 115.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. Р-19. – Оп. 19. – Спр. 207. – Арк. 13 – 14.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 1. (Черновицкий областной комитет Компартии Украины). – Оп. 60. – Спр. 11. – Арк. 10.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 25. – Арк. 1 – 4.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 14. – Арк. 14 – 18.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 14. – Арк. 33 – 34.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 14. – Арк. 82 – 87.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 6. (Хотинський районний комітет Компартії України). – Оп. 29. – Спр. 1. – Арк. 19 – 30.

²¹ ДАЧО. – Ф. 10. (Новоселицький районний комітет Компартії України). – Оп. 29. – Спр. 2. – Арк. 7 – 20.

²² ДАЧО. – Ф. 11. (Глибокий районний комітет Компартії України). – Оп. 29. – Спр. 1. – Арк. 28 – 33.

²³ Сопетик С. Що хвилює колгоспних будівельників? // Радянські Карпати. – 1988. – 11 червня.

²⁴ Вольський В. Дійовий важіль перебудови // Радянські Карпати. – 1988. – 23 березня.

²⁵ Радянське село. – 1988. – 17 грудня.

²⁶ Левіна Л. Хоч гласність – незавжди приємно // Радянське село. – 1988. – 19 жовтня.

²⁷ Візнюк В. В нових умовах // Будівельник. – 1988. – 1 грудня.

²⁸ Розтоцька М. «Підтримувати перебудову не словами» // Машинобудівник. – 1988. – 29 червня.

¹ Українська Радянська Соціалістична республіка. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1986. – С. 464.

² Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – Київ, 1989. – С. 13.

³ Міністерство статистики України. Івано-Франківське обласне управління статистики. Чисельність і склад

Емилия КОСТИШИН
(Львов)

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ
НАКАНУНЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕФОРМЫ
В СССР 1988 года**

В научной статье на фоне перестроечных нововведений прослеживается нисходящая динамика производственного потенциала Черновицкой области как одного из сегментов нарастания социально-экономического кризиса в СССР и одной из причин внедрения политической реформы в стране, провозглашенной в стране на XIX Всесоюзной партийной конференции 1988 года.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, производство, главные отрасли, падение, реформы, коммунистический режим.

Emilia KOSTYSHYN
(Lviv)

**SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION
OF CHERNIVTSI REGION BEFORE
THE POLITICAL REFORM IN THE SOVIET
UNION IN 1988**

The scientific exploration on the background of reconstructive innovations traces the downward trend of Chernivtsi region's productive potential as one of the segments of the social and economic crisis increase in the Soviet Union and a key factor in the implementation of political reforms in the country, declared at the XIX Communist Party Conference in 1988.

Key words: social and economic development, manufacture, key industries, recession, reforms, communist regime.

УДК 94(477)

Світлана ГЕРЕГОВА
(Чернівці)

**ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ
(НА МАТЕРІАЛАХ м. ЧЕРНІВЦІВ)**

У статті розглядається питання дослідження мультикультурної спадщини міста Чернівців у контексті розвитку процесу світової глобалізації. Акцентується увага на понятті «мультикультуралізм» та можливості його застосування у даному випадку. Репрезентовано погляд молодого покоління сучасних Чернівців на проблему збереження мультикультурної спадщини міста, що є результатом опитування студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, яке проводилось на основі їх знань щодо історії та культурної спадщини міста Чернівців.

Ключові слова: культура, національна культура, глобалізація, мультикультуралізм, мультикультурна спадщина, Чернівці, Резиденція митрополитів Буковини і Далмації, опитування, респонденти.

Сучасне суспільство має чимало визначень, проте останнім часом дослідники нерідко вживають назву «мультикультурне глобалізоване». Поширення глобалізаційних тенденцій та новітніх інформаційних технологій у сучасному світі має об'єктивний, універсальний характер і спонукає всі національні культури активно пристосовуватися до цих процесів. Важливим є діалог культур, їх взаємовплив, взаємопроникнення та провідні тенденції сучасної соціально-культурної динаміки в умовах мультикультурного глобалізованого суспільства.

Історичний розвиток суспільства включає два різних моменти: з одного боку, безперервні кількісні зміни і якісні перетворення речей і процесів, безперервне виникнення нового і знищення старого; з другого – безперервні зміни одночасно утримують в собі повторення певних явищ і якостей (момент усталеності і відносного спокою). Без такого повторення історичний процес перетворився б на механічне нагромадження подій і явищ, сукупність випадковостей, що не мають внутрішньої єдності і закономірного зв'язку.

На жаль, українська культура нині зазнає значних змін, у чому не останню роль відіграє процес світової глобалізації, якій властиві нові інтеграційні процеси, пов'язані з об'єднанням людства в єдине «мегаспівтовариство». А це спричиняє «певну універсалізацію людського буття, сутність якої полягає в тому, що культурні цінності, створені людиною, поступово стандартизуються та уніфікуються»¹. Проте, враховуючи, що глобалізація має як позитивні тенденції, що ведуть до взаємодії обміну різних культур, забезпечуючи більш глибоке та цікаве культурне спілкування, культурний обмін, культурне поєднання, так і негативні, що можуть привести до уніфікації, до примітивності смаків й уподобань, конформізму тощо, сьогодні надзвичайно важливим є навчитись прогнозувати можливі наслідки глобалізаційних процесів в Україні.

Оскільки ці процеси вже стали загальноновизнаним фактом, збереження культурних традицій, національного менталітету та національно-культурної цілісності стали першочерговими завдання у справі консолідації суспільства та його національно-культурної самобутності. Важливо виробити необхідні кроки для збереження національної ідентичності, щоб не допустити нищення української нації з її власною системою цінностей і пріоритетів, з власною мовою, міфологією, свідомістю і символізмом, яка складалась тисячоліттями, і яка зуміла «вистояти» у найнесприятливіших умовах для її розвитку.

Тема нашої наукової розвідки є надзвичайно актуальною, адже розмірковуючи над формуванням власної ідентичності у розвитку культури, ми

спостерігаємо цікавий феномен, що стосується столиці буковинського краю – міста Чернівців. «Уніфікаційна» політика радянської влади щодо місцевого населення у післявоєнний період, насаджування російської мови, формування людини нового «радянського зразка» з обов'язковим нівелюванням місцевих культурних традицій, які мали місце в буковинському краї, призвели до «знекровлення» потужних осередків мультикультурного міста. Проте нинішні Чернівці все більше повертаються до своєї мультикультурної спадщини та багатонаціональної історії, і саме тут отримав початок рух за збереження спільної культурної спадщини, який вже неможливо спинити.

Чимало для популяризації багатонаціональної історії буковинської столиці та її культурної спадщини зробив свого часу історик, на жаль уже покійний, І. Чеховський. Активно працюють у цьому руслі науковці-історики В. Ботушанський, О. Добржанський, О. Масан, М. Чучко та ін.² Представляє інтерес невелике видання, підготовлене В. Стариком, що має назву «Мультикультурні Чернівці»³, де оглядово представлена історія розвитку найбільших національних громад міста – вірменської, єврейської, німецької, польської, російської, румунської, української із застосуванням карт та описів екскурсійних маршрутів «Національні громади міста Чернівців». Цікаво, що інформацію щодо історичних національних громад Чернівців автор подає, розташовуючи їх в алфавітному порядку, а не по мірі чисельності, не виділяючи певної їх «значимості» в історії міста, що, на нашу думку, є уособленням толерантної мультикультурності Чернівців.

Проте, на нашу думку, звертаючись до дослідження проблеми збереження мультикультурної спадщини Чернівців, варто зупинитись насамперед на визначенні самого терміна «мультикультуралізм» та можливості його застосування у даному випадку. Тим більше, що цей термін у наш час нерідко є об'єктом уваги не лише представників академічного та громадського середовища Європи, а й політичних лідерів.

Мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – явище суспільного життя, що характеризує співіснування в межах однієї території (країни), багатьох культур з тим, що жодна з них не є панівною. Також цим словом називають філософський світогляд і філософську теорію, які стверджують, що наявність у суспільстві багатьох культур – це природний стан суспільного життя і до нього треба ставитись відповідно⁴. З точки зору мультикультуралізму крайністю і відхиленням від норми є намагання утвердити у суспільному житті одну єдину «загальноприйнятну» культуру, що часто буває у суспільствах тоталітарного типу.

Загалом політика мультикультуралізму отримала право на своє існування у деяких країнах Західної Європи, що пов'язано із великою кількістю іммігрантів, руками яких насправді була віднов-

лена економіка цих країн у післявоєнний час. Наявність у країнах значної кількості іммігрантів, які не квапились повертатись додому, стала передумовою для пошуку нових принципів внутрішньої політики. Проте не всі країни, де робилась така спроба, змогли впровадити цю політику у життя: не так давно, тобто у 2010 році, Ангела Меркель заявила про абсолютний провал політики мультикультуралізму в Німеччині.

Натомість у Канаді мультикультуралізм був запроваджений ще у 1970-1980-ті роки, а в 1982 р. був зафіксований як офіційна політика держави в Конституції, далі більше: у 1988 р. був прийнятий Акт збереження та посилення мультикультуралізму у Канаді, в якому визначалась як ціль «сприяння розумінню того, що мультикультуралізм відображає культурну спадщину та етнічне різноманіття канадського суспільства та визнає свободу всіх членів канадського суспільства зберігати, посилювати і ділитися своєю культурною спадщиною». Тут варто зауважити, що країни з переважанням традиційної культури, як наприклад, Японія, ніколи не задумувались про політику мультикультуралізму. А отже, хоча доктрина мультикультуралізму є досить популярною, кожна держава реагує на неї відповідно до свого усталеного розвитку, бажаючи або не бажаючи змінювати традиційні засади суспільства.

Щодо України, то нині нерідко звучить теза, що саме політика мультикультуралізму допоможе вийти їй із мовного протистояння, яке стало «сирником» у нинішньому протистоянні «Схід – Захід» в нашій країні. Проте, на нашу думку, ми швидше маємо у нашій державі «російсько-український бікультуралізм», ніж мультикультуралізм, і не варто копіювати чийсь дії і переносити їх на наші історичні терени. Зрештою, й не так багато сьогодні в Україні іммігрантів, що необхідно запроваджувати принципи цієї політики з метою їх «не образити»: базуючись на принципах демократії, культурна більшість не має міняти свої звичаї і традиції «на угоду» меншості. Можливо, нам необхідно розвивати у своїй свідомості ідею підтримки і розвитку більшого взаєморозуміння, витримки й толерантності.

Поняття культури у сучасній культурології має такі основні складові: життєві цінності, норми поведінки, артефакти. Останні як витвір матеріальної культури, зазвичай, є похідними від двох попередніх складових і можуть бути як речами, створеними людьми, так і феноменами духовного життя суспільства: наукові теорії, шедеври мистецтва, фольклор тощо. І хоча культура в кожній людській цивілізації має свої певні організаційні форми – своєрідні провідники культури: держава, релігійні установи, школи тощо, які через різноманітні засоби, перш за все – ідеологію, впливають на матеріальне та духовне життя суспільства, проте важливу роль в культурному житті суспільства відіграють і усталений віками спосіб життя,

традиції і звичаї народу, його історичне минуле і сьогодення. Саме під впливом цих чинників формується національний характер та національний менталітет⁵, що так важливо тепер для нас в Україні. Тут варто навести слова Дмитра Павличка, який, ведучи мову про інтеграційні процеси в європейській культурі, зазначив: «Якщо економічна доцільність (а з неї випливає глобалізація всіх вимірів життя!) нищитиме духовну сутність людини, її національну непоступність, тоді мусить настати або опір тому вбивчому процесові, або смерть людської цивілізації»⁶.

Постає питання: що робити? Можна запропонувати таку відповідь: в умовах глобалізації саме національна культура може виступати рятівною силою. Адже загальновідомо, що світова культура, як будівля із цеглин, складається із найкращих здобутків національних, які формувалися упродовж тисячоліть. І хоча у творенні національних культур провідну роль відіграв корінний етнос, проте кожна з них складалась і під впливом культур інших, як правило, сусідніх етносів, а також тих народів, чи їх представників, які жили на землях корінного етносу колись і залишили свій слід в його культурі. Таким чином, світова культура формується і розвивається на базі національних культур, кожна національна культура може розвиватися і збагачуватися, лише використовуючи досягнення світової культури, і цей взаємозв'язок є універсальним.

Для незалежної України проблема національної ідентичності є досить складною і стоїть вона гостріше, ніж у більшості західних країн, адже у нас «не було часу» на формування власної чіткої та всеохоплюючої системи національної ідентичності. Перебування України у складі СРСР, радянська політика щодо України та інших радянських республік була спрямована на придушення національних тенденцій, пов'язаних з утворенням національної держави. Пропагування єдиної нації – радянського народу – призводило до певного «зрівняння» у правах і соціальному статусі представників різних національно-етнічних груп. Однак саме у середовищі українців згодом зародився той вогонь бунту і протесту, який згодом набув поширення серед усіх «радянських» народностей і призвів до розвалу Радянського Союзу.

Які ж фактори спричинилися до того, що український народ відмовився від ідентифікації з «єдиним радянським народом», і що підштовхнуло українців до пошуків власної етнічної ідентичності? Можливо, це зростання соціального статусу українців за умови відсутності дискримінації за ознакою етнічного походження, чи небажання повного розчинення автентичної української культури, її дифузії із «радянською» культурою?⁷ А можливо, розуміння загрози повної втрати найвагоміших пам'яток національної культури, нерідко унікальних і неповторних, безцінних національних реліквій, які в період перебування українських земель у

складі інших держав, спонтанно або цілеспрямовано вивозилися з України, збагачували музейні, бібліотечні, архівні збірки імперських столиць, або ж ставали набуток приватних колекцій, розпоширюючись по всьому світові, піддавались знищенню внаслідок не лише воєнних дій на території України, а й через ідеологічні вказівки і заборони.

На нашу думку, коли до міста Чернівців ми застосовуємо термін «мультикультурні», то під цим визначенням розуміємо мультикультуралізм як один із аспектів толерантності, який полягає у паралельному існуванні культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Саме у мультикультурній спадщині Чернівців свій прямий або ж опосередкований відбиток залишили ті держави, до складу яких входила Буковина за час свого історичного розвитку. Це, насамперед, імператорська Австрія, якій чернівчани завдячують не лише архітектурними шедеврами у місті, а й певним розвитком власної «освіченості» та «культурності» у XIX – на початку XX ст.

У цьому контексті найяскравішим уособленням мультикультурної спадщини Чернівців можна вважати Резиденцію митрополитів Буковини і Далмації – одне із найвизначніших творінь європейської архітектури другої половини XIX ст. Резиденція, збудована за проектом відомого чеського архітектора Йозефа Главки [за його проектами збудовано майже 150 будівель у різних містах Європи] вже давно стала своєрідною візиткою дивовижно «різнобарвної» столиці Буковини: вона являє собою дух Буковини, симбіоз стилів і культур усіх народів, що населяли цей край.

Звісно, створення православної митрополії у католицькій Австро-Угорщині, до складу якої на той час входила Буковина, було б неможливим без сприяння і підтримки багаторічного єпископа і першого митрополита православної церкви на Буковині Євгена Гакмана⁸. Завдяки митрополичому палацу, збудованому у Чернівцях, наприкінці XIX ст. місто Чернівці набуло статусу однієї із крайових столиць Австрії. І як тут не згадати відомий вислів ксьондза Яна Бадені, який відвідав Чернівці наприкінці XIX ст., що «...бути в Чернівцях, а «резиденції» не побачити – це бути в Римі і не бачити папу Римського»⁹. А більш ніж через століття доктор архітектури Юрій Репін додав: «Геніальність ансамблю резиденції в тому, що вона не може бути повторена ні в цілому, ні в деталях. Будівля резиденції стала символом міста, подібно до того, як Кремль – символ Москви, Собор святого Петра – символ християнського світу, Сіднейська опера – символ Австралії»¹⁰.

Характеризуючи Чернівці початку XX ст., його сміливо можна порівняти із великою музичною скринькою, що маючи певну кількість мелодій, налаштовує на сприйняття кожної окремо, у той же час сприймається як одне неподільне ціле. Це порівняння, на нашу думку, яскраво відображає

життя тогочасних Чернівців, де, за словами Георга Дроздовського, «проживало пліч-о-пліч шість національностей (мались на увазі: українці, німці, поляки, євреї, румуни та люди іншого етнічного походження. – С.Г.), які поралися зі своїми щоденними турботами, намагаючись бути Заходом на Сході, себто стояти під знаком культури, що була європейською»¹¹. Таке етнічне і національне «різномбарв'я» Чернівців і вплинуло на створення його мультикультурної спадщини з переважанням європейських традицій не лише в архітектурі, а й в способі життя й спілкуванні мешканців.

Наше дослідження стало результатом певного експерименту, мета якого – залучивши думки сучасних мешканців міста, дати відповідь на питання щодо потреби збереження мультикультурної спадщини Чернівців, де, за висловлюванням митця О. Любківського, «досі блукає європейська душа міста, блукає о тій порі, коли нікого немає на вулицях»¹², – міста багатонаціонального, з особливим менталітетом, унікального у розмаїтті: мозаїчність культур, архітектурних стилів, традицій та подій.

Варто зазначити, що у такому поляризованому суспільстві, яким є сучасна Україна, і де нині гостро відчувається проблема «Схід – Захід», марно сподіватися на консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам'яті. Не кажучи вже про індивідуальний досвід кожної людини, суспільний досвід груп і виразно фрагментовану політичну культуру, що диктують різні критерії оцінок історичних подій і різні пояснення мотивацій. За таких умов, на думку дослідниці Л. Нагорної, проблеми історичної пам'яті (як і колективної відповідальності) неминуче потрапляють у зону метафоричного моделювання. І надзвичайно важливо дбати про те, щоб тягар міфів не зруйнував остаточно фундамент загальногромадянської ідентичності¹³.

Формування ж сучасної української ідентичності значною мірою залежить від виховання в молодого покоління почуття патріотизму, зростання особистості на засадах духовності, моральності, толерантності, створення власного рівня культури та ціннісних орієнтирів з обов'язковим використанням потужної культурної спадщини попередніх поколінь. Це важливо забезпечувати «через самоідентифікацію та консолідацію українців як етнокультурного суб'єкта, через залучення до етнокультурної діяльності наймолодшого покоління вже на перших кроках його соціалізації, через включення до актуальної художньої культури тих пластів спадщини, які тривалий час замовчувались або піддавались остракізму, через вирівнювання статусу суб'єктів міжкультурних комунікацій, без чого діалог культур неминуче обертається монологом..., через запобігання механічному перенесенню на український ґрунт здобутків інонаціональних культур, стимулювання їх творчого переосмислення»¹⁴.

Керуючись афоризмом: «Кожен день, прожитий людиною, це вже історія», необхідно зберегти для майбутніх поколінь неоціненні матеріали «ус-

ної історії», отримані за допомогою інтерв'ю зі старими мешканцями, які на жаль, відходять у інший світ, несучи разом із собою власні переживання та міркування щодо певних моментів історії, безпосередніми учасниками яких вони були. Їх спогади є надзвичайно важливими, адже вони забезпечують передачу систем цінностей та культурно-семантичного коду від покоління до покоління, що так важливо для розвитку духовної культури будь-якого суспільства.

Проте опрацювання матеріалів інтерв'ю із літніми мешканцями Чернівців та аналіз їх результатів є об'єктом нашої подальшої дослідницької діяльності. У даній науковій розвідці ми презентуємо узагальнені результати проведеного нами опитування молодих людей, які постійно або тимчасово мешкають у місті Чернівцях.¹⁵ Не випадково у ролі респондентів виступили студенти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, адже саме університет спільно з міськими структурами на суспільному та науковому рівнях займається питаннями збереження культурної спадщини пам'яток місцевого, національного та всесвітнього значення. Відбір респондентів (двісті осіб) проводився на основі їх компетенції або відсутності компетенції відносно їх знань щодо історії та культурної (насамперед, архітектурної) спадщини Чернівців. У цьому контексті було виділено чотири групи респондентів, однакових за кількістю: 1) історики-політологи, 2) математики і фізики, 3) хіміки і біологи, 4) архітектори і туризмознавці.

Умовно анкету можна розділити на три частини: питання, що стосуються поінформованості респондентів щодо історії м. Чернівців та його мешканців; візуальні тести, де представлені архітектурні об'єкти в давньому та сучасному вигляді; питання щодо збереження історичних та культурних об'єктів Чернівців та пам'яті про відомих чернівчан. Середній вік респондентів – 18-21 років (студенти 3-4 курсів); більше половини з них проживають у м. Чернівцях із народження; у 79 % респондентів батьки мають вищу освіту.

Аналізуючи результати опитування, варто взяти до уваги соціально-культурний контекст: сучасна сім'я складається найчастіше з двох поколінь; контакт респондентів з найстаршими членами родини, з прабабусями або прадідусями (якщо вони ще живі, і які можуть згадати про своє життя у міжвоєнний або післявоєнний час), як правило, фрагментарний, і навіть з дідусями і бабусями, стає все рідшим, найбільший контакт у молоді між собою, тобто між однолітками.

Дуже невелика кількість респондентів (із студентів-архітекторів) походить із родин, які живуть у місті протягом кількох поколінь, для яких минуле міста та його післявоєнної історії є водночас історією їх родини, задованою в біографії її членів і переданого від покоління до покоління. У цих родин найбільше шануються традиції буковинського краю, повага до минулого, панує інтелігент-

ність та шляхетність, що знайшло своє відображення у змістовних обґрунтуваннях деяких відповідей цих респондентів на запитання. Більшість із народжених у Чернівцях респондентів походить із родин, де їх бабуся або дідусь переїхали до міста одразу у післявоєнний час (у післявоєнних Чернівцях залишилося лише до 10% корінних чернівчан).

Зрозуміло, що норми життя та «родинна аура», яка впливає на світогляд молодшого покоління, стимулюють респондента цікавитись життям міста та його культурною спадщиною або навпаки, – що й пояснює його культурну байдужість та черствість. Саме у цьому контексті важливою є роль школи для розширення знань та становлення світогляду, а згодом вищого навчального закладу, де навчається респондент.

Приємно констатувати, що всіх студентів-респондентів цікавить історія Чернівців, хоча майже 2/3 віддають перевагу історії австрійського та румунського періодів. Відповідаючи на запитання щодо вагомості залишеного сліду в архітектурі, мистецтві, культурі та звичаях чернівчан і їх міста у передвоєнний період, респонденти віддали перевагу німцям/австрійцям (48%), а далі розташувались у послідовності зменшення: українці, румуни, поляки, євреї, вірмени. Всі респонденти вважають вивчення історії міста «необхідним», зокрема «дуже важливим» вважають 65% (97 % – істориків і політологів та архітекторів і туризмознавців). 87% респондентів змогли назвати знаменні події, імена видатних особистостей і місця у Чернівцях, присвячені їх пам'яті, що викликає гордість за наших студентів.

Прикметно, що всі 100% респондентів назвали найяскравішою і найважливішою архітектурною пам'яткою міста Чернівців Резиденцію митрополитів, що, без сумніву, пояснює сам факт навчання їх у цій унікальній споруді. Можливо, тут відіграв свою роль той факт, що у 2011 р. архітектурний комплекс Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) включена до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. І коли Резиденція митрополитів стала третім українським об'єктом культурної спадщини, включеним в один з найпрестижніших списків, більшість наших респондентів, будучи тоді першокурсниками, увібрала в себе гордість за свій навчальний заклад і спонукала до більш детального вивчення історії своєї «Альма-матер», що вони могли зробити за допомогою ЗМІ, наукової літератури, а також почерпнути інформацію із заходів, що проводились на факультетах університету з цієї нагоди.

Відповідаючи на запитання щодо необхідності збереження історичних пам'яток німецької, румунської, єврейської, польської, вірменської, а також культури радянського періоду, 70% респондентів відповіли ствердно, натомість лише 20% висловились за їх знесення на користь злободенних потреб мешканців міста, менше 10 % – не змогли дати конкретної відповіді.

При цьому щодо підтримки, збереження та фінансування місць, пов'язаних з пам'яттю про неукраїнців, які проживали в Чернівцях до встановлення радянської влади у 1940 р., обираючи водночас декілька відповідей, 70% респондентів вважають, що цей аспект повинен бути пріоритетним у роботі міських структур; 60% – всіх мешканців міста, незалежно від національності; 49% – обласної ради; 44% – товариства колишніх мешканців Чернівців та їх родичів, які постійно проживають за кордоном; 35% – Уряду України; 22% – представників національних меншин, які проживають в місті; 19% – держави, батьківщини національних меншин (Польща, Румунія, Ізраїль, Австрія, Німеччина); 16% – Європейського Союзу.

Отже, в результаті опитування, що є важливою складовою практичного аспекту дослідження мультикультурної спадщини Чернівців, нами зроблені такі висновки:

1). Найбільшу поінформованість щодо історії Чернівців, архітектурних споруд, культурних пам'яток та певних відомостей про визначних чернівчан із всіх груп респондентів мають групи №4 та №1 (відповідно: архітектори і туризмознавці, та історики і політологи). Вони стовідсотково правильно відповіли на візуальні тести. Це не є випадковістю, адже студенти саме цих спеціальностей (меншою мірою, студенти-політологи) є своєрідним каталізатором знань про історію міста, про культурні та архітектурні пам'ятки, що пов'язано, по-перше, із специфікою напрямів навчання, із більш детальним вивченням дисциплін, які прямо чи опосередковано стосуються історії України, української культури, історії краю; по-друге, абсолютне число із групи № 4 (архітектори і туризмознавці) мешкають у Чернівцях від народження або у родині з глибоким місцевим корінням.

2). Більшість респондентів-студентів:

- мають достатній рівень знань про історію Чернівців, досить часто відвідують веб-сторінки, які містять інформацію про історію міста, та рекомендують їх друзям; рідше – купують книги, альбоми старих Чернівців; відвідують виставки, присвячені відомим чернівчанам;

- підтверджують мультикультурність старих Чернівців, цінують культурну спадщину національних меншин, що дісталася сучасним чернівчанам від попередніх поколінь;

- виступають за збереження історичних будівель і об'єктів, які несуть в собі як історичну інформацію, так і ознаки мультикультурної спадщини міста, водночас пропонуючи пристосовувати їх до нових реалій життя міста;

- вважають, що їх прямим обов'язком є повернення пам'яті про визначних мешканців міста, які жили у різні історичні періоди.

- зазначають, що збереження пам'яток різних етнічних меншин ніяким чином не може сприяти нестабільності у громадянському суспільстві.

Таким чином, незважаючи на бажання і намагання у свій час радянської влади запровадити «єдину радянську культуру» на всіх українських землях, «знешкоджуючи» різними способами «небажане» місцеве населення, зносячи пам'ятники і перейменовуючи на радянський лад вулиці, їй все ж не вдалося знищити надзвичайний колорит «різнобарвної» культури на теренах приєднаної буковинської землі, що знайшло відображення у мультикультурній спадщині Чернівців.

І як би хто не намагався звести нанівець особливості культури кожної з національних громад міста, що так яскраво були виражені у 20-80-х рр. ХХ ст., як би їх не переробляли на новий лад, все одно вони мають своє неповторне обличчя, і, отримавши нове життя у часи незалежної України, будуть і надалі розвиватись, опираючись на молоді інтелектуальні сили, які формуються у толерантному середовищі Чернівців. А той дух, який випромінює неповторна мультикультурна спадщина Чернівців, є тією живильною силою, що тримає нас у стані глибокого, прихованого й постійного натхнення, що спонукає дослідників на подальшу наукову діяльність.

¹ Кадієвська І.А. Роздуми про освіту майбутнього / Ірина Кадієвська // Грані. – 2010. – №4(72), липень-серпень. – С. 63.

² Чернівці: історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.

³ Старик В. Чернівці мультикультурні / Володимир Старик. – Чернівці: Золоті литаври, 2012. – 18 с.

⁴ Мультикультуралізм // Джерело доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

⁵ Гнатенко П. Український національний характер / П.І. Гнатенко. – К.: ДОК-К, 1997. – С15.

⁶ Павличко Дм. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. / Дмитро Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С.639.

⁷ Український соціум / За ред. В.С.Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С.278.

⁸ Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч православної церкви на Буковині в ХІХ столітті / Олександр Миколайович Масан. – Чернівці: Місто, 1999. – С.53-54.

⁹ Бадені Ян. В Чернівцях. Враження з кількадечної поїздки / Ян Бадені. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – С.33-34.

¹⁰ Репін Ю. Дорогоцінний спадок генія / Юрій Репін // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36 наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.14. – С.23.

¹¹ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола / Георгій Дроздовський. – Чернівці, 2001. – С.16.

¹² Олег Любківський: Аура Чернівців та їхня атмосфера вельми сприяють певному поетичному настроєві, надихає та інспірує... // Джерело доступу: <http://maydan.drohobych.net/?p=25485>

¹³ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С.319.

¹⁴ Лисий І. Філософська і мистецька культура / Іван Лисий. – Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С.127.

¹⁵ Далі використані матеріали опитування студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, проведеного в рамках міжнародного проекту «Пам'ять про зниклі групи населення у сучасному міському середовищі Центральної і Східної Європи: трансформації пам'яті і міське планування у Львові, Чернівцях, Кишиневі і Вроцлаві».

Світлана ГЕРЕГОВА
(Черновці)

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ (НА МАТЕРИАЛАХ Г. ЧЕРНОВЦОВ)

В статье рассматривается вопрос исследования мультикультурного наследия города Черновцов в контексте развития процесса мировой глобализации. Акцентируется внимание на понятии «мультикультурализм» и возможности его применения в данном случае. Представлен взгляд молодого поколения современных Черновцов на проблему сохранения мультикультурного наследия города в результате опроса студентов Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, который проводился на основе их знаний по истории и культурному наследию города Черновцов.

Ключевые слова: культура, национальная культура, глобализация, мультикультурализм, мультикультурное наследие, Черновцы, Резиденция митрополитов Буковины и Далмации, опрос, респонденты.

Svitlana GEREGOVA
(Chernivtsi)

ON THE ISSUE OF MULTICULTURAL HERITAGE STUDIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS (ON THE BASE OF CHERNIVTSI CITY MATERIALS)

The article canvases multicultural heritage study of the city of Chernivtsi in the context of the world globalization process. Of paramount interest is the concept of «multiculturalism», its commitment to pluralism and its support for the rich multicultural diversity, in general, – phenomenon that must be shared and would be of benefit to the Bukovynian community, in particular. Significantly, youth's opinion on multicultural heritage preserving in a present-day Chernivtsi was gained by the survey, conducted by Yurii Fedkovych Chernivtsi National University students and based on their awareness of history and cultural heritage of Chernivtsi.

Keywords: culture, national culture, globalization, multiculturalism, multicultural heritage, Chernivtsi, The Residence of Bukovynian and Dalmatian Metropolitans, survey, respondents.

УДК 94(477.85):39(=161.2)«1914/1918»

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ
(Чернівці)

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ
В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Проаналізовано ставлення місцевого населення Буковини до російських окупаційних військ та адміністрації, як важливий елемент повсякденного життя. Доведено, що всі твердження про якесь особливе м'яке поводження російських військ на окупованих територіях не витримує критики.

На численних фактах показано, що місцеве населення сприйняло окупаційні війська вороже, страждало від безчинств російських військ, постійно перебувало в страху і очікуванні репресій. Російська адміністрація не йшла ні в яке порівняння з австрійською, відзначаючись некомпетентністю, корупцією, низькими моральними якостями.

Ключові слова: Перша світова війна, Буковина, повсякденне життя, російська окупація, грабежі, репресії.

Під повсякденним життям в історичній науці розуміють цілий комплекс прагнень, оцінок, переживань, професійних занять, побутових турбот, сімейних відносин, які супроводжують людей повсякчас впродовж їхнього життя. Повсякденне життя залежить від багатьох чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

В умовах Першої світової війни повсякденне життя буковинців зазнало значних змін. Виникло чимало нових моральних переживань, економічних та побутових проблем. Одним з нових явищ повсякденності стала поява російських окупаційних військ і певний комплекс особистісних відчуттів населення, пов'язаних з оцінкою поводження окупантів (солдатів, офіцерів, представників адміністрації), ставленням до їхніх дій, формуванням відносин з ними. В даному повідомленні зроблена спроба проаналізувати саме цей аспект повсякденного життя українців Буковини в період трьох російських окупацій краю.

Актуалізація даної проблеми пов'язана ще й з тим, що в сучасній російській історіографії досить однобоко і викривлено подають взаємини між місцевим населенням західноукраїнських земель і російськими окупаційними військами в умовах Першої світової війни. Зокрема, традиційним стало твердження, що нібито русинське населення Галичини і Буковини в масі своїй зустріло прихід російської армії позитивно, що нібито російські війська поводитись на окупованій території ледве не ідеально. Наприклад, науковий співробітник Інституту слов'язознавства М.Е.Клопова писала в

2011 р. щодо подій того часу: «Близькість мови, віри, а, зазвичай, відмінності між православним і греко-католицьким обрядами, ні русинами, ні російськими солдатами до уваги не бралися. (Тут мова йде про Галичину. На Буковині ж взагалі переважна більшість русинів були православними. – О.Д.), стали основою для виникнення взаємної симпатії і відчуття етнічної спорідненості. Цьому сприяла і досить м'яка по відношенню до населення політика, що проводиться російською військовою і цивільною адміністрацією на окупованих територіях. В її основі лежала концепція, що складалася до початку війни, згідно з якою одним з головних, якщо не найголовніших завдань Росії у війні, було завершення історичної місії збирання російських земель. Галичина, Буковина, Угорська Русь сприймалися в рамках цієї концепції не як окуповані провінції Австро-Угорщини, а як споконвічно російські землі. Відповідно, східнослов'янське населення Австро-Угорщини розглядалося в рамках цієї концепції як частина єдиного російського народу, а не як населення ворожої держави»¹.

Такі твердження, як правило, аргументуються російськими джерелами, а також заявами московфілів. Оцінки українофілів, або політично незаангажованих свідків російськими ученими до уваги не беруться. Слід також зауважити, що найбільш цінними джерелами, для висвітлення повсякденного життя населення є спогади місцевих жителів, а вони, як правило, російськими істориками використовуються недостатньо.

Основний масив мемуарів українських авторів щодо подій Першої світової війни на Буковині опубліковано в збірнику «Бажаємо до України». Крім того, важливе значення мають спогади представників інших етнічних груп Буковини, а також документи того часу, в яких міститься інформація про поводження російських військ на окупованих територіях.

Про можливість війни з Росією на Буковині, як і в усій Австро-Угорщині, час від часу зауважували ще з другої половини XIX ст. Особливо активно про такий розвиток подій почали писати після 1908 р., коли австрійцями були окуповані Боснія і Герцеговина. Погіршення відносин між двома імперіями спричинило розгортання небаченої пропагандистської кампанії в Росії з вимогами: «Надати допомогу російському народу в Австро-Угорщині», «Звільнити «подъяремную Русь» від німецького панування», «Повернути в лоно Росії «исконно русские земли Червонной Руси» і т.д. Російська пропаганда вважала всіх русинів Австро-Угорщини росіянами, які нібито страждають під австрійською владою, потребують захисту з боку Росії і мріють про приєднання до неї. (Як

бачимо, за сто років у ставленні Російської держави до українців змінилося небагато. Тоді, на початку XX ст., вони просто не визнавали існування українців і прагнули «захищати» русинів (в їхньому розумінні росіян) Галичини, Буковини та Закарпаття. На початку ж XXI ст. українці, як окремий народ, частково визнаються, зате тепер Росія прагне захищати, в тому числі й за допомогою військової агресії, так зване «рускоязычне населення» на території України та інших держав).

Складовою частиною пропагандистської кампанії імперії Романових була підтримка своїх агентів у Австро-Угорщині – москвофілів. Їм виділялися значні кошти через різні фонди і громадські організації, їх запрошували до Петербурга і Москви, де вони розповідали, як непосильно страждають під владою австрійців і як мріють про часи, коли Буковина, Галичина і Закарпаття увільняться до складу Російської держави.

На відміну від москвофілів, українські національні партії після 1908 р. твердо заявили, що у можливій майбутній війні підтримають Австро-Угорщину, будуть добиватися утворення окремого українського коронного краю в складі Габсбургської імперії, а Наддніпрянська Україна в результаті поразки Росії має стати незалежною Українською державою.

Австрійська влада завжди з підозрою ставилася до москвофілів. Але після 1908 р. значно активізувалася у боротьбі з ними. З 1909 р. адміністрація Буковини і Галичини щоквартально надсилала повідомлення про стан москвофільства і москвофільської пропаганди. Почалися переслідування москвофілів за антидержавну діяльність. Це ще більше викликало шквал російської пропаганди.

Таким чином, конфлікт навколо західноукраїнських земель та місцевого русинського населення між Росією та Австро-Угорщиною став складовою частиною загального глобального конфлікту, який привів до початку Першої світової війни.

Оцінюючи настрої буковинців на початку війни, слід зазначити, що вони були типові для всього населення імперії. Домінувала впевненість, що ворога буде розгромлено, і Австро-Угорщина разом із своїми союзниками переможе.

Однак ситуація мінялася дуже швидко, а разом з нею і настрої. Буковина відразу стала прифронтовою зоною. Бої тут розпочалися майже з перших днів світової війни і відразу ж викликали паніку в прикордонних селах та непереборну цікавість решти жителів. Відомий громадський діяч, священик К.Балицький згадував: «Яке те прикре вражінє робило, як селяни з своїм усім добром втікали. Жінки, діти, корови, коні, вівці, фіри з міхами, скринями, річами. Усе те з'їхало до міста. На полях повно худоби, по школах людей розмістили. Який страшний бій кипів, як все летіло дивитися здалека, як то виглядає. Усе місто майже злягло на узгір'я черновецькі і приглядалося»².

Ще важче місцевим населенням сприймалася поява перших поранених. «Страшне, пригноблююче вражінє робило привезенне ранених Руською улицею. Се страшна небувальщина. Стільки ранених, кров, каліцтва, муки ранених, все те викликає величезне співчуття. Хто чим міг ратував. Виношувано чай, воду з соком, цигара, горівку, різні наливки та закуски і обдаровували без розбору». – писав той же мемуарист³.

Наступ російських військ жителі Чернівців сприймали як особисту трагедію і катастрофу. Найперше постало питання: залишатися на місці чи втікати від ворога вглиб Австро-Угорщини. Для багатьох ця проблема була дуже непростю і над нею вони думали не один день. Українські громадські діячі в переважній своїй більшості покидали рідний край, розуміючи, що репресії російської влади найперше торкнуться їх. Один з лідерів українського руху на Буковині О.Попович згадував: «...я сиджу 28 серпня 1914 року як щодня, в моїм бюро в Чернівцях. Входить товариш, що служив тоді при санітетах, на балачку. Балакаємо, розумієся про війну. Нараз питає мене: «Чому не виїжджаєте з Черновець?» «Або що, чи тут небезпечно?» – питаю. «Не знаю», – каже, – «але те певне, що панове будуть перші, яких заберуть москалі в неволю, коли дістануться до Черновець»... Ми розпрощалися, а я, міркуючи з тону його бесіди, що щось недобре, замовив два фіякри, спакував і поїхав із жінкою та з найменшими дітьми до К(ам'яної), де згадав ждати, що далі буде. За тиждень був я вже на Угорщині»⁴.

Як показали подальші події, такі страхи були небезпідставними. За намовою чернівецьких москвофілів, які прийшли разом з російськими військами, 16 вересня 1914 р. були заарештовані і відправлені на північ Сибіру відомі буковинські діячі депутат австрійського парламенту та буковинського сейму М.Спинул, бургомістр С.Вайсельбергер, державний прокурор д-р Лазарус, адвокат д-р Менчель, надвірний радник Дузінкевич. Вони пробули у неволі 14 місяців. Завдяки зусиллям міжнародних організацій тільки в листопаді 1915 р. їм вдалося через Петербург, Фінляндію, Швецію та Німеччину повернутися до Відня.

Особливо значний потік біженців був перед початком другої окупації. Президент краю Мєран повідомляв міністерство внутрішніх справ Австрії: «27 листопада наші війська знову залишили Чернівці. Населення втікає з внутрішньої частини міста де проживало загалом 50-60 тис. жителів, залишилося близько 10 тис.»⁵

Крім інтелігенції та службовців знімалися з насиджених місць і селяни, налякані страшними розповідями про безчинства російських військ. Переважна більшість з них втікала недалеко, до родичів чи знайомих у південно-західні, гірські райони Буковини. Через деякий час вони поверталися назад, турбуючись про своє майно та господарство, яке

за відсутності господарів ставало ласим шматком для пограбувань.

Ті, хто не змогли або не захотіли втекти, з острахом очікували приходу російських військ. Ще до приходу ворога поширювалося чимало різноманітних чуток, частина з яких справдилася.

На Буковині, на відміну від Галичини та Закарпаття, в жодному з населених пунктів росіян не вітали квітами, і не виносили хліб-сіль. Причиною було те, що український національний рух уже добре розвинувся в краї і переважна більшість місцевого населення не бажала перебувати під владою російського імператора. Крім того, місцеві москвофіли в переважній своїй більшості були розгромлені ще до початку Першої світової війни. Зокрема, в 1910 р. було закрито більшість москвофільських товариств за порушення статутних норм. Напередодні війни були заарештовані лідери місцевих москвофілів брати Геровські. Щоправда, їм вдалося втекти в Росію, але сам факт арешту налякав їхніх прихильників. Тому палких прибічників імперії Романових на момент вступу російських військ на Буковину було мало, вони не користувалися авторитетом і боялися проявляти активність. Переважна більшість населення очікувала російських солдат ворожо, небезпідставно очікуючи всіляких бід від окупантів. Таким чином, пропагандистські заяви росіян про те, що русини Буковини очікують на російських визволителів явно не підтверджувалися уже з перших днів війни.

Найперше буковинців вразив зовнішній вигляд російських солдат. Сучасник так описав ворожі війська, що вступили до Чернівців: «Почувся відразу чужий, сирий, дикий елемент. Черкеси на малих, швидких, некерованих конях у страшних кучмах, довгих чорних шинелях наче приросли до коний. Вираз лица дикий, непривітний, лиш де-неде було якесь культурне лице, що під тою величезною волохатою кучмою тратило всю свою лагідність, культурність... Поводять ся дуже сьміло, зухвало, очима сверкають на усі боки. Піхота тяжка. Умудуроване однаке, брудно зеленковате, чоботи, на голові широка шляпа, гвер несут на рамени як коромисло з довжезним штиком. Много з бородами є, а усі мають тяжкий хід. Хлопи рослі, плечисті, здорові. Лиця типові, московські. Чути їх теж козою. Козаки, як і черкеси зручні, а всі зухвалі. Так видно навчені вже поводити ся»⁶.

Відомий педагогічний діяч Буковини І.Бажанський вперше побачив російських солдат у Вашківцях і так описав їх вигляд: «Ці днини т.[о] є 25 листопада рано вже виділи ми перших салдатів, що йшли дорогою попри школу. Позапутувані в гуглі (башлики. – О.Д.) та коци (ковдри. – О.Д.), виглядали на ескімосів, а довжелезні карабіни несли як друки на плечах»⁷.

Російське командування видавало накази, які зобов'язували російських солдат гуманно ставитися до мирних жителів окупованих районів Га-

личини, Буковини та Закарпаття. Саме цими наказами й оперують російські історики, прагнучи зобразити російську окупацію доброзичливою і м'якою. Але насправді російські солдати мало зважали на такі накази та й місцеві жителі ніколи не вбачали в них визволителів.

Для багатьох буковинців російські війська сприймалися не просто як ворожі, але й як представники іншої цивілізації. Жителі європейських Чернівців асоціювали російські війська з навалою азійської орди, що знищує все на своєму шляху. Вони сприймали прихід російських військ не тільки як військову поразку і крах ілюзій про скору перемогу, але й як цивілізаційний виклик, як крах того розміреного європейського життя, до якого звикли у передвоєнні десятиліття.

Безперечно, особливого страху наганяли грабежі та неадекватне поведіння російських солдатів. Декан греко-католицької церкви у Чернівцях К. Костецький записав у своїй «Хроніці»: «Козаки і солдати регулярних військ рабували не тільки склепи, але по ночах нападали на дома приватних людей і жадали «водки» і «денгів». Єсли хто уневинял ся, що немає ні водки, ні денгів, то тогди они самі перешукували хати і комори, стрихи і пивниці, і що їм подобало ся, забирали з собою»⁸.

І.Бажанський зазначав: «Тепер настала для Вашківців страшна година. Що не знищили гарматні московські кулі, то знищили і зрабували самі москалі. Наче яка повинь ввалили вони до міста, рабуючи та розбиваючи все по хатах та знущаючи над жінками і дівчатами. Найбільше потерпіли жиди від москалів, а особливо від козаків»⁹.

Деякі дії російських військ сприймалися просто як варварство. В тій же «Хроніці» К.Костецького зазначалося: «Опановали будинки цісарских урядів, і всюди наносили знищенє. В двірци желізничнім перемінили почекальні на стайні для своїх коней, а всі меблі ломили, рубали і уживали на паливо до печей. В першій гімназії (коло Ринку) знищили цілу цінну бібліотеку, бо книжки подерли на шмати, а кабінети фізикальний і природничий знищили цілковито, бо поломили і потовкли реторти, а шкляні машини фізикальні і інструмента позабирали з собою»¹⁰.

В Чернівецькому університеті російські солдати повипивали спирт з посудин з препаративними жабками, зміями тощо, чим зіпсували масу унаочнень¹¹.

До речі, в мемуарах зазначається, що навіть самі росіяни визнавали, що рівень культури місцевого населення вищий ніж в Росії. І.Бажанський, зокрема, записав у щоденнику: «Обшукавши все вступили солдати знов до хати і, між иньчим, сказав з між них, щось, як наш капраль, що в нас нарід культурніший, як в Росії. «У вас культура просвіщонная» – каже. Як вмів, та і сказав, але воно значить немало»¹².

Місцеве населення вирізняло російських офіцерів, відзначаючи, що вони були культурніші,

вміли поводитися, були менш агресивними. Але незабаром стало відомо, що офіцери також займалися грабежами, щоправда дещо в інший спосіб. «...входили до склепів і вибирали товари, які їм сподобалися, а місто грошей давали їм реквізичійні посвідчення, котрі мала нібито команда військова виплатити, але ніхто і шеляга за в такий спосіб за забрані товари не заплатив»¹³.

Така поведінка російських військ тримала населення в страхові та напрузі. В кожній домівці постійно очікували пограбувань або якихось безчинств з боку окупантів. «Відтепер жилося нам, як то кажуть, як воробцєві в стрісі, все в тривозі і страху. Майже щодня, навіть і вночі все алярм! То не жите було, а мука»¹⁴.

Щоправда, варто зауважити, що російська влада, особливо під час першої окупації краю, намагалася загравати з біднішими верствами населення сільської місцевості і навіть прагнула революціонізувати їх, націлюючи на пограбування заможних господарств. Як зазначалося у звіті Кіцманського повітового управління: «При першій окупації росіяни запевняли, що вони прийшли, щоб звільнити своїх братів по вірі від австрійського ярма і не тільки їх не зачіпали, але навіть обдаровували їх пограбованим майном і у багатьох випадках дозволяли сільському населенню грабувати сусідні маєтки»¹⁵. І це викликало певні симпатії у частини населення.

Але вже під час другої окупації все змінилося. Те ж Кіцманське повітове управління зазначало: «Друга окупація росіян подіяла на населення як холодний душ. Росіяни вже не робили ніякої різниці між національностями і віросповіданнями, між моїм і твоїм, і сільське населення постраждало не тільки матеріально, але й морально та фізично. Гвалтування жінок і дівчат, пограбування, підпали і мордування людей були щоденним явищем»¹⁶. Це відразу ж вплинуло на настрої населення. «Можна сказати, що 90% нових в повіті русофілів стали добрими австрійськими громадянами», – вказувалося в тому ж звіті¹⁷.

Під час третьої окупації Буковини російськими військами населення краю дещо спокійніше ставилося до окупантів, бо й російські війська також поводитися тепер більш дисципліновано. Але й у цей час періодично пробивалося справжнє дике нутро російських солдатів, яке не могли перемінити ніякі накази. Так, відступаючи з Чернівців у бік Новоселиці на початку серпня 1917 р. російські солдати повибивали всі без винятку вікна по вулиці Руській. З цього приводу К.Костецький записав у Хроніці: «...по цілій довгій улиці від Ринку зачавши ані одно вікно не лишило ся неушкоджене. В обох домах парохіальних, т.є. в дому пароха і в домі сотрудників вибили они всі 10 фронтових вікон. Таку погану пам'ятку залишили по собі утікаючі москалі!»¹⁸.

Від самого початку окупації місцеве населення відзначало багатонаціональний склад російських

військ. Неоднозначне ставлення викликали військові підрозділи, укомплектовані вихідцями із Середньої Азії, Кавказу, а також донські козаки. В деяких спогадах зафіксовано мирне поводження національних підрозділів, в інших відзначається їхня жорстокість і лютість, особливо, коли виникали якісь конфліктні ситуації. Наприклад, К.Костецький записав у своїй «Хроніці»: «Межи різними військами, які тут з Росії надходили, прийшло в перших днях лютого около 500 туркменів. Були то монголи в великих баранячих кучмах на голові і в жупанах з матерії на синім дні червоні пасочки. Они розмовляли межи собою по-турецки, оказували симпатію для жидів, а для христіан не були ворожо успособлені. Платили все готівкою і не допускали ніде розбоїв»¹⁹. В той же час громадський та культурний діяч Буковини В.Руснак згадував таке: «На 11 травня вже десь біля 11 години перед обідом налетіла на наше село зграя татарської кінноти, перед якою останні частини австрійського ар'єргарду ледеве встигли скритися на правому березі Пруту... Розлючені безперестанним артилерійським вогнем, яким їх засипали австрійці, татари кинулися по домах грабити та гвалтувати жінок, б'ючи при тім немилосердно і брутально прикладом рушниць всіх, що пробували ставити їм опір...А в нас дома порубали шаблею футляр із скрипкою, який ми не могли нашвидко-руч відчинити, гадаючи, що в тій футлярі зберігаються богзна які цінності. А дальше порубали батьків залізнодорожний кітель, кажучи, що це австрійський офіцерський кітель»²⁰.

Певне зацікавлення у буковинців викликало те, що частина російських солдатів розмовляє доброю українською мовою. І. Бажанський зазначав: «Це «Наддніпровський полк», є багато салдатів Подільської губернії, говорять по-українськи, і люди, заяк здасть ся не злі, і вони всі нарікають на війну. Многі бажають читати твори Шевченка»²¹. Разом з тим, викликало здивування, що деякі російські солдати й офіцери називали себе українцями, а розмовляли виключно російською мовою. «Москалі начували в школі... Майже всі були з Екатиринославської губернії і казали, що вони українці. Також і підофіцери, що ночували в канцелярії – (було їх щось 12 і всі народні учителі) – казали, що українці, однак говорили всі мовою російською і по них не пізнати було, що вони українці»²².

Чимале незадоволення викликала й російська окупаційна адміністрація. Сучасники згадували, що в переважній більшості, управляти краєм прийшли некомпетентні люди, які не розумілися в особливостях крайових реалій і головною своєю метою вбачали швидке збагачення. Часто це були люди з недостатньою освітою. Граф Г.О.Бобринський писав про підбір кадрів у Галичині: «При зайнятті території Галичини у 1914 р. туди було направлено близько 30 осіб на посади начальників повітів і майже 60 осіб на посади їх помічни-

ків... На жаль, вищезначений склад як за своїм освітнім цензом, так і моральними якостями далеко не міг відповідати тим завданням, які на нього покладалися і особливо в областях, тільки-но зайнятих нашими військами, де вимагалось високо тримати прапор і престиж російської влади. Невідповідність цього складу особливо відчувалася місцевим населенням, яке привикло бачити на чолі старостів [повітів] при австрійській владі чесних людей з вищою освітою і відмінно вихованих».²³ Повною мірою це стосувалося і Буковини.

На Буковині просте населення також було обурене діяльністю москвофілів, які повернулися разом з російськими військами. Особливу ненависть викликав Олексій Геровський, який одержав посаду старшого чиновника для особливих доручень при канцелярії чернівецького губернатора. За його прямими доносами постраждало чимало ні в чому неповинних людей.

Покращення наступило тільки після Лютневої революції в Росії, коли адміністрацію очолив Д. Дорошенко. Він мав певний конфлікт з О. Геровським, усунув його з губернської адміністрації, намагався залучати до управління краєм українців.

Підводячи підсумки, зауважимо таке. В роки Першої світової війни важливим елементом повсякденного життя буковинців стали взаємини (прямі чи опосередковані) з російськими окупаційними військами. Буковинські русини, як і представники інших народів краю, зустріли російські війська ворожо. Найгірші сподівання справдилися. Російські війська поводитись на захопленій території агресивно як типові окупанти. Ні про яке ставлення до місцевого населення не може бути й мови. Найбільше страждали від російських військ ті, хто безпосередньо з ними стикався. Але чутки про поведінку окупантів поширювалися по всьому краю, тримаючи населення в постійній напрузі, очікуванні репресій. Переважній більшості жителів Буковини не було куди діватися. Тому вони змушені були терпляче зносити присутність російських військ.

Буковинці були вражені низьким рівнем цивілізованості та культури значної частини російських солдатів, їх варварською поведінкою, жорстоким насиллям над місцевими жителями, безглуздим нищенням матеріальних та культурних цінностей.

Повне неприйняття місцевого населення викликала російська адміністрація. Намагання проводити політику тотальної русифікації, переслідування освіченої частини населення викликало обурення і недовіру. Місцеве населення також було вражене корумпованістю російської влади та низьким освітнім рівнем значної частини російських чиновників.

В результаті контактування з російськими військами та адміністрацією буковинці побачили справжнє обличчя російського царизму. Якщо в когось були ілюзії щодо імперії Романових, то тепер вони повністю розвіялися. А разом з цим стали

очевидними справжні наміри москвофілів. Фактично після Першої світової війни москвофілство на Буковині вже не змогло відродитися і перестало існувати як суспільно-політична течія.

¹ Клопова М.Э. Восточнославянское население Галиции в годы Первой мировой войны // Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века. – СПб: Алетейя, 2011. – С.105-106.

² Балицький К. Черновецька хроніка 1914 року // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! – Одеса: Маяк, 2008. – С. 558.

³ Там само.

⁴ Попович О. Воєнні спомини // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 456.

⁵ Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М.Ботушанського. – Чернівці: Технодрук, 2014. – С. 70.

⁶ Балицький К. Черновецька хроніка 1914 року // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 570.

⁷ Бажанський І. Війна. Щоденник-хроніка (1914-1921) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 138.

⁸ Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її заснування аж до біжучого (1914-1918) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 67.

⁹ Бажанський І. Війна. Щоденник-хроніка (1914-1921) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 137-138.

¹⁰ Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її заснування аж до біжучого (1914-1918) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 67.

¹¹ Заполовський В. Чернівецька «Франціско Йозефіна» (роки війни 1914-1918) // Міні-космос Буковини: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю Чернівецького університету. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 73.

¹² Бажанський І. Війна. Щоденник-хроніка (1914-1921) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 137.

¹³ Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її заснування аж до біжучого (1914-1918) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 67.

¹⁴ Бажанський І. Війна. Щоденник-хроніка (1914-1921) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 137.

¹⁵ Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи. – С. 164.

¹⁶ Там само. – С. 160.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її заснування аж до біжучого (1914-1918) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 125.

¹⁹ Там само. – С. 87.

²⁰ Руснак В. Спомини // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!... – С. 250.

²¹ Бажанський І. Війна. Щоденник-хроніка (1914-1921). – С.157.

²² Там само. – 141.

²³ Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи... – С. 188.

Александр ДОБРЖАНСКИЙ
(Черновцы)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЦЕВ БУКОВИНЫ В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Проанализировано отношение местного населения Буковины к русским оккупационным войскам и администрации как важный элемент повседневной жизни. Доказано, что все утверждения о каком-то особом, мягком поведении российских войск на оккупированных территориях не выдерживает критики.

На многочисленных фактах показано, что местное население восприняло оккупационные войска враждебно, страдало от бесчинств российских войск, постоянно находилось в страхе и ожидании репрессий. Русская администрация не шла ни в какое сравнение с австрийской, отличаясь некомпетентностью, коррумпированностью, низкими моральными качествами.

Ключевые слова: Первая мировая война, Буковина, повседневная жизнь, русская оккупация, грабежи, репрессии.

Oleksandr DOBRZHANSKYI
(Chernivtsi)

SOME ASPECTS OF THE BUKOVYNIAN UKRAINIANS' EVERYDAY LIFE DURING WORLD WAR I

The article analyses the attitude of the local people in Bukovyna towards Russian occupation troops and administration as an important element of their everyday life. The author has proved that all allegations of some special soft treatment by the Russian troops on the occupied territories are not tenable.

Numerous facts demonstrated that the local population perceived the Russian army with hostility and suffered from excesses of the military and lived in constant fear waiting for repressions. The Russian administration could be hardly compared with the Austrian one and showed their incompetence, corruption and low moral character.

Keywords: World War I, Bukovina, everyday life, Russian occupation, looting, repression.

УДК: 94.(477.85) «1914»

Андрій НАУМЕНКО
(Київ)

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬК 8-ї РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У БИТВІ НА р. ГНИЛА ЛИПА

У статті розглядаються бойові дії військ 8-ї російської армії під час Першої світової війни у битві на річці Гнила Липа. Висвітлюються дії армійських корпусів та інших окремих військових частин, що

входили до її складу, їх внесок у загальні результати битви, наводяться окремі приклади дій бійців і командирів.

Ключові слова: Перша світова війна, російська армія, австро-угорська армія, Галицька битва, Гнила Липа, 8-а армія, генерал Брусилов, армійський корпус, дивізія.

Важливу роль у Галицькій битві 1914 р. відіграла 8-а російська армія генерала від кавалерії О.О. Брусилова. Її війська зробили вагомий внесок у розгром австро-угорської збройної сили у Галичині. Однією з перших успішних бойових акцій 8-ї армії була битва на р. Гнила Липа, що відбулася 16 (29) – 18 (31) серпня 1914 р.

Цим подіям приділяється значна увага у більшості наукових праць, які вийшли з-під пера вітчизняних дослідників, що вивчали військові події на Східному фронті під час Першої світової війни. Це, зокрема, роботи, підготовлені членами спеціальної комісії, яка у радянській Росії і узагальнювала досвід війни 1914 – 1918 рр. з метою впровадження його у подальшу підготовку командирів Червоної армії. Тут в першу чергу слід назвати роботи А. Зайончковського, О. Белого, О. Коленковського¹. Важливе значення має також перша частина «Стратегического очерка войны 1914 – 1918 гг.», де йдеться і про події Галицької битви, підготовлена Я. Циховичем². В цих та інших роботах поглиблено розглянуто бойову діяльність російських армій Південно-Західного фронту, вивчено умови збройної боротьби, визначено основні особливості застосування різних родів військ, з'ясовано характерні недоліки у їх організації та діях. Пропонований науковий доробок має важливе значення для вивчення як історії Першої світової війни в цілому, так і окремих її подій. Робота цієї комісії стала фактично одним з перших етапів історичного опрацювання Першої світової війни, зокрема і на Східному фронті. В ході роботи нею вивчено також і досвід бойової діяльності військ у Галицькій битві.

У пізніші часи дослідження подій цієї війни продовжувалося. Тут варто згадати передусім спеціальну працю І. Ростунова, а також роботу колективу авторів, присвячену історії Першої світової війни, що побачила світ у 1975 р. У цих працях чільне місце приділено висвітленню всіх кампаній війни. Автори використали значний обсяг архівних документів, мемуарів та інших джерел³. Проте попри значну увагу, приділену процесові планування війни, розв'язки стратегії, кампаніям, операціям та іншим важливим питанням, тут не розглядається внесок окремих військових частин і з'єднань у результат бойових дій, не висвітлюються героїчні подвиги солдатів, офіцерів і генералів. При цьому слід зазначити, що в цілому дана проблематика до сьогодні залишається малодослідженою сторінкою історії війни 1914 – 1918 рр.

Серед праць російського зарубіжжя, де розглядаються ці події, можна виділити працю А. Керсновського. Він досить коротко розглядає перебіг битви на Гнилій Липі, називаючи його ще «бойовище під Перемишлянами». Важливо і те, що цей автор наголошує на зв'язі військ, коротко згадуючи подвиги військових частин і з'єднань, які найбільш відзначилися⁴.

Певне значення для дослідження згаданих подій мають наукові праці сучасних, передусім російських дослідників. До них належать роботи С. Базанова, К. Залеського, М. Оськіна, де розглядаються бойові дії під час Галицької битви через загальний хід подій, біографії воєначальників і т.д.⁵ Подібною є стаття українського історика В. Волковинського. Тут окремі військові частини лише згадуються, але їх дії не розкривається⁶. Ці роботи, попри їх незаперечне значення для дослідження історії Першої світової війни, все ж не містять докладних відомостей про бойову діяльність військ в ході боїв на Гнилій Липі та в інших подіях.

Отже, дослідники надто мало торкалися вивчення бойової діяльності окремих військових частин і з'єднань, не акцентували увагу на бойових діях бійців і командирів, тоді як це давно вже потребує свого поглибленого висвітлення, що і являє мету даного дослідження.

8-ю армією командував генерал від кавалерії О.О. Брусилов. Напередодні війни він був командиром XII армійського корпусу у Вінниці. При мобілізації 19 липня (1 серпня) 1914 р. О.О. Брусилова призначено командуючим Проскурівської групи, яка 28 липня (10 серпня) 1914 р. була перетворена у 8-у армію⁷. Начальником штабу армії був генерал П.М. Ломновський. Про нього О.О. Брусилов згадував: «Це була людина розумна, знаюча, енергійна і вищою мірою працелюбна. ... Він ... виконував мої накази і своєчасно передавав їх у війська, був дисциплінований і ніколи не виказував боягузтва і нерішучості. Жили ми з ним у дружбі і злагоді. Щоправда, він не завжди схвалював мої плани, вважаючи їх інколи ризикованими, і за службовим обов'язком доповідав свої сумніви. Але, якщо яка-небудь справа була вирішена, то він покладав всю свою душу для найкращого виконання тої чи іншої операції... це був прекрасний начальник штабу»⁸. Відтак успіхи 8-ї армії в подальшому значною мірою обумовлювалися вдалим управлінням на полі бою, в чому немала заслуга начальника штабу армії генерала П.М. Ломновського.

В цілому у битві на Гнилій Липі взяли участь 8 корпусів 3-ї і 8-ї армій, що утворили загальний 120-кілометровий фронт від Кам'янки до Галича, на якому⁹ діяли 20,5 піхотних та 8 кінних дивізій і 2 стрілецьких бригади, – всього 344 батальйони, 192 ескадрони і 1304 гармати, близько 400 000 чол. живої сили. Зокрема, до складу 8-ї армії входили такі з'єднання: VII армійський корпус генерала

Е.В. Екка, XII армійський корпус генерала Л.В. Леша, VIII армійський корпус генерала Р.Д. Радка-Дмитрієва, XXIV армійський корпус генерала О.А. Цурікова¹⁰. Армійська кіннота числила одну кінну та чотири козацьких дивізії¹¹.

Напередодні битви обстановка складалася наступним чином. Після боїв на р. Золота Липа командуючий 3-ю російською армією генерал від інфантерії М.В. Рузський вирішив призупинити наступ на 2–3 дні з метою здійснити рекогносцирування підступів до Львова, а також привести до ладу тили. Цей намір підтримувало і фронтове командування. Але ставка заборонила цю зупинку і наказала 3-й і 8-й арміям продовжити наступ за всяку ціну, щоб позбавити австрійців передишки, розвиваючи своїм правим флангом дії в обхід Львова з півночі. В силу цього розпорядження 3-я і 8-а армії продовжували свій наступ¹².

В свою чергу, командуючий 2-ю австро-угорською армією фельдмаршал Е. ф. Бьом-Ермолі планував зустріти на Гнилій Липі поблизу Рогатина наступ російських військ групою Мейкснера (VII корпус, 20-а дивізія, 105-а бригада ландштурму і 12-а маршова, 8-а кінна дивізія) і атакувати їх у фланг від Галича групою Карга (38-а і 43-я дивізії і 103-я бригада ландштурму). Але о 17 год. 16 (29) серпня група Мейкснера отримала новий наказ – сприяти правому крилу XII австрійського корпусу, наступаючи частиною сил у північному напрямі¹³. Всього австрійці встигли зосередити на 16 (29) серпня на 120-кілометровому фронті від Куликова до Маріамполя 14,5 піхотних, 4 кінні дивізії і 6 бригад ландштурму, тобто 262 батальйони, 136 ескадронів і 862 гармати польових військ та 39 батальйонів і 4 ескадрони маршових формувань, що надійшли також на фронт для бойових завдань, всього близько 300 000 вояків. Розташування австрійців було найщільнішим на ділянках вже поширених III і XII австрійських корпусів, що займали фронт у 35 кілометрів від Куровців до Фірлеїва, де у середньому на 1 кілометр укріпленої позиції припадало до 3 батальйонів, 6 кулеметів і 9 гармат. Однак на цю ж ділянку виходив напрям головного удару XI, IX, X і VII російських корпусів, що мали у середньому на 1 кілометр до 5 батальйонів, 10 кулеметів, 2 ескадрони і 12 гармат¹⁴. Відразу видно, що чисельна перевага була на боці росіян. Австрійські війська (лінія Рогатин–Галич) мали своїм завданням вдарити у фланг росіянам у разі обходу ними правого флангу 3-ї австрійської армії¹⁵.

План Рузського, що об'єднав 17 (30) серпня командування обома арміями, полягав у фронтальному наступі всіх корпусів 3-ї армії на фронт Куликів – Бібрка. 8-а армія мала сприяти цьому наступові VII корпусом, XII корпус мав наступати на Рогатин, а VIII корпус – північніше Галича. XXIV корпус залишався у спостережному стані вище на р. Дністер нижче Галича¹⁶.

План битви на Гнилій Липі, як вказує О. Брусилов, полягав у тому, щоб XII і VIII корпуси атакували противника, зв'язавши його з фронту, але не форсували річку, поки ясно не виявиться охоплення лівого флангу австрійців VII корпусом, який мав перейти Гнилу Липу і відкинути лівий фланг австрійців на південь, щоб відрізати цю групу противника від військ, які протистояли російській 3-й армії, і віддалити її від Львова, щоб вони не зайшли у його форти. VIII корпус, крім того, мав загнати свій лівий фланг, щоб відбивати атаки гарнізону Галича. XXIV корпус, що йшов на один перехід за лівим флангом армії, мав вислати свою головну бригаду форсованим маршем на Галич для полегшення становища VIII корпусу і всьому XXIV корпусу доручено направлятися на Галич для його облоги, а у разі можливості – захопити його несподіваною атакою¹⁷.

Правофлангові VII і XII корпуси, виконуючи наказ фронту, з 3-ї години ночі 15 (28) серпня рухалися у загальному напрямі на Бібрку. Надвечір, здійснивши переходи більше 50 км, корпуси 8-ї армії досягли: VII – Дунаїв, XII – Стратина, VIII – Желіборів, а XXIV залишався розкиданим по Дністру від Галича до Заліщиків. Армійська кіннота була висунута: 12-а кінна дивізія – в Нараїв, кінний загін генерала Павлова (2-а зведена і 2-а Кубанська козака дивізії) – у Сарнки і 1-а Кубанська козака дивізія – в Бурштин. Дністровський загін, підсилений Терською козакою дивізією, залишався у двох переходах східніше Чернівців¹⁸.

На правому фланзі 8-ї армії в VII корпусі форсування Гнилої Липи було здійснено на ділянці від Брюховичів до Хулкова спільно з частинами 9-ї дивізії, після чого о 21 год. для переслідування противника по дорозі від Брюховичів на Свірж було висунуто тільки один 49-й полк 13-ї дивізії. Форсування річки далось VII корпусові надто важко і з великими втратами¹⁹. VII корпус мав сприяти X корпусові в обході правого флангу противника, а у подальшому – атакувати Львів з півдня і південного заходу. Решта військ 8-ї армії мали забезпечувати операцію на Львів зі сторони Дністра. 16 (29) серпня зав'язався бій у 8-й армії, яка при підході до Гнилої Липи зустріла впертий спротив на фронті Мерешів–Рогатин. Сили противника оцінювалися в три-чотири дивізії. Дійсно тут був VII австрійський корпус поблизу Рудки і 20-а гонвед-на дивізія поблизу Рогатина. Бій був вдалим для росіян²⁰.

У XII корпусі 19-а дивізія, підходячи 16 (29) серпня до Гнилої Липи, вступила у бій з 20-ю австрійською дивізією і спішеними частинами 8-ї кінної дивізії, що займали сильно укріплену позицію на узвишшях у 8 км східніше Рогатина. Тільки пізнього вечора, зазнавши значних втрат, частини 19-ї дивізії збили противника багнетним ударом та оволоділи узвишшями лівого берега. Після заходу сонця 19-а дивізія оволоділа Рогатином та переправа-

ми через Гнилу Липу і закріпилася до ночі на фронті Підгороддя–Рогатин. В тісному проміжку, до 12 км, між 19-ю дивізією та лівим флангом VII корпусу вели наступ 1-а бригада 12-ї дивізії та 65-а дивізія, і тут же на ділянці Гнилої Липи від Фірлеїва до Підгороддя діяли 10-а і 12-а кінні дивізії. Зважаючи на пересічену і лісисту місцевість ці частини повільно пересувалися до річки і лише надвечір зайняли фронт від Фірлеїва до Руди, забезпечивши зтик VII і XII корпусів. Після 17 год., коли 34-а австрійська дивізія групи Мейкснера намагалася наступати на північ через Руду на підтримку правого крила XII австрійського корпусу, – 65-а дивізія своїм вогнем затримувала цей рух²¹.

Наступного дня зранку, 17 (30) серпня, бій поблизу Рогатина відновився на ділянці 19-ї дивізії, яку поступово продовжували тіснити частини 20-ї австрійської дивізії і 12-ї маршової бригади західніше Рогатина. До австрійців протягом ночі прибували частини VII австрійського корпусу. Спільним ударом з півночі 1-ї бригади 12-ї піхотної і 12-ї кінної дивізії цей наступ було остаточно зупинено. Тут разом з іншими частинами відзначилися солдати і офіцери 45-го піхотного Азовського полку. Бої того дня були напруженими. Азовці діяли спільно з Охтирськими гусарами, які також вели бій у піших лавах. Рота капітана Третьякова зайняла позицію, а навпроти неї австрійці і мадяри зайняли ліс. Артилерія обох противників вела потужний вогонь. Як припускають учасники бою, австрійці стріляли гранатами, що надто діяло психологічно. Російські солдати готові були відкрити вогонь по противнику, що почав наступ. Та холоднокровний командир роти капітан Третьяков спокійно спостерігав за наступаючими австрійцями і не поспішав. І лише з наближенням противника рота почала стріляти. Наступним етапом стала атака на багнети, якої австрійці не витримали і почали відступ. Їх не переслідували. Проте в цьому бою доблесна рота втратила свого героя-командира капітана Третьякова²².

Незважаючи на особливу впертість австрійців і великі втрати 19-ї дивізії (за 2 дні боїв до 50% свого складу), XII корпус не тільки утримав свої позиції, але навіть просунувся у Підкамін'я до лівого берега р. Свірж, де зайняли позицію 34-а і 20-а австрійські дивізії і 12-а маршова бригада, що відступали. Особливо важке становище створилося на ділянці 19-ї дивізії, яка, використавши всі резерви, окопалася на позиції західніше від Рогатина, маючи у себе в тилу палаюче місто і знаючи від місцевих мешканців, що попереду, на станції Псари, триває висадка частин VII австрійського корпусу²³.

Сусідній з півдня VIII корпус протягом дня 16 (29) серпня зав'язав зустрічний бій з австрійськими частинами груп Мейкснера і Карга, що вели наступ: 14-а дивізія була атакована поблизу Лучинців 17-ю австрійською дивізією і змушена була перейти до оборони. Надвечір 14-а дивізія, підтри-

мана 2 полками 3-ї стрілецької бригади, що надійшли з XXIV корпусу від Дришова, після впертого бою оволоділа до ночі обома берегами Гнилої Липи південніше Рогатина, створивши міцне становище на правому фланзі VIII корпусу.

У 15-й дивізії поблизу Желіборів утворилося досить тяжке становище. Група Карга, наступаючи від Галича 43-ю дивізією і 103-ю бригадою ландштурма і від Маріамполя 38-ю дивізією, на 16 год. дісталася фронту Кунашів–Гербутів та загрожувала обходом лівого флангу VIII корпусу. Цей наступ примусив 15-у дивізію перейти до оборони, і вона стримувала протягом дня наступ противника, очікуючи підходу 48-ї дивізії XXIV корпусу, направленої на підтримку VIII корпусу від Монастища через Дришів.

Австрійці, відвівши 3-ю армію А. Брудермана на рубіж Пруси – Куровці – Фірлеїв, підсилили її 23-ю дивізією і 97-ю бригадою ландштурму, котрі зосередили на висотах поблизу Куликова як армійський резерв. До складу XI корпусу, у якому 93-я бригада ландштурму втратила тільки полоненими 25 % свого складу, була включена 44-а дивізія. Для укомплектування 3-ї австрійської армії були спрямовані: 10-й полк ландштурму з Кракова і 4-а маршова бригада із Самбора.

Австрійське командування вирішило вести 3-ю армією оборонні бої на укріпленому рубежі Пруси – Куровці – р. Гнила Липа до Рогатина, маючи за лівим флангом армійський резерв (група Демпфа, 23-я дивізія і 97-а бригада ландштурму) поблизу Куликова для здійснення контрудару по правому флангу 3-ї російської армії. 2-а австрійська армія мала перейти у наступ, охоплюючи групою від Рогатина лівий фланг 8-ї армії і виходячи їй у тил групою Карга від Галича²⁴.

Отже, бойові дії 16 (29) і 17 (30) серпня розвивалися для австрійців невдало. 3-я російська армія, відбивши на фронті XXI корпусу поблизу Жуланців контрудар 23-ї австрійської дивізії, атакувала XI, IX, X і VII корпусами укріплену позицію III і XII австрійських корпусів і прорвала 17 (30) серпня розташування XII корпусу на 15-кілометровій ділянці Перемишляни – Брюховичі²⁵. Під Янчином 17 (30) серпня відбувся блискучий бій, який названо було «боєм генералів», оскільки попереду атакуючих батальйонів 34-ї піхотної дивізії стали всі її старші начальники. 34-а дивізія захопила 20 гармат²⁶. Крім того, джерела вказують на захоплення частинами цієї ж дивізії прапора 2-го стрілецького полку Тирольського ландверу²⁷. Її командир генерал-майор М. Баташов, особисто керуючи частинами дивізії, під рушничним і кулеметним вогнем, поранений, атакою відбив противника, що загрожував флангу дивізії. Це сприяло вирішальному успіхові бою VII корпусу²⁸. В цьому бою відзначився 135-й піхотний Керчь-Енікальський полк, де підполковник М. Файдиш під сильним вогнем, особистим прикладом повів своїх підлеглих через

важку перешкоду на р. Гнилій Липі, зайняв протилежний берег і тут утримувався. Тут же відзначився підпоручик А. Данейко, який, прилучивши до своєї роти бійців інших підрозділів, активно діяв у цьому бою²⁹. У звитязі 13-а дивізія не відставала від 34-ї. Так, її 1-а бригада з приданою артилерією, перебуваючи під вогнем противника, захопила і утримала важливу укріплену позицію, що в подальшому сприяло військам VII корпусу. Діями бригади керував командир 51-го піхотного Литовського полку полковник Г. Ліхачов³⁰. Відзначилися бійці і командири інших частин. Підполковник М. Аветчин, тимчасово прийнявши командування 133-м піхотним Сімферопольським полком, і перебуваючи у передових лавах під рушничним і кулеметним вогнем, особистим прикладом підняв залеглі підрозділи, сприяючи успішній багнетній атаці. Поранений, він продовжував керувати діями полку³¹.

XII корпус після впертих боїв 16 (29) серпня поблизу Рогатина з 20-ю австрійською дивізією, яка була розбита, і 17 (30) серпня з колонами VII австрійського корпусу, які були відкинуті, просунувся майже на перехід на захід до р. Свірж. Сусідній південніше VIII корпус 16 (29) серпня витримав вперті атаки правого флангу VII австрійського корпусу, а від Галича був атакований поблизу Желіборів 2,5 дивізіями групи Карга, внаслідок чого перейшов до оборони, очікуючи підходу частин XXIV корпусу³². Брусилов пише: «Особливо тяжко було лівому флангу нашої армії, оскільки з фортеці Галича австрійці значними силами охоплювали фланг VIII корпусу, який тут бився. Вислана за моїм наказом генералом Цуріковим бригада XXIV корпусу перетягла на себе більшу частину військ гарнізону Галича і цим полегшила становище VIII корпусу»³³. Як видно, для російських військ була характерна взаємовиручка.

17 (30) серпня VIII корпус продовжував обороняти позиції вздовж Гнилої Липи на південь від Рогатина до Желіборів, очікуючи підходу до свого лівого флангу 48-ї дивізії. Надвечір 17-а австрійська дивізія знов атакувала на ділянці 14-ї дивізії, але була відбита з великими втратами. VIII корпус в нічному бою під Желіборами наніс удар групі генерала Карга, що намагалася обійти лівий фланг 8-ї армії, а вночі сам перейшов у стрімкий наступ, при цьому особливо відзначився Празький полк³⁴. У ході бою частини корпусу захопили до 4000 полонених і 32 гармати³⁵. У ці дні відзначається багато бойових епізодів, пов'язаних з діяльністю військ VIII армійського корпусу. Під час битви великих втрат зазнав Подільський полк 14-ї дивізії, командир якого просив дозволу йти полку на чолі дивізії з нагоди полкового свята³⁶. У важке становище потрапив і 56-й піхотний Житомирський полк. Але житомирців було врятовано завдяки сміливим діям 2 батальйонів 53-го піхотного Волинського полку, якими командував підполковник

Іван Годлевський, що відважно повів їх на підтримку своїх товаришів, чим стримав натиск противника. Пораненим він залишався з військами і був винесений з поля бою лише після 2 чергових поранень. Не менш завзятими були дії полків 57-го Модлінського полковника Олександра Березовського та 60-го Замостського полковника Миколи Тихменьова під Желіборами³⁷.

Невдалою була спроба частин групи Карга продовжити наступ від Галича на ділянку 15-ї дивізії, котра, відбивши атаку, перейшла у контрнаступ 2 своїми полками і за підтримки 2 полків 3-ї стрілецької бригади потіснила противника на південь. Відхід австрійців, що розпочався у зв'язку з підходом 48-а дивізії, перетворився на втечу, при цьому австрійці покинули 31 гармату. 48-я дивізія після 14 год. атакувала частини 38-ї австрійської дивізії, що займала позицію західніше Дрищова. Наступаючи на позицію з фронту 1-ю бригадою і охоплюючи правий фланг противника 2-ю бригадою, 48-а дивізія з малими втратами збила австрійців і оволоділа узвишшями в 6-7 км від Галича³⁸.

Активно діяла і кіннота. Зокрема, в цих боях відзначилася 12-а кінна дивізія генерала О.М. Каледіна, яка значно допомогла 8-й армії поблизу Руди³⁹. У перший день боїв на Гнилій Липі 12-а кінна дивізія зайняла розрив між двома корпусами і за власною ініціативою билася з переважаючими силами противника до підходу 12-ї піхотної дивізії⁴⁰. Генерал О. Каледін, отримавши від розвідки відомості про рух противника через ліс в напрямку до переправ через Гнилу Липу поблизу с. Руди і Кліщивки, спішив всю дивізію і зайняв підлеглою артилерією позиції, витримав впертий бій, і незважаючи на значні втрати, випередив прорив переважаючого противника і утримався до підходу піхоти. Спішеними охтирськими гусарами керував полковник Микола Одинцов. Він при обході значними австрійськими силами лівого флангу XXIV корпусу кинувся в атаку 4 ескадронами під сильним рушничним і кулеметним вогнем, вибив противника з села і примусив його відійти, чим затримав наступ австрійців на лівий фланг. Тоді ж відзначився 12-й Білгородський уланський полк полковника Вацлава Тусського. Протягом 10 годин улани під рушничним, кулеметним і гарматним вогнем відбили 2 атаки австрійців. Двічі поранений командир полку постійно керував його діями. Через два дні охтирські гусари під проводом підполковника Володимира Вишневецького, що повів в атаку 1 лінію розімкнутих 3 ескадронів, довели її до удару холодною зброєю, незважаючи на потужний вогонь противника⁴¹.

В цілому на кінець другого дня битви австрійці скрізь були змушені перейти до оборони, а на 15-кілометровій ділянці південніше Перемишлян їх фронт було прорвано. Проти прорваної ділянки знаходилися 12-а кінна, 3-я Кавказька козака дивізії і 5 піхотних дивізій X і VII російських корпусів,

які не взяли участі у розвиткові успіху і у переслідуванні противника, що був вдало розпочатий 10-ю кінною дивізією. Серйозна невдача XII австрійського корпусу змусила відходити частини III австрійського корпусу, з яких лише 28-а і 6-а дивізії продовжували 18 (31) серпня утримувати свою ділянку на південь від Куровців на гірському масиві Туркоцин.

З ранку 18 (31) серпня корпуси 3-ї та 8-ї армій продовжували переслідування австрійців, що відступали, збиваючи авангарди противника. О. Брусилов вказує, що на третій день бою зранку з'ясувалося, що австрійці вважають себе розбитими і їх головні сили у великому розладі вночі почали відступати під прикриттям сильних ар'єргардів. Російські війська тіснили противника, швидко наступаючи, захоплювали багато гармат, кулеметів, всякої зброї, великі обози і багато полонених. Штаб армії тим часом перебував у Бережанах, зв'язок було налагоджено добре, що давало можливість своєчасно отримувати з широкого фронту всі необхідні донесення для управління боєм⁴².

Надвечір 19 серпня (1 вересня) 8-а армія, виконуючи вимогу генерала М. Рузького щодо безпосередньої підтримки лівого флангу 3-ї армії двома корпусами, вийшла на фронт Бібрка – Ходорів. XXIV корпус підтягувався до переправ поблизу Мартинова і Галича, залишивши 4-у стрілецьку бригаду поблизу Нижнів до підходу Дністровського загону, який з 16 (29) серпня 30-35 кілометровими переходами рухався від Заліщиків. Всього ж, за даними А. Керсновського, 8-ю армією тоді захоплено понад 20 000 полонених, 3 прапори і 70 гармат⁴³.

Командувач 8-ї армії генерал від кавалерії О.О. Брусилов зробив відповідні висновки щодо дій підлеглих військ у битві на Гнилій Липі. Він наголошував на тому, що тут його армія дала перший справжній бій. Попередні бої, стаючи все серйознішими, були доброю школою для необстріляних військ. Ці вдалі бої підняли їх дух, дали їм впевненість, що австро-угорці в усіх відношеннях слабші за них, вселили їм впевненість у своїх командирах. Крім того, О. Брусилов на досвіді боїв 17 і 18 серпня з'ясував для себе, що командувач армією повинен мати сильний загальний резерв, без якого результат бою висітиме на волосинці. Також він дійшов висновку, що необхідно мати і поважний артилерійський резерв з метою концентрації артилерійських мас на вирішальних пунктах. Після битви він видав спеціальний наказ щодо ролі інспектора артилерії під час бою⁴⁴.

Таким чином, спроба австрійців зупинити на берегах р. Гнила Липа наступ 3-ї і 8-ї російських армій була програна. Невдача стала наслідком помилкового рішення продовжувати спротив на берегах р. Гнила Липа всього у 1-1,5 переходах від фронту програної битви на р. Золота Липа. Чисельна перевага російських військ, невідповідність

угруповання 3-ї та 2-ї австрійських армій тим завданням, які ставилися їм, порівняно недостатня тактична підготовка і стійкість австрійських військ стали головними причинами їх поразки. Однак обидва противники не оцінили повною мірою результатів подій, що відбулися на р. Гнила Липа. Австрійське командування намагається організувати новий спротив в районі Львова, для чого змушене було повернути більшу частину 4-ї армії з Томашівської битви на південь для дій проти 3-ї і 8-ї російських армій. 3-я і 8-а російські армії отримували, нарешті, оперативну свободу для виконання нових наказів фронту щодо докорінного перегруповання та участі в остаточному етапі битви між ріками Вісла і Буг⁴⁵.

Таким чином, війська 8-ї російської армії у битві на Гнилій Липі продемонстрували повну здатність одержувати перемоги над противником, що обумовлювалося цілком задовільною підготовкою у мирний час та вдалою організацією управління військами на полі бою. Командування своєчасно зробило висновки з аналізу недоліків у застосуванні військ, що значною мірою могло допомогти у подальших боях.

¹ Белой А. Галицийская битва. М., 1929.; Зайончковский А. Первая мировая война / Зайончковский А. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 878 с.; Коленковский А. Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. – М.: Воениздат НКО СССР, 1940. – 368 с.

² Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Вост. Пруссию и Галицийская битва. М., 1922. Составил Цихович Я. К.

³ Агеев А., Вержховский Д., Виноградов В., Глухов В., Криницын Ф., Ростунов И., Соколов Ю., Строков А. История первой мировой войны 1914-1918 гг. / Под редакцией доктора исторических наук И.И. Ростунова. – Москва: Наука, 1975. – 712 с. Ростунов И. Русский фронт Первой мировой войны. – М.: Издательство «Наука», 1976. – 387 с.

⁴ Керсновский А. История Русской Армии. – М.: Воениздат, 1994. – Т. 3. – С. 209-210.

⁵ Базанов С. Алексей Алексеевич Брусилов. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.; Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне / К.А. Залесский. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 894 с.; Оськин М. Галицийская битва. Август 1914. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.

⁶ Волковинский В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38–55.

⁷ Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне / К.А. Залесский. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – С. 91.

⁸ Брусилов А. Мои воспоминания: Воспоминания. Мемуары / Алексей Алексеевич Брусилов. – Мн.: Харвест, 2003. – С. 78-79.

⁹ Зайончковский А. Первая мировая война / Зайончковский А. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – С. 204.

¹⁰ Залесский К. Вказ. праця – С. 803-804, 806, 814.

¹¹ Белой А. Галицийская битва. – М., 1929. – С. 196.

¹² Коленковский А. Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. — М.: Воениздат НКО СССР, 1940. — С. 246.

¹³ Белой А. Вказ. праця. – С. 196.

¹⁴ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 205.

¹⁵ Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Вост. Пруссию и Галицийская битва. М., 1922. Составил Цихович Я. К. – С. 165.

¹⁶ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 204.

¹⁷ Брусилов А. Вказ. праця. – С. 99.

¹⁸ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 203.

¹⁹ Брусилов А. Мои воспоминания: Воспоминания. Мемуары / Алексей Алексеевич Брусилов. – Мн.: Харвест, 2003. – С. 100.

²⁰ Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Вост. Пруссию и Галицийская битва. М., 1922. Составил Цихович Я. К. С. 165-166.

²¹ Белой А. Вказ. праця. – С. 196-197.

²² Белов В. Первые бои 45 пехотного Азовского полка в 1914 году // Военная быль, 1960, № 42. – С. 16;

²³ Белой А. Вказ. праця. – С. 196-197.

²⁴ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 205.

²⁵ Там само. – С. 206.

²⁶ Керсновский А. История Русской Армии. – М.: Воениздат, 1994. – Т. 3. – С. 209.

²⁷ Андоленко С. Неприятельские знамена, взятые Русской Армией в войну 1914-1917 гг. // Военная быль. 1966. №77. – С. 39.

²⁸ Летопись войны 1914–1917 гг. – [Пг.], [Еженедельник]. Вып. 1–132. Ред.-изд. Д. Дубенский. Репринтное издание. – Кн. 7. Вып. 31 – 35 (489–568 с.) – Х.: Издательство САГА, 2008. – С. 62.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С.63-64.

³¹ Там само. – С.64.

³² Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 207.

³³ Брусилов А., Вказ. праця. – С. 100.

³⁴ Керсновский А. Вказ. праця. – С. 209.

³⁵ Залесский К. Вказ. праця – С. 510-511.

³⁶ Керсновский А. Вказ. праця. – С. 209.

³⁷ Летопись войны 1914–1917 гг. – [Пг.], [Еженедельник]. Вып. 1–132. Ред.-изд. Д. Дубенский. Репринтное издание. – Кн. 7. Вып. 31 – 35 (489–568 с.) – Х.: Издательство САГА, 2008. – С. 64.

³⁸ Белой А. Вказ. праця. – С. 197-198.

³⁹ Рубец И. Конные атаки Российской Императорской Кавалерии в первую мировую войну // Военная быль. – 1964. – № 68. – С. 15.

⁴⁰ Брусилов А., Вказ. праця. – С. 100.

⁴¹ Летопись войны 1914–1917 гг. – [Пг.], [Еженедельник]. Вып. 1–132. Ред.-изд. Д. Дубенский. Репринтное издание. – Кн. 7. Вып. 31 – 35 (489–568 с.) – Х.: Издательство САГА, 2008. – С. 62, 64.

⁴² Брусилов А., Вказ. праця. – С. 100.

⁴³ Керсновский А. Вказ. праця. – С. 209.

⁴⁴ Брусилов А., Вказ. праця. – С. 100.

⁴⁵ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 208.

Андрей НАУМЕНКО
(Київ)

БОЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЙСК 8-Й РОССИЙСКОЙ АРМИИ В СРАЖЕНИИ НА р.ГНИЛАЯ ЛИПА

В статье рассматривается боевая деятельность войск 8-й русской армии в сражении на реке Гнилая Липа. Освещаются действия армейских корпусов и других отдельных воинских частей, входивших в её состав, их вклад в общие результаты сражения, приводятся отдельные примеры действий бойцов и командиров.

Ключевые слова: Первая мировая война, Русская армия, Австро-Венгерская армия, Галицийская битва, Гнилая Липа, 8-я армия, генерал Брусилов, армейский корпус, дивизия.

Andriy NAUMENKO
(Kyiv)

COMBAT FORCE ACTIVITY OF 8th RUSSIAN ARMY AT THE BATTLEGROUND ON THE RIVER HNYLA LYPА

The article considers battle activity of the troops of 8th Russian army at the battleground on the river Hnyla Lypа. Actions of army corps and some other military units that were part of it, their contribution to the overall results of battles are reflected in the article. Examples of valor of soldiers and commanders are analysed.

Keywords: World War I, the Russian army, Austro-Hungarian army, Galician battle, Hnyla Lypа, the 8th army, General Brusilov, army corps, division.

УДК 94(477)

Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ВИВЧЕННЯ ПОДІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА БУКОВИНІ

У статті дається огляд джерел Державного архіву Чернівецької області, зокрема фондів австрійської і російської окупаційної адміністрації, що діяли на Буковині у 1914 – 1918 рр., у яких зафіксовано інформацію про події Першої світової війни в краї і які можуть слугувати джерелами для вивчення історії цих подій.

Ключові слова: Буковина, архів, фонд, справа, інформація, армія, війська, війна, окупація, імперія, реквізиція, біженці, інтернування, депортація.

1914-й рік – рік початку Першої світової війни, але не останньої: і через сто років це була найбільш масштабна і кровопролитна війна, яку знало до того людство: вбито 10 млн. чол., поранено близь-

ко 20 млн. Війна охопила величезні простори світу, у першу чергу провідні країни військово-політичних блоків: Троїстого (Німеччина і Австро-Угорщина) та Антанти (Росія, Велика Британія і Франція).

Охопила ця війна і території проживання українського народу – Східну Україну, що перебувала у складі Російської імперії, і Західну у складі імперії Австро-Угорської, зокрема Галичину і Буковину. Трагедія українців у цій війні полягала у тому, що мобілізовані у супротивні армії, вони змушені були вбивати один одного.

Висвітленню питань історії Першої світової війни на українських землях, у т.ч. й на Буковині, присвячено уже чимало праць¹, і ці дослідження продовжуються.

Зрозуміло, що вони були б неможливими без історичних джерел. Заради об'єктивності слід визнати, що археографія Буковини уже має з цієї проблематики значний доробок², але ще чимало джерел слід виявляти і досліджувати.

Архівні джерела до вивчення подій Першої світової війни на Буковині, де три роки і 9 місяців тривав воєнний стан, зберігаються як в Україні, так і поза її межами, зокрема в архівних установах Чернівців, Львова, Києва, Москви, Відня та ін. Приміром, у Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО) інформація про ці події відкладалася не менше, як у 70 фондах, передусім у фондах тих державних структур, які тут функціонували у час війни. Такими органами були: австрійське Крайове управління (адміністрація), документи якого відклалися у фонді №3, повітові управління Чернівецьке (ф. 4), Заставнівське (ф. 7), Кіцманське (ф. 8), Сторожинецьке (ф. 1029), а також численні окупаційні російські установи новоствореної Чернівецької губернії, документи якої відклалися у фонді «Канцелярія чернівецького губернатора» (ф. 283)³.

У короткій публікації неможливо здійснити огляд усіх справ згаданих (а тим більше не згаданих) фондів, у яких відображено події Першої світової війни на Буковині. Тому обмежимося коротким оглядом лише окремих з них: Крайового управління (ф. 3), Заставнівського (ф. 7) і Кіцманського (ф. 8) повітових управлінь, тобто австрійських владних структур 1914 – 1918 рр., та Канцелярії чернівецького губернатора (ф. 283).

Абсолютна більшість цих джерел – це накази, розпорядження (не раз грізні із зазначенням покарань), інформування вищестоящих органів нижчестоящим і, відповідно – звіти, донесення, відповідні записки, рапорти, прохання, пропозиції місцевих органів влади крайовій владі. Водночас у цих же фондах зберігаються копії документів, направлені з Крайового управління у Відень з Чернівців, або з тих міст, куди воно евакуювалося у зв'язку із зайняттям російськими окупаційними військами Буковини: з Дорни-Ватри і Гурагумори (Пд. Буковина), Колошвара (Угорщина), Праги (Чехія),

Відня (Долішня Австрія), Станіслава (Галичина). Це були звіти, інформації, відповіді на перелік питань типу анкети та ін.

Так, з початку війни і в наступні місяці, коли в краї функціонували органи австрійської влади, з міністерств внутрішніх справ, крайової оборони, міністерства війни, верховного командування та інших інстанцій в Крайове управління надходили вимоги щодо виконання мобілізаційних заходів, відміни відстрочок, проведення медоглядів військовозобов'язаних (приміром, з Чернівців було мобілізовано 8800 чол.), скасування вихідних і святкових днів, щодо посилення охорони різних стратегічних об'єктів, попередження крадіжок, псування державного і приватного майна з погрозами покарання мешканців краю аж до розстрілу, припинення функціонування у Чернівцях російського консульства та ін.⁴

Було порушено традиційне місцеве, зокрема сільське самоврядування, склад сільських громадських рад нерідко поновлювався без виборів, за вказівкою владних структур.⁵

Сумною сторінкою в історії краю воєнного часу було заручництво, до якого вдавалося військово командування австро-угорської армії з метою нібито попередження шпигунства і диверсій з боку місцевого населення.⁶

З метою покарання тих, хто проявляв непоко-ру, чи навіть підозру в нелояльності до австрійської влади, на Буковині було створено військово-польові суди, які засуджували місцевих жителів до ув'язнення у концтаборах або навіть до страти. Приміром, Івана Козловського із с. Лужани за «змову з ворогом» (контактував з російськими солдатами) було засуджено до 15 років каторги.⁷

Широко використовувалося т.зв. інтернування неблагонадійних, «зрадників», російських старообрядців із Білої Криниці, Старого Вовчинця та інших, зокрема у концтабір Талергоф. Так, станом на 29 березня 1917 р. там перебувало 75 інтернованих буковинців. Тому до Крайового управління Буковини, інших владних структур надходило багато прохань від родичів, окремих депутатів про звільнення засуджених. Однак більшість з них ви-йшли на волю тільки після розпаду Габсбурзької імперії.⁸

Окремі документи засвідчують факти евакуації з Буковини у зв'язку з наступом російської армії матеріальних цінностей, грошей з банків, худоби та ін. Так, з Вашковецького повіту на Захід було відігнано майже 80% великої рогатої худоби, яка могла йти своїм ходом.⁹

Однак не всі могли евакуювати якісь значні цінності, чимало мешканців рятували у першу чергу, як мовиться, свої душі перед наступом російської армії. В результаті з Буковини було три хвилі біженства, передусім євреїв, які знали про погромницьку антисемітську політику Росії, німців, національно свідомої української інтелігенції, яку в разі

захоплення російськими окупаційними властями депортували вглиб імперії, а українські культурні осередки (читальні, народні доми) плюндрували. Тільки з Чернівців утекло понад 20 тис. чол. У деяких джерелах 1918 р. є інформація про масове повернення біженців.¹⁰

Але й ті, що не втікали на Захід, не завжди могли проживати у своїх домівках як через їх руйнування, спалення у ході воєнних дій, так і внаслідок насильницьких виселень із зони воєнних дій і розселення у ближніх селах тисяч людей.¹¹

Важким тягарем на населення лягли реквізиції австрійською владою збіжжя, худоби, коней, гужового транспорту для потреб армії. Підпорядковувався потребам армії і залізничний та автомобільний транспорт краю, кольорові метали, овеча вовна та ін. Так, станом на 23 грудня 1915 р. для потреб армії було знято з дзвіниць Буковини і передано військовому відомству 17,1 т церковних дзвонів і майже 3 т інших кольорових металів.¹²

Потерпало населення Буковини і від численних (8 за час війни) воєнних позик, формально добровільних, фактично добровільно-примусових, обсяги яких з року в рік зростали: III позика (1915 р.) – 41,1 млн. крон, IV (перша половина 1916 р.) – 123,4 млн. к.¹³

В окремих селах, як свідчать джерела, населення відмовлялося підписуватися на воєнні позики.¹⁴

Особливо численними є австрійські джерела про грабіжницьку, погромницьку поведінку російських окупаційних військ у періоди захоплення ними території Буковини: контрибуції під загрозою знищення артилерією населеного пункту, реквізиції і пограбування продовольства, фуражу, худоби, погроми і підпали садиб євреїв, поміщиків, масовий демонтаж устаткування, обладнання підприємств і вивезення його в Росію, примусові для населення окопні і дорожні роботи, у т.ч. з тягловою силою, насильницька депортація людей в Росію, розстріли підозрілих, поголовне гвалтування жінок і дівчат та ін.¹⁵ Хоча є й окремі документи про лояльне ставлення російських солдатів до українських і румунських селян.¹⁶

Ще рідше трапляються документи крайових і повітових властей про жорстоке поводження з населенням угорських військ (гонведів): грабежі, побиття, застосування зброї¹⁷, про безчинства австрійських військових.¹⁸

Із здійсненням в умовах війни реквізицій, а то й прямих пограбувань у населення зерна, худоби, інших продовольчих припасів то однією, то другою воюючими арміями в краї з року в рік загострювалася продовольча проблема. Приміром, у серпні-грудні 1917 р. австро-угорськими військовими властями у Заставнівському повіті було реквізовано 2,5 тис. т зерна і 5,4 тис. т фуражу. Як свідчать документи, продовольства не вистачало, населення, особливо міське, голодувало. Австрійські власті ввели монополію на продаж зерна,

муки, м'яса, яєць шляхом обов'язкового продажу зерна, вирощеного продуцентами, через спеціально створену державну закупівельну службу, встановлення норм денного споживання на одну людину, які зменшувалися з року в рік, заборони самовільного продажу худоби, складання списків мешканців, які потребують продовольчої допомоги. Приміром, у квітні 1918 р. у Заставнівському повіті таких родин було 1152 (3483 особи). З окупацією в лютому 1918 р. австро-угорською армією Хотинського повіту населення Буковини, особливо Чернівців, масово їздило в Новоселицю, щоб купити муки.¹⁹

Щоб забезпечити військо хлібом, крайова влада за наполяганням з Відня організовувала місцевих селян на збирання урожаю у маєтках збіглих поміщиків і орендарів (євреїв), у погодженні з військовим командуванням добивалася дозволу відпущення окремих військовослужбовців з фронту на весняно-польові та збиральні роботи, використання праці російських військовополонених.²⁰

Низка документів засвідчує, яка в Австро-Угорщині в час війни була система допомоги сім'ям військовослужбовців і як вона реалізувалася на Буковині, які при цьому були масові зловживання, примусове відрахування із цих сум коштів на військові позики, протести, петиції жінок проти зловживань у цій сфері.²¹

Взагалі у зв'язку з важким економічним становищем у краї та примусовими діями влади, підприємців, війська у краї мали місце різні прояви протесту, які ретельно фіксувалися крайовою, чернівецькою міською владою та повітовими властями і відображені у понад 50 документальних повідомленнях лише за квітень-вересень 1918 р.: проти примусової праці за низьку ціну на користь армії, самовільне користування пасовиськом поміщика, несанкціоновані збори громадян з вимогами до властей, страйки з вимогами підвищення платні, доставки у Чернівці продовольства голодуючому населенню, а також товарів широкого вжитку (особливо взуття), заборони вивозу з краю продовольства на Захід, припинення реквізицій зерна, відмова солдатів повертатися з відпусток у військові частини, протести жінок проти мобілізації чоловіків, масове дезертирство та ін.²²

Низка документів містить інформацію про економічний стан Буковини під час війни, руйнування, яких зазнав край, особливо прикордонна смуга сіл, м. Чернівці. Зокрема, у Чернівцях було зруйновано 215 значних об'єктів, шкода становила 5,7 млн. крон, у Чернівецькому повіті повністю або частково було зруйновано 16 сіл. У звітах з повітів у Крайове управління направлялися результати обстежень після тієї чи іншої воєнної операції. Так, в результаті наступу австро-угорських військ і витіснення росіян у 1915 р. австро-угорським військом у Заставнівському повіті знищено 317 будинків, пошкоджено 60, росіянами – відповідно 65 і 60.

Та найтяжчими втратами була загибель людей. У тому ж звіті із Заставнівського повіту за червень 1915 р. зазначається, що в ході боїв австро-угорським військом вбито 60 цивільних осіб, поранено 54, страчено як шпигунів – 8 осіб; російськими – відповідно 34 і 45; депортовано – 284 особи; загинуло від знайдених боєприпасів на полях, в городах – 24 чол., в основному дітей, підлітків. В окремих документах наводяться персональні дані про загибель буковинців на різних фронтах.²³

Очевидно, страх смерті, як також можливість у різний спосіб уникнути військового призову мали своїм наслідком вкрай низьку участь єврейського населення Буковини у військовій службі, а тим більше на фронті. У 1914 р. із 402 осіб єврейської національності, що підлягали призову у Вижицькому повіті, були визнані придатними до військової служби лише 67 (17%). Хоча у їх власності чи у оренді перебувало понад 40% земельних угідь, більшість промислових підприємств краю, вони продавали значну кількість худоби для австро-угорської армії.²⁴

У деяких документах міститься інформація про спроби крайової влади розпочати відбудову господарства, про організаційні заходи з цього приводу, про численні прохання поміщиків, великих орендарів маєтків допомоги, кредитів, компенсацій за матеріальні втрати під час війни.²⁵

Незначна кількість документів засвідчує турботу щодо поранених, їх реабілітацію, працевлаштування. Більше джерел про повернення буковинських військовополонених і пропуск російських військовополонених через Буковину після підписання Брестського мирного договору, про припинення в краї воєнного стану. Водночас у зв'язку з поверненням буковинських військовополонених та інших осіб з більшовицької Росії крайова влада за наказом з Відня слала у повіти розпорядження суворо слідкувати за ними, присікати будь-яку революційну агітацію з їхнього боку.²⁶

У ряді документів за лютий-березень 1918 р. йдеться про підтримку українським населенням Буковини укладення Українською Народною Республікою миру з країнами Четверного союзу, про прагнення селян проведення земельної реформи і наділення їх поміщицькою землею, про прагнення приєднання краю до України.²⁷

Як відомо, останній імператор Австро-Угорщини Карл I 17 жовтня 1918 р. у своєму маніфесті до народів імперії обіцяв їм переустрій імперії на федеративних засадах з широкою автономією для кожної нації. У фонді Крайового управління (ф. 3) зберігся цікавий документ від 24 жовтня, тобто через тиждень після згаданого маніфесту. Це звернення прем'єр-міністра Австрії до крайового президента Буковини, у якому той роз'яснював, що обіцяна цісарем реформа державного переустрою імперії потребуватиме певного часу і зусиль, а тому поки що державні органи управління Буковини

повинні дотримуватися старих законів. Це свідчення того, що віденська бюрократія не поспішала здійснювати ту реформу.²⁸

Чимала інформація (510 справ) про події на Буковині у роки Першої світової війни сконцентрована у фонді «Канцелярія чернівецького губернатора» (ф. 283). Після окупації Буковини російськими військами на її території була створена Чернівецька губернія, адміністрація якої діяла у 1914 – 1917 рр. з перервами, коли російські війська відступали з краю внаслідок контрнаступів австро-угорських і німецьких військ.

Передусім у справах йдеться про формування губернської і повітових адміністрацій, їхні звіти про стан справ. Цікавий факт: як тільки Буковина була окупована російськими військами, на ім'я губернатора почало надходити безліч заяв з Росії, від жандармів, поліцейських, наглядачів тюрем, градоначальників, околдочних, судових і фінансових чиновників, відставних офіцерів і унтер-офіцерів, волосних писарів, залізничних службовців, перекладачів іноземних мов, студентів, псаломщиків, рабинів та іншої чиновної братії (крім робітників і селян), щоб їх прийняти на роботу на якусь вигідну посаду «в новоприобретённом крае».²⁹

Перебування російських військ на Буковині позначилося повсюдним грабуванням і підпалами поміщицьких маєтків, особливо єврейських власників, як також заможних селян. У зв'язку з цим окремі поміщики, які не втекли, економів, управляючі маєтків збіглих хазяїв нерідко зверталися до губернатора, повітових, а також військових властей забезпечити охорону цих маєтків, на що отримували відповідні обіцянки, але це не рятувало згадані об'єкти від подальших розграбувань.³⁰

Російська окупаційна влада утверджувала на Буковині своє становище не тільки міфами про «визволення» «русского населения от австрийского ярма», про «собираание русских земель», але й суворими карами щодо непокірних. Певна кількість документів фонду засвідчує, що російські власті здійснювали численні арешти, засудження, утримання місцевих жителів у в'язницях як злочинців, як військовослужбовців австро-угорської армії, багатьох депортували вглиб Росії, зокрема в Томську, Астраханську та інші губернії.³¹

Водночас російська влада фіксувала злочини австро-угорської військової влади, військово-польових судів, зокрема про страту селян с. Глибока у січні 1915 р. нібито за шпигунство на користь російської армії.³²

Продовольча політика царизму, відповідно й військового командування, губернських і повітових властей на окупованих територіях, як свідчать документи, базувалася на самоокупності утримання військ за рахунок місцевого населення. Тому постійним явищем у краї, зокрема у селах, були систематичні грабіжницькі реквізиції худоби, зерна, фуражу за вкрай низькими символічними ці-

нами, а то й просто видачею квитанцій із зазначенням сум, які мали бути виплачені по закінченні війни. Зрозуміло, що вони залишилися для селян пустими папірцями. У багатьох документах йдеться також про пограбування солдатами поміщицьких маєтків, економій, особливо власники яких втекли (а це здебільшого були євреї). Гуральні, де були запаси спиртного, погреби, магазини з вином негайно захоплювали солдати з подальшим розпиттям.³³ Щоб мати запаси продовольства для армії, російські військові власті дозволили направляти навесні 1917 р. по 35 військовослужбовців у кожен повіт на посівну кампанію у поміщицькі господарства, власники яких втекли у західні провінції Габсбурзької монархії.³⁴

Якщо реквізоване, часто пограбоване продовольство у великих землевласників і селян краю споживалося російським військом на місці, то стосовно промисловості Буковини було взято курс на демонтаж обладнання, устаткування й вивезення його в Російську імперію, зокрема з лісопильних, цукрових, спиртових та інших заводів. (До речі, така політика традиційно здійснюється Росією і нині на Сході України).³⁵

Поряд з реквізиціями, насильницьким вилученням продовольства чи не найдошкульнішим для десятків тисяч мешканців краю з боку російських військових властей були постійні наряди на важкі окопні й дорожні роботи для потреб армії, у т.ч. й з тягловою силою, транспортом (возами) за десятки, а то й за сто кілометрів з власними харчами й фуражем. На таких непосильних роботах, як це видно з документів, люди підривали своє здоров'я, коні охлявали до того, що не могли своїм ходом повернутися назад, подихали. Є серед цих документів і прохання про звільнення від цих робіт³⁶, прохання голодуючого населення, у т.ч. учителів про допомогу.³⁷

Деякі документи свідчать, що російські окупаційні власті намагалися надати обездоленим краю продовольчу допомогу. З українських губерній і з Бессарабії доставлялася мука для голодуючих, влаштовувалося для них харчування при т.зв. «народних кухнях». Хоча була й іншого роду «допомога» з боку російських солдатів: пограбувавши поміщицькі маєтки, єврейські господарства, вони частину награваного передавали сільській бідноті, щоб заручитися її симпатіями, позитивним ставленням.³⁸

Зазначається також у документах про т.зв. воєнні відшкодування. У зв'язку зі значними збитками, завданими економіці краю під час боїв між російською і австро-угорською та німецькою арміями в червні – вересні 1916 р., у Чернівцях 10 листопада 1916 р. було створено комісію з визначення втрат і форми їх відшкодування, склад комісії затвердив командуючий Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О.Брусилов. Однак суттєвого відшкодування не було. Не було відшко-

дування і при загибелі дітей від знайдених боєприпасів.³⁹

У зв'язку з досить тривалим (червень 1916 – початок серпня 1917 рр.) перебуванням російських окупаційних військ на Буковині владою робилися спроби розпочати навчання у школах, бо вже 2-й рік не навчалось значне число учнів: у Вашковецькому повіті – 6160, у Серетському – 8028, у Чернівецькому сільському – 4618 і т.д. Але, як можна судити на підставі документів, здебільшого ці спроби мало де вдалося реалізувати через пошкодження чи й зруйнування шкіл, їх пограбування, відсутність вчителів (втекли від окупантів), або їх антиросійську налаштованість, заборону навчання українською мовою, відсутність контролю з боку міністерства освіти Росії.⁴⁰

Отже, при різних поглядах представників воюючих сторін на пріоритетність інформації про події воєнного часу, що фіксувалися у відповідних документах, при різній оцінці ними тих подій і фактів з елементами суб'єктивізму, ця інформація, що відклалася у згаданих фондах австрійських і російських владних структур 1914 – 1918 рр., дає можливість при критичному використанні джерел досить повно і об'єктивно реконструювати історичну картину соціально-економічного, воєнно-політичного і морально-психологічного стану буковинського краю, його мешканців у роки Першої світової війни.

¹ Литвин М. Україна: Доба війн і революцій (1914 – 1920) / М. Литвин – К. 2003; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна в Україні / О.П. Реснт, О.В. Сердюк. – К., 2004; *Попик С.* Українці в Австрії 1914 – 1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К., Чернівці, 1999; *Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн. 1: Історичні нариси.* – К., 2014; *Реснт О.П., Янишин Б.М.* Велика війна 1914 – 1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журнал. – 20214. – №3. – С. 4 – 21; *Ботушанський В.М.* Буковина і Хотинщина в роки Першої світової війни і боротьби за українську державність // Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 199 – 222; *Його ж.* Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці, 2005. – С. 299 – 488; *Його ж.* Місто в період австрійського правління // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої письмової згадки про місто). [Кол. моногр.] В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці, 2009. – С. 148 – 154; *Його ж.* Чернівці у роки Першої світової війни // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни [Текст]: матеріали міжн. наук. конф. (Чернівці, 29 – 30 жовт. 2008 р.). – Чернівці, 2009; Перша світова війна та історичні долі народів Центр-

ральної та Східної Європи: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народно-го віча 3 листопада 1918 р. Чернівці, 22 – 24 вересня 1998 р. – Чернівці, 200; Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини: 1914 – 1918. – Чернівці, 2003.

² Документи // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст.) / [Кол. моногр.] В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці, 2005. – С. 429 – 480; *Добржанський О.В., Старик В.П.* Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914 – 1921 рр.). – Одеса, 2008; *Їхня ж.* Змагання за українську державність на Буковині (1914 – 1921 рр.). – Документи і матеріали. – Чернівці, 2009; *Бажанський І.М.* Війна: Щоденник – хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914 – 29.11.1917) / Упор. О. Огуй; коментар В. Заполовського. – Чернівці, 2006; Буковина в роки Першої світової війни 1914 – 1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М. Ботушанського. – Чернівці, 2014.

³ Державний архів Чернівецької області. Анотований реєстр, описів. Т. 1. – Чернівці, 2008. – С. 417 – 424; Державний архів Чернівецької області. Путівник. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Київ – Чернівці, 2006. – С. 29 – 32, 44 – 45, 113 – 130.

⁴ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 119946 – Арк. 5; Спр. 11947. – Арк. 2, 6; Спр. 11958. – Арк. 1, 4; Спр. 12242. – Арк. 1; Спр. 12262. – Арк. 40; Спр. 12644. – Арк. 1, 17; Оп. 4. – Спр. 5507. – Арк. 2; Спр. 5835. – Арк. 2 – 3; Спр. 5956. – Арк. 15; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 5.

⁵ Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 361. – А. 6.

⁶ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12267. – Арк. 1; Спр. 12267. – Арк. 8

⁷ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11946. – Арк. 1 – 2; Спр. 12242. – Арк. 1; Спр. 12389. – Арк. 61; Оп. 4. – Спр. 5932. – Арк. 120.

⁸ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12070. – Арк. 1, 18 – 23; СПР. 12431. – Арк. 8 – 10, 17, 30 – 31, 104, 106, 108 – 109, 145 – 147 – 160; Оп. 4. – СПР. 5754. – Арк. 2; Спр. 5795. – Арк. 1, 4, 15, 17, 45, 51 – 52, 58 – 60, 96, 100 – 101, 111.

⁹ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12016. – Арк. 7; Спр. 12025. – Арк. 4; Спр. 12937. – Арк. 10 – 13; Оп. 4. – Спр. 5819. – Арк. 27 – 28.

¹⁰ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11981. – Арк. 13 – 14; Оп. 4. – Спр. 5956. – Арк. 14 – 15; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 1 – 33; Спр. 448. – Арк. 1.

¹¹ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12707. – А. 13.

¹² Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12234. – Арк. 9, 11; Спр. 12280. – Арк. 7; Оп. 4. – Спр. 5712. – Арк. 23, 24, 30, 48; Спр. 5713. – Арк. 25, 44, 49; Спр. 5715. – Арк. 1, 20, 83; Ф. 7. Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 6 – 29; Спр. 552. – Арк. 3; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 89.

¹³ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12015. – Арк. 17; Спр. 12389. – Арк. 14 – 15, 110 – 111, 165 – 166; Спр. 12697. – Арк. 93 – 94; Спр. 12698. – Арк. 161; Спр. 12953. – Арк. 14, 132, 135, 137 – 138, 181, 213, 246; Оп. 2. – Спр. 29703. – Арк. 1; Оп. 4. Спр. 5532. – Арк. 2, 9; Спр. 5718. – Арк. 18, 22, 40, 47; Спр. 5862. – Арк. 22; Спр. 6010. – Арк. 30; Спр. 6074. – Арк. 1.

¹⁴ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12953. – Арк. 14, 186 – 187.

¹⁵ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12462. – А. 1 – 6; Спр. 12666. – А. 1; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 20 – 21; Спр. 380. –

Арк. 4 – 14; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 2 – 14; Спр. 353. – Арк. 1 – 21.

¹⁶ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12701. – Арк. 7 – 10.

¹⁷ Ф. 3. Оп. 1. – Спр. 12239. – Арк. 2 – 6.

¹⁸ Ф. 3. – Оп. 1. Спр. 12745. – Арк. 4, 60, 81.

¹⁹ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12290. – Арк. 2; Спр. 12936. – Арк. 3; Спр. 12701. – Арк. 9 – 10; Спр. 13047. – Арк. 1; Оп. 4. – Спр. 5709. – Арк. 2; Спр. 5453. – Арк. 126 – 129; Спр. 5672. – Арк. 12, 20; Спр. 5827. – Арк. 1 – 2; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 4 – 66; Спр. 150. – Арк. 35, 66, 72 – 75; Спр. 258. – Арк. 5 – 12; Спр. 248. – Арк. 73; Спр. 535. – Арк. 2 – 38; Спр. 372. – Арк. 1 – 3; Спр. 552. – Арк. 3; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 814. – Арк. 1 – 4.

²⁰ Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 5716. – Арк. 74 – 77; Спр. 5341. – Арк. 23 – 28; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 8, 12, 14 – 16, 18; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 245.

²¹ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12344. – Арк. 3; Оп. – Спр. 29703. – Арк. 4, 6 – 7; Оп. 4. – Спр. 5852. – Арк. 1 – 2, 54, 57 – 59; Спр. 6483. – Арк. 2 – 3.

²² Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12360. – Арк. 18; Спр. 13035. – Арк. 17, 20 – 21; Спр. 13047. – Арк. 2; Спр. 13184. – Арк. 2 – 43; Оп. 4. – Спр. 5926. – Арк. 40 – 44; Спр. 5939. – Арк. 6; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 19, 33.

²³ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12745. – А. 54, 83; Спр. 12937. – Арк. 5 – 6, 10 – 13; Оп. 4. – Спр. 5944. – Арк. 2 – 136; Спр. 5956. – Арк. 14, 15, 18; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 20 – 21; Спр. 448. – Арк. 17; Спр. 516. – Арк. 2 – 47.

²⁴ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12274. – Арк. 1, 8, 32 – 37; Оп. 4. – Спр. 5946. – Арк. 2 – 5; Ф. 7. Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 36 – 39.

²⁵ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 11937. – Арк. 3 – 5; Спр. 12016. – Арк. 10 – 11; Спр. 12342. – Арк. 1 – 4; Спр. 12386. – Арк. 4, 5, 31, 33; Спр. 12938. – Арк. 3 – 5; Оп. 4. – Спр. 6008. – Арк. 1 – 2; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 10 – 42; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 60 – 66, 164, 281.

²⁶ Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 483. – Арк. 2; Спр. 5741. – Арк. 17 – 18, 23; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 14, 45; Спр. 450. – Арк. 17; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 125. – Спр. 544. – Арк. 2 – 3; Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 13067. – Арк. 2.

²⁷ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 13031. – Арк. 1 – 6; Спр. 13051. – Арк. 12; Спр. 13052. – Арк. 1 – 2; Спр. 13066. – Арк. 7, 17; Спр. 13155. – Арк. 1.

²⁸ Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 13093. – Арк. 7.

²⁹ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 404. – Арк. 233 – 251; Спр. 327. – Арк. 2; Спр. 349. – Арк. 4.

³⁰ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 27 – 58; Спр. 190. – Арк. 20 – 21, 317; Спр. 192. – Арк. 54; Спр. 308. – Арк. 4, 128, 179 – 203.

³¹ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 5 – 68; Спр. 121. – Арк. 25 – 114; Спр. 127. – Арк. 4, 48, 96, 118 – 183, 214 – 215; Спр. 129. – Арк. 3 – 154; Спр. 405. – Арк. 4 – 6, 11.

³² Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 4, 6; Спр. 129. – Арк. 6.

³³ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3 – 351; Спр. 57. – Арк. 30, 53, 58; Спр. 131. – Арк. 1а; Спр. 135. – Арк. 14,

19; Спр. 381. – Арк. 242, 253, 280, 296, 318, 319, 323, 329, 341.

³⁴ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 189.

³⁵ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 97; Спр. 381. – Арк. 292.

³⁶ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 14 – 337; Спр. 132. – Арк. 8 – 301; Спр. 133. – Арк. 1 – 151; Спр. 134. – Арк. 1 – 210; Спр. 137. – Арк. 1 – 8.

³⁷ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 122 – 123.

³⁸ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 12 – 13, 27; Спр. 134. – Арк. 181; Спр. 137 – Арк. 82 – 100; Спр. 171. – Арк. 100.

³⁹ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 59; Спр. 123. – Арк. 62-64.

⁴⁰ Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 158 – 169; Спр. 171. – Арк. 82 – 84; Спр. 211. – Арк. 1 – 219.

Василий БОТУШАНСКИЙ
(Черновцы)

ИСТОЧНИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ К ИЗУЧЕНИЮ СОБЫТИЙ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА БУКОВИНЕ

В статье сделано обозрение источников Государственного архива Черновицкой области, в частности фондов австрийской и русской оккупационной администраций, которые функционировали на Буковине в 1914 – 1918 гг., в которых зафиксировано информацию о событиях Первой мировой войны в крае и которые могут служить источниками для изучения истории этих событий.

Ключевые слова: Буковина, архив, фонд, дело, информация, армия, войска, война, оккупация, империя, реквизиция, беженцы, интернирование, депортация.

Vasyl BOTUSHANSKYI
(Chernivtsi)

THE SOURCES OF STATE ARCHIVES OF CHERNIVTSI REGION AS COMPONENT OF STUDYING THE EVENTS OF THE WORLD WAR I AT BUKOVYNA

This article gives an overview of the sources of the State Archives of Chernivtsi region, including funds of the Austrian and Russian occupation administrations acting in Bukovina in 1914 – 1918, which recorded information about the events of World War I in the region and that can serve as sources for research of the history of these events.

Keywords: Bucovina, archive, fund, information, military, troops, war, occupation, empire, requisition, refugees, internment, deportation.

УДК 94(477)

Михайло НЕЧИПОРЕНКО
(Чернівці)

ПОЗИЦІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ЩОДО УКЛАДЕННЯ «ВІЧНОГО МИРУ» 1686 р.

У статті розглядається питання щодо причин підписання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Москвою, детально проаналізовано позицію гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича щодо підписання цієї угоди. Розкрито дипломатичні спроби гетьмана не допустити її підписання.

Ключові слова: «Вічний мир», Лівобережжя, гетьман, Річ Посполита, Москва, Кримське ханство, Туреччина, козаки.

16-17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві між Конотопом і Путивлем відбулася Генеральна військова рада. На раді за згодою московського князя Григорія Ромодановського гетьманом було обрано генерального суддю Івана Самойловича, на цій посаді він перебував до 1687 р. Характерною рисою 15-літнього гетьмування Івана Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. У зовнішній політиці Самойлович орієнтувався на Москву та вороже ставився до Польщі й Туреччини, був противником московсько-польської згоди на основі поділу України. Водночас прагнув порозуміння Московської держави й Гетьманщини з Туреччиною та Кримом. Найяскравіше його зовнішньополітичні прагнення проявились під час підготовчого процесу до підписання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Москвою.

Цьому питанню присвячено ряд наукових дослідження та джерел. Важливими є козацькі літописи¹, московські акти і польські документи, використані в працях українських істориків. Серед них праці Д.Дорошенка², С.Соловйова³, Н.Полонської-Василенко⁴ та ряд інших. Серед сучасних дослідників варто виокремити праці В.Станіславського⁵, В.Смолія та В.Степанкова⁶, Т.Чухліба⁷, В.Горобця⁸. Однак незважаючи на те, що останнім часом з'явилося ряд досліджень присвячених гетьману І.Самойловичу, все ж залишається чимало нез'ясованих фактів, які стосуються його політичної діяльності.

Після завершення війни за Чигирин (1677-1679 рр.) для населення Лівобережжя настав мирний період, щодо Правобережжя, то воно після масового переселення фактично обезлюднилось. Певний спокій настав на Правобережжі тільки після

укладення Бахчисарайського договору 1681 р. між урядом Речі Посполитої та Туреччиною.

Зважаючи на такий поворот, Москва розпочала готуватися до війни проти Османської імперії на боці Священної Ліги, яка була утворена з ініціативи Папи Римського, і до якої увійшли: Австрія, Польща й Венеція, а також численні союзники, що приєдналися до них згодом⁹. Єдиною перешкодою для московського царя була відсутність мирного договору з Річчю Посполитою¹⁰.

Керівництво Гетьманщини, добре усвідомлюючи значення московсько-польської угоди для майбутнього України, протягом довгих років всіляко намагалось перешкодити її укладанню. Одним із шляхів для цього були консультації, котрі Москва постійно брала в І. Самойловича щодо справ, пов'язаних з Польщею та іншими державами. Це давало йому можливість значно впливати на позицію царського уряду при вирішенні тих чи інших міжнародних питань¹¹.

Перша відома нам заява Самойловича щодо неможливості укладення мирного договору Московської держави з Річчю Посполитою за рахунок поділу українських земель відноситься до 1677 р.¹² На пропозицію стольника Карандєєва обговорити зі старшиною цю проблему й викласти свої позиції гетьман через генерального писаря Василя Кочубея відповів, що не може бути й мови про передачу під польську верхність будь-якої частини Правобережжя, особливо Києва й Чигирин. А в листі до дядя Іларіона Іванова І. Самойлович зазначив, що українцями на переговорах наче худобою якою мали б торгувати¹³. В червні 1679 р. у посланні до російського керівництва гетьман знову висловився проти можливого союзу з Варшавою¹⁴, а в жовтні, маючи розмову з російським посланцем дяком Омеляном Українцевим, Самойлович віддав перевагу мирному договору з турками й татарами, на його думку, більш вигідному, ніж з поляками. Останніх гетьман вважав ненадійними союзниками, що планують пізніше помиритися з Туреччиною й Кримом і залишити Москву наодинці з грізним противником. Крім того, Самойлович вказував на труднощі спільного походу з польськими і литовськими військами, зважаючи на бажання Варшави вести бойові дії в районі Дунаю, невідгідність його в ідеологічному плані: «...хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»¹⁵. В цілому гетьман допускав можливість угоди з Польщею лише в тому випадку, коли буде укладено «Вічний мир». При цьому зазначав, що російські війська мають

йти на Крим¹⁶, а польські на Молдавію та Валахію. Але навіть при найбільш вдалому розвитку подій на першому етапі війни розвинути успіх не вдасться через віддаленість театру бойових дій¹⁷.

У травні 1683 р. почалися нові консультації Москви з І. Самойловичем щодо укладення миру з Польщею. Гетьман знову підкреслив, що можна укласти тільки «Вічний мир», згідно з яким Варшава мала відмовитися від Києва, Війська Запорозького городового та Запорожжя, вести бойові дії окремо, в напрямку Криму, застерігав щодо можливості сепаратних угод Польщі та Австрії з Османською імперією й негативного впливу на ефективність союзу Франції, котра є противником Австрії та прибічником дружніх взаємин з турками. Зважаючи навіть на дотримання союзниками мирних угод, Самойлович зазначав, що при виникненні ускладнень у ході війни австрійські та польські війська через далекі відстані не прийдуть Москві на допомогу. Гетьман нагадував про різницю у віросповіданні в Польщі та Росії, ворожнечу поляків і українців – чинники, що говорили не на користь тривалості укладених угод. Підозру Самойловича викликало й те, що Варшава не надіслала царям (Івану V і Петру I) списку договорів, підписаних з Австрією¹⁸.

Наприкінці 1683 р. в селі Андрусові¹⁹ між польськими й російськими уповноваженими розпочалися переговори про визначення кордонів між володіннями обох держав, які були, по суті, етапом на шляху до укладення мирного договору. Відповідаючи на царське розпорядження прислати на ці переговори й своїх представників, І. Самойлович відповів, що зробити цього не зміг через нестачу часу та інші труднощі. Проте рішення всіх питань, що будуть стосуватися України, він провів доручити московському посланцю князю Якову Одоєвському. Викладаючи власні позиції щодо переговорів, гетьман особливу увагу звертав на необхідність передачі Польщею під російську зверхність округи Києва, сіл на лівому боці річки Сож та Запорожжя, писав про несправедливе заволодіння львівським єпископом Йосипом Шумлянським маєтностями православних церков і монастирів Києва²⁰. До речі, у листі лівобережного правителя до царів знаходимо підтвердження тієї думки, що гетьман був причетний до зриву переговорів у Андрусові²¹. Сторони не змогли дійти згоди саме в питанні про села на р. Сож²².

Восени 1684 р. у Батурині відбулась ще одна зустріч І. Самойловича з думним дяком О. Українцевим. Останній, говорячи про перспективи союзу з Польщею, підкреслив, що Варшава уклала спільні договори й з іншими європейськими державами проти турків і татар. Однак гетьман заявив про неможливість довіряти полякам через їх підступність, навів дані щодо загальної слабкості християнських союзників Речі Посполитої, згадав труднощі Чигиринських походів 1677 – 1678 рр.,

акцентував увагу на проблемі свободи православного віросповідання в Польщі, наголосив на труднощах далеких переходів при спільних діях з союзниками, неможливості швидкого завоювання Криму та ускладненнях, що мали виникнути при з'єднанні українських і російських військ²³.

На початку 1685 р. до Москви вирушив Л. Кочубей з інструкцією від І. Самойловича, в якій йшлося про поширення влади царів на села по лівому березі р. Сож, Запорожжя та поступове проникнення далі на захід, «бо вся тогобічна Дніпра сторона – Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець та інші знаходяться, завжди до монархів російських від початку буття тутешніх народів належали і тільки сто років з невеликим лишком тому часу як Польське Королівство ними заволоділо»²⁴.

24 січня 1686 р. І. Самойлович відправив до Москви свого сина Григорія та генерального осавула І. Мазепу з інструкцією, у якій було по пунктах розписано, що вони мають говорити, висвітлюючи позицію гетьмана щодо можливості миру з Польщею. Приводом до цієї поїздки стала інформація, котра надійшла з Польщі у 1685 р., про призначення Варшавським сеймом послів до Москви та пізніші підтвердження того, що вони незабаром мають прибути²⁵.

Переходячи безпосередньо до викладу свого бачення проблеми, гетьман згадав про те, що він вже неодноразово займався питаннями миру з Польщею, звертаючись до царів через стольника Семена Алмазова, окольничого Леонтія Неплюєва та думного дяка Омеляна Українцева²⁶. Зазначимо, що на сьогодні ми не маємо даних щодо контактів І. Самойловича з С. Алмазовим з цієї проблематики. Зустріч з Л. Неплюєвим відбулась в жовтні 1683 р., а з О. Українцевим гетьман, як відомо, зустрічався в жовтні 1679 р. та восени 1684 р. Проте відомі нам дані, звичайно, не виключають можливості зустрічі з цими особами й у інший час. На користь цієї думки говорить навіть сама послідовність перерахунку наведених прізвищ, адже зафіксована зустріч з Л. Неплюєвим відбулась лише в січні 1686 р.²⁷

Саме в той час, коли Самойлович надав «Інструкцію» до російського керівництва своєму синові та І. Мазепі, в Батурині перебував Л. Неплюєв. Він приїхав сюди за наказом царів, маючи наодинці повідомити гетьману, що до Москви прямують польські посланці, вповноважені домовлятися про «Вічний мир». Згідно з побажаннями російського керівництва, І. Самойлович ще раз виклав свої погляди на міжнародну ситуацію, написавши спеціальні «Статті»²⁸. Здавалося б, що у цих обставинах відправляти до Москви ще й своє посольство немає сенсу. Але, очевидно, відправка Г. Самойловича та І. Мазепи готувалася ще до

приїзду Л. Неплюєва, й відмінити її гетьман не став, незважаючи на приїзд московського гостя, можливо, турбуючись про своєчасне, напередодні польського, прибуття своїх посланців до царів. Однак Л. Неплюєв, хоч і виїхав з Батурина 28 січня, з російськими урядовцями зустрівся й передав усі привезені документи на день раніше²⁹. Пояснюється це звичайними формальними труднощами, яких важко уникнути перед аудієнцією у високопоставлених осіб. Природно, що Л. Неплюєву було легше здолати всі ці бар'єри.

Повертаючись до причин приїзду окольничого, необхідно відмітити, що на цей раз Москва вже не ставила питання про потрібність чи непотрібність договору з поляками. Йшлося лише про те, щоб гетьман порадив, яким чином вести бойові дії: йти на об'єднання з польськими і литовськими військами, чи вирушати на Крим самостійно; як саме організувати похід. Допускалася й можливість виплати Польщі грошової компенсації замість відправки військ. Своє рішення піти на угоду з Польщею проти Туреччини й Криму цар аргументував, по-перше, недотриманням ханством умов миру, яке, щорічно отримуючи від росіян гроші, продовжує чинити грабіжницькі напади на прикордонні міста, та, по-друге, можливістю об'єднання поляків з турками й татарами вже проти росіян³⁰.

Гетьман Самойлович при такій постановці питання не продовжує намагатись зірвати запланований договір. Цікаво, що коли раніше він неодноразово заявляв, що гарантувати виконання угод з поляками може тільки «Вічний мир», то у ситуації, коли справа дійшла до укладення саме такої угоди, висловився проти неї. Очевидно, пропонуючи варіант «Вічного миру», гетьман свідомо розраховував на затягування часу, знаючи яких зусиль потребує підготовка настільки масштабного договору. І це йому вдалося зробити.

У нових обставинах як в «Інструкції»³¹, так і в «Статтях» І. Самойлович знову пише про недовіру до Польщі, переконуючи Москву в тому, що її хочуть ошукати. Як аргумент він використовує дані про становище православних на підвладних Речі Посполитій територіях, пропонуючи порушити цю проблему на переговорах. Очевидно, він сподівався на ускладнення, котрі мали виникнути при обговоренні. На відміну від «Інструкції», в «Статтях» гетьман звертає увагу на труднощі війни з турками й татарами, згадуючи Чигиринські походи 1677 – 1678 рр., взагалі висловлюється проти військових дій, котрі почнуться після розриву мирних угод з Туреччиною та Кримом. У обох документах³² він нагадує про труднощі військових переходів на віддалені театри бойових дій та про значні зусилля, що необхідні для підготовки і проведення походу на Крим. Взагалі, І. Самойлович знову пропонував зачекати з укладенням договору з Польщею до прояснення політичної ситуації. Не радив він і давати грошей полякам, зазначаю-

чи, що це завдасть удару по престижу Москви. Натомість пробував переконати російських урядовців у тому, що землі, які Польща мала визнати підвладними царям, насправді не завойовані, а повернуті. Україна ж бо за своїм бажанням відійшла в підданство Олексію Михайловичу. А гроші стануть у пригоді при обороні власних рубежів³³.

На відміну від «Інструкції», враховуючи аргументацію Москви на користь миру з Польщею, у «Статтях» лівобережний правитель пише про значні труднощі, котрі доведеться зазнати Варшаві при спробі укласти договір з турками, згадуючи як бої під Віднем, так і великі втрати турецьких військ на Правобережжі³⁴. Нагадаємо, що раніше гетьман для тиску на Москву використовував як аргумент тезу про можливе об'єднання Польщі з Туреччиною й Кримом проти Росії³⁵. Тепер же він твердив протилежне.

Далі І. Самойлович писав про небажання Туреччини та Криму порушувати мир з росіянами, наявність у Москви та Батурина достатніх сил для оборони від нападів поляків, підтриманих частиною татарів. Нейтралізуючи висловлену в царській грамоті заяву щодо збитків російським містам з боку Азова, гетьман відмітив, що не менше дістається й татарам з турками від донських та запорозьких козаків. При цьому він дещо пішов проти правди, пишучи, що після укладення Бахчисарайського мирного договору українські міста не зазнали ніяких збитків від «бусурманів»³⁶.

Висловлюючись у «Статтях» щодо щорічної данини, яку Росія платила Криму, І. Самойлович не бачив у ній нічого принизливого, що, звичайно, звучить не надто переконливо після того, як принизливою, на його думку, може виглядати виплата грошей Польщі³⁷.

Аналіз міжнародної ситуації, яку гетьман теж обернув на свою користь, заслуговує уваги хоча б з огляду на його вміння орієнтуватись у складних відносинах, що склалися на широкій політичній арені Європи. При цьому лівобережний правитель враховував не тільки інтереси провідних країн, підвладних їм політичних організацій, а й ситуацію у взаєминах суспільних верств цих держав. Османську імперію він справедливо вважав занадто сильною. Гетьман наголошував на суперечностях у таборі союзників, оборонному характері війни, яку вони ведуть проти турків і татар³⁸. Особливу увагу в «Статтях» І. Самойлович приділив позиції Франції, котра не мала наміру вступати в антиосманську коаліцію, не зважаючи на приклад Австрії, Польщі та Венеції. При цьому він, звичайно, штовхав Росію до взяття прикладу з Франції. Хоча, як відомо, останньою керували насамперед інтереси боротьби за гегемонію в Європі. Переходячи далі до вихваляння могутності Російської держави, гетьман запропонував цілу систему аргументації, яку можна було б протиставити польським домаганням. Ці «відмовки», як називає їх сам Самойлович, мали бути використані на перегово-

рах³⁹. Отже, незважаючи на декларування своєї підлеглості, він уперто схиляв Москву до свого шляху вирішення проблеми, навіть намагаючись вчити російських дипломатів, що їм говорити полякам.

Наприкінці, бажаючи юним царям зростати в мирі та набиратися сил, гетьман нагадує про оборонний характер війни союзників, які, проте, хочуть штовхнути Росію в полум'я війни.

В «Інструкції» зустрічаємо кілька тез, які, проте, не знайшли відображення у «Статтях». Це теза про можливість нападу турецьких військ на Польщу під час походу російських військ на Крим. На думку Самойловича, Варшава в такій ситуації могла б піти на замирення з противником, що привело б до нападу турків на царські володіння⁴⁰. Відмова від цього положення, очевидно, диктувалася не вписуванням його в нову логічну конструкцію, побудовану в «Статтях», де йшлося про неможливість польсько-турецького миру.

Не зачіпає гетьман у «Статтях» також питання про владу над Запорозжям, у черговий раз порушеного в «Інструкції»⁴¹, оскільки Л. Неплюєву було відомо, що воно буде поставлене на переговорах. Нічого не говорить про додаткове укріплення Києва та збільшення приналежної йому округи⁴². Вважаємо, що й в цьому випадку І. Самойлович вже не сумнівався щодо позитивного рішення проблеми. Адже володіння Києвом, як зазначено в статейному списку околничого, було однією з важливих умов, які російська сторона мала відстоювати перед поляками.

На доказ своїх слів про політичні наміри Речі Посполитої після від'їзду Л. Неплюєва гетьман відправив до Москви ще два документи – розповіді грека Юрія Раджея та вихідця Андрія Калістратова⁴³. Це останні з відомих нам матеріалів, котрі мали послужити справі, яку так довго відстоював І. Самойлович. У відповідь Москва, дотримуючись традиції, надіслала як самому І. Самойловичу, так і його дітям Григорію та Якову цінні подарунки. Так, 28 квітня було «послано их великих государей жалованья с Леонтьем Неплюевим, к гетману за учинение вечного миру с королем полским»: дорогі тканини, іноходець, соболі, вино, лимони, рибу, оцет тощо⁴⁴, а «гетманским детям за службы отца их и для вечного миру с королем полским» тканини, соболі та грошові дарунки⁴⁵.

Отже, протягом цілого ряду років лівобережний правитель намагався протидіяти прогресуючій тенденції з боку Російської держави до укладення мирного договору з Річчю Посполитою. Великий політичний досвід, глибоке проникнення в розуміння міжнародних проблем, знання історії дали йому можливість серйозно впливати на позицію Москви з цього питання. І хоч, як відомо, «Вічний мир» було укладено в Москві 16 травня 1686 р., зусилля гетьмана в державотворчому напрямку стали важливим внеском у справу об'єд-

нання всієї України, справу, за яку так гостро вболівав цілий ряд його попередників та наступників. Російські послы, які вирушили до Яна Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з цієї проблеми: «...а допоки про те не учиниться достатній договір і постановою, ті місця мають бути порожні»⁴⁶. Вони також отримали письмову інструкцію від царів, де зазначалося, що за наполегливим домаганням гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель»⁴⁷. Зі свого боку український гетьман також звертався до польського короля з проханням повернути Правобережжя. У листах до нього він стверджував, що означена територія дісталася російському царю від султана і була здобута його сином Семеном у Ю. Хмельницького, внаслідок чого вона з'єдналася з рештою України. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені. Які хоч в пустці, а нехай будуть наші»⁴⁸. 22 грудня Ян Собеський, перебуваючи у Львові, ратифікував договір, але справа подніпровських земель була відкладена⁴⁹. Водночас у листі до коменданта Білої Церкви німця С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народові й Війську Запорозькому і запитував: «То для чого б ґрунти і землі того боку Дніпра віддавати мали?»⁵⁰.

Цікаво, що підписання мирного договору викликало у Самойловича різко негативну реакцію. Так, він заборонив вдячні молебні з нагоди «Вічного миру». У розмовах зі старшиною неодноразово зауважував: «Не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я скоро того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською»⁵¹. Торкаючись проблеми втраченого Правобережжя, гетьман недвозначно натякав, що «не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинимо ми так, як нам потрібно!»⁵². З цією метою було здійснено кілька дрібних воєнних операцій, спрямованих на заняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає», – повідомляв один з сучасників-поляків⁵³. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще чорнило на трактаті не висохло, а вже Самойлович і задніпровські козаки на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння»⁵⁴. У свою чергу, Ян Собеський скаржився царю, що гетьман, перебуваючи під їхньою зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає»⁵⁵. При цьому король посилався на особисті листи Самойловича до Варшави. Сенатська комісія, спеціально скликана для розгляду питання про Правобережжя, відзначала, що лівобережний гетьман «бажає забрати собі всю

Україну» і «...не тільки не йде воювати татар, але є звістка, що з Кримом підписував трактати»⁵⁶. Справді, в польських урядових колах відкрито звинувачували лівобережного гетьмана у зносінах з кримським ханом, метою яких повинно було стати, на їх думку, укладення військового союзу проти Речі Посполитої та Російської держави⁵⁷.

Отже, можна погодитися з міркуваннями Т.В.Чухліба, що цілеспрямована «правобережна» політика І. Самойловича, яка розходилася з прагненнями Москви зберегти стосунки з Польщею, стала однією з причин його подальшого усунення з гетьманства⁵⁸. Частина опозиційно налаштованої козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності у справі повернення Правобережної України, зробили все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед царською владою.

Таким чином, можна з впевненістю сказати, що гетьман рішуче виступав проти укладення «Вічного миру» 1686 р., який узаконював поділ України. Протягом всього переговорного процесу він намагався не допустити її остаточного розколу.

¹ Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – 206 с.

² Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.

³ Соловьєв С. М. Сочинения. В 18-ти кн. / С. М. Соловьєв – М.: Мысль, 1991. – Кн. 7. – Т. 13-14: История России с древнейших времен. – 701 с.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

⁵ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» / В. Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. 1. – С. 348-385.

⁶ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення / В.Смолій, В. Степанков В. – К., 1993.

⁷ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 518 с.; Чухліб Т. Іван Самойлович / Т. Чухліб // Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С. 161-170.

⁸ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. / В.Горобець. – К., 1995.

⁹ Літопис Самовидця. – С. 142-143.; Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С. 51.

¹⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр... – С. 296-297.

¹¹ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 348.

¹² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації... – С. 180.

¹³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації... – С. 180.

¹⁴ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр... – С. 299.

¹⁵ Соловьєв С. М. Сочинения... – Кн. 7. – Т. 13-14. – С. 225.

¹⁶ Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 96-97.

¹⁷ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 349.

¹⁸ Соловьєв С. М. Сочинения... – Кн. 7. – Т. 13-14. – С. 374-375.

¹⁹ Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 328.

²⁰ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 350.

²¹ Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 329.

²² Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 350.

²³ Соловьєв С. М. Сочинения... – Кн. 7. – Т. 13-14. – С. 379-382.

²⁴ Соловьєв С. М. Сочинения... – Кн. 7. – Т. 13-14. – С. 384.

²⁵ Источники малороссийской истории... – С.289.

²⁶ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 351.

²⁷ Там само. – С. 351.

²⁸ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 351.

²⁹ Там само. – С. 351.

³⁰ Там само. – С. 352.

³¹ Источники малороссийской истории... – С. 289-290, 294-295.

³² Там само. – С. 290-293.

³³ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 353.

³⁴ Источники малороссийской истории... – С. 290-293.

³⁵ Источники малороссийской истории... – С. 290-293.

³⁶ Там само. – С. 293-294.

³⁷ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 353.

³⁸ Там само. – С. 354.

³⁹ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 354.

⁴⁰ Источники малороссийской истории... – С. 295.

⁴¹ Там само. – С. 293-294.

⁴² Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 354.

⁴³ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 354.

⁴⁴ Там само. – С. 354.

⁴⁵ Там само. – С. 355.

⁴⁶ Источники малороссийской истории... – С. 295.

⁴⁷ Там само. – С. 295.

⁴⁸ Чухліб Т. Іван Самойлович... – С. 168.

⁴⁹ Там само. – С. 168.

⁵⁰ Там само. – С. 168.

⁵¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації... – С. 183.

⁵² Там само. – С. 183.

⁵³ Там само. – С. 183.

⁵⁴ Чухліб Т. Іван Самойлович... – С. 168.

⁵⁵ Чухліб Т. Іван Самойлович... – С. 168.

⁵⁶ Там само. – С. 168.

⁵⁷ Там само. – С. 168.

⁵⁸ Чухліб Т. Іван Самойлович... – С. 169.

Михаил НЕЧИПОРЕНКО
(Черновцы)

**ПОЗИЦИЯ ГЕТМАНА
ИВАНА САМОЙЛОВИЧА ПО ВОПРОСУ
ЗАКЛЮЧЕНИЯ «ВЕЧНОГО МИРА» 1686 г.**

В статье рассматривается вопрос о причинах подписания «Вечного мира» между Речью Посполитой и Москвой, подробно проанализировано позицию гетмана Левобережной Украины Ивана Самойловича, по вопросу подписания этого соглашения. Раскрыто дипломатические попытки гетмана не допустить подписания договора.

Ключевые слова: «Вечный мир», Левобережье, гетман, Речь Посполитая, Москва, Крымское ханство, Турция, казаки.

Mykhailo NECHYPORENKO
(Chernivtsi)

**POSITION OF HETMAN
IVAN SAMOYLOVYCH IN RELATION
TO THE SIGNING OF THE «ETERNAL
PEACE» IN 1686**

The question in relation to reasons of signing of the «Eternal peace» between Thing Pospolitoj and Moscow and the position of hetman of Left-bank Ukraine Ivan Samoylovych in relation to signing of this agreement is analyzed in this article. The diplomatic attempt of hetman to prevent signing of this agreement is exposed.

Keywords: «Eternal peace», Left-bank Ukraine, hetman, Thing Pospolita, Moscow, Crimean khanate.

УДК 94(477) «17/18»

Катерина ВАЛЯВСЬКА
(Чернівці)

**САЛОННА КУЛЬТУРА БУКОВИНИ
В АВСТРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД**

У статті досліджується існування на Буковині за австрійських часів салону як суспільного інституту та його репрезентації, здійснюється порівняльний аналіз салонної культури Буковини та модерної Європи.

Ключові слова: салон, суспільний інститут, Буковина, Австро-Угорська імперія, дилетантизм, «шлюбна партія».

Проблема салонної культури в Новий час вже понад 20 років є предметом дослідження соціальної історії, історичної антропології та історії повсякдення в західноєвропейському науковому просторі. Відомими дослідниками салону як суспільного інституту є А. Мартен-Фюжє¹, німецькі вчені І. Акерл² та П. Вільгельмі³. Що ж до дослідження салону як складового елементу суспільного життя в історії українських земель, то така тема не отри-

мала окремого розгляду в дослідженнях вітчизняних істориків. Натомість І.Рьозкау-Рідель присвятила вивченню салону у Львові в 1830-х рр. окремий підрозділ у своїй праці⁴. Салонність та салонну музику Києва, Харкова, Одеси в XIX ст. спробувала дослідити мистецтвознавець О. Андріянова⁵.

Метою пропонованої статті є порівняльний аналіз особливостей європейських зразків салонного життя із такими, що були представлені у соціокультурному просторі Буковини в 30-х рр. XIX – початку XX ст.

Джерельною базою дослідження є спогади В. Умлауфа⁶, Л. Штауфе-Сімігіновича⁷, матеріали, зібрані О. Маковеем⁸ для дослідження життя та творчості Ю.Федьковича, а також мемуари О. Кобилянської⁹.

Слово «салон» має італійське походження, пізніше воно було запозичене французькою мовою для позначення великої, щедро декорованої зали із колонами, яка часто охоплювала два поверхи. У французькій мові слово «salon» вперше зустрічається в писемних джерелах в 1664 р., до цього часу і пізніше дами зустрічали своїх гостей в приміщеннях, які позначались як «cabinet», «alcove», «chambre». Зелершський універсальний лексикон 1735 р. перекладає слово «салон» німецьким поняттям «Haupt-salon»¹⁰.

Слід зазначити, що в XVII – XVIII ст. поняття «салон» не позначало місце для літературних зібрань. Так само воно не використовувався як синонім для учасників літературного чи модного товариства. В розумінні місця для розмов та як суспільний інститут поняття «салон» було вперше вжите в 1807 р. в романі де Стайлс «Corinne». Документальне підтвердження використання слова «салон» як місця прийому гостей вперше знаходимо в французькій мові в 1829 р.¹¹

В середині XVIII ст. архітектурне оформлення салону було скромним та приватним, для якого ще неважливою була вишуканість. Салон називали не більше ніж «salons de reception» (салон прийому), особливо «salons de compagnie» (салон компанії) або «salons d'assemblee» (салон-асамблея). Такі визначення вказували на тенденцію до суспільної рівноправності у призначенні простору серед тамтешньої публіки. Цей вид салону міг також зустрічатися серед знатних буржуазних будинків¹². Тип салону, який докорінно відрізнявся від дворянських умов життя, був проявом прагнення буржуазії наслідувати аристократичний спосіб життя. Таким чином, розвитку салонної культури XIX ст. сприяло т.зв. «обуржуазнення» суспільства¹³.

У першій половині XIX ст. в німецькомовному просторі для визначення салону як суспільного інституту та форми спілкування використовували слова «Kränzchens», «Teetischs», у колах освіченої буржуазії поняття «салон» позначали ще як «Gesellschaftszimmer». Термін «салон» у Відні став широко вживаним, «модним словом» лише в сере-

дині XIX ст. В цей час під французьким словом «салон» розуміли ведення «große Haus» («великий будинок»), або «offene Haus» («відкритий будинок»)¹⁴.

Культура салонного життя не була лише привілеєм «вищого світу», вона слугувала зразком і для середнього класу. В XIX ст. сім'я, яка досягла рівня дрібного буржуа, могла продемонструвати це двома способами: найняти покоївку або призначити свій день для прийому гостей¹⁵. У таких умовах розвивалися форми добірної розмовної культури, яка, з одного боку, дозволяла проводити розмови на особисті темі, а з другого – дискусії у більших сферах¹⁶.

В суспільному житті Буковини з початком панування Австрійської імперії (1775) середні та вищі верстви населення почали орієнтуватися на Відень та Прагу¹⁷. За словами сучасників, щоб побачити віденську моду, варто було лише прогулятися в Народному саду¹⁸. Проте появу світського життя у модерному розумінні на східних окраїнах Австрійської імперії можемо констатувати лише в 30-х роках XIX ст., коли процес урбанізації та обуржуазнення став помітним для Буковини. В цей час у приватних помешканнях відбувалися численні музично-декламаційні вечори, де виконувалась музика найкращих класичних творів і тогочасних популярних опер. Як пише Р.Ф. Кайндль, «це була золота доба музики в Чернівцях». Товариські зустрічі, які відбувалися у «скромно облаштованих помешканнях, чарували прекрасними музичними виставами»¹⁹.

Піднесення місцевих талантів було викликано подорожуючими митцями та численними поетичними декламаціями. Письменник Л. Штауфе-Сімігінович згадує у своїх *Спогадах із старих Чернівців* про Й.Клемша, Й.Кауфмана та Л.Леберга, які декламували на таких вечорах в Чернівцях. В 40 – 50 рр. XIX ст. найвідомішим декламатором на приватних вечорах був «талановитий гуморист» Леон Гербель, творчість якого цінувалася в усіх шляхетних колах Чернівців²⁰. В літню пору частим гостем дворян Буковини, як наприклад, Г.Флондора, барона А.Василька був талановитий поет, художник та музикант Й.Кауфман²¹.

Важливо зазначити, що музичні твори на таких вечорах виконувались дилетантами або любителями. Це було однією з характерних рис дворянського, а згодом буржуазного салону. Багато членів знатних родин співали, грали на фортепіано, чи навіть самі малювали. Особливо пріоритетним для молоді дівчини із знатної родини було вміння гри на фортепіано. Розмах цього наслідування європейської моди доводить попит на фортепіано, який настільки зріс, що в Чернівцях в 1814 р. оселився виробник фортепіано Адальберт Кауделла²². В такий спосіб батьки підтверджували гостям, що вони в змозі були надати своїй дитині благородну освіту²³. Це стосувалося й життя знатних

родин Буковини. Так, в маєтку барона Є. Гурмузакі приватні уроки музики надавала сестра відомого французького письменника Віктора Гюго – мадам де Гює. Барон А. Петріно в 1836 р. запросив до себе у Вашківці К. Кеніга з Австрії, щоб той навчив його дітей музичної грамоти²⁴.

У травні 1847 р. протягом тижня в Чернівцях гастролював знаний композитор та піаніст Ференц Ліст, який крім двох публічних концертів, отримав запрошення до знатних будинків міста. Він обідав у будинку барона Є.Гурмузакі, на його честь були влаштовані три великі звані вечори («dre große Soireen»). Як пише А. Мікуліч, на одному з вечорів К. Умлауфа під час виконання твору В.Моцарта «Чарівна флейта», яку виконували дилетанти «Operngesellschaft» («Товариства опери») Ф.Ліст приєднався до них, супроводжуючи грою на фортепіано, диригуючи, а іноді й підспівуючи²⁵.

У салоні голови окружного суду К. Умлауфа збиралася знать з дружинами та доньками, а також представники всіх суспільних верств, незалежно від національної чи конфесійної приналежності. Це й римо-католицький священник Антон Кунц, і православний митрополит Євген Гакман, і кантор в синагозі Кеттен, капельмейстер Пауер, дружина чиновника Кривальда. Гостей розважали домашніми музичними виставами, веселими іграми й танцями. Невдовзі подібні вечори проводились в інших будинках – інженера Борковського, бургомістра Лігоцького, сажотруса Нойтойфля та ін.²⁶.

Майбутній службовець К.Умлауф походив із міста Шьоненберг в Моравії, після отримання юридичної освіти в Оломоуці він продовжив навчання у Відні, де завдяки знайомству із Францом Шубертом та своєму музичному таланту ввійшов у будинки найбільш заможних сімей. Зокрема, він був частим гостем у будинку відомого віденського адвоката, професора д-ра Зонненляйтнера, а також у придворного адвоката д-ра Нестройя, з сином якого К. Умлауф виступав у опері²⁷. Це надало йому можливість отримати, за термінологією П.Бурдє, значний соціальний та культурний капітал, який він привіз із собою на Буковину. Саме завдяки К. Умлауфу на Буковині почала розвиватися салонна музика та салонна культура як така.

Життя салону, незважаючи на соціальний статус господарів, формувалося однаково²⁸. Про типову картину світського прийому для європейських міст розповідає у своєму щоденнику О.Кобилянська, описуючи перебування разом із своїми рідними в маєтку землевласників Добжанських у Ватрі-Молдавиці. Зокрема, довідуємося, що гості там розважалися танцями, розмовами, жартами, сама ж письменниця грала для гостей на фортепіано та співала, а під час котильйону (*бального танцю*. –К.В.) один із гостей подарував їй на знак прихильності букетик квітів²⁹.

П.Вільгельмі трактує поняття «салону» як вільного, невимушеного товариства, основи якого

закладались розмовами на літературні, мистецькі чи політичні теми. Так, залишилися свідчення про відвідування родини буковинського художника Ю. Пігуляка, де зазвичай збиралися також любителі музики, відомим віденським композитором, родом з Буковини Є.Мандичевським: «Шановний гість, – згадувала донька художника Орися Орелецька, – кожного разу був учасником нашого домашнього музикування, грав на фортепіано, оповідав про новини мистецького життя»³⁰. Цікавим є факт того, що родина чернівецького художника Ю.Пігуляка, на думку багатьох дослідників, стала прототипом для героїв повісті О.Кобилянської «За ситуаціями» – сім'ї Федоренків. На підставі цього можемо опосередковано уявити, як приймали гостей в Пігуляків:

«[...] пані Федоренко любила в деяких хвилях репрезентувати і даму в своїй хаті. Це особливо, коли заходив хто чужий в її гарні, обширні, гарно поприбрані кімнати. Хоч траплялось і таке, що шановний гість вижидав по часові й годину на пані дому... вона не з'являлася скоріше, заким не виросла на її голові зачіска повної моди, не опинявся на ній гарний, першої моди туалет, а її свіже й добре удержане обличчя не було (щоправда, дуже зручно) покрите білим і рожевим пудром. Ввійшовши так перед гостя, вона починала акторувати. Говорила поважно, вдивляючись довго в лице гостеві з поважними панськими рухами, і говорила неправду. Передусім на кошт дітей. Які в неї добрі і вчені діти, як їхнє виховання їй багато коштувало[...] Лиш фортеп'яно і скрипка в її хаті були вже не найдобріші й ще не замінені новими інструментами. [...] Станеться неодмінно: чи не знає, приміром, шановний гість, яка фірма новочасних фортеп'янів найліпша, розуміється, первоядна?»³¹.

Цитований вище уривок свідчить про вплив культури споживання на середній стан Буковини та про прагнення представників т.зв. вільних професій (Ю.Пігуляк – прототип господаря дому Федоренків був художником. – К.В.) у своєму повсякденні жити за зразками аристократичних кіл.

Загальна дефініція слова «салон» є нечіткою та загальною, тому що феномен салону є різноманітним, а плавні переходи до інших форм проведення часу світським товариством показують, що існували деякі формальні критерії для формування салону. Ці критерії позначали салон у його істотних рамках і впливали із безперервних салонних традицій, які розвивалися ще з часів XVII ст. Так, П.Вільгельмі виокремлює наступні критерії:

1) Салон формувався навколо жінок.

2) Салон виник як суспільний інститут, переважно із визначеними днями відвідування (jour fixe). Спеціальні запрошення для днів відвідування не виготовлялися. Найближчі знайомі та постійні гості запрошувалися один раз і на всі подальші рази. На початку сезону, а саме восени чи зимою, про початок днів відвідування знайомих повідом-

ляли спеціальними картками. Салон відвідувало постійне коло гостей, які мали право приводити з собою нових гостей, наприклад подорожуючих художників чи вчених, які полюбили відвідувати салон. Салон не був клубом чи гуртком, тому що він не користувався списком учасників чи членськими внесками.

3) До гостей салону належали у кращому випадку представники різних суспільних верств. Тут могли перебути як знаменитості, так і зовсім невідомі художники чи літератори. Молоді і невідомі таланти часто отримували протекцію в салоні іншими гостями.

4) Салон був місцем зустрічі для невимушеного товариства, а салонне товариство не було богомою.

5) Розмови в салоні здебільшого велися про мистецтво, літературу, філософію, музику чи політику. Могли також влаштовуватись читання віршів, гра на музичних інструментах, театральні вистави.

6) Салон був вільним простором, де спільнота була позбавлена від статуту, ідеологічних догм. Також жодної ролі не відігравав матеріальний інтерес, навпаки такі спільноти керувалися духовними мотивами³².

Джерела з історії Буковини в австрійський період здебільшого мовчать про ведення жінкою салону, але нам відомо, що в 60-х рр. XIX ст. в Чернівцях знаним був дід пані Марошані, де збиралося «численне та веселе товариство»³³. У цьому салоні декламував свою німецьку поезію Ю.Федькович та вражав імпровізацією Е.Нойбауер, а А.Кобилянський розважав гостей «пропагандою вегетаріанізму» та своєю неординарністю. Дочка Марошані Емілія на таких вечорах грала на фортепіано та співала³⁴.

О. Фоляковський розповідав, що «дім Марошанки» був німецько-польський, не дуже заможний, але гостинний, «у неї сходилися від часу до часу гості на чай: військові і цивільні».

Салон Марошані, хоча й не відзначався великою розкішшю, але цілком відповідав загальним критеріям салонної культури, паралель від якого можна провести із тогочасними салонами, притаманними для середніх верств населення європейських провінційних міст. Наявність цього салону також засвідчує важливу роль жінки у веденні такого світського часу проведення на Буковині. Тут зустрічалися найрізноманітніші представники суспільства. Ю.Федькович як молодий талановитий митець потрапив до цього товариства завдяки Е.Нойбауеру, отримав «вхідний білет» у світське життя Буковини. На цих вечорах обидва письменники читали вірші, а згодом в цьому оточенні його спонукали до написання україномовної поезії.

І.Акерл вважає, що причиною того, що в післянаполеонівський період салонну культуру пере-

важно розвивали жінки, став протест проти їх витіснення з публічного життя³⁵. Жінки створювали найменший спільний знаменник численних видів салону і вирізнялися лише змістовними рамками салону. Постійні дні відвідування, за винятком літніх місяців, здебільшого проводились щотижня³⁶. Деякі дами приймали гостей вдома рідко, інші двічі на тиждень або й щодня³⁷. Звичай приймати гостей у визначений день тижня з 14 до 19 год. прижився в дамському товаристві лише в післянаполеонівський час. Спочатку господарка салону називала цей час «мої чотири години». Авторка твору *«Паризьке суспільство»* відзначає в 1842 р., що в четвертій годині після обіду кожна дама повертається додому, до своєї вітальні, де приймає світських людей, державних службовців, артистів³⁸.

Інтереси і призначення салону створювалися суспільними верствами, що складали салон. Важливою функцією салону був пошук «партії» для шлюбу. Очевидно, що вдова Марошані вела свій салон не лише з метою ведення літературно-декламційних вечорів, а й намагалася знайти «кращу партію» для своєї дочки Емілії. Так, намір одружитися з Емілією мав Ю.Федькович, але розірвав з нею відносини, коли довідався, що вона приятелює з одним багатим лікарем. Врешті, Е.Марошані одружилася із румунським дідичем Гергелем і виїхала в Ясси, де, як розповідав О. Фоляковський, «грала першу роль» в румунському світському товаристві³⁹.

Пару підшуковували й для молодого О.Кобилянської. Так, гостюючи з мамою та бабусею в домі поштового службовця Я.Урицького в містечку Глибока, письменниця в своїх записах у щоденнику прискіпливо оцінює господаря дому як претендента на роль свого чоловіка. Але пише, що не хотіла б бути його дружиною⁴⁰.

Незважаючи на те, що серед гостей салону зустрічалися представники богемі, богемська атмосфера на таких зібраннях була відсутня як і особлива роль алкоголю, хоча, крім чаю, кави і лимонаду, тут пропонували гостям вино, пиво⁴¹.

Спілкування із близькими знайомими та світськими людьми в салоні відбувалося після обіду та ввечері. В цей час приватний простір перетворювався на простір для спілкування із «світом». Ранішні та вечірні прийоми поділялись на «малі» та «великі». На малі прийоми приходили лише близькі друзі, що отримали усне запрошення, їх протилежністю були великі прийоми, бали та інші святкові вечори⁴².

Взаємні візити суспільної еліти були характерною рисою другої половини XIX – поч. XX ст. Це підтверджує у своїх спогадах Г.Дроздовський: *«Само собою зрозуміло, що у нас плекали спілкування, підкреслюючи його візитами і прийомами»*⁴³.

До прикладу, малі прийоми проводила сім'я Кобилянських, яка не раз приймала у себе пред-

ставників буковинської еліти. Зокрема, у своєму *Щоденнику* О.Кобилянська в 1886 р. пише про чаювання «невеличкого товариства» в їхньому домі в м. Кімполунг, «лише кілька чоловіків, і серед них Ортинський (*староста повітового управління в Кимполунзі. – В.К.*)»⁴⁴.

Святковий вечір на честь сторіччя від дня народження Ф. Шіллера в 1859 р. влаштував у себе в домі професор гімназії Е. Нойбауер. Примітно, що для такої форми прийому гостям свята були роздані картки. Відомим є зміст картки для Ю.Федьковича:

Herr Leutenant von Fedkowicz wird für Donnerstag den 10. November 1859, abends 7 Uhr, zu einer kleinen Privat-Feier des ersten 100-jährigen Jubiläums von Schillers Geburt hoflichst eingeladen von Prof. E. R. Neubauer⁴⁵.

Очевидно, що в цей час салонна культура компенсувала недостатній рівень культурного життя в столиці Буковини, тому що представники місцевої еліти не могли собі дозволити масштаб святкування ювілею відомого німецького письменника поза салоном. Крім того, Е. Нойбауер вів відкритий будинок («offene Haus») в Чернівцях, і його гостями були всі, хто мав мистецькі поривання (Й. Кауфман, К. Француз, Т. Лупу, Ю. Федькович)⁴⁶.

Як званий прийом можна розглядати обід у М.Василька в 1899 р. з нагоди освячення православної церкви в с. Лукавець Горішній. Тут зібрався «цвіт буковинської інтелігенції», як у своїй промові висловився Є.Пігуляк. Всього на обіді були присутніми понад 100 осіб, а серед найзначніших – митрополит Аркадій, посол Є.Пігуляк та президент краю барон Бургіньон⁴⁷.

В 1901 р. в с. Стрілецький Кут в маєтку о. Єротея Федоровича з дводенним візитом перебували О.Кобилянська та Л.Українка. Як стверджує український письменник Д.Лукіянович, який тоді також гостював у «відомого українця-патріота», син о. Федоровича Іларіон розмовляв з письменницями *«на літературні теми, особливо про різні напрями в європейських літературах – як романтизм, натуралізм, імпресіонізм та інші «ізми»*. А під час вечері о.Федорович розповідав про стан в політичному житті краю, а саме про «перекинчиків», українців, що стали румунами, «німчиків та нібито «істинно-руських». Після вечері Д.Лукіянович веселив всіх присутніх жартами та анекдотами. Гості розійшлися опівночі. А вже наступного дня обидві письменниці та Федоровичі зробили прогулянку до лісу, що поруч із їхнім будинком⁴⁸.

Отже, з часу зайняття Буковини Австрійською імперією (1774) суспільно-культурний розвиток Буковини проходив повільно, але на відміну від попереднього молдавського періоду, це було схо-

же на астрономічний стрибок, адже на початку XIX ст. завдяки «німецькому духові» та бажанню наслідувати німецьку культуру (не виключаємо й більш прозаїчний мотив місцевої еліти, а саме: бажання досягти престижу та світського успіху) на Буковині виникає явище салонної культури, а вже в середині XIX ст. місцеві салони хоча й були провінційними, але автентичними щодо європейської культури.

Аналізуючи салонне життя Буковини в 30-х рр. XIX – поч. XX ст., бачимо, що воно не витримує всі межі салону як сталого інституту, але при наявності багатьох відхилень є й деякі характерні риси. Загалом на Буковині ідея салону була втілена у формі компанійського спілкування в приватному просторі, в межах якого відбувався обмін символічним капіталом представників еліти краю, що сприяло суспільній комунікації та, що важливо, так званому національному відродженню Буковини.

¹ Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж», 1815 – 1848. – М., 1998. – 480 с.

² Ackerl I. Wiener Salonkultur um Jahrhundertwende. Ein Versuch // Die Wiener Jahrhundertwende. – Wien, Köln, Graz, 1996. – S. 694-709.

³ Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – Berlin, 1989. – 1030 S.

⁴ Röska-Rydel I. Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches: die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848. – Wiesbaden, 1993. – 421 S.

⁵ Андріянова О.В. Салонність як основа музичного життя Росії та України XIX ст.: автореф. дис. канд. мистецтвознав.: 17.00.03 / О.В. Андріянова ; Одес. держ. муз. акад. ім. А.В.Нежданової. – Одеса, 2007. – 16 с.

⁶ Umlauff V. Aus dem Leben und Wirken eines österreichischen Justizmannes. – Wien, 1861. – 156 S.

⁷ Stauffe-Simiginowicz L. Erinnerungen aus dem alteren Czernowitz // Bukowiner Nachrichten. – 1896. – № 2433. – 1. November.

⁸ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці, 2005. – 432 с.

⁹ Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи. – К., 1982. – 359 с.

¹⁰ Ackerl I. Wiener Salonkultur um Jahrhundertwende. Ein Versuch // Die Wiener Jahrhundertwende. – Wien, Köln, Graz, 1996. – S. 695.

¹¹ Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – S. 17.

¹² Там само. – S. 16.

¹³ Ackerl I. Wiener Salonkultur um Jahrhundertwende. Ein Versuch // Die Wiener Jahrhundertwende. – S. 694.

¹⁴ Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – S. 16 – 21.

¹⁵ Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж», 1815 – 1848. – С. 98.

¹⁶ Ackerl I. Wiener Salonkultur um Jahrhundertwende. Ein Versuch // Die Wiener Jahrhundertwende. – S. 694.

¹⁷ Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. – Wiesbaden, 1993. – S. 67.

¹⁸ Там само. – S. 78.

¹⁹ Kaindl R. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz, 1908. – S. 209.

²⁰ Stauffe-Simiginowicz L. Вказ. праця. – S. 3.

²¹ Mikulicz A. Die Musik in der Bukowina vor der Grundung des Vereins zur Förderung der Tonkunst 1775-1862. – Czernowitz 1903. – S. 18.

²² Turczynski E. Вказ. праця. – S. 80.

²³ Tanzer G. Spectacle müssen seyn. Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert. – Wien; Köln; Weimar. – S. 209.

²⁴ Mikulicz A. Die Musik in der Bukowina vor der Grundung des Vereins zur Förderung der Tonkunst 1775-1862. – S. 17.

²⁵ Там само. – S. 22 – 23.

²⁶ Там само. – S. 20; Umlauff V. Aus dem Leben und Wirken eines österreichischen Justizmannes. – S. 56.

²⁷ Umlauff V. Aus dem Leben und Wirken eines österreichischen Justizmannes. – S. 16 – 17.

²⁸ Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж», 1815 – 1848. – С. 98.

²⁹ Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи. – С. 106 – 107.

³⁰ Демочко К. Музична Буковина: Сторінки історії. – К., 1990. – С. 46 – 47; Його ж. Мистецька Буковина. Нариси з минулого. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 166.

³¹ Кобилянська О. Твори : в 5 т. – К., 1963. – Т. 5. – С. 11.

³² Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – S. 25.

³³ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – С. 104.

³⁴ Там само. – С. 107 – 108.

³⁵ Ackerl I. Wiener Salonkultur um Jahrhundertwende. Ein Versuch // Die Wiener Jahrhundertwende. – S. 694.

³⁶ Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – S. 29.

³⁷ Там само. – S. 30.

³⁸ Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж», 1815 – 1848. – С. 97.

³⁹ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – С. 108.

⁴⁰ Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи. – С. 50 – 51.

⁴¹ Wilhelmy P. Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert: 1780-1914. – S. 30.

⁴² Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж», 1815 – 1848. – С. 97.

⁴³ Дроздовський Г. Тоді у Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Пер. з нім., передмова і примітки П.Рихла. Чернівці: «Молодий Буковинець», 2001. – С. 129.

⁴⁴ Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи. – С. 116.

⁴⁵ Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – С. 97.

⁴⁶ Klug A. Ernst Rudolf Neubauer. Der Mann und sein Werk. – Teil I. – Czernowitz, 1931. – S. 38.

⁴⁷ Буковина. – 1899. – Ч. 125. – 20 жовтня.

⁴⁸ Лукіянович Д. Мої спогади про Ольгу Кобилянську // Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX століття: Хрестоматія. – Частина 1. / за ред. Б. І. Мельничука. – Чернівці, 2001. – С. 454 – 456.

Екатерина ВАЛЯВСКАЯ
(Черновці)

САЛОННАЯ КУЛЬТУРА БУКОВИНЫ В АВСТРИЙСКИЙ ПЕРИОД

В статье исследуется салон как общественный институт на Буковине в австрийский период и его репрезентации, проводится сравнительный анализ салонной культуры Буковины и Европы в 30-х гг. XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: салон, общественный институт, Буковина, Австро-Венгерская империя, дилетантизм, «брачная партия».

Kateryna VALIAVS'KA
(Chernivtsi)

SALON CULTURE IN THE AUSTRIAN BUKOVYNA

The article touches upon the existence of salon as a social institution at Bukovyna of the Austrian Period and its representation. Comparative analysis of salon culture at Bukovyna and in Europe in the 1930s – at the beginning of the 20th century is carried out.

Keywords: salon, a social institution, Bukovyna, Austro-Hungarian Empire, amateurism, «wedding party».

УДК 94 (477.83/.86) : (=411.16) «1919/1939»

Лев ДАВИБІДА
(Івано-Франківськ)

ЄВРЕЙСЬКІ МЕДИКО-САНИТАРНІ ІНСТИТУЦІЇ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ (1919–1939 рр.)

У статті аналізується діяльність єврейських медико-санітарних інституцій в системі охорони здоров'я Східної Галичини під час польської окупації краю у 1919–1939 рр. Опрацювавши архівні матеріали, автор з'ясовує основні напрямки санітарної діяльності гігієнічних товариств та іноземних благодійних фондів у єврейських гмінах, характеризує її форми і наслідки, простежує можливості доступу до медичної допомоги у лікувальних закладах єврейських громад представників інших національностей, які проживали на території Східної Галичини, зокрема українців. Дослідник також звертає увагу на ставлення польської окупаційної влади до єврейських медико-санітарних інституцій.

Ключові слова: Східна Галичина, медична допомога, єврейський шпиталь, товариство гігієни, інфекційне захворювання, епідемія.

Останніми роками спостерігається значне зростання уваги дослідників до повсякденності як окремого напрямку історичної науки. Такий пере-

хід до соціально-антропологічної площини зумовлений переосмисленням методології історичних досліджень і намаганням повноцінно і всебічно відобразити перебіг подій в минулому, беручи до уваги громадянське суспільство, окрему людину, умови її життя. Повернення людини в центр історії реалізовується через гуманістичний підхід до історичних знань. З цієї точки зору стають актуальними дослідження різних аспектів соціального життя народів та окремих їхніх представників, в тому числі й охорони здоров'я.

Метою статті є дослідження єврейських медико-санітарних інституцій в системі охорони здоров'я Східної Галичини під час польської окупації краю (1919–1939 рр.) з огляду на відчутний внесок у медичне обслуговування місцевого населення. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: шляхом аналізу архівних джерел з'ясувати, які саме медико-санітарні інституції існували у єврейських гмінах, висвітлити їхню діяльність у сфері охорони здоров'я, дослідити можливості одержання в них допомоги представниками інших національностей, зокрема українців. Згадана проблема не знайшла предметного відображення в історіописанні, якщо не враховувати окремі згадки у численних краєзнавчих розвідках про наявність в тій чи іншій місцевості єврейського шпиталю. Частково питання розвитку єврейської медицини порушують В. Москалець¹ та В. Маламед². Схематичну картину діяльності єврейських медичних осередків у міжвоєнний період на прикладі Рівного подає Н. Переходько³.

Важливим елементом системи охорони здоров'я, що сформувалася на території Східної Галичини у 1918–1939 рр., були єврейські медико-санітарні інституції. Місцева єврейська медицина мала багатовікову історію. Перша згадка про єврейський шпиталь у Львові відноситься до 1604 р., а у Європі такі заклади з'являлися ще у середні віки⁴. Право представників так званих «жидівських» громад на заснування власних лікувальних закладів визнавалося як владою Австро-Угорської імперії, так і ЗУНР, а згодом – Другої Речі Посполитої.

На початку 1920-х рр. функціонування охорони здоров'я єврейських громад мало свої особливості, пов'язані з політичними і військовими подіями. Під час Першої світової війни з приходом російських військ навесні 1915 р. галицькі євреї пережили серію погромів. Аналогічні акції насильства влаштували поляки у 1918–1919 рр. після окупації Східної Галичини, звинувативши єврейське населення в підтримці ЗУНР, хоча під час українсько-польського конфлікту євреї здебільшого зберігали нейтралітет⁵. На побутовому рівні відбувалися грабунки і у ЗУНР, зокрема в Тернополі, Городенці, Косові, Скалаті, Стрию, Ходорові та Чорткові⁶. Погроми і занепад економічного життя краю (зупинення промислового виробництва, зниження попиту на ремісничі вироби, відсутність

сировини) призводив до розорення в тих сферах зайнятості, які були традиційними для єврейського населення. Це тягнуло за собою погіршення його соціально-економічних та культурно-побутових умов проживання, які негативно позначилися і на охороні здоров'я.

Загроза поширення епідемій через погіршення санітарного становища у Східній Галичині непокоїла міжнародні єврейські спільноти. Тому у 1918 р. при Єврейському рятунковому комітеті для жертв війни тут з'явилися санітарна секція і секція пропаганди гігієни. А вже у 1919 р. їх об'єднали в окреме Товариство поширення гігієни серед євреїв у Львові. Головним його завданням була пропаганда гігієни в місцях локального проживання представників цієї національності, яка здійснювалася через читання лекцій, санітарні патрулі, обстеження виховних закладів, боротьбу з туберкульозом та венеричними захворюваннями, опіку над породіллями і немовлятами, фізичне виховання молоді. Через фінансові труднощі діяльність товариства була малоефективною. Практично увесь бюджет зводився до оплати праці лекторів, працівників санітарного патруля та лікарів, які проводили інспекцію у школах, хедерах та інших навчальних закладах⁷.

Паралельно із Товариством поширення гігієни серед євреїв на території Східної Галичини діяльність, спрямовану на нормалізацію санітарних відносин, розпочала медична комісія, створена на основі благодійних фондів американської компанії «Joint Distribution Committee» («JDC»). Своєю метою діяльності вона проголосила піднесення рівня охорони здоров'я людей і їхнього зацікавлення в цій проблемі. Реалізація мети здійснювалася через постачання технічної, фінансової і моральної допомоги тим гмінам, які виявляли бажання розпочати співпрацю у справі покращення громадської охорони здоров'я. Зауважимо, що згадані єврейські медико-гігієнічні організації не були харитативними і передбачали допомогу тільки при проявленні ініціативи громад чи окремих мешканців брати на себе видатки, пов'язані із санітарним благоустроєм. Наприклад, для відновлення якогось об'єкту медичної інфраструктури необхідною умовою виступала оплата місцевою гміною 30% необхідних коштів⁸. Також є відомості про те, що товариства не фінансували ті громади, де проживали євреї, які сповідували ортодоксальний юдаїзм⁹.

Для кращої організації роботи територію Східної Галичини поділили на 9 дистриктів: Львів, Броди, Тернопіль, Чортків, Станиславів, Коломия, Дрогобич, Стрий, де створювалися окружні організаційні комітети товариства. Свої місцеві відділення організовувалися у містах і містечках. Загальний нагляд за проведенням оздоровчої акції в межах краю здійснював Центральний санітарний комітет у Львові¹⁰. Заснування місцевих філій ме-

дичної комісії «JDC» наштовхувалося на спротив польської адміністративної системи, яка розцінювала такі заходи як один з проявів сіонізму. Найважче становлення окружної організації відбувалося в Коломийському повіті, де комітет розпочав свою роботу тільки наприкінці вересня 1921 р.¹¹.

Найбільш активною була діяльність медичної комісії «JDC» у будівництві чи реконструкції лазень і шпиталів. Станом на 1921 р. ритуальні купальні були відремонтовані і відбудовані у Бродах, Яворові, Копичинцях, Гусятині, Перемишлі, Тернополі, Галичі, Соколові, Королівці, Поморянах, Яневі, Риманові, Золотому Потоці, Суховолі. В умовах епідемії висипного тифу громадські лазні виконували важливу профілактичну функцію, а тому сприяли загальному покращенню санітарного стану у згаданих населених пунктах. Хоча першочергово купальні призначалися для євреїв, користуватися ними за певну оплату могли представники інших національностей, зокрема шкільна молодь. На кошти, виділені «JDC», відновили постраждалі внаслідок бойових дій єврейські шпиталі у Львові і Тернополі, а також побудували нові в Бродах та Перемишлі¹².

Медична комісія «JDC» дбала і про забезпечення єврейського населення лікарською допомогою. Запрошуючи лікарів до праці в тих округах Східної Галичини, які цілком були позбавлені медичних працівників, їм гарантовано надавали мінімальний місячний прибуток і, при потребі, позику для облаштування на новому місці. Якщо існувала необхідність в медичному обладнанні чи препаратах, то враховували і її. Натомість лікарі зобов'язувалися з часом повернути позику, а також брати участь у різноманітних санітарних акціях комісії¹³. Враховуючи той факт, що професія медика у єврейському середовищі вважалася престижною, кількість лікарів єврейського походження в Галичині була стабільно високою. У довоєнний період на медичному факультеті Львівського університету щорічно навчалося близько 42-46 % євреїв¹⁴. Тому знайти лікаря для так званих «жидівських» гмін було неважко.

І Товариство поширення гігієни серед єврейського населення, і медична комісія «JDC» приділяли велику увагу поширенню знань про здоровий спосіб життя серед дітей і молоді. Великою мірою це зумовлювалося усвідомленням того, що у дитячому і підлітковому віці легше засвоїти уявлення про особисту гігієну і в подальшому практикувати її. Натомість змінити стереотипи поведінки людей старшого віку було набагато складніше. У 1921 р. у школах Галичини провели дантистичну акцію з метою привити дітям основи гігієни ротової порожнини: роздали 22 000 щіток і 25 000 півфунтових пачок зубного порошку. Поряд із цим проводилися щорічні лікарські інспекції єврейських навчальних закладів. Під час таких перевірок виявляли дітей, хворих на туберкульоз чи пархи

(дерматози), і спрямовували їх на лікування до шпиталів. На кошти «JDC» придбали рентген до єврейського шпиталю у Львові, за допомогою якого відбувалась терапія згаданих хвороб¹⁵.

При медичній комісії «JDC» існував відділ пропаганди, який з середини 1922 р. займався поширенням відомостей про значення чистоти для здоров'я і життя через короткі п'ятнадцятихвилинні лекції у школах, притулках, сиротинцях, синагогах, а також через розповсюдження листівок, плакатів і брошур про важливі питання гігієни. Для цього використовувалася мова, зрозуміла для більшості місцевого населення: польська, ідиш або гебрейська (іврит). Перекладами і видавництвом брошур займалася спеціальна редакційна комісія. У провінційних містах і містечках утворювалися санітарні департаменти під керівництвом лікарів, які водночас були керівниками локальних відділів пропаганди¹⁶.

Засобом пропаганди були і санітарні патрулі. Їхні функції дещо відрізнялися від державних санітарних патрулів, які були контрольно-ревізійними органами поліційного типу. Основне завдання єврейських санітарних патрулів полягало в огляді будинків та помешкань і встановлення їх відповідності санітарно-гігієнічним нормам. Також здійснювався і первинний медичний огляд мешканців для попередження захворювань на тиф, туберкульоз і пархи. Під час таких ревізій відбувалося ознайомлення населення з правилами та інструкціями щодо житлових приміщень, поширювалися листівки. При виявленні забруднених приміщень давалися поради щодо їх очищення. Санітарні патрулі безкоштовно поширювали серед незаможних білизну і дезінфекційні засоби. Пізніше через брак фондів предмети особистої гігієни надавалися тільки в якості винагороди за утримання домівки у зразковій чистоті. Водночас така практика була заохоченням для підтримання належного рівня санітарних відносин. За результатами діяльності санітарних патрулів у липні 1922 р. було оглянуто 2 577 помешкань і 9 565 жителів у 26 містах Галичини. Під час акції роздано 309 кг мила, 171,5 кг соди, 1520 кг вапна та 745 пар білизни¹⁷.

Після ліквідації медичної комісії «JDC» у Варшаві 1 лютого 1923 р. припинив свою діяльність і Центральний санітарний комітет у Львові. Тому відділ пропаганди на автономних правах увійшов до складу Товариства поширення гігієни серед євреїв, яке мало на той час затверджений статут і діяло у тій же площині¹⁸. У жовтні цього ж року реорганізована організація підпорядковувалася Головному управлінню Товариства охорони здоров'я єврейського населення в Польщі (ТОЗ) як окружна організація для Східної Галичини¹⁹. Це дозволило згуртувати розрізнені до цього часу однопрофільні інституції і посилити медико-санітарну справу на території Галичини через акумуляцію коштів, інтелектуальних і робочих сил.

Розширене таким чином Товариство поширення гігієни серед євреїв збільшило обсяг роботи з населенням. Зокрема, було взято під шефство організацію «Бікур Холім», члени якої доглядали за убогими хворими, які не мали змоги лікуватися в шпиталях, постачаючи їм необхідні ліки додому²⁰. З метою інтенсифікації лікування пархів у Львові при єврейському шпиталі заснували Станцію боротьби з дерматозами, обладнану рентгеном. Усі місцеві осередки товариства закликали реєструвати усіх хворих і направляти їх до Львова на лікування. Кошти такого відрядження поверталися²¹. Існувала навіть спеціальна винагорода в 10 000 польських марок для членів санітарного патрулю, які виявлять хворих на дерматоз під час обходу²².

2 серпня 1927 р. відбулися загальні збори Товариства поширення гігієни серед євреїв, які ухвалили рішення про ліквідацію та передачу його функцій ТОЗ у Львові. Мета цієї організації нічим не відрізнялася від її попередників і полягала у підвищенні рівня стану здоров'я єврейського населення. Однак, на відміну від медичної комісії «JDC» і Товариства поширення гігієни серед євреїв, ТОЗ мало більше засобів і способів її реалізації. Керівними органами товариства були загальні збори, управління і ревізійна комісія. Водночас Львівське відділення безпосередньо підпорядковувалося Головному управлінню ТОЗ у Варшаві²³.

Централізація зусиль спрямованих на оздоровлення єврейського населення знову ж таки дала позитивні результати. Зріс бюджет товариства, оскільки збільшилися надходження з членських внесків. Польська влада більш прихильно ставилася до єврейських охоронно-оздоровчих організацій, ніж до українських, тому їм дозволяли проводити збір коштів по краю, поширювати марки під час протитуберкульозних днів і навіть збирати вуличні пожертви. Додаткові фінансові вливання дозволили розширити обсяг діяльності ТОЗ, на прями якої відображені у назвах тематичних секцій. На піку свого розвитку у 1935 р. ТОЗ налічувало 12 секцій: боротьби з туберкульозом, будинків відпочинку, дитячих таборів та санаторіїв, вербування нових членів, єврейської літератури, фармацевтичну, лекційно-пропагандистську, культмасову, фізично-виховну, управління будинками відпочинку, лекцій для шкільної молоді, співробітництва з громадськими єврейськими товариствами та видавничий комітет²⁴.

ТОЗ здійснював не тільки пропагандистську, а й цілком практичну медичну діяльність. Заходами товариства було утворено ряд амбулаторій: туберкульозну, при якій діяв Інститут рентгенології, поліклініку для вагітних і гінекологію, консультацію для важких підлітків, еugenічну пораду, а також кабінети світлолікування. Дуже продуктивною була туберкульозна амбулаторія, яка щороку оглядала більше 10 000 осіб²⁵. Багатьох пацієнтів обслуговував також Інститут рентгенології,

який приймав не тільки хворих скерованих через заклади ТОЗ. За згодою головного лікаря приймалися також особи з інших громадських організацій Галичини, зокрема і українських, які співпрацювали з єврейською гігієнічною установою. Пацієнти сплачували по 3 злотих за профілактичне опромінення і 5 – за рентгенівський знімок. В особливих випадках, коли пацієнт міг засвідчити свій низький майновий статус, платня за послуги Інституту знижувалася, або взагалі не бралася²⁶.

Активною була діяльність й інших амбулаторій, які фактично утворювали таку собі єврейську поліклініку. Новаторством у порівнянні з аналогічними польськими і українськими закладами була консультація для важких підлітків, якою керували психіатр др. Прагер, невролог пані Готтесманова і психолог Блявштейн. Лише за 1935 р. вони надали близько 70 кваліфікованих порад, які допомогли молодим людям зберегти життя і психічне здоров'я. Дбали про дітей і за допомогою організації здорового відпочинку. ТОЗ володіло власною вакаційною колонією у Брюховичах, якою керувала лікарка Арнольд Цецилія. Протягом літнього сезону тут встигало відпочити близько 300 юних євреїв²⁷.

ТОЗ продовжував пропагувати гігієну за допомогою лекцій та рефератів. Протягом року виголошувалося близько 150 лекцій, які відвідувало в середньому 9 000 слухачів, здебільшого шкільна молодь. Тематика лекцій була різноманітною: «Туберкульоз», «Правда про деякі жидівські хвороби», «Як запобігти інфекційним хворобам», «Про ревматизм і його профілактику», «Про харчування дітей», «Про схильність до захворювань і боротьбу з нею» та інші. Проте пропагандистська діяльність санітарних патрулів у 1935 р. припинилася²⁸. Вважалося недоцільним витрачати кошти і засоби на досить численний персонал. До того ж діяльність таких патрулів була неефективною, бо вони не мали права штрафувати порушників санітарних норм: цим займалися державні санітарні інспектори. Зекономлені фінанси використовувалися для забезпечення діяльності амбулаторій та розширення організаційної мережі товариства. Останні загальні збори ТОЗ у Львові відбулися 18 травня 1939 р. На них ухвалили звернення до Центрального комітету ТОЗ у Варшаві, яким просили дозволу надати львівській філії статус центральної установи для Східної Галичини, щоб розширити свої повноваження²⁹. З відомих причин цього здійснено не було.

Щодо кваліфікованої медичної допомоги, то галицькі євреї могли отримати її у власних національних медичних закладах, які продовжили своє існування у міжвоєнний період як громадські інституції. Кількість єврейських шпиталів була суттєво вищою від тієї, якою володіла українська спільнота Галичини. Якщо в українців, які складали 62% населення краю, була тільки «Народна ліч-

ниця», то у євреїв, яких налічувалося всього 10%³⁰, було 7 лікарень: у Львові, Перемишлі³¹, Тернополі, Бородах, Бучачі, Станіславові, Коломиї³². Окрім великих шпиталів, у деяких містечках Галичини існували маленькі приватні чи фундаційні заклади – так звані «хекдеші». Вони поєднували у собі медичний заклад і притулок для бідних. Часом вони навіть не мали власного лікаря, тому лікувальними установами їх назвати важко. Такі невеликі хекдеші, наприклад, були у Бережанах³³ і Дрогобичі³⁴. Вони утримувалися на кошти місцевих благодійників і були позбавлені державних привілеїв для медичних закладів.

Єврейські шпиталі були важливим елементом системи охорони здоров'я в Галичині. Хоча першочергове право на лікування мали пацієнти єврейського походження, медичне обслуговування надавалося усім, незалежно від віросповідання і національності, для малозабезпечених людей воно було безкоштовним. Бідному населенню будь-якого віросповідання на підставі рецепта лікаря видавалися ліки³⁵. Заможні верстви за медичні послуги платили згідно з тарифом, установленим радою госпіталю. Особи, які лікувалися стаціонарно, перебували на повному утриманні. Їм призначалося харчування, лікарняний одяг, взуття, білизна та ліки. Шпиталі функціонували завдяки фінансовій підтримці єврейських громадських організацій, платі хворих за лікування та добродійним грошовим надходженням³⁶. Діяльність шпиталів припинилася з приходом радянської влади у Східну Галичину у вересні 1939 р.

Отже, зважаючи на більш прихильне ставлення польської влади до єврейської національної меншини, ніж до українців, а також на значну фінансову допомогу закордонних благодійних фондів, зокрема «JDC», єврейська медицина мала краще розвинуту інфраструктуру. Якщо «Народна лікарня» мала тільки один шпиталь, то у єврейської спільноти було 7 великих лікарень та ще кілька невеликих закладів, що опікувалися хворими. Практично всі єврейські лікарні у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) намагалися надавати безкоштовну допомогу убогим пацієнтам без огляду на їхню національність. Натомість Товариство поширення гігієни серед євреїв і ТОЗ цілеспрямовано допомагали тільки євреям. Єврейські санітарно-гігієнічні товариства в Галичині робили значні успіхи в справі поширення знань про гігієну, проводячи пропаганду шляхом виголошення лекцій та розповсюдження відповідної літератури зрозумілою для мешканців краю мовою. Як і українські, єврейські товариства були об'єктом постійного нагляду польської влади, яка інколи перешкоджала їхній діяльності з огляду на політику колонізації. Слід сказати, що питання взаємовідносин українських і єврейських медико-санітарних інституцій сьогодні практично не досліджене і залишається перспективною проблемою для історичних пошуків.

¹ Москалець В. К. Благодійна діяльність єврейських підприємців Дрогобича і Борислава як індикатор модерності / Москалець В.К. // Сборник научных трудов «Вестник НТУ «ХПИ»: Актуальні проблеми історії України. – Харків, 2013. – № 25. – С. 86–92.

² Маламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 рр.) / В. Маламед // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Львів, 2008. – Вип. 51. – С. 72–104.

³ Переходько Н. Функціонування єврейських медичних осередків у Рівному в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Н. Переходько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: випуск наук. зб. присвяч. 450-річчю Пересопницького Євангелія / [гол. ред. Р. М. Постолюський]. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 235–239.

⁴ Єврейський шпиталь [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до журналу : URL :

⁵ Білоус Л. Допомога постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини (1914–1915) / Л. Білоус // Проблеми вивчення історії Української революції (1917–1921). – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 88–89.

⁶ Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – Ч. 12–13. – С. 33.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 503. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2.

⁹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 162. – Арк. 64.

¹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11–12.

¹² Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 162. – Арк. 3–за.

¹³ Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 162. – Арк. 4.

¹⁴ Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Благий. – Львів, 2003. – С. 13.

¹⁵ Держархів Львівської обл. – Ф. 1. Оп. 9. – Спр. 162. – Арк. 5.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 7. – Арк. 39.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 15. – Арк. 1.

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 7. – Арк. 85.

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 10. – Арк. 5.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 7. – Арк. 40.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 10. – Арк. 25.

²² ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 7. – Арк. 100.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 28. – Арк. 1–4.

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 3. – Арк. 10.

²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 22. – Арк. 1–2.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 4. – Арк. 1.

²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 22. – Арк. 2.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 22. – Арк. 1.

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 503. – Оп. 1. Спр. 30. – Арк. 1.

³⁰ Гудзеляк І. І. Динаміка етнічного складу населення Галичини у ХХ столітті / І. І. Гудзеляк, В. В. Роїк // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – № 1. – С. 69.

³¹ Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 467. – Арк. 64.

³² Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). – Ф. 231. – Оп. 6. – Спр. 1757. – Арк. 1.

³³ Держархів Тернопільської обл. – Ф. 231. – Оп. 6. – Спр. 1769. – Арк. 5.

³⁴ Москалець В. К. Благодійна діяльність єврейських підприємців Дрогобича і Борислава... – С. 88.

³⁵ Переходько Н. Функціонування єврейських медичних осередків у Рівному... – С. 236.

³⁶ Маламед В. Між двома Світовими війнами... – С. 76.

Лев ДАВЫБИДА

(Івано-Франковськ)

ЕВРЕЙСКИЕ МЕДИКО-САНИТАРНЫЕ ИНСТИТУЦИИ В СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ ВО ВРЕМЯ ПОЛЬСКОЙ ОККУПАЦИИ КРАЯ (1919–1939 гг.)

В статье анализируется деятельность еврейских медико-санитарных учреждений в системе здравоохранения Восточной Галиции во время польской оккупации края в 1919–1939 гг. Исследованы архивные материалы, автор выясняет главные направления санитарной деятельности гигиенических обществ, а также иностранных благотворительных фондов в еврейских гминах, характеризует ее формы и последствия, прослеживает возможности доступа к медицинской помощи в лечебных учреждениях еврейских общин представителей других национальностей, обитавших на территории Восточной Галиции, в частности, украинцев. Исследователь также обращает внимание на отношение польской оккупационной власти к еврейским медико-санитарным учреждениям.

Ключевые слова: Восточная Галиция, медицинская помощь, еврейский госпиталь, общество гигиены, инфекционное заболевание, эпидемия.

Lev DAVYBIDA

(Ivano-Frankivsk)

JEWISH MEDICAL HEALTH INSTITUTIONS IN THE HEALTH CARE SYSTEM OF EASTERN GALICIA DURING THE POLISH OCCUPATION OF REGION (1919–1939)

The article analyzes the activities of Jewish health institutions in the health care system in Eastern Galicia during the Polish occupation in the 1919–1939. There were more favorable attitude of the Polish government to the Jewish community than to Ukrainian and significant financial aid from foreign charities funds, including «Joint Distribution Committee». That is why

Jewish medicine had a well-developed infrastructure. Upon learning archives, the author finds that in addition to Jewish hospitals, local communes were also hygienic society and international charities. In particular, the Society for the Propagation of Hygiene among the Jewish population, the medical commission «Joint Distribution Committee», Association of Public Health of the Jewish population in Poland. The author also draws attention to the attitude of the Polish occupation authorities to Jewish health institutions. He concludes that, as Ukrainian, Jewish society were subject to constant supervision of the Polish government, which sometimes interfered with their activities in view of the policy of captivity.

Keywords: Eastern Galicia, medical care, Jewish hospital, Society of Hygiene, infectious disease, epidemic.

УДК322(=162.1)(477)«1923/1939»

Роман ЛАГІШ
(Київ)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ У СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті проаналізовано напрямки церковно-релігійної політики керівництва II речі Посполитої на теренах Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя на шляху до асиміляції та «окаатоличення» українського населення. Зокрема, описано методи та засоби впливу на дві основні конфесії українців – Греко-католицьку та Православну церкву.

Ключові слова: східні воєводства Польщі, Греко-католицька церква, Православна церква, конкордат, ревіндикація.

Територіальні надбання на сході внаслідок підписання Ризького мирного договору поставили перед польськими урядовцями низку складних завдань, пов'язаних з економічною, соціально-культурною інтеграцією заселених здебільшого українцями територій. Переважна частина польського політикуму підтримувала жорсткий курс на асиміляцію, колонізацію місцевого населення, а також нав'язування йому невластивих форм суспільного життя. У релігійній сфері це набуло вигляду неприхованого протекціонізму римо-католицькій церкві, преференціювання її інтересів навіть на тій території, де вона не мала канонічного впливу. Влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію, використовуючи релігію й церкву як інструмент інтеграції некатолицького населення з польською державністю. Відтак визначальною тенденцією міжконфесійних стосунків, а також державної політики у релігійній сфері став їх тісний синкретизм з міжнаціональними взаєминами.

Особливість ситуації полягала в тому, що незважаючи на VII статтю Ризького договору, яка передбачала право українців у межах внутрішнього законодавства культивувати свою рідну мову, створювати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви і вільно виконувати релігійні обряди¹, уряд Польщі здійснив низку політичних та економічних заходів у плані їх асиміляції. Тим більше, що згідно з Версельським договором, який 28 червня 1919 р. уклали США, Великобританія, Франція, Італія, Японія і Польща, польський уряд взяв на себе односторонні зобов'язання забезпечити своїм національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав. Відповідно до конституції Польської держави 1921 р. у статтях 109–110 підтверджувала правовий статус національних меншин згідно з нормами міжнародного права та гарантувала їм відповідні права й свободи². Однак це аж ніяк не вплинуло на формування державної національної політики міжвоєнної Польщі, рівноправність гарантувалася лише теоретично, щоб отримати від західних держав схвалення східних кордонів, а на практиці усі зобов'язання були перекреслені.

Особливе місце у національній політиці II Речі Посполитої займали Волинь, Полісся, Холмщина та Підляшшя, землі, які раніше входили до складу Російської імперії та відзначались специфікою укладу політичних, економічних, національних та міжконфесійних стосунків. Населення цих українських територій II Речі Посполитої було неоднорідним і різнилося за рівнем національної свідомості та культурним розвитком. Однак практично усе населення підпорядковувалось юрисдикції Православної Церкви, яка під впливом царського самодержавства перетворилася на засіб русифікації³. Як наслідок, всупереч Ризькому й Версальському договорам та і самій польській конституції головними об'єктами асиміляторської політики державної машини від сейму до уряду та повітових властей стає церква.

Саме втручання та утиски з боку польського керівництва у церковно-релігійне життя суспільства східних воєводств стає найболючішим питанням українців того часу, оскільки належність до своєї Церкви виступала основою їхньої ідентичності. Це однаково стосувалося як галицьких греко-католиків, так і православного населення Холмщини, Волині, Полісся та Підляшшя. Греко-католицька церква, беззаперечно, була найбільшою та найвпливовішою організацією галицьких українців, а її діяльність мала визначальний вплив на українське державотворення. Саме належність до ГКЦ ідентифікувала національну належність українців Галичини, зберігала українську окремішність краю, допомагала їм попри всі історичні катаклізми втримати «український» дух. Уніатська церква стала єдиним чинником східногалицького сус-

пільства і мала колосальний авторитет та довіру усіх верств населення.

Відтак відносини Польської держави і ГКЦ у міжвоєнному періоді характеризувалися протистоянням між ними у царині національно-культурних прав українців. Законодавчим актом, який намагався унормувати певною мірою ці відносини і юридично їх оформив, став конкордат від 10 лютого 1925 р., підписаний між Апостольською Столицею і Польщею⁴. Конкордат встановлював права та обов'язки у стосунках між польським державним апаратом, який виражав інтереси польського населення, й ГКЦ, українською за своєю сутністю.

Відповідно до цього договору, з одного боку, ГКЦ була поставлена в рівні умови з РКЦ, а з іншої – все католицьке духовенство повинно було принести присягу на вірність Польщі, до того ж Польща отримала право втручатися в діяльність ГКЦ. Проте найважливішим положенням в інтересах Польщі стало те, що діяльність Греко-Католицької Церкви повинна була обмежуватись трьома єпархіями (Львівською, Станіславівською, Перемишльською), а «духівництво і вірні всіх обрядів, що перебували поза своєю єпархією, підлягають владі місцевого правлячого римо-католицького єпископа, згідно з канонічними правилами»⁵. Отже, конфесійна межа відповідала «Сокальському кордону», проте відкрито суперечила планам поширення унії за межами Східної Галичини, тому аж ніяк не могли задовольнити греко-католицьке духовенство.

Підписання конкордату та складання присяги єпископату ГКЦ на вірність Польській Речі Посполитій (8 вересня 1925 р.) лише активізували процес боротьби за дотримання прав, які гарантувалися українцям законами і договорами. Духовенство гостро реагувало на несприйняття польським політикумом та соціумом української ідеї загалом, на ігнорування бажання українців мати свою вищу школу, на шкільну політику, дискримінацію української мови і культури, на політичні репресії, на денационалізацію Холмщини, Волині, Полісся та Підляшшя. Особливо митрополит Андрей клопотався про те, щоби ГКЦ було допущено до місіонерської діяльності на терени південно-східних воєводств Польщі⁶.

Виняткова роль у відстоюванні національно-культурних прав українців належить митрополиту Андрею Шептицькому, який був загальнонаціональним не лише духовним, а й національним лідером українського населення Західної України. Він зумів у міжвоєнний період розвинути власну культурну, освітню, виховну, господарську, доброчинну діяльність Церкви, пріоритетними завданнями якої було виховання українців у релігійно-національному дусі⁷. Сьогодні його діяльність дуже високо оцінюється як українськими, так і зарубіжними дослідниками, проте у міжвоєнний період

вона гостро засуджувалася широким польським загалом і сформувала його постать як найбільшого зрадника та ворога Польської державності.

Православна Церква в межах Польської держави налічувала 3,8 млн. віруючих, у тому числі приблизно 2,7 млн. українців (решту – білоруси та росіяни). За переписом 1921 р. більшість православних християн мешкали на Волині – 1 млн. 238 тис. 353 (75,38 %). Крім того, у цьому регіоні налічувалося 182 тис. 127 римо-католиків (11,09 %), 181 тис. 571 (11,05 %) іудеїв, 40 тис. 816 представників інших конфесій (2,48 %)⁸. Церковно-адміністративно Православна Церква у Польщі поділялася на чотири єпархії: Варшавсько-Холмську (40 парафій), Гродненську (150 парафій), Пінсько-Новогрудську (200 парафій) та Волинську (750 парафій)⁹. Серед фахівців досі не існує одностайності в оцінці кількості віруючих різних конфесій. До певної міри це пояснюється критичним ставленням до офіційної польської статистики, якій, на думку окремих авторів, була притаманна тенденція до применшення українського національного компоненту в усіх його виявах, в тому числі й релігійному.

Визначальною тенденцією державної церковної політики Польщі у міжвоєнний період став курс на «окатоличення» українців. Влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію за рахунок релігії і РКЦ, використовуючи їх як інструмент інтеграції некатолицького населення з польською державністю. Основним «каменем спотикання» на шляху реалізації ідеї «окатоличення» східних воєводств Польщі була Православна Церква, тому саме врегулювання стосунків держави з цією церквою розглядалося як першочергове завдання релігійної політики.

Особливість Православної Церкви у Польщі полягала в тому, що переважна більшість її віруючих були українцями, натомість найвищі ієрархи та духовенство – росіянами. Окрім того, значна частина православного кліру вороже ставилася як до Польської держави, так і до національних прагнень українського населення, оскільки мала проросійські настрої та бажала возз'єднання із Російською Православною Церквою, що загрожувало державності Польщі. Тому польській державі довелося маневрувати між наростаючим українським національно-церковним рухом та реакційним духовенством і керівництвом Церкви, щоб перетворити її спочатку на лояльну до існуючого устрою, а згодом і на підтримуючу силу¹⁰. Перевага тієї чи іншої політичної течії в Польщі змінювала лише акценти церковної політики, мета ж залишалася одна – перетворити православних українців на лояльний до існуючого ладу елемент шляхом державної, церковної та національної асиміляції.

Позиція духовенства Православної Церкви викликала протести серед віруючих українців, які розпочали боротьбу за українізацію Церкви. Поль-

ські власті негативно ставились до ідеї українізації православ'я, побоюючись його зближення з греко-католиками – як на ґрунті релігійному, так і національно-визвольному. Але все ж таки докладали чимало зусиль для відокремлення Православної Церкви від московського центру¹¹, оскільки це питання розглядалося польськими урядовцями як «ліквідацію наслідків поневолення, здійснюваного ворожою полякам Російською імперією». Саме цей фактор, як вважали польські державні чинники, викликав «проблему співвідношення дійсних потреб православного віросповідання, необхідність пристосування кількості парафій і церков до кількості віруючих, а також ревідикацію й репарацію поунійних дібр, які присвоїла православна церква»¹².

У 1924 р. за наполяганням польського уряду Православна Церква розірвала зв'язки з Московською патріархією та отримала статус автокефальної. Очевидно, що таким кроком польська влада сподівалась послабити позиції Православної Церкви на «східних кресах», а також посіяти ворожнечу серед православних, які поділилися на прихильників автокефалії та противників, які намагалися усілякими засобами зберегти зв'язок з РПЦ. Використовуючи лояльність вищих ієрархів Православної Церкви, польські урядовці намагалися залучити їх до співпраці з державою. До тієї частини православного духовенства, яка протидіяла, застосовувалася тактика його застрашування, інтернування та депортації за межі Польщі¹³.

З приходом до влади Ю. Пілсудського (1926 р.) та Г. Юзевського (1928 р.) процес українізації православ'я розгортається з новою силою. Г. Юзевський вважав, що українізація Православної Церкви дасть можливість нормалізувати польсько-українські відносини, оскільки одночасно запобігатиме виникненню почуття ненависті у випадку насильницького «окатоличення» та зменшить почуття патріотизму у випадку відновлення незалежності України або імперських амбіцій Росії¹⁴.

Приміром, 29 червня 1931 р. було утворене Волинське українське об'єднання (ВУО), яке отримало підтримку з боку польського уряду, та завдяки підтримці воєводи члени цієї політичної партії служили в польських урядових установах¹⁵. У декларації ВУО вказувалось, що «ВУО має на цілі й захист духовної культури українського народу, прямує до того, аби в Автокефальній Православній Церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію рідну йому по національності і духу, і щоб Службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові»¹⁶. Зауважимо, що модель Української Православної Церкви, проте незалежної від держави, активно намагалися реалізувати українські громадські діячі. Ішлося про таку Церкву, яка мала бути своєрідною інституційною формою життя українців, однак, як виявилось, це було не на часі.

Загалом упродовж 1921 – 1936 рр. польський уряд щодо Православної Церкви провадив політику «доброчинного нейтралітету», розраховуючи на те, що православні ієрархи допоможуть йому її полонізувати¹⁷. Тому, коли польським властям не вдалося реалізувати ці плани, оскільки духовенство за будь-яку ціну намагалося зберегти російський характер Церкви, на практиці почала втілюватися у життя програма ендецької національної політики. Новопризначений маршал II Речі Посполитої Едвард Ридз-Смігли (1936 р.) бере курс на ліквідацію наслідків «волинської політики» Г. Юзевського¹⁸. В межах нової політики не йшлося уже про відділення Православної Церкви від російського центру або її українізацію, натомість основним завданням стояло – максимально обмежувати ресурси та впливи православ'я на місцеве населення і розгортати широкомасштабну насильницьку кампанію навернення православних до католицизму.

Безсумнівний вплив на державну політику щодо православ'я в Польщі мало прагнення Католицької Церкви до ревідикації маєтків, сакральних об'єктів, якими володіла Православна Церква після поділів Польщі. РКЦ не хотіла допустити рівноваги й рівноправності віровизнань у Польщі, оскільки вважала, що після російського панування абсолютна пріоритетність на цих територіях повинна належати виключно їй. Імпульс ревідикації дало розпорядження Комісара Східних Земель від 7 жовтня 1919 р.¹⁹. Відтак уже в 1919 – 1920 рр. у східних воєводствах Польщі в православних було відібрано близько 400 храмів²⁰. Ревідикаційні акції мотивувалися відстоюванням історичної справедливості, тобто влада намагалася повернути Католицькій Церкві матеріальні та духовні позиції, втрачені внаслідок прилучення уніатських епархій до Православної Церкви.

Після підписання Ризького мирного договору влада поступово, намагаючись зберегти суспільну стабільність, оскільки ревідикаційна кампанія значно посилила ворожість між православними та католиками, пригальмовує наступальну політику. Підтвердженням цього було послаблення на межі 1920-х – 1930-х рр. ревідикаційних акцій та офіційне ставлення влади до запитів РКЦ²¹. Як бачимо, політика державної влади щодо православних на початковому періоді не була чітко визначеною і діяла під тиском РКЦ, хоча вже і тоді зумовлювалася націоналістичною концепцією східної політики ендеків.

Нового удару Православній Церкві в Польщі було завдано в 1929 р., коли єпископи РКЦ внесли до судів позови з вимогами повернути Католицькій Церкві 724 православних храми (загальна кількість становила – 1169 споруд) та цілий ряд монастирів²². Незважаючи на те, що Найвищий Суд Польщі 20 листопада 1933 р. відхилив претензії єпископів, ініціатори цього етапу ревідика-

ції оперативно реалізовували свої наміри²³. Такі дії вони аргументували тим, «що було колись забране, мусить бути повернене назад», а також це є необхідним для забезпечення релігійних запитів римо-католицького населення, яке проживає на цих територіях і не має своїх сакральних споруд. Звичайно, цей аргумент був класично видуманий і не мав жодної об'єктивної основи. Як зазначав О. Купранець, «у 65 місцевостях, в яких мали ревіндикувати церкви, не було жодного римо-католика; у 73 – не було більше 5; в 76 – не більше 20»²⁴. Проведення такої кампанії завдало непоправної шкоди православ'ю, оскільки у більшості випадків відняті в православних храми поступово занепадали й знищувалися.

Відстоюючи інтереси й законні права православного населення Польщі, велику роботу в цьому напрямі здійснило керівництво Православної Церкви. З цієї метою рішенням Св. Синоду від 22.03.1930 р. створено спеціальні «Єпархіальні комітети для захисту прав Православної Церкви», які очолювали місцеві єпископи. Керівником усієї акції із захисту прав Православної Церкви митрополит Діонісій призначив завідуючого правничим відділом митрополії адвоката К.Николаєва, а консультантом – адвоката З.Римовича, діяльність яких особисто контролював сам митрополит²⁵. Комітети збирали документальні підтвердження прав православних на культові споруди та їхнє майно, детально встановлювали й оприлюднювали віросповідну належність населення в усіх тих місцевостях, де мала відбутися ревіндикація. Однак лише 10 храмів з усіх тих, які на той час було віднято в православних на користь римо-католиків, повернули власникам²⁶.

У другій половині 1930-х рр. в рамках реалізації програми «зміцнення польськості» на східних землях II Речі Посполитої уряд організував антиукраїнську акцію навернення православного населення у католицизм та масового руйнування православних церков на Холмщині, Підляшші та Волині. Більшість православних церков було перероблено на римо-католицькі або, що ще гірше, зруйновано²⁷. Приміром, наприкінці 1930-их років за незначний період було знищено 200 православних храмів, а 150 передано римо-католикам. Лише за два місяці – червень і липень 1938 р., на Холмщині було зруйновано 112 церков, у тому числі багато старовинних, збудованих у XII – XVI ст. Із діючих тут у 1914 р. 389 православних храмів у 1939 р. залишилося лише 59²⁸. Насильницькі методи та брутальність влади під час проведення ревіндикаційних акцій змусила РКЦ, яка була особливо зацікавлена у послабленні православ'я, офіційно відмежуватися від цих акцій²⁹. Пізніше під тиском широких кіл світової та української громадськості, які солідаризувалися в обстоюванні позиції Православної Церкви, польський уряд розпорядився припинити руйнування церков і репресії проти православних.

Втім, це не зупинило «ревіндикацію душ» – примусове навернення православних у католицизм, яка набула активної фази наприкінці 1937 р. – на початку 1938 рр. Полігоном проведення акції стала Волинь, що обґрунтовувалося політичною ситуацією, а також великим значенням цієї території з погляду державної безпеки та оборони. У примусу до віросповідної конверсії брали участь військові (корпус охорони прикордоння), а допомагала – адміністрація (державна та самоврядна). Католицька Церква офіційно не втручалась, починала лише діяти тоді, коли група православних «готова була прийняти католицизм»³⁰. Наскільки владі вдалося реалізувати свої плани, встановити проблематично. Однак дивлячись з історичної ретроспективи, можемо стверджувати, що це замість асиміляції православної людності призвело до протилежних напрямків – посилення процесу українізації Православної Церкви й пробудження національної самосвідомості українців (передусім на Волині).

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що керівництво II Речі Посполитої, проводило на Волині, Поліссі, Холмщині й Підляшші антиукраїнську політику, спрямовану на полонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення.

Особлива роль у процесі полонізації та асиміляції відводилася зміні релігійної ситуації. У досягненні своїх політичних інтересів державна влада намагалася використати місійний потенціал РКЦ. У цей час католицизм оцінювався державними органами як чинник націотворчий, трактувався прагматично як інструмент державної політики без найменшої релігійної мотивації. Церковна унія, з погляду державної інтеграції, виявилася неефективною і дала зворотні наслідки. Саме тому в період «другої незалежності» (1921 – 1939 рр.) державна влада намагалася максимально обмежити сфери впливу ГКЦ на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші, а також була проти запровадження нового католицького обряду, вбачаючи в цьому небезпеку розвитку української та білоруської самосвідомості.

Щодо Православної Церкви у Польщі існувало дві концепції державної політики, які заперечували одна одну: перша орієнтувалася на її ліквідацію, а друга – на «організаційну перебудову» Церкви в потрібному державному напрямі. Практично протягом усього міжвоєнного періоду політика держави щодо Православної Церкви у Польщі залишалася незмінною – обмеження в матеріальному, територіальному та духовному впливах. Влада намагалася різними формами і методами полонізувати Православну Церкву: запровадження в церкві польської мови, зміна календаря, втручання у питання церковних призначень, обмеження діяльності братств. Однак ревіндикаційні акції посуті перекресли у свідомості право-

славного населення усі позитивні кроки польського уряду щодо Православної Церкви та призвели до пробудження антидержавних настроїв й загострення міжконфесійних стосунків.

¹ Документи внешней политики СССР. У 24 томах. – Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 702 с. – С.626.

² Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с. – С.235.

³ Гетьманчук М. Там само. – С. 237.

⁴ Бачинський А. Конкордат заключений між Апостольською Столицею а президентом Річі Посполитої Польської дня 10 лютого 1925, ратифікований Польським Сеймом і обов'язуючий з днем 2 серпня 1925 / А. Бачинський. – Львів: з друкарні видавничої спілки «Діло», 1925. – 54 с. – С.3.

⁵ Там само. – С.8.

⁶ Лагіш Р. Релігійна ситуація у Волинському воєводстві в умовах політики «окатолїчення» II Речі Посполитої (1920-1939рр.) // Православ'я в Україні. 36. матер. III Всеукр. наук. конф. – К., 2013. – С. 454-461.

⁷ Бачинський А. Вказ. праця. – С.246.

⁸ Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918 – 1939) / С. Купранець. – Рим, 1974. – 235 с.

⁹ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті Українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін: Б.в., 1940. – 69 с.; ілюстр. – С.48.

¹⁰ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-і рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с. – С.82.

¹¹ Ткачук В. Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. / В. В. Ткачук // Історичний архів. Наукові студії: 36. наук. праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. № 4. – С. 70 – 74. – С.71.

¹² Колодний А. Дискурс державно-церковної політики в II Речі Посполитій / А. Колодний // Режим доступу: http://pidruchniki.ws/16110722/religiyeznavstvo/diskurs_derzhavno-tserkovnoyi_politiki_rechi_pospolitii.

¹³ Гетьманчук М. Вказ. праця. – С.248.

¹⁴ Лагіш Р. Вказ. праця. – С. 454-461.

¹⁵ Цецик Я. Роль Українського національного-демократичного об'єднання у суспільно-політичному житті Волині у 1931-1935 рр. / Я. П. Цецик // Актуальні проблеми Вітчизняної та Всесвітньої історії. Збірник наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2010. – Вип. 19. – С. 136 – 142.

¹⁶ Декларація Волинського Українського Об'єднання // Українська нива. – 1931. – 15 липня – С. 5.

¹⁷ Перевізій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві (20 – 30-ті роки XX століття) / В. Перевізій // Розбудова держави. – 1998. – № 11 – 12. – С. 122.

¹⁸ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків: Акта, 2011. – С. 355.

¹⁹ Пилипів І. До питання про міжконфесійні взаємини «великих» церков у II Речі Посполитій / І. Пилипів // Проблема історії України: факти, судження, по-

шуки: міжвідомч. зб. наук. пр. Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці: у 2 ч. / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч. 2. – С. 253.

²⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф.358 (Шептицький Андрей-Олександр /1865–1944/, митрополит греко-католицької церкви, граф). – Оп.1. – Спр.64-А. – Арк.54.

²¹ Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918 – 1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 62.

²² Купранець О. Вказ. праця. – С.140.

²³ Колодний А. Вказ. праця.

²⁴ Купранець О. Вказ. праця. – С.141.

²⁵ Купранець О. Там само. – С.42.

²⁶ Колодний А. Вказ. праця.

²⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Микола Сивіцький; / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 344 с. – С.176.

²⁸ Гетьманчук М. Вказ. праця. – С.248.

²⁹ Стоколос Н. Вказ. праця. – С.62.

³⁰ Стоколос Н. Там само.

Роман ЛАГИШ
(Київ)

ЦЕРКОВНО-РЕЛИГІОЗНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ВОСТОЧНЫХ ВОЕВОДСТВАХ II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статті проаналізовані напрямлення церковно-релігійної політики керівництва II Речі Посполитої на території Волині, Полесся, Холмщини та Подляшся на путі к асиміляції та «католизації» українського населення. В частині, описані методи та засоби впливу на дві основні конфесії українців – Греко-католицьку та Православну церкву.

Ключевые слова: восточные воеводства Польши, Греко-католическая церковь, Православная церковь, конкордат, ревиндикация.

Roman LAHISH
(Kiev)

ECCLESIASTICAL AND RELIGIOUS POLICY OF THE POLISH GOVERNMENT IN THE EASTERN VOIVODESHIPS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article examines the directions of ecclesiastical and religious policy of the Second Polish Republic on the way towards assimilation and Latinization of the Ukrainians on the territory of Volhynia, Polissia, and Cheim regions. In particular, the methods and means of influence on two major Ukrainian denominations, Greek-Catholic Church and Orthodox Church, are described.

Keywords: Polish Eastern Voivodeships, Greek-Catholic Church, Orthodox Church, concordat, revindication.

УДК 94(477)

Світлана ОЛІПЕР
(Хмельницький)ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
ОЛЕКСАНДР ПРУСЕВИЧ

У статті розглядається життєдіяльність і творчість на тлі регіонального дослідження історії, етнографії Поділля, Волині й Західної України уродженця Тернопільщини, польсько-українського краєзнавця, етнолога, музеолога, бібліографа першої половини ХХ ст. Олександра Прусевича (1878-1944).

Ключові слова: О. Прусевич, дослідження, етнографія, музейництво, м. Львів, м. Кам'янець-Подільський, Ю. Сіцінський, колекції.

У 2014 році минає 70 років з дня смерті знаного на Поділлі, Волині та Львівщині польського історика, краєзнавця, етнографа, природознавця, музеєзнавця, бібліографа Олександра Миколайовича Прусевича. Ця постать є продовжувачем когорти таких відомих польських дослідників історії Поділля та Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як Ю.А. Ролле (д-р Антоній Ю), К. Пуласький, В. Гурський, Ян Марек Гжицький, З. Радзимінський та інші і виступила як представник польської наукової та краєзнавчої україністики означеного періоду, оскільки головні його праці видрукувані польською мовою. З другого боку, О. Прусевич причетний до української історіографії як людина, що народилася в Україні, тут виросла і до останніх днів працювала й вивчала її терени й писала українською мовою. Однак в силу об'єктивних причин його ім'я в радянську добу було «забуто», як особи, що мешкала тоді за кордоном у західноукраїнських землях. Історична справедливість щодо О. Прусевича була відновлена тільки в середині 60-х рр. ХХ ст. зусиллями подільського краєзнавця А. Паравійчука, який уперше зробив спробу скласти бібліографію його праць і ввів їх у науковий обіг¹. Проте лише в 1990-ті роки і на початку ХХІ ст. з'явилися стислі публікації про життя О.Прусевича зі спробами історіографічного аналізу низки його творів, які здійснили спочатку подільський науковець Л.В. Баженов², згодом волинські дослідники О. Ошуркевич³, Є. Ковальчук⁴ та ін. Водночас публікації про цього науковця з'явилися в мережі інтернету⁵. Сьогодні ні один учений чи краєзнавець, який вивчає історію Поділля, Волині й Прикарпаття від доби середньовіччя і до першої третини ХХ ст., не обходиться без використання праць О. Прусевича. Тому його громадська діяльність, творча спадщина потребує спеціальних наукових, монографічних і дисертаційних досліджень.

Джерельну базу досліджень життя і творчості О. Прусевича складають його опублікована автобіографічна праця «На шляху до Кам'янця»⁶, а,

головне, матеріали його особистого фонду, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, який налічує понад 1500 аркушів неопублікованих праць, листів та різного роду начерків цього науковця⁷.

Народився Олександр Прусевич 21 лютого 1878 року у селі Окопи, що на правому березі р. Збруч при впадінні у р. Дністер, тепер Борщівського району Тернопільської області, тоді на кордоні з Подільською губернією, в незаможній польській сім'ї. Після закінчення реального училища у 1900-1905 рр. навчався як вільний слухач на природничо-історичному факультеті Московського університету зі спеціальності «геологія». Щоб бути ближче до дому, виробничу геологічну практику проходив у Подільській губернії і завдяки цьому близько пізнав й полюбив цей край, що, зрештою, й визначило місце його подальшої роботи. Проте Олександр з шкільних літ мав потяг до гуманітарних наук. Тому під час навчання в Московському університеті ретельно відвідував лекції відомого історика, проф. В.О. Ключевського і під його впливом захопився історією, став відвідувати заняття на історико-філологічному факультеті цього закладу. Після здобуття вищої освіти прибув на роботу до м. Кам'янця-Подільського, однак не став працювати геологом за фахом, а, зблизившись на ґрунті етнографічного вивчення краю з Ю.Й. Сіцінським, у 1907-1915 рр. був головним охоронцем фондів єпархіального Давньосховища старожитностей (історичного музею) цього міста. Одночасно він став дійсним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. В 1911 р. О. Прусевич спільно з проф. П.Бучинським виступив фундатором у Кам'янці науково-громадського Товариства подільських природодослідників і любителів природи, яке функціонувало до 1920 р. і відновило свою діяльність у 90-ті роки ХХ ст. У цьому товаристві Олександр Миколайович завідував до 1919 р. науковою бібліотекою, видавав праці з бібліографії Поділля, брав участь у підготовці до друку його «Трудов», у закладанні у місті Ботанічного саду, в проведенні природознавчих експедицій по Дністру і Товтровому кряжу. Крім того, в народних школах і чоловічій гімназії викладав історію і географію.

У зв'язку з політичною нестабільністю на Поділлі в роки Української національно-демократичної революції і громадянської війни він змушений був 1919 р. виїхати назавжди з Кам'янця на постійне проживання в Західну Україну спочатку до Львова, а в 1921 р. – до м. Луцька. Останній переїзд Прусевич у своїй автобіографії пояснив такою причиною: «У Львові мені не вдалося отримати обіцяного місця охоронця в Промисловому музеї... так як міські пліткарі оголосили мене більшовиком. Так що повинен був у 1921 р. прийняти посаду інспектора кустарних промислів Волині»⁸. За рішенням Товариства краєзнавців і охорони

пам'яток минулого Олександр Прусевич був призначений директором новоствореного у Луцьку 16 червня 1929 р. Волинського музею. Багато зробив для розбудови музею. Однак у нього ускладнилися стосунки з Товариством краєзнавців. Зрештою, це спричинилося до того, що 9 листопада 1932 р. він був звільнений з посади директора краєзнавчого музею. Він змушений був знову повернутися до Львова. Протягом тривалого часу не зміг знайти постійного місця роботи і користався випадковими заробітками. Водночас знаходив час збирати матеріали і колекції по Галицькому Прикарпаттю для заснування у Львові етнографічного музею. Зрештою, з 1939 по 1941 рр. працював головним охоронцем відділу етнографії створеного Музею Червенських городів у надзвичайно важких умовах, які встановила в місті радянська влада. В роки нацистської окупації втратив роботу і засоби до життя, жив самотньо. Тривожного 1944 року у Львові Олександр Прусевич потрапив у поле зору органів НКВС і за однією з версій покінчив життя самогубством. Такі є основні віхи біографії цього подвижника, в якій присутні ще не розкриті «білі плями», особливо останнього львівського періоду життя і творчості⁹.

Роки життя і творчості так званого «кам'янецького періоду» (1906-1919), за визнанням О. Прусевича і за дійсним станом речей, були для нього найщасливішими і найпліднішими, сформували його як талановитого історика, етнографа, бібліографа, музеєзнавця, природознавця на тлі краєзнавчого дослідження Поділля, як громадсько-наукового діяча та місцевої польської громади.

Ще студіюючи в Московському університеті і беручи участь у геологічних розвідках по Товтрах Подільської губ., О. Прусевич не тільки захопився історією краю, його пам'ятками історії та культури, але й став систематизовувати зібраний краєзнавчий матеріал і написані статті й нариси надсилати до місцевих часописів. Так, у 1904 р. він опублікував одну з перших своїх історико-краєзнавчих статей у «Подольских епархиальных ведомостях» російською мовою «Історичний нарис укріплень м. Кам'яця-Подільського»¹⁰, в якій детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста. Наступного року в цьому ж часописі оприлюднив статтю «Історико-археологічні і етнографічні нотатки про м. Зіньків Летичівського повіту»¹¹, фактичний матеріал якої не втратив свого значення й сьогодні. Зберегла свою актуальність й на початку ХХІ ст. його стаття «Нарис історії місцевого самоуправління на Поділлі» (1915)¹² та інші історико-краєзнавчі публікації.

Головним досягненням О. Прусевича в даному напрямку досліджень стала його монографія польською мовою «Кам'янець-Подільський. Історикотопографічний нарис», яка побачила світ 1915 р.¹³ і витримала кілька перевидань, з котрих останнє

було здійснене у 2004 р.¹⁴. Ця монографія була своєрідним продовженням відомої книги Ю.Й. Сіцінського «Город Каменец-Подольский» (1895), доповнювала її новим фактичним матеріалом з історії міста, а також висвітлювала його життя за період з 1895 по 1915 рр. Дослідження Прусевича складається з екскурсу з історії міста над Смотричем, з основного розділу «Опис міста», в якому подаються відомості з історії майданів і вулиць, будинків і храмів, замку-фортеці і оборонних споруд, соціально-економічного розвитку Старого міста з XIV і до кінця XIX ст., висвітлює статистичні показники у всіх галузях життя Кам'янця (кількість населення, будинків, підприємств, банків, контор, закладів освіти і медицини, церков і релігійних товариств тощо) станом до початку Першої світової війни, і завершується солідним списком використаних джерел (405 посилань) та ілюстрацій (52 світлин пам'яток міста та картограм). Окремий розділ книги присвячено опису русько-фільварецького кладовища міста XVIII-XX ст., де зазначено, хто і коли там похований з мистецькою характеристикою надгробних пам'ятників та з наведенням написів на них. Зміст книги не несе в собі якоїсь ідеологічної упередженості, з позитивістських позицій відтворює історичне минуле і сучасну автору дійсність Кам'янця-Подільського. Нині фактичний матеріал цієї книги став одним з важливих джерел з написання історико-архітектурних і мистецтвознавчих нарисів про місто до тому «Пам'ятки історії та культури України. Місто Кам'янець-Подільський», який нині готується до видання.

Іншим важливим напрямком науково-краєзнавчого зацікавлення О. Прусевича стало різнопланове етнографічне вивчення Подільської землі, на що він не шкодував ні часу, ні творчих сил. Уже 1906 р. він оприлюднив «Програму для збирання писанок і вишивок», яку розробив для місцевих краєзнавців за завданням Подільського церковно-історико-археологічного товариства і при допомозі Ю.Й. Сіцінського. Чимало років праці він віддав вивченню на Поділлі традиційних народних промислів і ремесел. Ця ділянка роботи була домінуючою в його етнографічних дослідженнях. Зокрема, він обстежував санітарно-гігієнічний стан і водночас вивчав промисли – гончарний, гутний, шкіряний, килимовий, вишивання, ткацький, лозоплетіння та інші. Про це засвідчують його етнографічні брошури, статті і нотатки «Кустарні промисли Подільської губернії в санітарно-гігієнічному відношенні» (1913)¹⁵, «Санітарно-гігієнічний стан гончарства в Подільській губернії» (1915)¹⁶, «Шкіряна справа в Подільській губернії» (1915)¹⁷ та ін. Зрештою, О. Прусевич підсумував дослідження гончарного промислу в капітальному збірнику праць «Кустарные промыслы Подольской губернии» за 1916 р.¹⁸ Крім того, під час пошуків у містах, містечках і селах Поділля він

нагромадив величезний етнографічний матеріал, який передав до Кам'янець-Подільського музею, і створив унікальні колекції місцевого гончарства та інших промислів, які демонструвалися на виставках у Києві, Петербурзі. Його ім'я як етнографа стало тоді широковідомим в Україні і за рубежом.

Роки перебування О. Прусевича в Кам'янці-Подільському ознаменувалися також його бібліографічними зацікавленнями. Зокрема, за завданням Товариства подільських природодослідників і любителів природи та на допомогу науковцям і краєзнавцям він склав й опублікував протягом 1912-1915 рр. три випуски «Матеріалів з бібліографії Поділля», в тому числі «Медицина і гігієна на Поділлі» (1914), «Статті і праці з природничих наук» (1912-1915). Це були на той час перші, найбільш ґрунтовні та досконалі покажчики джерел і літератури з історії, культури, медицини, санітарії, гігієни і природознавства про Поділля з доби середньовіччя до початку ХХ ст. Покажчики містили літературу про цей регіон, видану латинською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською, українською та іншими мовами, яка переважно була і є раритетною. Наприклад, у покажчику «Медицина і гігієна на Поділлі» наведено 932 назв літератури з даної галузі, яка засвідчує важливість медичних видань для історії, етнографії і поділлязнавства загалом¹⁹. Таким чином, О. Прусевич виявив себе талановитим фахівцем-бібліографом і фактично став фундатором нинішньої наукової бібліографії Поділля.

Наступним етапом творчості О.М. Прусевича був «волинський період» його життя (1921-1932). Працюючи в цей час інспектором народних промислів Волинського воєводства, а згодом директором музею в Луцьку, він, з одного боку, відійшов від подільської проблематики досліджень, а з іншого, повністю присвятив себе історичному та етнографічному вивченню території Волині, що на той час тимчасово перебувала в складі Польщі. Водночас він увійшов до складу польського Товариства краєзнавців і охорони пам'яток минулого Волині й став публікуватися переважно польською мовою. В історичному плані О. Прусевич опублікував тоді такі цікаві праці, як «Замки і фортеці на Волині» (1922)²⁰, «Волинські архіви» (1922), «Передісторія Волині» (1926) та інші. З-поміж них капітальною була його монографія «Монастирі католицькі в нинішньому Луцьку» (1922)²¹, в якій докладно і з використанням численних джерел та ілюстрацій подано історичний, архітектурний нарис кляшторів та їх дійсний стан на початок 1920-х років. Як етнограф, Прусевич активно вивчав і науково опрацьовував зразки народних вишивок, ткацтва, гончарства, художньої обробки дерева, що походили з Волині і Волинського Полісся.

Водночас він збирав матеріали з історії професійного шкільництва: складав анкети з обліком шкіл на Волині за 1921-1926 рр., долучав до них статuti, навчальні програми, списки вчителів, учнів тощо²². Всі свої напрацювання та зібрані етнографічні колекції Прусевич використав для створення фондів і експозицій Луцького краєзнавчого музею, які продовжують своє життя в цій установі й донині. У місцевій пресі та наукових збірниках О. Прусевич публікував етнографічні статті, нариси і розвідки. З-поміж них вартує уваги його дослідження «Народні промисли на Волині» (1925)²³. Таким чином, О.М. Прусевич увійшов в історіографію як дослідник історії та культури Волині.

Найменш вивченим у біографії О. Прусевича є його заключний «львівський період» його життя і творчості (1932-1944). Відомо, що повернувшись у 1932 р. до Львова, він поринув в етнографічне вивчення Східної Галичини, мандруючи по Карпатах від села до села. Вже у 1933 р. він подарував магістратові міста Львова свою новозібрану колекцію виробів прикарпатських народних умільців минулого і сьогодення, яка, згідно з умовою, мала б стати в майбутньому основою етнографічного музею. У передвоєнні роки посилено працював над створенням книги про народні вишивки в регіонах України. Після встановлення радянської влади у Західній Україні 1939 р. Прусевич, як співробітник етнографічного музею у Львові, надіслав підготовлену ним до друку монографію «Народна вишивка на Україні» до Всесоюзного комітету у справах вищої школи як дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Проте там вона запропастилася²⁴.

Отже, упродовж понад сорока років свого життя і творчості Олександр Миколайович Прусевич сформувався як дослідник на тлі регіональної історії та етнографії Поділля, Волині й Прикарпаття, музеєзнавець, бібліограф, діяч краєзнавчого руху й залишив значну наукову спадщину, яка, на жаль, значною мірою ще не опублікована і залишається в рукописах й практично не знайшла серйозного історіографічного вивчення. Тим не менше, наукова, пошукова й організаційна діяльність О.М. Прусевича у названих землях України й на початку ХХІ ст. помітно впливає на історичні та народознавчі дослідження, шанується науковцями і краєзнавцями, а також бережеться добра пам'ять про цього невтомного дослідника в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку та в інших місцевостях його перебування.

¹ Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно: Рукопис /Упоряд. А.Г. Паравійчук. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 131-132.

² Прусевич Олександр Миколайович //Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С 39, 323; Баженов Л.В.

Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. /Лев Баженов. – Хмельницький, 1995. – С. 227-228.

³ Ошуркевич О. Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині /Олекса Ошуркевич //Волинський музей: Історія і сучасність: Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк, 1999. – С. 8-9; Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевич (1878-1944) /О. Ошуркевич //Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2004 рік. – Луцьк: Волин. держ. універс. наук. біб-ка, 2003. – С. 145-147.

⁴ Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей: До історії етнографічних досліджень //Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – Вип. 11. – С. 71-73.

⁵ Медведчук Г.К. Невтомний дослідник Поділля /Гадина Медведчук // Електр. ресурс /garbuz.org.ua.

⁶ Ziemia (Warszawa). – 1930. – № 30-34.

⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника. – ВР, ф. 88є, спр. 149.

⁸ Ziemia. – 1930. – № 30-34.

⁹ Медведчук Г.К. Указ. праця.

¹⁰ Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского А. Прусевич //ПЕВ. – 1904. – № 17.

¹¹ Прусевич А. Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского уезда /А.Н. Прусевич //ПЕВ. – 1905. – № 14-15;

¹² Прусевич А. Очерки местного самоуправления в Подолии /А.Н. Прусевич //Подольский хозяин (Винница). – 1915. – № 9-10.

¹³ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyko-topograficzny. – Kijów-Warszawa, 1915. – 106 s.

¹⁴ Kamieniec Podolski: Szkic historyczny. Opracował A. Prusiewicz [2004]. – 128 s.

¹⁵ Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии в санитарно-гигиеническом отношении /А.Н. Прусевич //Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1913. – № 5. – С. 735-742.

¹⁶ Прусевич А. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии /А.Н. Прусевич – Каменец-Подольск, 1915. – 12 с.

¹⁷ Прусевич А. Кожевенное дело в Подольской губернии /А.Н. Прусевич //Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 15.

¹⁸ Прусевич А. Гончарный промысел Подольской губернии /А.Н. Прусевич //Кустарные промыслы Подольской губернии: Сборник статей. – К., 1916.

¹⁹ Прусевич А. Материалы для библиографии Подолии. Медицина и гигиена /А.Н. Прусевич. – Каменец-Подольск, 1914. – С. 4.

²⁰ Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu /A. Prusiewicz //Dziennik Wołyński. – 1922. – № 35,38.

²¹ Prusiewicz A. Klasztory katolickie w dzisiejszym Łucku /A. Prusiewicz. – Łuck, 1922. – 205 s.

²² Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевича (1878-1944) – С. 146.

²³ Prusiewicz A. Przemysł ludowy na Wołyniu /A. Prusiewicz //Życie Wołynia. – 1925. – № 43.

²⁴ Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевича. – С.146.

Светлана ОЛИПЕР
(Хмельницький)

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ АЛЕКСАНДР ПРУСЕВИЧ

В статье рассматривается жизнедеятельность и творчество на поприще регионального исследования истории, этнологии Подолии, Волыни и Западной Украины уроженца Тернопольщины, польско-украинского краеведа, этнолога, музейоведа, библиографа первой половины XX в. Александра Николаевича Прусевича (1878-1944).

Ключевые слова: А. Прусевич, исследования, этнография, музеи, г. Львов, г. Каменец-Подольский, Ю. Сицинский, коллекции.

Svitlana OLIPER
(Khmelnitskyi)

THE RESEARCHER OF HISTORY AND ETHNOLOGY OF THE RIGHT BANK AND WESTERN UKRAINE ALEKSANDER PRUSEVYCH

The article deals with Alexander Prusevych's (1878-1944) livelihoods and work against the backdrop of a regional study of the history and ethnography of Podolia, Volhynia and Western Ukraine. It's known that he was born in Ternopil, he was a Polish-Ukrainian ethnographer, ethnologist, and bibliographer of first part of the twentieth century.

Keywords: O. Prusevych, research, ethnography, museum, Lviv, Kamianets-Podilskyi, Y.Sitsinskyi, collections.

УДК 94(477.6)

М. В. БРИВКО
(м. Сніжне Донецької обл.)

ГОЛОД 1932-1933 ТА 1946-1947 РОКІВ У МІСТІ СНІЖНОМУ ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ СПОГАДАМИ МЕШКАНЦІВ

У статті на основі спогадів очевидців висвітлюється голод та становище мешканців міста Сніжне Донецької області в 1932-1933 та 1946-1947 роках, розкриваються засоби виживання та умови забезпечення працюючих харчами в місті Сніжне. Подаються спогади мешканців міста Сніжне про голод. Аналізується краєзнавча регіональна література про голод 1932-1933 та 1946-1947 років стосовно мешканців та історії міста Сніжного.

Ключові слова: голод, спогади, жертви, Голодомор.

Олександр Задніпровський в своїй книзі писав: «Голод – невід’ємна складова історії України. Про нього на українських землях відомо ще з часів

Київської Русі, коли розпочалася систематична реєстрація екстремальних явищ природи, у тому числі й голодних років. Узагальненої картини голоду в Україні ще не створено, тому кожне дослідження з цієї проблеми має важливе значення. Вивчення теми голоду та пов'язаних з ним подій дає можливість глибше зрозуміти минуле нашої країни, щоб краще передбачити її майбутнє.

Бо голод є багатоаспектною історичною проблемою. Тому його дослідження поглиблює знання про соціально-економічний та суспільно-політичний стан України XX століття на тому чи іншому етапі її розвитку».¹

На жаль, переважно про голодні роки 30-40-х років пам'ятають тільки ті, хто його пережив, серед них і сніжнянці, які народилися в різних кутках України та зберегли пам'ять про ті страшні роки.

У своїй статті професор Торонтського університету доктор Всеволод Ісаїв зазначав: «У дослідженні подій в історії народу необхідно використати всі можливі джерела інформації, державні документи, дані переписів населення, офіційні та особисті листування тощо, але особливо не можна залишити поза увагою твердження і заяви свідків та очевидців, які ті події пережили. Такі очевидці самі є предметом історії...».²

Актуальність даної роботи обумовлена тим, що тривалий час питання вивчення голодних років першої половини XX століття оминали, але, на жаль, наслідки голоду досі болісно озиваються в пам'яті живих свідків усієї України.

Метою праці є висвітлення голоду та життя міста Сніжного Донецької області на основі спогадів мешканців міста в 30-х – 40-х роках XX століття.

Тема Голоду на Україні в XX столітті стає предметом дослідження багатьох вчених й спеціалістів з історії сучасної України, таких як: С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук, О. Веселова, О. Рабенчук та ін. Спроби дослідження та фіксації спогадів очевидців спостерігалися за кордоном ще у 1935 році, коли з'являються перші праці, а у 1985 року створюється на державному рівні Комісія Конгресу США з вивчення українського Голодомору на чолі з Джеймсом Мейсом, який ще у 1984 році розпочав роботу над проектом «Усна історія очевидців про Голодомор в Україні».³

Відносно повоєнного голоду в Україні перша згадка з'являється тільки у 1988 р. в четвертому томі фундаментальної праці «Історія радянського селянства», а згодом у роботах публіцистів О. Аджубея та А. Стреляного.⁴ Якщо ж розглядати голод 1946-1947 років на Донеччині, то першою великою узагальнюючою роботою є книга Задніпровського Олександра Ілліча – «Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі»⁵, де автор викладає тогочасні події у вигляді хроніки, у тому числі й на підставі спогадів мешканців міста Сніжне.

Існують праці, в яких намагаються проаналізувати та порівняти усі голодомори першої половини XX століття на Україні, використовуючи спогади очевидців. Серед таких праць слід назвати книгу доктора історичних наук П.П. Брицького «Голодомори в радянській Україні у XX столітті»⁶, статтю С.П. Хандучка в збірнику «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р.»⁷ та статтю Олександри Веселової «Голодомори 1930-х і 1940-х років в Україні: схожість і відмінність».⁸

Вивчення голоду у місті Сніжному Донецької області в 1930-ті й 1940-ві роки XX століття, особливо за спогадами мешканців, фактично вчені та краєзнавці тривалий час не проводили, хоча праці з історії міста почали з'являтися ще у 60-х роках XX століття. Серед тих праць, які висвітлюють розвиток міста з найдавніших часів, є узагальнююча праця «Доленосна Сніжнянська земля: (історія міста Сніжне з найдавніших часів)»⁹, в якій епізодично торкається тема Голодомору 30-х років, у той же час доволі детально розкривається соціально-економічний розвиток міста і в першу чергу розвиток вугільної промисловості міста в радянський період. Тільки з нагоди 75-річниці Голодомору 1932-1933 років почали активно фіксувати спогади очевидців тих страшних подій мешканців міста Сніжне. Так, виникла серія книг «Гірка пам'ять», де окремою книгою вийшла праця «І біль, і трагедія, м. Сніжне Донецької області. Історичний нарис, свідчення мешканців міста, документи, вшанування пам'яті жертв Голодомору» (2008)¹⁰, в якій на основі сучасних краєзнавчих досліджень та запису спогадів подаються відомості про тяжкі роки голодомору 1932-1933 років. На загальнодержавному рівні було видано книгу «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: Донецька область» (2008)¹¹, яка вміщувала низку спогадів про Голодомор 1932-1933 років саме мешканців міста Сніжне та колишнього Сніжнянського району. Щодо повоєнного голоду 1946-1947 років про спогади очевидців та його прояви в місті Сніжне частково можна познайомитися в статтях «Голод 1946-1947 рр. на Донеччині (регіональні особливості)»¹², «Повоєнний голод за спогадами очевидців (на прикладі жителів міста Сніжне)»¹³, «Голод 1946-1947 років в пам'яті очевидців»¹⁴ тощо. Окремо слід назвати доповідь на VII Всеукраїнській відкритій краєзнавчій конференції учнівської молоді «Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя, Донецьк, 2013 р.»¹⁵.

Допоміжним матеріалом у вивченні цієї теми є документи з фондів Державного архіву Донецької області, архівного відділу Сніжнянської міської ради тощо. Але все ж таки головним джерелом є в першу чергу спогади очевидців, що дозволяє від-

крити правду про становище та життя населення міста в ті роки й зберегти свідчення живих для наступного покоління.

Історичні дослідження довели, що голод в Україні як 30-х, так і 40-х років ХХ століття відзеркалює жорстке командно-адміністративне, паразитуюче ставлення центральної партійної влади до народу. Численні усні й друковані заяви найвищих представників партії та радянської держави демонстрували цинізм і жорстокість до людей.¹⁶

За думкою О. Веселової, голод 30-х та 40-х років ХХ ст. має багато спільних рис, які відрізнялися тільки в умовах виникнення та ходу. Це такі спільні прояви, як однакові методи репресій з боку влади, прагнення встановлення тотального контролю над Україною, високі й нереальні плани хлібозаготівель, прискорений розвиток промисловості та перекачування коштів із села в місто.¹⁷

Найстрашнішим в історії України був саме Голодомор 1932–1933 років, який забрав багато людських життів. Про ці події мешканець Сніжне Ярошенко Василь Петрович, 1930 року народження, розповідає наступне: «Був малим, але пам'ятаю, як голодувала сім'я. В сім'ї було семеро дітей: шість хлопчиків і одна дівчинка. В родині працював один батько на шахті «Американка». На сім'ю давали: на непрацюючих по 200 г хліба і 1000 г на батька. В магазині купити хліба практично не було можливості.

Причиною голоду була засуха та неврожай. У їжу споживали ягоди, коріння, варили листя лободи, кропиви. У подвір'ї нічого не держали, якщо хто і держав поросля, то його ховали і різали у підвалі, тому що треба було здирати шкіру і здавати державі. Якщо не здаєш шкіру, тебе наказують. Фактів про те, що забирали хліб, худобу, не пам'ятаю. Урожаю не було.

Про закон «п'ять колосків» пам'ятаю. Колоски збирати не давали, наказували. Поля охоронялись представниками влади. До хати ніхто не приходив, нічого у нас не вимагали.

Вижити допомагала рідня. Нам, наприклад, допоміг дядько Федот, у якого не було дітей.

Скільки людей померло, я не пам'ятаю, місця поховання людей, померлих від голоду, мені невідомі. Випадків людодійства не було. Виживали ті, хто працював, особливо на шахті. У сім'ї померлих не було».¹⁸

Болдарева Мотрона Митрофанівна, 1927 року народження, згадує наступне: «Пам'ятаю, що люди голодували. Зі слів покійної мами, були неврожай і засуха. По подвір'ях у селі відбирали худобу, харчі. Щоб сусіди доносили одне на одного, – такого не було. Харчі не ховали, бо їх не було.

Батько був шахтарем, отримував по 200 г хліба на кожного з сім'ї.

Знаю, що когось судили за колоски, але не пам'ятаю. Забороняли також збирати колоски у полі. Щоб у нашому селі люди голодували чи пухли від

голоду, – такого не було. З родичів також ніхто від голоду не постраждав.

Вижили ті, у кого була худоба, город. Нас врятувала корова. В їжу траву чи коріння не вживали, крім молоді кропиви, щавлю. Птахів, диких тварин не їли. Випадків людодійства не пам'ятаю».¹⁹

Інший мешканець міста, а саме Станецький Віктор Іванович, 1926 року народження згадує: «Я пам'ятаю про страшний голод 1932–33 рр., мені йшов сьомий рік.

На думку про той час я можу сказати, що це було спровоковано по-перше засухою та неврожайом, по-друге – невмінням влади перейти до іншого укладу життя в державі. Пам'ятаю, що забирали все, навіть у мами взяли пригорщу пшона та півстакана квасолі. Це були люди цивільні, послані владою, вони навіть соломі трусили, чи не було там зерна. Ми тоді жили в селі Бражине Сніжнянського району. В 1930 р. батько та декілька односельців із села Дмитрівка переїхали сюди, побудували маленькі хатинки, батько пішов робити на шахту, тут недалеко була шахта. За роботу йому в місяць давали один літр олії, 1 кг солі і кожний день 1 кг хліба, хліб він приносив додому, бо була сім'я з 4-х чоловік, дітей всього двоє. Голодували дуже сильно. Коли настала весна, ми збирали траву, яка була, цибулю, щавель, копали якісь земляні горіхи, шукали гнізда птахів – все це їли, виживали.

Були люди пухлі, але за померлих не пам'ятаю, на цьому хуторі була одна голода, розкуркулення не пам'ятаю. Виживали, як хто міг. Випадків людодійства не пам'ятаю.

Коли почали формуватися колгоспи, батько робив на шахті, мама і ми 7–9-літні діти ходили полоти, і за це нам давали щось таке, як суп».²⁰

Цікавим є спогад Дарії Василівни Земляної, яка мешкала в селі Дмитрівка, яке в ті роки було в Сніжнянському районі, а зараз в складі Шахтарського. Вона згадує наступне: «Про голод пам'ятаю. Хто записувався у колгосп, тому їжу давали. Про закон «п'ять колосків» чула. Колоски збирати забороняли, якщо спіймають, саджали до тюрми.

Людей змушували йти до колгоспів. Зерно забирали вдень. Їли лебеду, кропиву і те що можна їсти. Багато людей пухло й вмирало від голоду. Відомі й випадки людодійства. Дядько Іван зарубав свого сина Івана і з'їв, а потім повісився».²¹

Селіванова Єлизавета Олександрівна про голод згадує: «У той час мешкали в місті Сніжне. Родина складала з шістьох чоловік.

В голод їли картоплю й хліб з трави. Батько працював теслярем, де міг, добував хоч якісь харчі. Загалом харчувалися коріннями та травою.

Родини мали городи, закуповували зерно. Але взимку 1932–1933 років харчі (переважно зерно) було відібрано».²²

Щодо становища в місті Сніжне в роки Голоду 1946–1947 років, то цей період був ще важчим для міста бо поєднувався з інтенсивними темпами від-

будови як міста, так і вугільних підприємств після війни.

Для подолання голоду і його наслідків у районах усієї Донецької області створювалися їдальні, райкоми партії та виконкоми повинні були організовувати при радах комісії сприяння із залученням активу. На них покладалося визначення контингенту особливо потребуючих та надання допомоги споживчій кооперації у закупівлях продуктів. Комісії повинні були сприяти забезпеченню їдальень інвентарем й обладнанням, здійснювати контроль за правильним використанням продуктів. Було затверджено контингент людей для харчування в їдальнях, у межах окремих районів, зокрема для Сніжнянського району – 1400 чол.²³

Місцеві органи влади намагалися якнайшвидше налагодити роботу борошномельних підприємств, хлібопекарень, мережі громадського харчування. Суттєвим доповненням до централізованих фондів продовольства було індивідуальне і колективне городництво робітників і службовців. На кожному засіданні Сніжнянського виконкому протягом 1946-47 рр. розглядалися від 40 до 50 питань про виділення земельних ділянок. В міськраді було виділено 447 га під огороди із розрахунку 0,03 га на 4851 особу.²⁴

Але голод не вщухав. Яке ж становище було в місті Сніжне, як це пам'ятають очевидці, і як люди виживали про все це пам'ятають ті, хто пережив це жакіття.

Так, Дятленко В.О. розповідає: «Їли корінці пролісків, бруньки з дерев, збирали дикий часник і мама варила суп. Бабуся пекла буряк в духовці. До цього часу не їм моркву і буряк – найвся в 47-му».²⁵

Старіков Анатолій Петрович свідчить: «Наша сім'я повернулася в місто Сніжне в селище шахти № 32 «П» в 1946 р. Шахта відновилася, вугілля возили кіньми з лісу з хартоповських копанок. На кожному кроці були видні сліди розрухи. Рік видався неврожайним. Та й позначалися брак чоловічих рук, насіння, худоби, інструментів. Хліб видавали по 1,2 кг на шахтаря, 300 г – на дітей.

Зупинилися ми у своїх кумів. Брати і мама пішли працювати на шахту № 33, «П». Хліб видавався на картки. Мені давали 300 грамів на добу. Працюючим братам і мамі побільше. Максимально ГРОЗ і прохідник отримували по 1,2 кг. Крім хліба, видавалися крупи, але дуже мало. Голодували страшно. Рятував топінамбур, травички (калачики, синяк, квіти акації). Пам'ятаю, покликала сусідка Руденко і говорить: – Голік! Лізь на вишню. Там вгорі ще є вишині. Я їв спочатку з кісточками, потім так. Смачніше страви не було.

А якось мама зварилла кашку. Всім по тарілці. Я поставив на підвіконня, щоб охолло, а тарілка зісковзнула на землю і кашка змішалася з піском. З плачем збирав її і їв, тому що іншої не було.

Вранці мама брала половину отриманого хліба і йшла пішки в чистякові (з 1964 р. – Торез) обміня-

ти хліб на ряжанку. Треба було погодувати братів, адже їм треба йти на роботу в шахту. Зараз важко собі уявити як жінка щодня могла встати о 4 год. ранку, збігати в Чистякове, обмінити хліб і повернутися додому, щоб погодувати хлопців перед зміною. А це було! Люди голодували страшно. Буханець хліба коштував 200-300 крб., десяток абрикос – 50 крб. В одному будинку з нами жили Шаповалови. Їхня донька маленька дівчинка опухла від голоду і померла. Восени 1947 року стало трохи легше, з'явилися овочі, качани кукурудзи. Свої городи люди охороняли. Крадіжка викорінювалася самими людьми. Пам'ятаю, ведуть по вулиці соц. містечка злодія. На ший висить гірлянда із зламаних ним качанів кукурудзи, його штовхають з усіх боків і б'ють в старі каструлі і відра, як в барабани, привертаючи увагу. Але доброта людей не знала меж. В нашому будинку жило 8 семей. Де б хто-небудь з продуктів не дістав, або зварив який – то кандьор – ділилися з усіма. Був ніби закон: цей самий кандьор розносили по тарілці всім 8 родинам. Ось так горе зблизило людей»²⁶.

Баракова Ольга, кажучи про життя свого батька, який пережив голод, розповідає: «... тоді йому було 9-10 років. Пам'ятає, що навесні в лісі ялини насіння, бруньки з дерев, збирали дикий часник на суп. А ще бабуся пекла в духовці буряк. Батько досі не любить буряк у всіх стравах. Жили вони на шахті Північна міста Сніжне»²⁷.

Зі спогадів Ямняк Тамари Петрівни відомо, що «... в той час дуже важко було з продуктами. Хліб видавали за картками: шахтарю давали-1200 г на день, а іншим дітям по 300 г. Але і цей хліб отримати було не так просто, потрібно було йти займати чергу з вечора і всю ніч, щоб ранком, можливо, отримати хліб. А так як у моєї прабабусі було в сім'ї дев'ятеро дітей, і вона була одна з старших, то їй дуже часто доводилося ночувати в черзі за хлібом. Коли вона цей хліб приносила додому, то її мати розмочувала його водою, щоб було більше. Навесні вони ходили в селище Андріївка і збирали за трактором торішню картоплю. А принісши додому, відпарювати її на печі і їли.

А ще вони ходили в ліс збирати жолуді і насіння липи. Потім це все розпарювалася і вживалося в їжу. Так само діти збирали дикий часник і щавель, а вдома вмочали це в сіль і їли, запиваючи водою. Ще бабуся розповідала, що наймолодшого її брата вона могла дуже довго годувати грудьми, що хоч як то його прогодувати»²⁸.

І це тільки частина тих страшних й сумних фактів зі свого життя та життя міста, які можуть розповісти мешканці міста Сніжне Донецької області про голод 1932-1933 та 1946-1947 років.

Отже, в сучасній науці ще недостатньо приділяється уваги вивченню голоду 1932-1933 та 1946-1947 років на регіональному рівні на основі спогадів очевидців у межах одного міста. В спогадах спо-

стерігається, окрім опису реального життя населення, ще певний аналіз та визначення причин голоду, його наслідків. До того ж можливо спостерігати явище, коли простежується становище міста й села, шахтаря і його родини, тих, хто взагалі міг працювати і хто не міг працювати. З наявного матеріалу ми можемо бачити схожість у житті та засобів виживання під час голоду серед мешканців міста Сніжне в 30-40-х роках.

І хоча в даному матеріалі ми не намагаємося детально проаналізувати спогади очевидців, бо ставили за головним завданням саме збереження пам'яті про голод 1932-1933 й 1946-1947 років для подальшого вивчення й аналізу та ввести в науковий обіг свідчення про голод 1932-1933 та 1946-1947 років.

¹ Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946 – 1947 років у Донбасі. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 14.

² Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 1. – 2-ге вид. / Упорядник о. Ю. Мищик. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – С.5.

³ Борисенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні на свідченням документів та усної історії (замість передмови) // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – Вип. 2 / Голов. ред. Г. Скрипник. – К.: МАУ, НАН України, 2013. – 320 с. – С. 6.

⁴ Веселова О.М. До теми голоду 1946-1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник наукових праць. – Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 108, 121.

⁵ Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946 – 1947 років у Донбасі.

⁶ Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні у ХХ столітті. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2013. – 311 с.

⁷ Хандучка С.П. Голодомор 1932-1933 та голод 1946-1947 рр. у спогадах жителів села Вітове Чигиринського району Черкаської області // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 364 с. – С. 149-152.

⁸ Веселова О. Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 21. – 2012. – 322 с. – С. 188-194.

⁹ Судьбоносная снежнянская земля: история города Снежное с древнейших времен / Р.Ф. Огренич (глав. ред.) – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 184 с.

¹⁰ І біль, і трагедія, м. Сніжне Донецької області. Історичний нарис, свідчення мешканців міста, документи, вшанування пам'яті жертв Голодомору / Упорядник Бледнов С.Ф. – Донецьк: КП «Регіон», СПД Бледнов, 2008. – 176 с.

¹¹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», «СПД Бледнов», 2008. – 784 с.

¹² Бривко М.В. Голод 1946-1947 рр. на Донеччині (регіональні особливості) // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 364 с. – С. 19-26.

¹³ Бривко М.В. Повоєнний голод за спогадами очевидців (на прикладі жителів міста Сніжне) // Науковий огляд. – № 1. – 2013. – С. 94-101.

¹⁴ Бривко М.В. Голод 1946-1947 років в пам'яті очевидців // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 серпня 2013 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2013. – 104 с. – С. 64-67.

¹⁵ Кривоносова К. Дослідження причин та наслідків голоду 1946-1947 рр. в Донецькій області // VII Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді. Південно-Східна Україна: зі стародавності у ХХІ сторіччя. Матеріали та тези доповідей / Відповідальний за випуск Позднішева Л.В. – Донецьк: ДОЦТК, 2013. – 315 с. – С. 92-94.

¹⁶ Білас І. Г. Репресивна каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1994. – С.34.

¹⁷ Веселова О. Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 21. – 2012. – 322 с. – С. 188-194.

¹⁸ І біль, і трагедія, м. Сніжне Донецької області. – С. 72; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», «СПД Бледнов», 2008. – С. 315.

¹⁹ І біль, і трагедія, м. Сніжне Донецької області. – С. 72-73; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. – С. 316.

²⁰ І біль, і трагедія, м. Сніжне Донецької області. – С. 71-72; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. – С. 314-315.

²¹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. – С. 323.

²² Там само. – С.324.

²³ Бривко М.В. Голод 1946-1947 рр. на Донеччині (регіональні особливості) // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С.23.

²⁴ Там само. – С.23.

²⁵ Там само. – С.21.

²⁶ Там само. – С.98.

²⁷ Бривко М.В. Голод 1946-1947 років в пам'яті очевидців // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 серпня 2013 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2013. – 104 с. – С. 66.

²⁸ Бривко М.В. Голод 1946-1947 рр. на Донеччині (регіональні особливості). – С. 21.

М. В. БРИВКО

(г. Снежное Донецкой обл.)

ГОЛОД 1932-1933 И 1946-1947 ГОДОВ

В ГОРОДЕ СНЕЖНОЕ

В ВОСПОМИНАНИЯХ ЖИТЕЛЕЙ

В данной статье на основе воспоминаний очевидцев освещается голод и положение жителей города Снежное Донецкой области в 1932-1933 и 1946-1947 гг., раскрываются способы выживания и условия обеспечения работающих продуктами в городе Снежное. Подаются воспоминания жителей города Снежное о голоде. Анализируется краеведческая региональная литература о голоде 1932-1933 и 1946-1947 годах относительно жителей и истории города Снежное.

Ключевые слова: голод, воспоминания, жертвы, Голодомор.

N. V. BRYVKO

(Snizhne, Donetsk district)

THE FAMINE OF 1932-1933 AND 1946-1947

IN THE SNEZHNOE CITY

IN THE MEMORIES OF THE INHABITANTS

This article is based on the recollections of eyewitnesses, it highlights the hunger and the situation of residents of the city Snezhnoe of Donetsk region in 1932-1933 and 1946-1947, it discloses the methods of survival and conditions for running the products in the Snezhnoe. Memories of Snezhnoe residents about hunger are served. Regional local lore literature about the famine in 1932-1933 and 1946-1947 concerning the inhabitants and the history of the city Snezhnoe is analyzed.

Keywords: hunger, memories, victims, famine.

УДК 94(477)

Ярослава ШЕРЕМЕТА
(Чернівці)

**ВАСИЛЬ СТУС ТА ЙОГО ВІДНОСИНИ
З РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ
(ДО 30-х РОКОВИН СМЕРТІ ДИСИДЕНТА)**

У пропонованій публікації йдеться про відносини між радянською системою і видатним українським літературним та політичним діячем Василем Стусом. Радянська влада намагалася знищити українського дисидента через його неконформістські погляди, непохитну національно-громадянську позицію, натомість цим самим сприяла створенню символу стійкості та патріотизму, який є орієнтиром для багатьох поколінь української нації.

Ключові слова: дисидентство, шістдесятники, поет, радянська влада, репресії, концтабір, Українська гелсінська група, правозахисна діяльність.

Нині наша нація продовжує відстоювати власну незалежність та самобутність, тому повинна

пам'ятати вірних синів України, які виборювали кращу долю своєму народові. Актуальність дослідження підсилюється тим, що українська громадськість наступного року буде втридцять вшановувати пам'ять про видатного письменника, правозахисника, шістдесятника – Василя Стуса, який став символом Українського Опору другої половини ХХ століття.

Василь Стус – один із найяскравіших представників українського дисидентського руху. Його сміливі поезії, активна правозахисна діяльність та незламна громадянська позиція становили небезпеку для радянської влади, яка всілякими методами придушувала будь-які прояви інакодумства. В перші дні згортання лібералізації поет потрапив під репресії. Влада намагалася знищити поета, а натомість створила мученика, який у своїх віршах викривав злочинні дії радянських псевдолібералів.

Роль, яку відігравала постать Василя Стуса у розвитку української літератури ХХ століття, відновленні української державності та національної ідеї важко переоцінити. Проте в сучасній історіографії В. Стус оцінюється більше як літературознавець, поет, критик, перекладач. При цьому його роль та участь в національно-визвольному русі згадується переважно в контексті інших досліджень, які стосуються національно-визвольного руху дисидентів.

Ця тема увійшла в коло наукових проблем порівняно недавно, що пояснюється рядом причин. По-перше, існування опозиції в радянському суспільстві заперечувалося владою, дисиденти, в тому числі В. Стус, оголошувалися «антирадянськими елементами», «відщепенцями», а інакодумство розглядалося як «психічне відхилення». По-друге, тема неконформістської інтелігенції тісно пов'язувалася з партійно-репресивною машиною – КДБ, діяльність якої не розголошувалася. По-третє, тема шістдесятництва перебуває на перетині історичної науки, мистецтвознавства, літературознавства, соціальної психології, соціології, філософії тощо, тому є складною для комплексного вивчення.

Одним із перших в українській історіографії питання деєталізації, його вплив на суспільство та розвиток неконформістської інтелігенції досліджував український історик В. Баран¹, в праці якого згадуються деякі моменти з біографії В. Стуса, зокрема його виступ на прем'єрі фільму С.Й. Параджанова «Тіні забутих предків». Цієї ж проблеми торкаються у своїх працях Г. Касьянов², О. Бажан та Ю. Данилюк³, Б. Захаров⁴. Важливим є також те, що науковці аналізують діяльність В. Стуса в Українській Гельсінській групі.

Необхідність появи нових досліджень окремих моментів з життя В. Стуса пояснюється також появою дедалі більшої джерельної бази. В цьому контексті необхідно назвати публікації В. Овсієнка⁵, М. Коцюбинської⁶, І. Дзюби, М. Гориня, І. Калинець і С. Караванського⁷, Н. Світличної⁸ та ін.

Цінність цих джерел полягає в тому, що всі вони були особисто знайомими з поетом і перебували з ним на одній національно-політичній площині боротьби з радянським режимом.

Метою цієї наукової розвідки є дослідження відносин відомого українського культурного та політичного діяча Василя Стуса з радянською владою на основі комплексного аналізу наявної джерельної та історіографічної бази.

XX з'їзд КПРС та початок десталінізації суспільства відкрили нову сторінку в житті радянської держави, спричинили появу суспільно-політичних процесів, зупинити які вже не було під силу надмірно бюрократизованій та централізованій владі. «Ця нова для України хвиля постала на погромі сталінщини, принаймні символічному, – пише Лесь Танюк, – ейфорійно вірилося, хотілося вірити, що найгіршому – кінець, бо ж не може повторитися колишній ідіотизм масового душогубства й самогубства тепер, коли все названо своїми іменами, коли впала «залізна завіса» й протяги західної культури принесли нам Ремарка, Екзюпері, Хемінгуей, Камю, Кафку, заборонені раніше кордони навально перетнули до нас Ван Гог, Модільяні і Пікассо, коли почала лунати нова музика, коли, нарешті, з чорного мороку таборів і забуття масово почали повертатися викреслені з життя люди»⁹.

Як зазначає відомий літературознавець Є. Свєрстюк, «на тлі поверхово-кон'юнктурної публіцистики тих років Стус височів, як скеля, непідвладна змінним вітрам»¹⁰.

Як вказує український літературознавець К. Москалець, В. Стус «створив себе в умовах цілковито заблокованої національної культури, підданої тотальному тиску комуністичної держави та ідеології – і створив себе як людину вірцево вільну, нікому, окрім, вищих моральних цінностей та справедливості, не підвладну, як творця, відкритого до найсучасніших мистецьких течій, як мислителя, думки якого не могли стримати ні кордони, ні тюремні замки»¹¹.

Справді, Стус як особистість формувався в умовах, якнайменше сприятливих для національного усвідомлення. Народився діяч 6 січня 1938 року на Вінничині, але дитинство та юність минули на Донеччині. Згодом Стус навчався в Донецькому педагогічному інституті, вчителював на Кіровоградщині, потім – армія. Восени 1963 р. він вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і був на той час уже людиною з досить сформованими поглядами¹². Отже, чи не найважливіший етап становлення особистості припав саме на період навчання в Сталінському педагогічному інституті (нині Донецький університет).

Незважаючи на позитивні зміни в суспільно-політичному житті суспільства, досить швидко відносно ліберальна політика радянської влади

змінилась на жорсткі репресії проти творчої інтелігенції. Напередодні прем'єрного показу фільму українського режисера С. Параджанова «Тіні забутих предків» пройшла перша хвиля арештів. За грати були кинуті найвидатніші українські митці, зокрема О. Заливаха, І. Світличний, М. Горинь та інші¹³.

Реакція творчої інтелігенції була миттєвою: у вересні 1965 р. відбувся виступ В. Стуса у кінотеатрі «Україна» після перегляду фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» з приводу арештів серед української інтелігенції у серпні того ж року. Він був серед перших, хто відкрито висловив своє невдоволення безпрецедентними діями радянської влади. Як вказує він пізніше в спогадах: «Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати [...] як чесний комуніст повинен захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію»¹⁴. Свій вчинок він пояснює як протест не проти тогочасної влади, а проти повторення «сталінських розстрілів», хрущовських «заходів», які лише прикривалися «чистим ім'ям вождя Революції» – Леніна».

Акції, до яких вдавався В. Стус, ніколи не були антирадянського характеру, проте після вищезначеного виступу В. Стус опинився на особливому рахунку у відповідних органах. Його було звільнено з аспірантури Інституту літератури за участь у цій акції.

Тим часом, з початком періоду «застою» в житті країни відбулися зміни, що позначилися і на долі поета. Почалися тотальні переслідування і арешти тих, чиї переконання не відповідали офіційним канонам.

Проте В. Стус продовжував протестувати. У 1970 році в Брюсселі вийшла перша опублікована книга «Зимові дерева». У цьому ж році над треною трагічно вбитої художниці Алли Горської В. Стус звинувачує в цьому вбивстві владу. Він був одним з тих, хто підписав так званий лист «139 діячів науки, літератури й мистецтва», яким вони намагалися вплинути на позицію Комуністичної партії.

Поет долучився до кампанії захисту роману О. Гончара «Собор» і написав у ЦК лист, в якому висловив обурення проти наступу «чорної сотні культовиків». В. Стус активно протестував проти реставрації культу особи, проти політики денационалізації, обмежень свободи слова. Відомі його відкриті листи до Президії спілки письменників на захист В. Чорновола, з приводу опублікованої в «Літературній Україні» наклепницької статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», редакторові журналу «Вітчизна» Любомирові Дмитерку з гострою критикою його виступів проти Івана Дзюби (1969), до ЦК КПУ і КДБ, до Верховної Ради України (1970), де він доводить згубність політики обмеження свободи слова, по-

рушень прав людини. Ці листи кваліфікували як антирадянську пропаганду¹⁵.

У січні 1972 р. Стуса заарештували вперше і засудили до 5 років у виправно-трудоцій колонії суворого режиму та на три роки заслання. У вироку поет звинувачувався в «систематичному виготовленні, зберіганні і розповсюдженні антирадянських наклепницьких документів, що порочили радянський державний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі».

Судова колегія у кримінальних справах Київського обласного суду в складі голови Г.А. Дишель, прокурора В.П. Погорілого та адвоката С.М. Кржепницького в закритому судовому засіданні розглянула матеріали справи по обвинуваченню Василя Стуса в злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

За матеріалами попереднього і судового слідства колегія встановила, що «підсудний Стус, проживаючи в місті Києві, на ґрунті антирадянських переконань і незадоволення існуючим у СРСР державним і суспільним ладом, з метою підризу і ослаблення радянської влади, починаючи з 1963 р. і до дня арешту в січні 1972 р. – систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські наклепницькі документи, що порочать радянський державний і суспільний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі».

Так, «в період 1963–1972 рр. написав і зберігав у себе на квартирі до дня арешту 14 віршів, в яких порочив радянський державний і суспільний устрій. У 1965–1972 рр. написав 10 документів антирадянського, наклепницького змісту. 28 липня 1970 р. Стус написав листа ворожого змісту..., адресувавши його до КДБ УРСР, в тому числі – два листи до першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста. Згадані антирадянські, наклепницькі документи Стус зберігав у себе до дня їх вилучення під час обшуків 12 січня і 4 лютого 1972 року».

У цих документах зводиться злісний наклеп на радянську демократію і гарантовану Конституцією недоторканість особи, на національну політику нашої держави, робляться спроби «довести» неможливість побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі...»¹⁶. Проте пояснення Стуса, що «...деякі найбільш різкі чернеткові вірші складено було під впливом різних настроїв і не визначають його переконань, як відкинуті чернетки, а також про те, що, виготовляючи, зберігаючи і розповсюджуючи рукописні збірки, листи й статті, він не мав мети підризувати чи ослаблювати радянську владу, оскільки ці документи ні антирадянськими, ні наклепницькими не вважає...»¹⁷, судова комісія відкинула як такі, що не відповідають дійсності. Адже, по-перше, «...написані Стусом найбільш різкі антирадянські вірші він не знищив, а зберігав аж до вилучення їх під час обшуку».

Значну частину таких же віршів умістив у нелегальних збірках «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар», які розповсюджував серед своїх знайомих. А збірка «Зимові дерева» потрапила за кордон і була використана антирадянськими ворожими колами. По-друге, різко антирадянське спрямування написаних і розповсюджених документів є очевидним. А зберігання, виготовлення і розповсюдження Стусом цих антирадянських паперів протягом майже 10 років, його виступи аналогічного змісту і те, що він мав вищу освіту і склав іспити з кандидатського мінімуму, свідчать, що Стус усвідомлював суспільну небезпеку своїх дій і чинив їх із прямою думкою про підризу і ослаблення радянської влади»¹⁸.

Проте в останнім слові Стус, начебто, заявив про своє щире каяття і запевнив суд, що докладе всіх зусиль, щоб чесно служити радянській соціалістичній вітчизні. У зв'язку з цим судова колегія обрала для Василя Стуса наступну міру покарання: «...Оскільки Стус вчинив особливо небезпечний державний злочин, за що судиться вперше, в силу ст. 25 КК УРСР він має відбувати покарання в ВТК суворого режиму. На підставі вищевикладеного з врахуванням погіршуючих і пом'якшуючих обставин, судова колегія, керуючись ст. 323, 324 КПК УРСР, винесла вирок: Стуса В. С. на підставі ст. 62 ч. 1 КК УРСР позбавити волі у ВТК суворого режиму на п'ять років із засланням на три роки. Строк покарання рахувати з 13 січня 1972 року. Речові докази – антирадянські вірші, збірки, листи залишити при справі. Судові витрати на проведення експертиз у сумі 100 карбованців, сплату приїзду свідків, викликаних до слідчого, у сумі 114 карб. 60 коп., і приїзду свідків на суд у сумі 68 карб. 35 коп., а всього 282 карб. 95 коп. стягнути із засудженого Стуса»¹⁹.

Але насправді під час суду в останньому слові Василь Стус своєї вини не визнав. Щире каяття стосувалося лише чернеткових рядків на зразок: «...кубло бандитів-кадебістів, злодіїв і відставників у стольному засілі місті як партія більшовиків». А згадані на початку вироку 14 віршів були сирими чернетками, поспіхом записаними під настрій. Більшість із них була навіть незакінчена, деякі просто неможливо було розібрати. Про існування їх він навіть забув і сам.

Наступні ж 10 «документів» виявилися чернетками статей, серед них – чернетки двох листів до П. Ю. Шелеста. Окремі з тих 10 статей – звичайні сторінки, де списано 5-10 рядків, а більше не було нічого. Не було й жодних обіцянок чесно служити Вітчизні. Василь Стус лише наполягав на тому, що він не націоналіст і не погоджувався з тим, щоб його творчість називали антирадянською агітацією і пропагандою²⁰.

Крім того, на суді він заявив протест проти закритого суду, вимагав літературних експертів, від-

мовився від силоміць навязаного адвоката. Але адвоката залишили таки допомагати судді Дишелю, що дозволяв собі нецензурні лайки на адресу свідків: Калиниченка та Селезненка, які давали невігідні суду свідчення²¹.

Ув'язнення Василь Стус відбував у концтаборі Мордовської АРСР, заслання – в селищі Матросова Магаданської області. Присуджений термін він тоді відбув повністю.

Будучи у засланні в Магаданській області, Василь Стус в листі до Левка Лук'яненка просив прийняти його до Української гельсінської групи.

У серпні 1979 р. В. Стус повернувся до Києва. Дізнавшись, що людей близьких до Гельсінської групи піддають репресіям, а організація фактично залишилася напризволяще, він вирішив вступити до неї. «Психологічно я розумів, що тюремна брама вже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго. Але що я мав робити? [...] Це вже доля, а долі не обирають. Отож її приймають – яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас... Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину»²². Саме за участь у роботі Гельсінської групи Стус вдруге був арештований у 1980 р. та засуджений до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.

Як писав академік Андрій Сахаров 1980 р. у своєму листі до учасників Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод головам держав-учасниць Гельсінського акту: «...на цей раз Стус був засуджений за згоду вступити в Гельсінську групу». Але на суді знову прозвучало колишнє обвинувачення «про антирадянську агітацію та пропаганду, підрив і ослаблення радянської влади»²³.

Починаючи з 29 вересня до 2 жовтня Київський міський суд під головуванням П. І. Фещенка розглядав справу члена Української групи «Гельсінки» Василя Стуса, обвинуваченого за ст. 62 ч. 2 КК УРСР (ст. 70 КК РРФСР). Обвинувачем було призначено прокурора Аржанова, адвокатом – В. В. Медведчука. Стусу інкримінували його листи до А. Сахарова, Л. Лук'яненка, звернення в прокуратуру з вимогою притягнути до відповідальності осіб, винних у незаконному переслідуванні письменника Миколи Горбала, вірші, усну агітацію. Як і першого разу, Василь Стус відмовився від призначеного йому адвоката. Але захисник не покинув дорученого йому підпічного і вів справу в суді проти волі підсудного. Крім того, він фактично виступив у ролі помічника прокурора. Зараз усім добре відома фраза сумнозвісного адвоката, висловлена під час процесу: «Всі злочини Стуса заслуговують покарання». Тим самим адвокат не захистив, а навпаки – наперед звинуватив свого

підзахисного, що аж ніяк не відповідало професійній адвокатській етиці²⁴.

Але і на цей раз радянський суд знову стикнувся з проблемними свідками: Михайлиною Коцюбинською, активною учасницею руху шістдесятників, та Світланою Кириченко, активною правозахисницею та учасницею тиражування і поширення самвидаву. Особливо мужньо проявила себе на суді Світлана Кириченко. На початку допиту вона звернулась до суду: «Прошу суд запитати у Василя Стуса, чи визнає він цей судовий процес законним? – На що Василь Стус відповів заперечно. – У такому випадку і я відмовляюся брати участь у цьому процесі». У відповідь на вимоги прокурора притягнути її до кримінальної відповідальності за відмову від надання свідчень і на аналогічні погрози від судді Світлана Кириченко відповіла: «Я буду давати покази на тому суді, де Василь Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних»²⁵.

На судовому засіданні Василь Стус зробив заяву, що до нього застосовують фізичні тортури. Але ця заява не викликала жодної реакції у його адвоката. Зате великий інтерес псевдозахисник раптом проявив до політичної характеристики Василя Стусата, його ставлення до націоналізму, про що він розпитував свідка – Михайлину Коцюбинську, свідчення якої аж ніяк не виправдали сподівань «захисника».

І ще один характерний штрих – Михайлина Коцюбинська і Світлана Кириченко отримали повістки про виклик на 1 жовтня до суду в якості свідків лише пізно ввечері 30 вересня 1980 р. Жінки одразу ж зв'язалися з дружиною Василя Стуса – Валентиною Попелюх, від якої дізналися, що їй нічого не відомо про суд. Отже, вже два дні (29 і 30 вересня) йшов суд, а радянське судочинство навіть не поінформувало про це дружину підсудного.

Та першого жовтня після заслуховування свідків із двогодинною промовою виступив прокурор Аржанов. Його змінив адвокат Медведчук, який в унісон прокурору повторив, що «всі злочини Стуса заслуговують покарання». Після цього судове засідання було перерване²⁶.

Наступного дня (2 жовтня) засідання почалося відразу із зачитування вироку. Таким чином, Василя Стуса було незаконно позбавлено права на останнє слово. Незважаючи на протести підсудного щодо права на останнє слово, адвокат його не підтримав. «Кати! Ви мені і останнього слова не дали сказати!» – вигукнув В. Стус навздогін суддям і процитував вірш Лермонтова: «И вы не смаете всей вашей черной кровью поэта праведную кровь!»²⁷.

Проте зусилля захисників В. Стуса були марними, докази як і вся справа були заздалегідь фальсифікованими, а судові процеси були більше прикриттям для репресій українських дисидентів. Цьому підтвердженням є слова відомого україн-

ського правозахисника Л. Лукияненка: «За радянських часів не мало значення, як сформульоване звинувачення, як воно здійснювалося відповідно до Кримінально-процесуального кодексу. Інакше мисляча людина, так би мовити, заздалегідь прирікалася на тюрму, на переслідування, кінець-кінцем, – на фізичне знищення, якщо не визнавала марксистсько-радянського світогляду»²⁸.

Цього разу суд засудив Василя Стуса до максимального покарання: 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. На побаченні після суду Василь Стус сказав дружині, що такого терміну не витримає²⁹.

«...У таборі поет продовжував залишатися поетом і зумів навіть передати на волю свої записи – «3 табірної зошити», які були висунуті на здобуття Нобелівської премії 1985 року... Відомо, що в табір, де політв'язень Стус відбував покарання, надійшла телеграма, в якій повідомлялось, що він висунутий на Нобелівську премію і, серед іншого зазначалося, що мертвим премію не присуджують»³⁰.

Умови проживання в таборі були надзвичайно важкими. Як згадує інший дисидент Баліс Гаяускас: «Фактично це був не табір, а тюрма з надзвичайно жорстоким режимом утримання. Якщо в кримінальних таборах рецидивістів виводили в цехи робочої зони, то ми й працювали в камерах через коридор. Прогулянки нам давалися годину на добу в оббитому бляхою дворикі 2 на 3 метри, заснованому згори колючим дротом, а на помості – нагляді. З наших камер було видно тільки огорожу за 5 метрів від вікна і смужку неба. Огорож різного типу сім, у тому числі дроти під напругою. У периметрі заборонена зона становила 21 метр»³¹.

Цей арешт став останнім. У ніч з 3 на 4 вересня 1985 року у тюремному карцері табору особливого режиму села Кучино Чусовського району Пермської області в радянській в'язниці Василь Стус помер, не доживши шести років до часу проголошення незалежності України. У 1985 р. міжнародні авторитети, зокрема Генріх Бель, висунули кандидатуру Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії в галузі літератури. Однак смерть поета перешкодила цьому – Нобелівський комітет нагороджує лише живих. Тоді поетові було 47 років³².

Василь Стус був і залишається сьогодні взірцем громадянина, людиною, яку називали і називають «Совістю нашої епохи». Його поезія показувала складну мораль тоталітарного суспільства, що всіма можливими способами придушувала народне «Я». В. Стус був далеко не єдиною жертвою табірної життя та радянської системи, його вірші, листи та звернення не принесли бажаних результатів одразу. А для нього самого протистояння владі закінчилось трагічно. Хоча животворне слово поета, дух свободи, гуманізм і національні переконання не відповідали пануючій ідеології,

вступали у протиріччя із тоталітарною системою, і тривалий час поезія В. Стуса була недоступною читачеві, все ж нині його літературна спадщина, вірність та самовіддане служіння українській нації є гордістю нашого народу, великим здобутком та прикладом наслідування для наступних поколінь.

¹ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985 рр. / В. Баран – Львів: МП Свобода, 1992. – 124 с.

² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

³ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (II пол. 50-х – 80-ті рр. XX ст. / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

⁴ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

⁵ Овсієнко В. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус / В. Овсієнко // Історична правда. – 4 вересня. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/> (Дата звернення: 21.09.2014)

⁶ Коцюбинська М. Х. Феномен Стуса / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 26-36.

⁷ Нецензурний Стус / Упор. Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 320 с.

⁸ Нагайло Б. Надія Світлична про Василя Стуса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/stus/r11.html> (Дата звернення: 20.09.2014).

⁹ Нецензурний Стус / Упор. Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 28.

¹⁰ Там само. – С. 29.

¹¹ Москалець К. Василь Стус – незавершений проєкт. / К. Москалець. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://1576.ua/uploads/files/5478/Moskaletc_Kost_antyp._Vasyl_Stus_nezavershenyj_proekt.1576.ua.txt (Дата звернення: 20.09.2014).

¹² Коцюбинська М. Х. Феномен Стуса / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 26

¹³ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985 рр. / В. Баран – Львів: МП Свобода, 1992. – С. 88.

¹⁴ Стус В. Таборів записки / В. Стус // Сучасність. – 1983. – ч. 11. – С. 78.

¹⁵ Москалець К. Вказ. праця.

¹⁶ Овсієнко В. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус / В. Овсієнко // Історична правда. – 4 вересня. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/> (Дата звернення: 21.09.2014)

¹⁷ Плющ В. Вбивство Поета Василя Стуса / В. Плющ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/stus/r21.html> (Дата звернення: 19.09.2014)

¹⁸ Овсієнко В. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус / В. Овсієнко // Історична правда. – 4 вересня. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/> (Дата звернення: 21.09.2014)

¹⁹ Плющ В. Вказ. праця.

²⁰ Кіпіані В. Стус і Нобель: Демістифікація міфу // Історична правда. – 2010. – 10 грудня. – С. 2.

²¹ Нагайло Б. Надія Світлична про Василя Стуса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/stus/r11.html> (Дата звернення: 20.09.2014).

²² Стус В. Таборові записки / В. Стус // Сучасність. – 1983. – ч. 11. – С. 78.

²³ Нецензурний Стус / Упор. Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 34.

²⁴ Коцюбинська М. Х. Феномен Стуса / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 27.

²⁵ Коцюбинська М. Х. Вказ. праця. – С. 28.

²⁶ Там само. – С. 29.

²⁷ Плющ В. Вказ. праця.

²⁸ Коцюбинська М. Вказ. праця. – С. 29.

²⁹ Коцюбинська М. Х. Феномен Стуса / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 30.

³⁰ Кіпіані В. Стус і Нобель: Демістифікація міфу // Історична правда. – 2010. – 10 грудня. – С. 2.

³¹ Овсієнко В. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус / В. Овсієнко // Історична правда. – 4 вересня. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/> (Дата звернення: 21.09.2014).

³² Захаров Б. Вказ. праця. – С.103.

УДК 94(477)

Ірина ЯВОРСЬКА
(Чернівці)

УПОВІЛЬНЕННЯ ТЕМПІВ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ БУКОВИНИ ДО ІЗРАЇЛЮ ТА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ МІГРАЦІЙНОГО ПОТОКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х рр.

У статті зроблено спробу обґрунтувати причини уповільнення міграційної активності буковинських євреїв до Ізраїлю в другій половині 1970-х рр. Розкриваються мотиви та причини непоодиноких випадків їхнього повернення на Буковину. Автор аналізує причини появи нових міграційних можливостей та акцентує увагу на переорієнтації міграційного потоку радянських євреїв у другій половині 1970-х рр.

Ключові слова: еміграція, сповільнення міграційних потоків, переорієнтація міграційних потоків, репатріація.

Еміграційна політика в СРСР упродовж багатьох років залишалася закритою темою не тільки для дослідників, але й для усього радянського суспільства. Законодавча та правова база міграційної політики як важливої складової суспільно-політичного життя СРСР досі залишається втаємниченою та малодослідженою сторінкою вітчизняної історії. Верхівка радянського олімпу розглядала еміграцію з країни як антисуспільне та антипатріотичне явище, тому боротьба радянських євреїв за право виїзду з СРСР супроводжувалися надзвичайним міжнародним суспільним резонансом. Дослідження феномену єврейської еміграції та повернення євреїв в Ізраїль через дві тисячі років після свого вигнання може бути представлене не просто як вивчення цікавого явища, а як дослідження унікального «історичного експерименту». Метою даної статті є дослідження буковинського потоку в могутній єврейській еміграційній хвилі, його особливостей та масштабів у другій половині 1970-х рр.

Дослідження міграцій в нашій країні має порівняно недовгу історію. Це обумовлювалося в першу чергу часто негативним ставленням до емігрантів і малою доступністю до відповідних даних про їхню чисельність та потоки. Закритість кордонів в СРСР тягнула за собою закритість теми. Лібералізація суспільства та відкриття кордонів у 1991 р. породили сплеск досліджень, присвячених міграції. Серед вітчизняних науковців слід назвати дослідників І.Прибиткову¹, Н.Паніну², О.Малиновську³, які вивчають соціологічні, економічні й демографічні аспекти внутрішніх та зовнішніх міграційних потоків. Цікавими є роботи Й.Зісельса⁴, М.Мицеля⁵, О.Бажана⁶, які використовують фактичний та історичний матеріал при аналізі міграційних процесів у колі радянських євреїв. Важливим джерелом інформації є праці ізраїльських вчених Б.Морозова⁷, В.Ханіна⁸, М.Альтшулера⁹,

Ярослава ШЕРЕМЕТА
(Черновці)

ВАСИЛИЙ СТУС И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ (к 30-й годовщине смерти диссидента)

В данной научной публикации речь идет об отношениях между советской системой и выдающимся украинским литературным и политическим деятелем Василием Стусом. Советская власть пыталась уничтожить украинского диссидента за его неконформистские взгляды, непоколебимую национально-гражданскую позицию. Вместо этого создала символ стойкости и патриотизма, который является ориентиром для многих поколений украинской нации.

Ключевые слова: диссидентство, шестидесятники, поэт, советская власть, репрессии, концлагерь, Украинская гельсинская группа, правозащитная деятельность.

Yaroslava SHEREMETA
(Chernivtsi)

VASYL STUS AND HIS RELATIONS WITH THE SOVIET AUTHORITY (THE 30TH-ANNIVERSARY OF THE MURDER OF DISSIDENT)

This scientific publication refers to the relationship between the Soviet system and the outstanding Ukrainian literary and political leader Vasyl Stus. Soviet authority tried to destroy the Ukrainian dissident because of his non-conformist views, unwavering national citizenship. Instead, it created symbol of resistance and patriotism, which became the benchmark for generations of Ukrainian nation.

Keywords: dissent, the sixties, the poet, the Soviet government, repression, concentration, Ukrainian Helsinki group advocacy.

які впритул займаються проблемами та наслідками еміграції євреїв з України. Доповнює дослідження науковців велике число мемуарної літератури узагальнюючого характеру.

Навернення до теми еміграції євреїв Буковини до Ізраїлю як самостійного об'єкта досліджень визначається необхідністю дослідження певних «білих плям» регіональної історії.

Середині 1970-х рр. в СРСР позначилася помітним національним піднесенням по всій країні. Активна фаза виїзду єврейської громади упродовж 1970-1973 рр. привідкрила «залізну завісу», яка довгі роки приховувала національні проблеми, що визрівали в прибалтійських республіках СРСР, в колі поволзьких німців, кримських татар, турків-месхетинців, посилила напругу в Закавказзі, пов'язану з Нагірним Карабахом. Проте радянське керівництво замість вирішення проблем національної політики займалося «лакуванням дійсності» та переконувало світ у непорушній дружбі народів багатонаціонального СРСР в епоху «розвинутого соціалізму».

Щодо темпів єврейської еміграції з Буковини в середині 1970-х рр., то на них впливали не тільки радянські чинники, але, в значній мірі, неспокійна зовнішньополітична ситуація на Близькому Сході. Четверта арабо-ізраїльська війна, або «війна Судного дня», яка тривала всього 18 днів (з 6 по 24 жовтня 1973 р.), мала серйозні міжнародні економічні та політичні наслідки, ознаменувавши початок політичної кризи в Ізраїлі та вплинувши на міграційну поведінку єврейської діаспори цілого світу. У бажанні емігрувати до Ізраїлю раптом наступив різкий перелом. «Лице Ізраїлю після війни Судного дня різко помінялося, – писав О.Солженицин. – На місці впевненої у собі та смислової країни, з значним матеріальним достатком, впевненістю в завтрашньому дні та монолітним керівництвом, Ізраїль раптово явився перед світом розгубленим, крихким, таким, що роздирається внутрішніми суперечностями. Рівень добробуту країни різко впав»¹⁰.

Про помітне скорочення кількості заяв, що поступали в органи внутрішніх справ УРСР про виїзд в Ізраїль на постійне проживання, зазначалося в доповідній записці міністра внутрішніх справ УРСР І.Головченка в ЦК КПУ від 12 жовтня 1973 р.: «Якщо до вказаного періоду у ВВІР УМВС Чернівецького облвиконкому поступало в прийомні дні 40-50 клопотань про виїзд в Ізраїль, то після подій 6 жовтня не поступило жодного»¹¹.

З 21 особи, викликані 11 жовтня 1973 р. в ОВВІР УМВС Чернівецького облвиконкому, не з'явилося 12 осіб. Крім того, значна кількість осіб, яким вже оголосили позитивне рішення на виїзд, після подій 6 жовтня, не з'явилися за отриманням виїзних документів в Чернівецькій області. Їхня кількість склала 488 осіб.¹² Аналогічною була ситуація по всьому СРСР. З 320 тис. отриманих ви-

кликів у цей період було реалізовано тільки близько половини¹³.

Загострення близькосхідної проблеми вплинуло на загальний клімат єврейського життя в Україні. «В зв'язку з обстановкою на Близькому Сході відвідуваність синагог в Києві, Одесі Житомирі, Чернівцях та Сімферополі значно знизилася, – писав уповноважений з питань релігії при РМ УРСР. – Якщо ще на початку 70-х рр. в синагозі м. Чернівці звучали непоодинокі заклики в підтримку агресивної політики Ізраїлю, а синагогальний актив організовував виїжджаючим в Ізраїль проводи, супроводжуючи молитвами, то вже в 1976 р., коли якась Беатріс Левін із США під час осінніх свят в синагозі Чернівців проголосила: «Дай Бог, щоб ми з вами в наступному році зустрілися в Ізраїлі», – віруючі їй відповіли, що «її ізраїльський рай сидить в печінках тих, хто виїхав туди з СРСР»¹⁴. Еміграційні процеси після війни Судного дня викристалізували важливу особливість міграційного руху: національна вмотивованість євреїв щодо Ізраїлю виявилася перебільшенням.

Сповільнення еміграційного потоку з Буковини до Ізраїлю було помітним і в наступні роки. «До кінця 1974 р. виїзд був практично завершений, – писав керівник 5-го управління КДБ Бобков Ф.Д., – виїхали всі, хто цього прагнув. Еміграція різко впала»¹⁵. Начальник відділу віз та реєстрацій управління внутрішніх справ Чернівецького облвиконкому майор міліції Л.Є.Власов, інформуючи громадськість Буковини про різкий спад подачі клопотань на видачу віз до Ізраїлю, зазначав: «У 1976 р. виїзд скоротився у порівнянні з 1971 р. майже наполовину, а у порівнянні з 1973 р. майже у вісім разів. Це скорочення викликане не труднощами одержання дозволу на виїзд, а тим, що все рідше громадяни єврейської національності висловлюють намір залишати країну, де вони народилися, вирости і користуються такими ж правами, що і всі громадяни соціалістичного суспільства»¹⁶.

Керівник Чернівецького ОВВІРу наводив як приклад родину Сабанчиевих, яка подала документи на виїзд в Ізраїль у лютому 1975 р. і могла виїхати у липні, але Б.Ш.Сабанчиева з сестрою Ф.Ш.Ліфшиць відмовились від віз. Натомість просили, щоб посприяли повернути в СРСР з Ізраїлю їх матір С.Я. Давидович, яка виїхала туди у 1974 р. Згодом відмовилась від виїзду родина Я.Г.Подкамінер. Відсутність конкретних даних у словах керівника Чернівецького ОВВІР вкотре демонструвала закритість питання, пов'язаного з еміграцією євреїв з СРСР, але в черговий раз продемонструвала конкретний спад міграційного сплеску 1970-1973 рр. Зменшення кількості виїжджаючих євреїв з Буковини підтверджують і дані журналу реєстрації виїзду та в'їзду громадян Чернівецької області.

**Вїзд євреїв Буковини до Ізраїлю
в 1972-1983 рр.¹⁷**

Рік	Кількість родин	Рік	Кількість родин
1972	1169 осіб	1978	відсутній облік
1973	1017 (2979 осіб)	1979	237
1974	240 (1431 особа)	1980	41
1975	106 (681 особа)	1981	10
1976	132 (725 осіб)	1982	12
1977	188	1983	2

На темпи еміграції до Ізраїлю впливали не тільки події на Близькому Сході, але у значній мірі неготовність ізраїльського керівництва до прийому репатріантів. Вїхавши на початку 70-х рр. в Ізраїль, колишні буковинські євреї писали своїм друзям та близьким листи, в яких описували труднощі у пошуку роботи, особливо спеціальністю, постійну загрозу війни та терору, необхідність служити в армії. Емігранти з СРСР були людьми радянського виховання, тому чекали від Ізраїлю більше, ніж могли запропонувати. Багато репатріантів з вищою освітою (особливо пенсійного віку), не знайшовши роботу за спеціальністю, та не будучи вправі розраховувати на соціальну допомогу, були змушені працювати на некваліфікованих роботах. Ці листи більше, ніж радянська пропаганда, змушували потенційних емігрантів задуматися про доцільність вїзду в Ізраїль. Р.Шлеймович в листі до подруги в Чернівцях Б.Шаргородської писала: «Бетя, передай тим, хто готують валізки, нехай одумуються. Треба бути останнім ідіотом, щоб покинути рідну землю і добровільно приректи себе на війну та поневіряння»¹⁸. «Я тут зовсім самотня. 14 місяців проклинаю той час, коли піддалася на сіоністську пропаганду і вїхала в Ізраїль», – писала буковинка Е. Штейнберг¹⁹.

Ветеран та інвалід війни чернівчанин М.Л. Гершман за умовляння невістки та сина продав все своє майно, щоб вїхати до Ізраїлю. Коли він приїхав до Відня, виявилось що син з невісткою вже вїхали в США, а старий чоловік сам попрямував до Ізраїлю.²⁰ Ш.Вайсберг, разом з 70-річним чоловіком та сином взагалі до Ізраїлю не доїхали. Наслухавшись у Відні на пересильному пункті про ізраїльські порядки, одразу взяли курс на Нью-Йорк. Щоправда, це виявилось не останньою точкою емігрантів з Буковини. Ш.Вайсберг на старості років змушена була з США перебратися до Відня, а потім до Греції.²¹ Наведені уривки листів, опубліковані газетою «Радянська Буковина», звісно, могли зміщувати акценти у листах емігрантів, але реальна економічна ситуація та можливості успішної абсорбції великого числа приїжджаючих були обмеженими. Російська дослідниця-психолог Г.М. Гуревич, яка провела серйозне дослідження

з соціально-психологічних особливостей та мотивації потенційного емігранта до Ізраїлю, переконали, що еміграція, як правило, відображає внутрішній конфлікт особистості, який слабо пов'язаний з об'єктивними умовами життя людей²².

Особисті якості визначали поведінку людей у нових умовах. Жорстокість та байдужість родичів, які ще недавно обіцяли підтримку при приїзді в Ізраїль, багатьох репатріантів шокувала. Етя Кібах, яка в листах розповідала буковинським родичам про «ізраїльський рай», спересердя кинула новоприбулим родичам: «Нас з чоловіком упіймали на гачок. Ви думаете, що будете в Чернівцях по Кобилянській прогулюватися? Ні, якщо пропадати, так разом»²³. О.Нейман, яка вїхала з Чернівців до Ізраїлю у 1972 р. і сподівалася повернутися в СРСР, не розуміла, як її дорослі доньки відпустили престарілу маму в чужу країну: «Я поїхала до доньки Елли, з якою розлучилася під час війни. Однак виклик виявився фальшивим. Мої доньки в Чернівцях навіть не заперечували, щоб я вїхала в Ізраїль»²⁴. Листи з сумними емігрантськими історіями викладалися у вітринах магазинів у центрі міста Чернівці для публічного ознайомлення. Буковинці по різному реагували на такі історії, молодь, як правило, ставилася скептично: «Ці листи написані руками невдах! Їм і в нас не везло, і там не поталанило. А сильна волява людина в будь-якій країні зможе добре прожити»²⁵. Хвиля репатріантів 80-х виявиться набагато прагматичнішою, та позбавленою ілюзій еміграції.

Ізраїльські реалії змусили багатьох колишніх буковинців переосмислити радянську дійсність. Через 27 років після свого заснування єврейська держава переживала одну з найбільш глибоких криз, викликаних війною Судного дня та невдалою політикою абсорбції. Масова еміграція 1970-1973 рр. виявилася неочікуваною як для СРСР, так і раптовою для Ізраїлю. Країна виявилася неготовою до такого напливу емігрантів, тому значна частина радянських іммігрантів, не знайшовши добробуту та щастя залишала Ізраїль.

Сумних емігрантських, або як їх називають в Ізраїлі «рибацьких» історій зараз можна назбирати сотнями, але до початку 70-х рр. ізраїльська цензура забороняла публікацію будь-яких матеріалів, пов'язаних з єврейською репатріацією з СРСР. «Кожен лист, написаний розчарованим репатріантом, негативно впливає на тих, хто думає про вїзд в Ізраїль. Ми повинні зробити все, щоб з Ізраїлю йшли листи лише тих, хто задоволений життям в Ізраїлі», – говорилося на конференції працівників відділів абсорбції в Тель-Авіві²⁶. «Ми знали наперед, про що писати не можна, – згадувала відома ізраїльська журналістка Сара Френкель. – Якщо журналісти будуть писати вільно, побоювалася влада, це може нашкодити...»²⁷.

Емігранти з СРСР відчували себе обпеченими двічі: повернутися в СРСР неможливо, пожаліти-

ся на ситуацію в Ізраїлі теж немає кому. Працівники служби «Сохнут» замість того, щоб вислухати та порадити молодим «олім», зловживали службовим становищем, вбиваючи надії. «Це ти винна, ти! Це ти мене затигнула у цю прірву!» – ледь не кричав на дружину Й. Ройзман, токарь з Чернівців, родину якого поселили в селищі Киріят-Ата поблизу Хайфи. «Думка про те, що я обдурений ізраїльськими вербувальниками, зародилася у мене ще по дорозі у Відень, коли сіоністські «опікуни» забрали наші візи і ми залишилися без жодних документів. Лише на трапі літака, що вилітав у Тель-Авів, отримали на руки нові документи. Це було зроблено з єдиною метою: позбавити нас можливості зупинитися в іншій країні, а не в Ізраїлі». Не витримавши труднощів еміграції, Й.Ройзман туристом виїхав до Відня, де зустрівся з друзями по нещастю з чернівецькою родиною Вольдман. Там Й.Ройзман дізнався, що від стресу, викликаного неготовністю до нового середовища, у Раї Вольдман порушилася психіка²⁸.

Умови, в які потрапили буковинські євреї, психологи називали «культурним шоком». Культурний шок від розмаїття культур Ізраїлю, від невміння жити з несхожими на себе людьми, що відрізняються від тебе політичною, конфесійною, релігійною та етнічною орієнтацією. «Для того, щоб емігранту вдало вбудуватись у нове середовище, слід навчитися жити серед людей, несхожих на нас», – радять психологи.²⁹ Знайомство з репатріантами, які виїхали наприкінці 70-х – початку 80-х, підтвердило точку зору, що їхня адаптація відбувалася важче та повільніше, ніж у тих, хто виїхав з СРСР у першій половині 90-х.

Значна частина невдоволених репатріантів не наважувалася клопотати про повернення в СРСР: дехто з почуття сорому, інші, за їхніми словами, через страх перед сіоністами. Чернівчанин Й. Ройзман розповідав, що прибувши в США з Ізраїлю разом з трьома емігрантами з СРСР, надіслав листа п'ятьом нью-йоркським газетам, щоб поділитися проблемами репатріантів з СРСР в Ізраїлі, але тільки «Дейлі уорлд» розмістила його листа. В інтерв'ю колишні радянські емігранти жалілися на недовіру до радянських фахівців на ізраїльських підприємствах, на закон, згідно з яким останній прийнятий на роботу звільняється першим при скороченні, на відсутність роботи за спеціальністю. За їхніми словами, лікарі стояли біля верстатів, а вчителі ставали кранівниками, ті, що пов'язані з мистецтвом, взагалі в Ізраїлі не потрібні. Втрата соціального статусу для багатьох ставала трагедією життя, люди зрозуміли, що приїхали дарма. Колишніми радянськими євреями, яким вдалося правдами і неправдами виїхати до Відня, був написаний лист 300 євреїв. Автори намагалися усвідомити причини своєї міграції з СРСР і прийшли до висновку, що однією з них була споживацька психологія. За словами Й.Ройзмана, пі-

сля публікації статті в американській пресі він був побитий сіоністськими молодиками і з великими труднощами повернувся в Чернівці.³⁰

До радянських установ в США з проханням повернутися в УРСР у 1972 р. поступило 69 заяв, у 1973 р. – 160, у 1974 р. – 574, у 1975 р. – понад тисячу. 4/5 нещодавно прибулих до США хотіли би повернутися на колишню Батьківщину. В Брюсселі на початку 1976 р. відбулася зустріч з тими радянськими євреями, які виїхали з Ізраїлю і не змогли влаштуватися в США, проте найбільше листів нові ізраїльтяни писали до радянського керівництва. «Я зробила жакливу помилку, виїхавши в Ізраїль і позбувшись радянського громадянства, – писала чернівчанка Е.Я. Штейнберг в листі на ім'я Президії Верховної Ради СРСР». З аналогічним проханням до радянського керівництва зверталися буковинці О.Х.Каручеру та М.А. Штульберг.³¹

Радянський Союз не поспішав відкривати двері колишнім радянським євреям, яких спіткало розчарування. Серед причин, якими найчастіше обґрунтовувалися відмови на повернення, звучали повага радянського керівництва до думки радянських громадян, які глибоко віддані своїй соціалістичній Вітчизні і осуджують тих, хто піддався впливу сіоністської пропаганди. Як правило, бажаючи повернутися претендували на старі місця роботи, які вже були зайняті новими працівниками, аналогічні проблеми були і з житлом. У 1971 - 1972 рр. до республіканського МВС надійшло 15 клопотань про повернення до УРСР від осіб єврейського походження, що виїхали до Ізраїлю на постійне проживання. З них тільки 2 клопотання було задоволено на початку 1971 р., решту – відхилено³². Крім того, згідно з матеріалами МВС у 1975 р. з СРСР виїхало 470 осіб, які вчинили раніше кримінальні злочини³³.

Хвиля виїзду в Ізраїль у 1973 р. породила сплеск квартирних афер, які в результаті призвели до арешту верхівки керівництва м. Чернівці. В.Щербицький в таємному листі в ЦК КПРС від 10.01.1974 р. доповідав, що «За останній час в Чернівецькій області розкрито ряд злочинних груп, які систематично займалися хабарництвом»³⁴. За зловживання у сфері розподілу квартир громадян, що виїхали до Ізраїлю, були арештовані голова Чернівецького міськвиконкому В.П. Толмач. Разом з ним на шлях зловживань стали відповідальні працівники виконкому області. Резонанс справи був таким значним, що вона розглядалася за межами області, а цікавою деталлю справи В.П. Толмача було те, що з 25 осіб, притягнутих до відповідальності, 21 затриманий виявився єврейської національності. За дачу хабарів загальною сумою 27 800 крб. до кримінальної відповідальності притягнуто В.Г. Шерман, за протекцію у вирішенні житлових проблем та дачу 39 хабарів арештована Карпова С.К., за дачу хабарів за незаконний обмін

квартирами арештовані М.М. Кацельник, Б.Я. Ройтман, М.І. Шор, Л.М. Шренцель, А.Д. Дермер, С.П. Балк.³⁵ Багатьох арештувати не вдалося, бо вони встигли виїхати до Ізраїлю.

Повернувшись з труднощами в СРСР, вже колишні ізраїльтяни охоче спілкувалися з радянською пресою, описуючи поневіряння на ізраїльській землі. 6 лютого 1976 р. в Москві на прес-конференції, організованій агентством преси новин та відділом преси МЗС, спілкувалися радянські та зарубіжні журналісти з громадянами єврейської національності, що повернулися з Ізраїлю, в тому числі і з буковинцями. Подружжя Крайс з Чернівців, шофер і медсестра за фахом стверджували, що багато колишніх буковинців мріють знову повернутися в СРСР. «На Заході сіоністи галасують про єврейське питання в СРСР. А насправді це питання існує в самому Ізраїлі. Радянські євреї не мають нічого спільного з тими, хто живе в Ізраїлі»³⁶. Автор статті «Чи можна прощати зраду» Л.Куценко в газеті «Радянська Буковина» писав: «Мені не дуже зрозуміло, як можна прощати людям, котрі зрадили Батьківщину, емігрували за кордон. Ні, це не помилки і не легковажність, це – зумисні дії проти радянського ладу, проти кожного, хто дорожить Батьківщиною»³⁷. Вжн колишні ізраїльтяни знову налагоджували радянський побут, більшості вдавалося повернутися на попередні місця роботи, але число їх було не значне.

Досліджуючи єврейську еміграцію з Буковини упродовж 1970-1980 рр., слід підкреслити ще одну характерну рису – її міський «чернівецький» характер. На кінець 70-х переважна більшість євреїв проживала у містах. «Серед міст України як в абсолютних, так і в у відносних величинах еміграції «лідирують» Чернівці, – писав Й.Зісельс, – місто яке «втратило» кожного третього єврея». В порівнянні з євреями Києва, Одеси та Харкова чернівецькі були найактивнішими до 1973 р. В наступні роки естафету підхопили євреї Одеси, Києва, Дніпропетровська та інших міст, згодом розпочнуть свою «одісею» євреї маленьких містечок України.

Якщо для пересічного буковинця складалося враження, що еміграційні пристрасті на Буковині стихали, то в розмовах працівників Чернівецького міськкому партії з комуністами єврейської націо-

нальності, що брали активну участь у пропагандистській роботі проти сіонізму, останні заявляли, що на їх думку, еміграція до Ізраїлю координується сіоністськими емісарами, які приїжджають до Чернівців з Риги, Одеси та інших міст країни. «Не виключена можливість, що в Чернівцях діє добре законспірована сіоністська організація. Про це свідчить той факт, що в емігрантському процесі є певна система. Аналіз заяв громадян єврейської національності про дозвіл на виїзд показує, що вони надходять нерівномірно, різко зростаючи у певні відрізки часу». Від євреїв-комуністів надходила інформація про те, що частина фахівців, отримавши дозвіл на виїзд до Ізраїлю, залишається потім в Австрії, Швеції, Франції та деяких інших капіталістичних країнах. Якщо у 1972 р. 153 євреї з СРСР залишалися у Відні, то у 1973 р. – 500.³⁹ Євреї Чернівців, дотримуючись «єврейської солідарності», добре знали, до кого можна звернутися за викликом, хто може допомогти з обміном квартири, скільки це буде коштувати. За їхніми словами, цілі родини були втягнуті у емігрантську «кухню».

Як зазначалося вище, в Ізраїлі в колі радянських емігрантів росли тенденції щодо виїзду з Ізраїлю. Все частіше радянські євреї, що добивалися права виїзду з СРСР, стали обирати як кінцевий пункт не Ізраїль, а США. Це явище отримало назву «нешира». Ношрім (івр. – відповідаючі) порівнювали з листям, що падає з дерева, вони відпали від загального потоку євреїв, що поверталися в Ізраїль. Вже у 1975-1976 рр. з транзитного Відня близько 50% радянських євреїв направлялись повз Ізраїль. У 1976 р. число «ношрім» (ті, хто прямо виїжджав) майже зрівнялося з числом олім (репатріантів), а потім навіть перевищило. До 1981 р. 99% євреїв Москви та Ленінграда їхали в Америку, з Одеси – 100%. Максимальна «нешира» була зафіксована у 1988 р., коли до Ізраїлю приїхало тільки 4% від загальної кількості емігрантів з СРСР.

На зростання темпів «нешири» вплинули два важливі чинники: війна Судного дня 1973 р. та рішення Заходу надати радянським євреям статус біженців. В 1974 р. США надали СРСР статус найбільшого сприяння в торгівлі, якого так прагнуло

Виїзд євреїв з міст України (1968-1976 рр.)³⁸

Міста	Кількість у них євреїв у 1970 р.	Роки						% до загального числа євреїв у місті
		1968-1972	1973	1974	1975	1976	1968-1976	
Київ	152006	1254	1700	1070	981	1036	6041	3,9
Одеса	117000	1508	1652	1727	1825	2785	9497	8,1
Львів	28000	914	991	821	535	582	3843	13,7
Чернівці	37000	4788	4784	1431	681	725	12409	33,5

радянське керівництво. Щоправда, з урахуванням поправки Джексона та Веніка, які прив'язували надання статусу з свободою на виїзд з СРСР не менше 60 тис. євреїв на рік. Радянський Союз відкинув цю пропозицію як втручання у внутрішні справи країни.

Упродовж 1974-1975 рр. відбувався спад виїзду радянських євреїв, який знову почав набирати оберти після підписання Заключного Акта Народи з безпеки і співробітництва у Хельсінкі влітку 1975 р. Як наслідок, з 1976 по 1979 рр. відбувся черговий сплеск єврейської еміграції і більша частина євреїв України почала переорієнтовуватись на еміграцію до США. Поправка Джексона-Веніка була тим самим важелем, завдяки якому еміграція слабким та тоненьким струмком текла в Ізраїль та на Захід. Упродовж 1970-х рр. єврейська еміграція продовжувалася під посиленням тиском США і їхніми погрозами заборони на продаж в СРСР важливих технологій та труб для газопроводів великого діаметру. Отже тиск Вашингтону на радянське керівництво ставав визначальним чинником у темпах єврейської еміграції з СРСР. Радянський Союз, намагаючись зберегти «лице» на міжнародній арені насправді «торгував» радянськими євреями, перетворивши їх на заручників радянської системи.

В оточенні «свідомих» євреїв до «ношрім» ставилися з осудом. Часто з ними переставали спілкуватися, вважаючи таке рішення неетичним. Євреї Буковини виявилися найбільш «свідомими» серед євреїв СРСР, в США від'їжджали поодинокі родини. В журналі реєстрації виїздів та в'їздів в числі виїжджаючих на постійне місце проживання в США зареєстровані особи з єврейськими, російськими та українськими прізвищами, тому частку буковинців єврейської національності виявити неможливо. У 1972 р. до США з Буковини емігрувало 26 родин та 1 родина до Австрії, у 1973 р. – 12 родин, у 1974 – 3 родини. Характерною рисою буковинських міграційних процесів в середині 1970-х р. було повернення на постійне місце проживання в СРСР мігрантів з Польщі, Угорщини, Румунії, Франції та ФРН. Зареєстровано тимчасові поїздки в Ізраїль, ряд повернень з Ізраїлю, але не з США та ФРН.⁴⁰ «Моди на Америку в Чернівцях не було, – писав І. Померанцев. – Всі їхали в Ізраїль. Мені здавалося, що я ледь не особисто знаю всіх ізраїльтян, принаймні всіх нових ізраїльтян, оскільки родом вони всі з Чернівців... але жодного з тих самих чернівецьких «ізраїльтян» я не зустрів ні на Мертвому морі, ні в Єрусалимі, ні в Кфар-Даромі»⁴¹. Не знайшовши щастя в Ізраїлі, частина буковинських євреїв перебиралася до Західної Європи, згодом до Канади. Дані таблиці, які наводить Й.Зісельс, теж переконують, що найбільш «національно мотивованим» радянським містом в 1970-х були Чернівці⁴².

Частка «ношрім» у загальній еміграції з даного міста (1968-1976 рр.)

Одеса	93,6%	Москва	71,3%
Харків	86,0%	Ленінград	69,7%
Київ	80,0%	Кишинів	15,5%
Львів	72,5%	Чернівці	8,9%

Деякі дослідники вважають, що причиною ізраїльського патріотизму в колі євреїв Буковини була провінційна психологія, де переважали достатньо міцні єврейські традиції, адже в урбанізованих та асимільованих євреїв великих міст СРСР в середині 70-х склалося упередження, що Ізраїль є країною закритою, духовно бідною та такою, що сповідує вузькі національні проблеми. За словами Ц.Керема, «вихідці з Бессарабії, Буковини, Західної України та Прибалтики кардинально різнилися від своїх східних братів (москвичів, ленінградців та киян). Для них ідея єврейства, єврейського народу та єврейської національної держави була органічною, пов'язаною з традиціями власного дому. Для багатьох «східняків» – ідеал нації та національних інтересів був туманним, засміченим радянськими догмами, які не мали нічого спільного з традиціями дідів»⁴³. Якщо досліджувати ідеологічну складову еміграції кінця 1970-х рр., то виявилося, що чим ширше розкривалися ворота еміграції, тим менше в них залишалося єврейського.

Частина репатріантів продовжувала вважати появу «ношрім» логічним продовженням агресивної політики Ізраїлю. «Говорячи по совісті, це можна зрозуміти, – згодом виправдували вони свій крок. – Адже єврейська держава була задумана як національний прихисток для євреїв цілого світу. Прихисток, який перш за все гарантує нам безпеку існування. Але цього не сталося. Країна на довгі роки опинилася на лінії вогню»⁴⁴. З боєм у серці нові ізраїльтяни говорили, що вони приїхали в єдину країну у світі, де євреїв вбивають лише за те, що вони євреї.

Для радянського керівництва поява «ношрім» була доказом правильно обраного курсу на «зближення націй» та давала привід говорити про те, що національне відродження євреїв та національний рух в Ізраїлі це вигадка, а розмова йде просто про еміграцію з СРСР. Після розмов з багатьма колишніми буковинськими євреями можна підсумувати, що для частини виїжджаючих у 1970-і рр. цей виїзд сприймався справді як репатріація на омріяну батьківщину, для інших – це була еміграція, право на яку має кожна вільна людина.

Зменшення напливу виїжджаючих до Ізраїлю активізувало роботу американських туристів-сіоністів у Чернівцях. Вони приїжджали в СРСР з розвідницькою метою і хотіли перевірити жакливі повідомлення, що друкувалися в американській пресі про становище радянських євреїв. Оскільки

туризм між СРСР та США був практично не розвинутий, активісти сіоністського руху купували у голландській організації Student Travel двотижневу путівку в СРСР за 250 дол., а потрапивши в СРСР, намагалися відвідати синагоги і з допомогою івриту та ідишу спілкуватися з радянськими євреями. На основі таких поїздок та розмов з радянськими туристами за кордоном писалися статті та книги. Якщо у поїзді була зацікавлена організація «Хабад», у валізі туристів складалися єврейські книги, ритуальні вироби, кошерні ножі, кошерні дріжджі і похоронні савани. Упродовж року синагоги України відвідувало по 300-500 туристів⁴⁵.

Наприкінці осені 1976 р. в чернівецькій синагозі були помічені туристи А.Хершенфельд та Д.Лінстарт. Вони роздавали брошуру «Факти і цифри про Ізраїль», календарі релігійних свят, сіоністську літературу, видану у Нью-Йорку. Члени молодіжної сіоністської організації, студенти Каліфорнійського університету Д.Медведь та Д.Страус сміливо закликали вірян до виїзду прямо у синагозі: «Беріть літературу, читайте та відразу ж подавайте заяви на виїзд до Ізраїлю». При спілкуванні з чернівчанином М. Лейбовичем туристи цікавилися його службою в Радянській армії, озброєнням радянських солдат, чи спілкується він з відмовниками. Як правило, для іноземних туристів такі вояжі закінчувалися видворенням за межі країни за порушення правил поведінки іноземних туристів.⁴⁶ Американські сіоністи щиро вірили, що вони роблять важливу справу, не підозрюючи, що тим самим руйнують інтернаціональні підвалини СРСР.

Для обмеження активності американських благодійників з «Джойнту» з 1 січня 1976 р. у СРСР було припинено прийом грошових переказів з-за кордону, 15 липня 1976 р. були введені нові митні правила, за якими мито на товари, що вивозяться, зросло на 200 %. Того ж року було вкотре заборонено ввіз маци. Керівництво СРСР всіма шляхами намагалося сповільнити виїзд радянських євреїв за кордон, адже еміграція розхитувала непорушність «залізної завіси» та закритість кордону для виїзду радянських громадян на ПМП за кордон. Водночас СРСР не бажав посилювати ворожу ідеологічно та стратегічно державу Ізраїль своїми громадянами. Євреїв з СРСР стали випускати тільки в результаті конкретних міждержавних угод між СРСР та США, зміст яких залишається засекреченим і донині.

Наприкінці 1970-х рр. ставлення в СРСР до виїжджаючих в певній мірі стало ліберальнішим. Вони і самі це відчували. Якщо на початку 70-х рр. виїжджаючи в Ізраїль соромилися признатися сусідам про своє рішення, навіть у заявах про звільнення з роботи часто вказували вигадані та неіснуючі причини, то наприкінці 70-х тема виїзду стала звичною, а поведінка виїжджаючих – впевненішою. Економіст Чернівецької швейної фабрики

№2 Ц. М. Вайсбанд приносила на підприємство листи з Ізраїлю та зачитувала їх у цеху серед працівників, аналізуючи переваги радянської та ізраїльської економіки. А своїх колег єврейської національності попереджала: «Невдовзі Чернівецький ВВІР закриють і до 1980 р. ніхто за кордон виїхати не зможе»⁴⁷. Її пророцтво виявилось «перспективним». В Україні в 1978 р. відділами віз та реєстрацій було прийнято 20 851 заяву на виїзд, в 1979 – 26 706.⁴⁸

Радянське керівництво, готуючись до проведення Олімпіади 1980 р., вирішило припинити єврейську еміграцію до кінця 1970-х рр. Але, за словами Й.Зісельса, «перед запланованими Олімпійськими іграми у Москві зробили спробу «виставити» з СРСР більшу частину накопиченого потенціалу еміграції. В 1979 р. – 46 406 осіб, що було удвічі більше, ніж в 1978 р.»⁴⁹. Разом з активістами еміграції в СРСР під тиском влади за ізраїльськими викликами виїхало і багато дисидентів, для яких альтернативою від'їзду в цей час була тільки тюрма. Необмежені можливості радянського керівництва дозволили до кінця 1970-х рр. майже цілком зупинити еміграцію.

Кожне десятиліття XX ст. «вимивало» з України частку єврейського населення краю. Євреї Буковини, активізувавши свій виїзд на початку 70-х, до кінця десятиліття уповільнили свою «алію». З 1974 по 1980 рр. з Буковини до Ізраїлю виїхало близько 1200 родин, або більше 4 тис. осіб. Ізраїль, який мав би стати прихистком та джерелом психологічного комфорту для кожного єврея світу, на довгі роки опинився на лінії вогню. Економічна криза в Ізраїлі, невдала політика абсорбції змусили євреїв Буковини обачніше ставитися до репатріації. Радянське керівництво вишукувало нові шляхи для сповільнення темпів еміграції євреїв, але міжнародна солідарність та тиск Вашингтона на радянське керівництво змушував останніх час від часу привідкривати ворота «залізної завіси». Сповільнення виїздів до Ізраїлю дало можливість Кремлю говорити про перебільшення ідеологічної складової в еміграції до Ізраїлю.

Серед причин, що продовжували виштовхувати євреїв Буковини в Ізраїль, переважали особиста невласшованість, відсутність видимих перспектив кар'єрного зростання, мрії про особисте збагачення, сподівання «легких грошей». В життєвому досвіді чи не кожного буковинського єврея був досвід антисемітизму, який не минав з роками. Бажання жити добре і серед євреїв продовжувало залишатися важливим елементом міграційної поведінки, адже євреї продовжували залишатися єдиною національністю, позбавленою основних культурних прав серед усіх інших народів СРСР.

Активним емігрантам великих міст СРСР вдалося «намацати» нові можливості виїзду з СРСР за ізраїльськими викликами та ізраїльськими візами не в Ізраїль, а до США. Щоправда, це не сто-

сувалося євреїв Чернівців, які демонстрували високу національну вмотивованість, склавши всього 8,9 % у загальному числі «нешири». В цілому можна зробити висновок, що наприкінці 70-х рр. еміграція євреїв з Буковини переставала бути суто етнічним феноменом. Етнічний фактор переставав відігравати провідну роль у формуванні міграційної поведінки та в результаті впливати на міграційні очікування. Зростала кількість репатріантів зі змішаних родин, для яких репатріація перетворювалася у пересічну еміграцію. Еміграція упродовж наступних років ставала рекомендованою життєвою стратегією.

¹ Прибыткова И. М. Современные миграционные исследования: в поисках новых теорий и концепций // Международная миграция населения: Россия и современный мир». – М., 2004. Выпуск 12. МАКС Пресс.

² Паніна Н. В. Українське суспільство 1992-1996: соціологічний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАН України.

³ Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

⁴ Зисельс, И. Динамика численности еврейского населения Украины [Электронный ресурс].// Режим доступа: [www.vaadua.org/josef2006/dinam Chisl.html](http://www.vaadua.org/josef2006/dinam%20Chisl.html)

⁵ Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг: очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – 362 с.

⁶ Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.: В-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2004. – №22.

⁷ Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов, Тель-Авивский университет, 1998. – 288 с.

⁸ Khanin V. Documents on Ukrainian Jewish Identity and Emigration, 1944-1990. – London, 2003. – 353 p.

⁹ Альтшулер М. Евреи СНГ на пороге третьего тысячелетия.1998 // [Электронный ресурс] http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/40156/1/16_111-145.pdf.

¹⁰ Солженицын О.И. Двести лет вместе. Гл.27.

¹¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.890. – Арк.45.

¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.890. – Арк.47.

¹³ Зисельс И. Если не сей час. К.: Дух і літера., 2006. – С.114.

¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1357. – Арк.10.

¹⁵ Бобков Ф.Д. Как готовили предателей. Начальник политической контрразведки свидетельствует... – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – 240 с. – С.66.

¹⁶ Устименко А. Підступні вигадки та домисли//Радянська Буковина, 1977, 13 лютого.

¹⁷ Архів ВВІР УМВС Чернівецького облвиконкому. Журнал обліку в'їздів та виїздів.

¹⁸ Пелех В. Благаємо, допоможіть//Радянська Буковина, 1978, 13 лютого.

¹⁹ Шокотко Я. Запізніле прозріння//Радянська Буковина, 1976, 29 червня.

²⁰ Краснодарський В. Батьківщину не обирають//Радянська Буковина, 1978, 12 грудня.

²¹ Пелех В. Пастка//Радянська Буковина, 1984, 9 грудня.

²² Гуревич А.М. Социально-психологические особенности личности и мотивации потенциального эмигранта на примере репатриации в Израиль. Автореферат диссертации. <http://www.disserscat.com/content/sotsialno-psikhologicheskoe-osobennosti-lichnosti-i-motivatsii-potentsialnogo-emigranta-na-p>

²³ Люб'язь Б. Сіоністський хамсин//Радянська Буковина, 1978, 3 січня.

²⁴ Шокотко Я. Запізніле прозріння//Радянська Буковина, 1976, 29 червня.

²⁵ Краснодарський В. Батьківщину не вибирають//Радянська Буковина, 1978, 12 грудня.

²⁶ Гончаров В. Ізраїль. Засіб Гістадрута//Радянська Буковина, 1978, 20 січня.

²⁷ Кошаровский Ю. <http://kosharovsky.com>.

²⁸ Краснодарський В. Липке павутиння//Радянська Буковина, 1976, 20 лютого.

²⁹ Асмолов А.Г. Как встроить мигранта в общество: кризис утраты смысла существования// Информационно-аналитический бюллетень Психологи о мигрантах и миграции в России, 2001, №2.

³⁰ Краснодарський В. Липке павутиння//Радянська Буковина, 1976, 20 лютого.

³¹ Устименко А. Підступні вигадки та домисли//Радянська Буковина, 1977, 13 лютого.

³² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.699. – Арк.39.

³³ Ольховецький В. Ті, що втратили Батьківщину//Радянська Буковина, 1976,22 лютого.

³⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.887. – Арк.6.

³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.887. – Арк.6.

³⁶ Радянська Буковина, 1976.13 лютого.

³⁷ Куценко Л. Чи можна прощати зраду//Радянська Буковина, 1987,12 липня.

³⁸ Зисельс И. Вказ. праця. – С. 115.

³⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.890. – Арк.39.

⁴⁰ Архів ВВІР УМВС Чернівецької області.

⁴¹ Померанцев И. Мой маленький Израиль// «Огонек» 2008, №7.

⁴² Зисельс И. Вказ. праця. – С.113-114.

⁴³ Кэрэм Ц. Евреи, неевреи и т.д. – Тель-Авив, 1987. – С.219.

⁴⁴ Солженицын А.И. Двести лет вместе. Ч.2.гл.26.

⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1357. – Арк.44.

⁴⁶ Урбанський К. Одного поля ягоди//Радянська Буковина, 1976, 30 листопада.

⁴⁷ Краснодарський В. Батьківщину не вибирають//Радянська Буковина, 1978, 12 грудня.

⁴⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.3519. – Арк.85.

⁴⁹ Зисельс И. Вказ.праця. – С.116.

Ирина ЯВОРСКАЯ
(Черновцы)

ЗАМЕДЛЕНИЕ ТЕМПОВ ЭМИГРАЦИИ ЕВРЕЕВ БУКОВИНЫ В ИЗРАИЛЬ И ПЕРЕОРИЕНТАЦИЯ МИГРАЦИОННОГО ПОТОКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1970-х гг.

В статье сделана попытка обосновать причины замедления миграционной активности буковинских евреев в Израиль во второй половине 1970-х гг. Раскрываются мотивы и причины неоднократных случаев их возвращения на Буковину. Автор анализирует причины появления новых миграционных возможностей и акцентирует внимание на переориентации

нтацію миграционного потока советских евреев во второй половине 1970-х.

Ключевые слова: эмиграция, замедление миграционных потоков, переориентация миграционных потоков, репатриация.

Iryna YAVORSKA
(Chernivtsi)

SLOWDOWN OF MIGRATION ACTIVITY OF BUKOVINIAN JEWS TO ISRAEL AND REORIENTATION OF THEIR MIGRATION FLOW IN THE SECOND PART OF THE 1970s

The author makes an attempt to substantiate the reasons and slowdown migration activity of Bukovinian Jews to Israel in the second half of the 1970s. Author examined motives and reasons of frequent cases of their returning to Bukovina. The author analyzes the reasons and emergence of new migratory opportunities and focuses on the reorientation of the migratory flow of Soviet Jews in the second half of the 1970s.

Keywords: immigration, slowing migration flows, reorientation of migratory flows, repatriation.

УДК: 37.014.24 (477+475)

Віталій СТІЛЬЧУК
(Луцьк)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК ЗАСІБ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті аналізується сучасне українсько-польське співробітництво у сфері науки та освіти, зокрема співпраця освітніх та наукових установ, інноваційні процеси, запозичення польського досвіду реформування вищої освіти тощо. Узагальнено досвід координації науково-освітніх зв'язків України та Республіки Польща на основі нормотворчих вимог, що передбачають комплекс інноваційних науково-освітніх заходів задля розвитку і утвердження загальноєвропейських стандартів у цих галузях.

Ключові слова: освіта, наука, співробітництво, інтеграція, Україна, Республіка Польща.

Постановка наукової проблеми. Головними завданнями діячів науки й освіти України та Республіки Польща є пошук механізмів і можливостей зближення обох суспільств. Адже саме еліта, у тому числі наукова, формує певний стереотип у свідомості суспільства про сусідній народ, його історію, культуру, політичні традиції, побут і т. ін. Через проведення спільних конференцій, симпозіумів, узгодження текстів підручників, подання повної та різнобічної інформації про сусідню державу формується її імідж, сприйняття у сусідньому суспільстві. А тому роль наукових та освітніх контактів в українсько-польських відносинах є не-

від'ємною й важливою складовою. Саме через наукове та освітнє співробітництво відбувається євроінтеграція України у європейський науковий та освітній простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі фактично немає ґрунтовних досліджень, присвячених безпосередньо українсько-польському науковому та освітньому співробітництву. В силу того, що процеси реформування вищої освіти є у процесі перебігу, незавершені, то можна стверджувати, що склалася така ситуація, за якої наукова розробка досліджуваної теми відбувається практично одночасно із застосуванням нових інноваційних форм наукової та освітньої роботи.

З огляду на сказане вище зауважимо, що монографічна література з досліджуваної проблеми є поодинокую, або лише частково розкриває проблему. Натомість публіцистика є досить різноплановою і дає можливість різноаспектно проаналізувати українсько-польське освітнє та наукове співробітництво. Зокрема, дослідженням сучасного стану українсько-польської співпраці в сфері освіти та науки займалися Д. Горун¹, В. Колесник²,³ Н. Медведчук⁴,⁵ А. Гуменюк⁶, В. Колодяжна⁷ та ін. Дослідниками опубліковано низку наукових статей, які є цитованими у запропонованій статті. Розкриті особливості українсько-польської взаємодії в галузі освіти, науки та у справі узгодження і трактування спільних сторінок історії у монографії Л. Стрілчук та В. Стрільчука «Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин та співробітництва»⁸.

Метою статті є аналіз українсько-польського наукового співробітництва та доказ того, що воно сприяє євроінтеграційному поступу України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. З метою розвитку і розширення наукових контактів між Україною та Республікою Польща було підписано ряд нормативно-правових актів, які нині складають основу міждержавної взаємодії у сфері науки й освіти. Базовим документом українсько-польських взаємовідносин став Договір між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р.⁹. Перспективи розвитку міждержавної співпраці у науковій та освітній галузях визначає стаття 14 Договору, окреслюючи контакти між школами, науковими установами, навчальними закладами, у тому числі в галузі обміну науковими працівниками, викладачами, студентами, аспірантами, а також у здійсненні спільних науково-дослідницьких робіт. Договором закріплено можливість укладення відповідних договорів між окремими міністерствами, відомствами, науковими та навчальними установами.

Наступним кроком на шляху налагодження співпраці стало підписання у квітні 1994 р. Прото-

колу про наукове співробітництво між НАН України та Комітетом наукових досліджень Польщі. Наслідком реалізації положень документа стало те, що уже станом на кінець 1995 р. діяло 87 прямих угод з питань проведення спільних досліджень, у яких взяли участь 39 українських інститутів та 62 організації Польської академії наук і мистецтв¹⁰. Було розроблено низку спільних наукових проєктів, зібрано обширу інформацію, проведено ряд дискусій, конференцій у галузі технічних, гуманітарних та природничих наук.

У вересні 1995 р. було підписано нову Угоду про співробітництво між міністерствами освіти Польщі і України¹¹. У березні 1996 р. Україну з робочим візитом відвідав міністр освіти Республіки Польща Є. Вятр. Переговори польського та українського галузевих міністрів засвідчили динаміку процесу співробітництва: сторони домовилися про внесення змін та доповнення до Угоди про міждержавну співпрацю. Зокрема, нові пропозиції стосувалися збільшення квот обмінів студентами, аспірантами, викладачами, вчителями; створення змішаної комісії для розробки та узгодження нормативно-правової бази в галузі освіти; прискорення процесу підготовки та підписання міжурядової угоди про визнання документів про освіту всіх рівнів, наукових ступенів та вчених звань¹². Міністри освіти України та Польщі обговорили також питання задоволення освітніх проблем національних меншин.

Аналіз Угоди між Урядом Республіки Польща та Урядом України про співробітництво в галузі культури, науки та освіти від 20 травня 1997 р. дозволяє визначити головні пріоритети міждержавної співпраці. Серед них: обмін науковою інформацією; навчально-наукове співробітництво; проведення спільних досліджень у різних галузях науки, спільних конференцій, симпозіумів, семінарів; організація практики стажування іноземних викладачів, вчителів, студентів, учнів; публікація статей закордонних колег у фахових виданнях, переклад монографій; сприяння освіті національних меншин; налагодження партнерства на безпосередній основі між окремими ВНЗ¹³.

Наступним кроком на шляху розширення українсько-польського наукового співробітництва стало підписання Протоколу щодо заснування Представництва Польської академії наук (ПАН) при НАН України у Києві та Представництва НАН України у Варшаві при ПАН, який було підписано 17 листопада 1999 р. Головним завданням цих представництв стала підтримка й популяризація української науки в Республіці Польща та польської науки в нашій державі, надання допомоги в установленні зв'язків між науково-дослідними інститутами, окремими вченими тощо.

У період 1995 – 2011 р. Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України на основі міжнародних документів з питань демократії, гуманіза-

ції в галузі освіти, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 26), міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ст. 13), Протоколу до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., здійснило ряд масштабних заходів щодо створення нової нормативно-правової бази національної вищої освіти України¹⁴. Запроваджені в Україні документи пройшли апробацію на міжнародному рівні і нині складають основу освітньої політики нашої держави.

Серед наукових проблем, що спільно розроблялися науковцями обох країн у досліджуваний період, можна виділити наступні: «Проблема українсько-польських прикордонних зв'язків», «Україна та Польща в загальноєвропейському процесі інтеграції», «Українсько-польське стратегічне партнерство», «Польсько-українські літературні та наукові зв'язки в XIX – та XX століттях (архівні дослідження, інвентаризація документів, обмін копіями першоджерел)», «Українсько-польське мовне порубіжжя», «Україна – Польща: важкі питання», «Історія національно-визвольної боротьби XX століття», «Вузлові проблеми функціонування й розвитку української та польської економік в період трансформації», «Аграрно-економічні, демографічні, екологічні проблеми та проблеми транспорту і зв'язку, розвитку прикордонних територій України та Польщі», «Українсько-польське транскордонне співробітництво»¹⁵ та багато інших.

Наприклад, спільний проєкт «Польсько-українські літературні та наукові зв'язки в XIX – та XX століттях (архівні дослідження, інвентаризація документів, обмін копіями першоджерел)» здійснювався колективними зусиллями працівників Інституту літературних досліджень ПАН, Інституту славістики ПАН, Архіву ПАН – з польської сторони та Національної бібліотеки імені В. Вернацького НАНУ, Інституту літератури НАНУ, Інституту українознавства НАНУ, Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника та Архіву НАНУ – з української. Така велика кількість учасників проєкту забезпечила не лише успішну його реалізацію, але й налагодження та поглиблення безпосередніх контактів між окремими науковими установами та дослідниками, сприяла налагодженню міжлюдських взаємин.

21 лютого 2005 р. було підписано «План дій: ЄС – Україна». Відповідно до положень цього документа Євросоюз розпочав надавати підтримку нашій державі у питаннях реформування й вдосконалення системи освіти та наближення її до стандартів ЄС. Україна досить активно включилася до цього процесу, зокрема до Транс'європейської програми мобільності для студентів ВНЗ (ТЕМ-ПУС), Еразмус Мундус (програми стипендій для студентів-дослідників випускників) та Жан Моне (програми грантів для надання допомоги акаде-

мічним установам у реалізації проектів європейської інтеграції)¹⁶.

Міжнародні стандарти права на освіту, європейські та вітчизняні стандарти освіти, узгодження правового освітнього поля є постійною темою обговорення на постійно діючій Міжнародній конференції «Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво», що двічі на рік проводиться на базі факультету міжнародних відносин Волинського національного університету (ВНУ) імені Лесі Українки.

З метою адаптації української системи вищої освіти до стандартів Євросоюзу Україна активно включилася до Болонського процесу (Болонська декларація була підписана у 1990 р.). У квітні 2003 р. Україна приєдналася до Болонської декларації¹⁷. Польща на цей час уже мала певний досвід реформування вищої освіти, оскільки це було однією із умов Ради Європи щодо її вступу в ЄС. Тому польський досвід широко використовувався в Україні й нині ми можемо стверджувати, що у справі реформування системи вищої освіти України до стандартів ЄС зроблено чимало. Інтеграція освітньої сфери – найкращий приклад євроінтеграційного поступу нашої держави.

Однією із найбільш поширених та популярних форм співпраці в галузі науки та освіти стали обміни вченими з метою обміну досвідом та науковими досягненнями, ознайомлення з архівними, бібліотечними фондами тощо. Починаючи з першої половини 90-х років і донині, число цих обмінів постійно зростає, розширюється тематика наукових контактів. Наприклад, у 1993 р. науковими установами НАН України було прийнято 253 польських вчених, а уже наступного, 1994 р., кількість польських вчених, що працювала в Україні, сягнула 453 осіб¹⁸. Схожа динаміка прослідковується і в наступні роки.

Важливою складовою наукових контактів стали обміни викладацькими кадрами вищих навчальних закладів України та Республіки Польща для проходження наукових стажувань. Особливо активно така співпраця розвивається між західними регіонами України та східними – Польщі. Яскравим прикладом може слугувати співпраця ВНУ імені Лесі Українки та Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської. Між університетами в середині 90-х років ХХ ст. укладено відповідні угоди, на підставі яких українські та польські науковці проходять кілька разів на рік стажування, діляться власним досвідом, запозичують досвід партнерів, мають широкі можливості працювати в архівах, бібліотеках. Історичний факультет Волинського національного університету імені Лесі Українки завдяки угоді з відділом гуманістики Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської здійснює щорічні обміни студентами для ознайомлення з історією та культурою сусідньої країни. Такі обміни відбуваються

щорічно у травні і користуються великою популярністю серед студентів України та Польщі.

Саме на прикладі згаданих вищих навчальних закладів України та Польщі, що знаходяться поблизу міждержавного кордону, можна яскраво прослідкувати становлення та еволюцію наукових контактів. Програми співпраці двох найбільших прикордонних регіональних центрів нашої держави та Республіки Польща – Волинського національного університету імені Лесі Українки та Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, які співпрацюють ще з 1975 р., на сучасному етапі містять визначальні позиції розвитку європейської освітньої системи: посилення гуманістичної спрямованості, духовної та загальнокультурної складової освіти, поглиблення фундаменталізації освіти, формування системного підходу до аналізу складних етносоціальних ситуацій, стратегічного мислення, а також прищеплення студентам навичок до самонавчання, самовиховання.

Обидва ВНЗ домовилися спільно діяти у міжнародному контексті нормативно-правового забезпечення в галузі освіти для забезпечення переходу до багаторівневої системи освіти, що дасть змогу задовольнити потреби особистості у здобутті певного освітнього і кваліфікаційного рівня за обраним напрямом. Для цього спільно формуються нові освітні плани і програми, залучаються сучасні джерела фінансування.

Для Волинського національного університету імені Лесі Українки пріоритетними визнано європейські стандарти освіти, започатковано розробку комплексних нормативних документів системи стандартів освіти різного рівня. Показовим став той факт, що згаданий ВНЗ, завдяки запровадженню найновіших освітніх стандартів якості викладання здобув новий, більш високий міжнародний статус. З 10 вересня 2012 р. офіційну назву Волинського національного університету імені Лесі Українки було змінено на Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки¹⁹.

Ще одним із прикладів впровадження нової якості співробітництва між Україною та Польщею стала запропонована ще на початку 90-х років ХХ ст. ідея створення польсько-українського університету у Любліні. Протягом другої половини 90-х років ХХ століття проходила організація спільного освітнього проекту. З української сторони участь у проекті взяли три провідні вищі країни: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». З польського боку – два вищі навчальні заклади – Люблінський університет імені Марії Кюрі-Склодовської, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II. Перелічені навчальні заклади увійшли до спільної українсько-польської освітньої установи – Європейського колегіуму польських і україн-

ських університетів (ЄКПіУУ) з центром у Любліні. Пізніше до Європейського колегіуму прилучилися Сільськогосподарська та Медична академії (м. Люблін) та Люблінська політехніка²⁰.

Ідея створення спільного ЄКПіУУ, який проіснував понад 10 років, належала українському еміграційному публіцисту, проф. Вільного університету Берліна (Німеччина) Б. Осадчуку. Уже із жовтня 2001 р. за підтримки Президентів України та Польщі розпочав свою діяльність Європейський колегіум польських і українських університетів. За період свого існування цей колегіум дав можливість українським та польським науковцям тісно співпрацювати, передавати та запозичувати досвід, а аспірантам – піднімати свій освітній рівень. Діяльність колегіуму є одним із проявів освітньої інтеграції в українсько-польських взаєминах.

Молоді науковці, зараховані на навчання до ЄКПіУУ, одночасно поєднували статус слухача Колегіуму і аспіранта одного із вищезазначених польських вишів. Серед головних напрямків підготовки переважали гуманітарні дисципліни – історія, політологія, філологія, філософія, право та ін. Інша частина аспірантів готувала дисертації з медицини, хімії. Такий тип навчання мав сприяти, з одного боку, підготовці фахівців певного напрямку, а з іншого – формуванню проєвропейсько налаштованих молодих наукових кадрів, поглибленню інтеграції України до ЄС²¹.

Серед проблем діяльності Європейського колегіуму слід виділити наступні: нерегульованість та невідповідність законодавчо-правової бази співпраці та юридичного статусу установи, недостатність фінансування. Слід виділити і проблему визнання здобутих випускниками дипломів доктора (вітчизняний відповідник – кандидат наук) в Україні. Науковий проєкт головним чином фінансувався за рахунок РП. 16 травня 2011 р. ЄКПіУУ припинив своє існування, а на його базі постала науково-дослідна установа Університету Марії Кюрі-Склодовської – центр Східної Європи²².

Більш ніж десятилітнє функціонування ЄКПіУУ є яскравим прикладом українсько-польського науково-освітнього співробітництва, стратегічного партнерства освітньої інтеграції двох держав. На жаль, лише старань науковців двох країн замало, проблеми, які призвели до закриття наукового проєкту, продемонстрували важливість для співробітництва урегульованості нормативно-правової бази, узгодження фінансових питань.

На високому рівні здійснюється міждержавна співпраця й між іншими науковими установами двох сусідніх країн. Так, наприклад, станом на 1999 р. програма співробітництва в галузі науки і технологій включала в себе 54 спільні наукові проєкти, велика увага у яких приділялася прикордонному співробітництву в галузі науки та технологій. І саме вищі навчальні заклади українсько-польського прикордоння взяли на себе левову

частку з реалізації згаданих проєктів, серед яких: Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, Національний університет «Львівська політехніка», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Волинський державний університет імені Лесі Українки, Інститут геохімії НАНУ та інші.

Красномовним свідченням результативності та важливості наукової співпраці є той факт, що наукові співробітники українських академічних установ отримували за свою роботу міжнародні премії та нагороди. Серед них працівники Інституту східноєвропейських досліджень НАН України М. Крищенко від Фондації «Польська культура» у номінації за сприяння польсько-українському інтелектуальному зближенню, Н.Яковенко та Я.Грицак – від часопису «Східний Огляд» («Przegląd Wschodni») за монографічні дослідження спільних сторінок українсько-польської історії з найдавніших часів до сьогодення та інші.

Досить плідною у досліджуваний період була співпраця між академічними установами України та Польщі в царині археології. У 1992 р. Інституту археології НАН України уклад договір із Варшавським університетом щодо обміну фахівцями й експертами для консультацій та спільної роботи. В межах згаданого договору проводилися спільні наукові конференції, публікація наукової продукції вчених обох країн²³.

Інститут археології НАН України також виконував двосторонні угоди з Університетом імені Адама Міцкевича та Інститутом археології Ягеллонського університету наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. Окрім обміну фахівцями, учасниками було здійснено спільні археологічні дослідження античних поселень с. Кошари, археологічні розкопки Ольвії та Березані. Результативною була робота спільної польсько-українсько-російської археологічної експедиції, якою було здійснено дослідження Великого Рижанівського кургану й розкопки ще двох курганів доби бронзи та скіфського часу і проведено розкопки на території Білостоцького воєводства Польщі. За результатами спільних досліджень відбулася презентація археологічних виставок в Україні та Польщі. Тісну співпрацю з музейними установами Польщі налагодив Одеський археологічний музей, який наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виступив ініціатором вивчення археологічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та античних поселень Нижнього Подністров'я. Проведення згаданих експедицій частково фінансувалося польською стороною²⁴.

Відділ археології Інституту суспільних наук НАН України та заклад археології Малопольщі ПАН у Кракові в плані співпраці брали участь у спільних розвідувальних експедиціях на території Республіки Польща та українського Прикарпаття. Інститут народознавства НАН України та Інсти-

тут археології й етнології ПАН провели спільні лабораторно-камеральні дослідження матеріалів з археологічних комплексів у Білостоцькому воєводстві.

З ініціативи Інституту українознавства і народознавства НАН України імені Івана Крип'якевича, що у Львові, було створено Інститут Центрально-Східної Європи (ІЦСЕ) у Львові, який, у свою чергу, став одним із засновників Міжнародної федерації інститутів Центрально-Східної Європи. Федерація утворилася 15 лютого 1993 р. та об'єднала у собі сім позадержавних наукових інституцій з Білорусі, Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії та України. Федерацію очолив професор Є.Клочовський – директор інституту Східної та Центрально-Східної Європи в Любліні. Останній заклад і став осередком Федерації²⁵. За роки свого існування Федерація організувала ряд міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, регулярно виходив бюлетень з напружаними матеріалами. За посередництва цієї інституції підтримувалися та постійно розширювалися контакти між науковцями, аспірантами.

Серед наукових установ, які здійснюють активне співробітництво із польськими закладами, слід відмітити також Інститут екології Карпат НАН України, що став співзасновником Міжнародного екологічного центру спільно з Польською академією наук, а також Інститут економіки НАН України, який спільно із Інститутом географії та територіальної організації ПАН розгорнули співпрацю в галузі регіональної політики.

Важко переоцінити роль міжнародних фондів у науковому співробітництві. Саме завдяки їх фінансовій підтримки українські вчені, здобувачі наукових ступенів мають можливість проводити дослідження архівних та бібліотечних фондів Республіки Польщі. Серед таких фондів слід виділити: Фонд Стефана Баторія (каса Ю. Мянвського), Фонд братів Снядецьких, Стипендіальний фонд Уряду Республіки Польща для молодих науковців та ін.

З 1995 р. розпочалася реалізація освітніх програм, які включають обміни вчителями, учнями, студентами між навчальними закладами України та Польщі. Особливо активно такий обмін здійснюється на прикордонній основі. Наприклад, уже в жовтні 1995 р. троє абітурієнтів із Ковельщини на конкурсній основі вступили на факультети садівництва та городництва Люблінської сільськогосподарської академії²⁶. Серед вчительських обмінів можна навести наступні приклади: в лютому 1996 р. в Луцьку при обласному Інституті післядипломної освіти для польських вчителів історії було прочитано курс лекцій, присвячений актуальним питанням українсько-польської історії, організовано зустрічі з українськими вчителями. 27 березня – 1 квітня 1997 р. на Волині перебувала група вчителів україномовних шкіл та закладів

навчання української мови із прикордонних районів Республіки Польща. Вони взяли участь у роботі шестиденного семінару «Освіта в діаспорі. Реальність і перспективи». Гості з Польщі відвідали кілька луцьких шкіл, школи Горохівщини, побували з екскурсією у музеї-садибі Лесі Українки в селі Колодязному, що на Ковельщині. В ході семінару було визначено умови обміну делегаціями школярів для їх відпочинку та ознайомлення з культурою сусідів²⁷.

23 квітня 1997 р. в Луцьку за підтримки обласного управління освіти, Волинського ліцею і кураторії освіти Холмського воєводства було проведено міжнародний олімпіадний турнір серед учнів 10 – 11 класів шкіл Волинської, Рівненської областей та Холмського воєводства з математики, інформатики, англійської мови²⁸. Схожі заходи проводилися і в наступні роки.

Історично склалося так, що українська та польська нації мають доволі схожі та споріднені історичні долі й багато сторінок спільної історії. Саме цей факт, здавалося б, мав відіграти вирішальну роль для міжнаціонального порозуміння. Однак історичний фактор, на жаль, швидше розділяє аніж поєднує два сусідні народи. Особливо гостро в суспільній свідомості обох націй стоять взаємні претензії та звинувачення, пов'язані з протистоянням українців та поляків в роки Другої світової війни.

А між тим, надзвичайно важливим і цінним для українсько-польських взаємин є багатосторонній діалог між нашими суспільствами. На державному рівні здійснювалися спроби згладити гострі кути міжнаціональних суперечок. Зокрема, було підписано польсько-українську декларацію «До порозуміння і єднання», організовувалися на державному рівні відзначення історичних дат, вшанування видатних осіб обох народів, ініційовано конференції істориків, які мали узгодити погляди українців та поляків на події Другої світової війни. Серед чинників, які донедавна досить помітно впливали на формування міждержавних відносин, є узгодження та трактування спільних сторінок історії двох народів.

Прикордонні регіони Польщі та України стали місцем проведення спільних наукових конференцій, серед яких слід виділити: «Волинь у другій світовій війні та перші повоєнні роки» (Луцьк, квітень 1995 р.), «Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті» (Івано-Франківськ, листопад 1996 р.), «Україна – Польща: вчора, сьогодні, завтра» (Люблін, червень 1997 р.), «Поляки й українці: 1918 – 1956 р.» (Санок, листопад 1997 р.), «Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, квітень 1999 р.) та інші²⁹. Знаковою стала зустріч істориків 22 грудня 1995 р. у Варшаві. Представники обох держав домовилися про організацію постійно діючих міжнародних наукових семінарів,

пов'язаних з історією українсько-польських відносин. Керівництво та координацію цієї роботою взяли на себе Волинський державний університет імені Лесі Українки (Луцьк) та Військовий історичний інститут (Варшава). Завдяки спільним зусиллям 27-30 березня 1996 р. у Луцьку проходив I Міжнародний науковий семінар «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Делегацію польських істориків очолив директор Військового історичного інституту у Варшаві професор А.Айнкель, а українську – директор Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України у Львові, академік НАН України, проф. Я.Ісаєвич.

Висловивши свої бачення, вчені України та Польщі дали оцінку сучасному стану досліджень спільної історії та висловились про необхідність проведення колективних досліджень, обміну матеріалами та документами, науковою літературою, узгодження трактування спільних історичних сторінок. Було затверджено план подальшої співпраці, створено редакційну комісію для публікації напрацьованих матеріалів. Упродовж 1996 – 2001 рр. відбулося 10 семінарів, що по чергово проходили у Варшаві та Луцьку.

Представники суспільної наукової еліти обох країн зробили величезний вклад у налагодження, розширення, покращення українсько-польських відносин. Будучи взірцем та орієнтиром для широких суспільних верств³⁰, представники освіти та науки взяли на себе найскладніші завдання – згладити гострі кути українсько-польських взаємин, розширити науково-освітні контакти двох націй і тим самим поглибити інтеграцію двох суспільств. Нині можемо із впевненістю стверджувати, що впродовж останніх десятиліть на цьому шляху було зроблено вирішальні й визначальні кроки. Саме тому на сучасному етапі розвиток українсько-польських наукових та освітніх контактів здійснюється гармонійно з усе зростаючою динамікою.

¹ Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун // *Історія в школі*. – 2002. – № 5 – 6. – С. 40 – 49.

² Колесник В. Координація науково-освітніх зв'язків України і Польщі (правничо-інноваційний аспект) / В.П. Колесник // *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Науковий парк та інноваційна структура університету як основа розвитку освіти та науки»* (4-5 жовтня 2013 р.). – Луцьк: Східноєвроп.нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С.95-96.

³ Колесник В., Кучерепа М. Україна – Польща: важкі питання / В. П. Колесник, М. М. Кучерепа // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. – Луцьк : Вежа, 2001. – № 11. – С. 3-8.

⁴ Медведчук Н. Українсько-польське співробітництво у гуманітарній сфері : кінець 80-х – 90-ті роки ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.

наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. А. Медведчук. – Луцьк, 2004. – 20 с.

⁵ Медведчук Н. Участь Волині у реалізації культурно-освітніх програм Єврорегіону «Буг» / Н. Медведчук // *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Випуск 6. – Луцьк, 2001. – С.135 – 139.

⁶ Гуменюк А. Болонський процес: проблеми та перспективи / А. Гуменюк // *Голос України*. – 2005. – № 227. – С. 10.

⁷ Колодяжна В. Українсько-польське транскордонне співробітництво: правові засади освітнього співробітництва / В. В. Колодяжна // *Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: Матеріали V Міжн. Наук. – практ. конф.*, м. Луцьк, 16 – 17 жовтня 2008. / ВНУ ім Лесі Українки; [за ред В.Й. Лажніка, С.В. Федонюка]. – Луцьк, 2008. – С.77 – 80.

⁸ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л.В. Стрільчук, В.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 258 с.

⁹ Договір між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (18.05. 1992 р.) // *Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів*. 1991 – 1995 рр. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 12.

¹⁰ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Вказ. праця. – С. 31.

¹¹ Сорока М.М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику української держави у 1990 – х рр.: Статті. Документи. Коментарі. / М.М. Сорока. – К.: Правда, 2001. – С. 345.

¹² Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун // *Історія в школі*. – 2002. – № 5 – 6. – С. 49.

¹³ Медведчук Н. Українсько-польське співробітництво у гуманітарній сфері : кінець 80-х – 90-ті роки ХІХ ст. – С. 8.

¹⁴ Колодяжна В. Вказ. праця. – С.78.

¹⁵ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Вказ. праця. – С. 33.

¹⁶ Пропозиції ЄС у галузі освіти для України // *Євробюлетень*. – 2005. – №19. – С. 20 – 21.

¹⁷ Гуменюк А Вказ. праця. – С. 10.

¹⁸ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Komitet Centralny w Warszawie. Sygn. LXXVI-927, арк.. 56.

¹⁹ ВНУ офіційно став Східноєвропейським університетом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/vnu> – Назва з екрану.

²⁰ Центр Східної Європи Університету Марії Кюрі-Скłodовської. [Електронний ресурс]// – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/ru/o-nas/historia/o-kolegium> – Назва з екрану.

²¹ Разиграєв О.В. Європейський колегіум польських та українських університетів як приклад міждержавного стратегічного партнерства в галузі освіти та науки / О.В. Разиграєв. // *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Науковий парк та інноваційна структура університету як основа розвитку освіти та науки»* (4-5 жовтня 2013 р.). – Луцьк: Східноєвроп.нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 147 – 148.

²² Центр Східної Європи Університету Марії Кюрі-Скłodовської. [Електронний ресурс]// – Режим досту-

пу: <http://www.centrum.umcs.pl/ru/o-nas/historia/o-kolegium> – Назва з екрану.

²³ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydzał Zagraniczny. Sygn.. 349 (973/361), арк.. 181.

²⁴ Archiwum Aktów nowych w Warszawie. PZPR. Wydzał Zagraniczny. Sygn.. 487 (973/496), арк.. 211.

²⁵ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Вказ. праця. – С. 31.

²⁶ Люблінські студенти з Волині // Волинь. – 1995. – 19 жовтня.

²⁷ Балик Н. Уроки української мови в Польщі / Н.Балик// Волинь. – 1997. – 5 квітня.

²⁸ Медведчук Н. Участь Волині у реалізації культурно-освітніх програм Євросоюзу «Буг». – С.137.

²⁹ Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк: РВВ ВДУ ім. Лесі Українки, 1998.

³⁰ Колесник В., Кучерепа М. Вказ. праця. – С. 3–8.

Віталій СТРИЛЬЧУК
(Луцьк)

УКРАЇНСКО-ПОЛЬСЬКЕ НАУЧНЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК СРЕДСТВО ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

В статье анализируется современное украинско-польское сотрудничество в сфере науки и образования, в частности сотрудничество образовательных и научных учреждений, инновационные процессы, заимствование польского опыта реформирования высшего образования и т.д. Обобщен

опыт координации научно-образовательных связей Украины и Польши на основе нормативных требований, предусматривающих комплекс инновационных научно-образовательных мероприятий для развития и утверждения общеевропейских стандартов в этих областях.

Ключевые слова: образование, наука, сотрудничество, интеграция, Украина, Республика Польша.

Vitaliy STRILCHUK
(Lutsk)

UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN THE SPHERE OF SCIENCE AND EDUCATION AS A MEANS OF EUROPEAN INTEGRATION

The article analyzes modern Ukrainian-Polish cooperation in the sphere of science and education, in particular: cooperation of the educational and scientific organizations, innovative processes, assimilation of the Polish experience of reformation of the system of higher education, etc. Experience of coordination of the scientific and educational links between Ukraine and Poland on the basis of the normative requirements providing complex of the measures aimed to develop and establish the European standards in these spheres was summarized.

Keywords: education, science, cooperation, integration, Ukraine, Polish Republic.

РЕЦЕНЗІЇ

**Олег БОТУШАНСЬКИЙ (Чернівці),
Микола ОЛАШИН (Ужгород),
Олег СЛІПЕЦЬКИЙ (Ужгород)**

МАЗУРОК О. С. МІСТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ, ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ЗАКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ (1848-1918 рр.). ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ. У 2 Т. – Т.1: ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТ. – УЖГОРОД: КАРПАТСЬКА ВЕЖА, 2012. – 687 с.

У видавництві «Карпатська Вежа» побачила світ нова книга професора Ужгородського національного університету Олега Мазурка «Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. – У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст». Наклад рецензованого видання – 500 примірників.

У першому томі названої книги вперше не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії комплексно досліджується етносоціальний та економічний аспекти розвитку міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У ньому, зокрема, розглядаються питання про типологізацію міських поселень, політико-адміністративний устрій міст, їх планування та забудову, стан міського господарства; відстежуються демографічні процеси в усіх 132 містах і містечках регіону за 1869-1910 рр.; розкриваються чинники, які впливали на процеси урбанізації території; подаються статистичні відомості не тільки про етнічну структуру міського населення на основі даних про конфесійну належність і розмовну мову, але й про специфіку етнічної структури міського населення в різних регіонах західноукраїнських земель; досліджується господарська структура і структура зайнятості містян; наводяться докладні дані про абсолютну і відносну кількість представників різних класів і соціальних груп міського населення (власники, члени сім'ї, робітники, учні, поденники, інтелігенція, службовці, домашня прислуга й т. д.), зайнятих у різних галузях і сферах господарства; визначається етносоціальна структура городян.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені тим, що період від скасування панщини в 1848 р. і аж до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. – це час інтенсивного розвитку міст як центрів матеріальної і духовної культури регіону.

Звертає на себе увагу солідна джерельна база дослідження: у книзі використано документи 73

фондів 15 архівів (Львів, Київ, Санкт-Петербург, Москва, Чернівці, Краків, Житомир, Тернопіль, Берегове й т. д.), переважна більшість з яких вводиться у науковий обіг уперше. Автором також опрацьовано сотні томів австро-угорської, польської та російської статистики – 73 позиції, з них понад 20 – багатотомні видання, на основі котрих складено 315 узагальнюючих таблиць, яких досі в такому вигляді не існувало.

Монографія складається з двох частин: власне текст і 55 таблиць у ньому та «Додатки» – 260 узагальнюючих таблиць (310 сторінок), в яких містяться докладні статистичні дані, що підтверджують висновки автора, зроблені ним у тексті. Сам текст книги поділений на 4 розділи: I. «Загальна характеристика міст» (17 додатків); II. «Демографічні процеси в містах» (18 додатків); III. «Етнічний склад міського населення» (52 додатки, з яких 34 стосуються Закарпаття); IV. «Соціальна структура міського населення» (173 додатки, понад 60 із них – про міста Закарпаття).

Логічна структура кожного розділу така. Спочатку йдуть сюжети про всі західноукраїнські землі разом (текст, таблиці, додатки). Це фон, на якому висвітлюються інші аспекти проблеми. Після цього викладено інформацію окремо про Сх. Галичину, Пн. Буковину і Закарпаття. За аналогічним принципом подаються відомості про міста: спочатку про всі міста регіону разом, потім – про 10 найбільших міст Сх. Галичини, потім – про Львів, Чернівці, міста Закарпаття.

Для дослідження питання про динаміку чисельності та процеси формування міського населення автор залучив відомості про ті міські поселення на західноукраїнських землях, які вже в епоху середньовіччя мали статус міст і містечок, підтверджений законами 80-90-х рр. ХІХ ст. Станом на 1889 р. в усій Галичині офіційно 30 населених пунктів було віднесено до розряду міст, 19 із них були розташовані на території Сх. Галичини. В 1896 р. до розряду міст було включено ще 139 населених пунктів Галичини, і 83 з них (крім Львова, який мав власний статут) були розташовані у Сх. Галичині. Таким чином, на рубежі століть у Сх. Галичині разом налічувалося 103 міста і містечка, у Зх. Галичині – відповідно 68. Із 83 населених пунктів Сх. Галичини, офіційно перетворених у 1896 р. на міста, фактично містами були 31, містечками – 50, селами – 2 (с. 94-95).

Серед усіх 52 політико-адміністративних повітів Сх. Галичини в 1910 р. у двох повітах (Бучацькому й Жидачівському) налічувалось по 4 міста, у 12 (Бродівському, Долинському, Дрогобицькому, Жовківському, Золочівському, Кам'янка-Струм-

лівському, Львівському, Рава-Руському, Рогатинському, Скалатському, Старо-Самборському, Ярославському) – по 3, у 21 (Бережани, Бібрка, Городок, Гусятин, Зборів, Косів, Лиско, Мостиска, Надвірна, Перемишль, Перемишляни, Рудки, Снятин, Сокаль, Станіславів, Тернопіль, Тлумач, Трембовля, Цішанів, Чортків, Яворів) – по 2 міста, в інших 17 – по одному місту, де вони водночас були й центрами повітів (Бжозів, Богородчани, Борщів, Городенка, Добромиль, Заліщики, Збараж, Калуш, Коломия, Печеніжин, Підгайці, Риманів, Самбір, Сколе, Стрий, Сянок, Турка). Серед 6 повітів Пн. Буковини лише в Чернівецькому було 3 міста й містечка (Чернівці, Бояни, Садгора), в інших – по одному (Кіцмань, Сторожинець, Вашківці, Вижиця, Заставна). У Закарпатті на території Марамороського комітату існувало 11 міст і містечок, Ужанського – 5, Березького – 3, Угочанського – 2 (с. 94-95).

Автор книги дійшов висновку, що найбільш типовими для західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. були міста і містечка з населенням 2-5 тис. осіб, на які припадало в середньому 48% від їхньої загальної кількості (без Львова і Чернівців) і в яких мешкало близько 28% міського населення; на міста і містечка з населенням 5-10 тис. осіб припадало понад 28% усіх міст, і в них було зосереджено в середньому 29% міського населення; на міста з населенням 10-15 тис. осіб – відповідно 9% від загальної кількості міст і 15% міського населення; на містечка, населення яких не перевищувало 2 тис. осіб – понад 8% від загальної кількості і 2% міського населення. Питома вага міст із населенням понад 15 тис. осіб становила майже 7%, у них проживало в середньому 26% від кількості всього міського населення регіону (с. 96).

Дослідник зазначає, що внаслідок зміцнення фабрично-заводської промисловості, посилення міграційних процесів у мережі західноукраїнських міст за період із 1880 по 1910 рр. відбулися помітні зрушення: кількість міських поселень із населенням до 2 тис. скоротилася майже вчетверо: у Сх. Галичині – з 9 до 3, або втричі; на Закарпатті – з 10 до 2, або вп'ятеро; на Пн. Буковині таких міських поселень вже не існувало. Кількість міст і містечок із населенням від 2 до 5 тис. також скоротилася, хоч і не так помітно – на 15% (з 65 до 55). У Сх. Галичині в 1910 р. їх налічувалося 44 проти 55 у 1880 р., в Пн. Буковині – 2 проти 6, а на Закарпатті їхня кількість зросла з 5 до 9. В інших категоріях міст із населенням понад 5 тис. осіб спостерігається їхнє постійне збільшення. Так, кількість міських поселень із населенням 5-10 тис. осіб збільшилася в 1,3 раза, а населення в них – більш ніж в 1,4 раза; міст із населенням 10-15 тис. осіб – відповідно в 1,6 раза, а населення в них – майже в 1,8 раза (с. 97).

У монографії подано докладні відомості про кількість населення в кожній із західноукраїнських

земель у 1880-1910 рр., в кожному місті й містечку регіону. Крім того, автор визначив етнічний склад населення в кожному із 132 міських поселень за двома показниками – розмовною мовою і конфесійною належністю, а також зробив порівняльний аналіз цих даних.

Опрацювання та аналіз результатів переписів населення в Австро-Угорщині у 1880-1910 рр. дозволило автору дійти висновків про те, що в 1880 р. на території всіх західноукраїнських земель проживало 4794,1 тис., у 1910 р. – 6701,4 тис. осіб, а в містах регіону – відповідно 859,3 тис. і 1329,5 тис. осіб. За цей період населення сіл збільшилося в 1,3 раза, а міст – в 1,5 раза, у зв'язку з чим частка міського населення відносно до всіх жителів регіону зросла з 18% у 1880 р. до 20% у 1910 р. (с. 142-150). Автор зазначає, що при визначенні типології міст важливо було вирішити, яка частка самодіяльного населення міста була зайнята в тій чи іншій галузі господарства; це дозволило визначити, яка саме галузь відіграла провідну роль в економіці міста і яку галузь, відповідно, належало виділяти в окрему групу. З огляду на це при визначенні функціональної структури і типів міст було враховано показник розподілу міського самодіяльного населення між галузями господарства, тобто структуру зайнятості, а за наявності вичерпних даних – галузеву структуру міської промисловості, а також політико-адміністративні та культурно-освітні функції міст. Вивчення і всебічний аналіз господарської структури міст, соціального складу їхнього населення дозволив авторові зробити висновки про типологію міст регіону другої половини XIX – початку XX ст., виявити домінуючі чинники, які сприяли кількісному зростанню населення міських поселень або, навпаки, гальмували його, з'ясувати причини цього, окреслити тенденції змін соціально-професійної структури та етнічного складу міського населення. Було з'ясовано, що великі міста розвивалися як торгово-промислові, політико-адміністративні та культурні центри, а в малих містах і містечках домінувало сільськогосподарське виробництво, дрібні промисли й торгівля. Проте внаслідок подальшого розвитку промисловості частина міст регіону набула характеру капіталістичних міст, які у своєму соціально-економічному розвитку значно випереджали сільські поселення.

В політико-адміністративному відношенні станом на 1910 р. Сх. Галичину було поділено на 52 політичні повіти (Зах. Галичину – на 31 пов.); Буковину – відповідно на 11 пов., 7 із яких (Чернівецький, Серетський, Сторожинецький, Вашковецький, Кіцманський, Вижицький, Заставнівський) були розташовані на території Пн. Буковини. Закарпаття поділялося на 4 комітати, а ті, у свою чергу, на райони (округи), яких налічувалося 26: 10 у Марамороському комітаті, 7 – у Березькому, 6 – в Ужанському, 3 – в Угочанському (с. 99; 108-110).

Характер планування і темпи забудови міст Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття, вважає автор, залежали від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема політики, яку проводили правлячі кола відносно цієї території українських земель, своєрідності та характеру географічного середовища, конкретної місцевості, в якій було розташоване місто чи містечко, історичних традицій. Важливими чинниками, які визначали ступінь інтенсивності та раціональності забудови, були рівень розвитку продуктивних сил міста, його роль і місце в економічному, суспільно-політичному та культурному житті не лише найближчої до міста околиці, але й більш широкого регіону.

Досліджуваний історичний період, підкреслює автор, характеризується поглибленням нерівномірності соціально-економічного та культурного розвитку окремих міст регіону: розвивалися насамперед ті райони та розташовані на їхній території міста, що були багаті на природні ресурси, внаслідок чого відбувався територіальний перерозподіл як сільського, так і міського населення. Населення багатьох великих міст поповнювалося не лише за рахунок притоку мешканців розташованих неподалік сіл, а й за рахунок інших, менш розвинених міст і містечок.

За результатами демографічних процесів, що відбулися в містах на західноукраїнських землях за 1880-1910 рр., усі міські поселення дослідник поділив на дві нерівні групи: 1) міста і містечка, кількість мешканців яких за 30 років помітно зросла, 2) міста і містечка, населення яких, навпаки, скоротилося. До першої групи належали 117 міст і містечок, або 88,6% від їхньої загальної кількості (89 із них були розташовані на території Сх. Галичини, 7 – на території Пн. Буковини; сюди належали також усі міста Закарпаття). До другої групи міст належали 15 міст і містечок, або 11,4% від їхньої загальної кількості (14 із них були розташовані у Сх. Галичині, причому 4 з них були центрами повітів, одне – в Північній Буковині) (с. 165-167).

За роки Першої світової війни західноукраїнські землі, зокрема міста, зазнали величезних людських втрат. Так, чисельність цивільного населення Львова за період 1910-1918 рр. скоротилася на 28,4 тис. осіб, а за період 1914-1918 рр. – на 24,6 тис. осіб; лише в 1919 р. населення Львова досягло рівня 1910 р., а в 1921 р. – рівня 1914 р. На 80-90% було зруйновано війною Надвірну, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин; на 60-90% – Миколаїв, Роздол, Городенку та багато інших міст і містечок. Населення Бродів скоротилося з 18,1 тис. осіб у 1910 р. до 7,6 тис. у 1916 р., населення Чернівців – відповідно з 87,1 тис. до 37 тис. у 1917 р., у містечку Бояни залишилося 26 осіб проти 7,4 тис. у 1910 р., у Садгорі – відповідно 400 проти 4,6 тис., у Вижниці – 500 проти 5,2 тис. осіб (с. 167-171).

При визначенні питомої ваги українського населення міст Сх. Галичини і Закарпаття, вважає автор, варто враховувати релігійну належність, а населення міст Пн. Буковини – розмовну мову, оскільки тут, окрім українців (православних і греко-католиків), православними були й румуни.

Дослідник дійшов висновку про те, що, незважаючи на обмеженість у політичних правах, соціальне гноблення, високу смертність і масову еміграцію за океан, українці становили переважну більшість населення західноукраїнських земель. Проте при постійному збільшенні кількості українського етносу у Сх. Галичині, Пн. Буковині й на Закарпатті його частка серед усього населення скорочувалася, а абсолютна й відносна кількість поляків, угорців і румунів зростала. В 1900-1910 рр. українці становили в середньому 62% від кількості всіх жителів західноукраїнських земель, поляки та угорці – відповідно 21%, євреї та німці – 13%, румуни – близько 3%, інші етноси – близько 1% (с. 174-176).

Розселення переважної більшості населення регіону за повітами не було рівномірним. У 1900-1910 рр. більшість повітів Сх. Галичини мали етнічно змішаний характер. Так, з її 52 політичних повітів лише в 5 питома вага греко-католиків досягла показника понад 80%, у 15 повітах він склав у середньому 70-80%, у 18 – відповідно 60-70%, у 10 – 50-60%, у Львівському, Риманівському, Бжозовському та Ярославському повітах греко-католики перебували в меншості. У Пн. Буковині населення, яке вживало українську розмовну мову, становило в 1910 р. абсолютну більшість у 4 політичних повітах із 7 (Заставнівському, Кіцманському, Вашковецькому, Вижицькому); в Чернівецькому повіті, включаючи Чернівці, українську мову вживало 38,2% від кількості всіх мешканців повіту, в Серетському – відповідно 39,7%, у Сторожинецькому – 25,8%. Масова еміграція, а також асиміляція українців призвели до того, що з 50 повітів Сх. Галичини питома вага греко-католиків знизилася з 1900 до 1910 рр. у 31 повіті в середньому на 4,1% (с. 177-185).

Опрацьовані автором дані переписів населення свідчать про те, що етнічний склад міського населення відрізнявся від етнічної структури сільського населення. Міста, як історичні центри зосередження ремесла та фабрично-заводської промисловості, сезонної та постійної торгівлі, політико-адміністративні та культурні центри, важливі залізничні вузли, приваблювали до себе мешканців не лише розташованих неподалік сіл, але й населення інших регіонів країн. Питома вага українського етносу відносно до всіх мешканців міст на західноукраїнських землях була значно нижчою, ніж у селах. Більшість населення великих міст Сх. Галичини становили поляки та євреї, Пн. Буковини – євреї та німці, Закарпаття – угорці та євреї. Причому, якщо загалом абсолютна кількість

українського населення в містах і містечках збільшувалася, то їхня частка серед міських мешканців – скорочувалася. У 1900-1910 рр. частка українців серед міського населення регіону становила в середньому 27%, поляків та угорців – понад 30%, євреїв і німців – 37%, румунів – близько 2%, представників інших етносів – близько 3%. Отже, жодна з етнічних груп не складала переважної більшості міських мешканців західноукраїнських земель. І хоча абсолютна кількість міських мешканців-українців збільшилася майже в 1,2 раза, їхня питома вага серед інших етносів скоротилася, зокрема, з 26,6% до 26,4% у містах Сх. Галичини, з 25,5% до 22,8% – Пн. Буковини, з 39% до 38% – у містах Закарпаття; за цей час чисельність поляків, угорців і румунів зросла в 1,3 раза. Скорочення питомої ваги євреїв було пов'язане з їхньою інтенсивною еміграцією на американський континент (с. 177-179).

У книзі зазначається, що абсолютна й відносна кількість римо-католиків у 1880-1910 рр. інтенсивно зростала насамперед у великих містах, де вони становили основну масу високооплачуваного чиновництва та службовців, служителів культу, представників торгово-промислових кіл. Приріст греко-католиків спостерігався у відносно невеликих містах і містечках, розташованих у повітах з переважанням українського етносу. Щодо єврейського населення, то, незважаючи на певне збільшення його абсолютної кількості в окремих міських поселеннях, його питома вага помітно знизилася передусім у великих і середніх містах. За вказаний період питома вага римо-католиків збільшилася в Самборі, Старій Солі та Барижі; у Львові, Бжозові та Радимні, де римо-католики протягом усього тридцятирічного періоду мали абсолютну більшість, їхня частка хоча й дещо знизилася до 1910 р., однак вони продовжували становити більше половини мешканців цих міст.

Греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість у 13 містах і містечках Сх. Галичини. Однак під впливом урядової політики асиміляції та денаціоналізації українського населення з боку правлячих кіл, а також унаслідок масової еміграції українців за океан до 1910 р. таких міст залишилося лише 9. Так, у Радехові при загальному прирості населення з 3,6 тис. до 4,2 тис. осіб кількість греко-католиків скоротилася в 1,5 раза, у Снятині їхня частка знизилася з 51,9% до 41,2%, у Делятині – відповідно з 58,9% до 49,4%. У Яворові та Миколаєві греко-католики, хоча й продовжували становити абсолютну більшість міських мешканців, проте їхня частка знизилася відповідно з 62,7% до 60,3% та з 68,6% до 63%. І лише в 5 містах і містечках Сх. Галичини, де греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість, їхня питома вага до 1910 р. дещо зросла (с. 177-179).

В 1880-1910 рр. у селах Сх. Галичини частка євреїв становила в середньому близько 12,9%, Зх.

Галичини – відповідно 35% від кількості всіх жителів. У містечках Сх. Галичини євреїв жило близько 30%, Зх. Галичини – близько 32%; у великих містах – відповідно 23% і 21%. Загалом питома вага євреїв у селах обох частин Галичини, а також у містечках Сх. Галичини за досліджуваний період зменшилася, проте у великих містах вона зросла, зокрема, з 22,1% у 1880 р. до 23,8% у 1910 р. у Сх. Галичині.

У містах Пн. Буковини абсолютна кількість населення, що вживало німецьку мову, збільшилася з 1900 до 1910 рр. на 18%, польську – відповідно на 55%, румунську – більш ніж на 25%; число ж тих, хто спілкувався розмовною українською мовою, зросло лише на 10%. Приріст мешканців Чернівців, які розмовляли польською мовою, становив 71,3%, румунською – відповідно 33,3%, німецькою – 18%, а українською – 9,3%.

Станом на 1910 р. зі 124 міст і містечок Сх. Галичини і Закарпаття українці (за релігійним показником) мали відносну більшість у 40 та абсолютну більшість у 16 містах (разом 56 міських поселень); для поляків ці показники відповідно становлять 27 і 9 міст (разом 36); для євреїв – 47 і 27 (разом 74 міста і містечка). З 8 міст Пн. Буковини українці (за мовним показником) становили абсолютну більшість населення у 3 містах – Вашківцях, Кіцмані та Заставній; німці та євреї мали відносну більшість у двох містах (Чернівці та Сторожинець) і абсолютну – також у двох (Садгора та Вижиця), а румуни – лише в містечку Бояни (с. 176-179).

При дослідженні питання про господарську структуру та структуру зайнятості міського населення автор взяв до уваги, що офіційна статистика подавала дані про кількість усіх жителів, які жили за рахунок переважно чотирьох галузей господарства (сільського господарства, промисловості, торгівлі, «інших галузей»), поділяючи їх на дві групи: самодіяльне населення та утриманців. Враховано також, що до сільського господарства нею були віднесені не лише землеробство (рілляництво), але й лісгосподарство, лісові промисли, мисливство, рибне господарство, рибальство, бджільництво, тваринництво тощо, а також те, що дані офіційної статистики про кількість самодіяльного населення в межах певних класів і соціальних груп значно відхилялися від середніх показників; зокрема, багатьох дітей селян, які працювали з ранніх років, статистика не відносила до категорії «працюючих», тимчасом як до цієї категорії зараховувалися, наприклад, діти великих власників та інші члени їхніх сімей, які офіційно рахувалися співвласниками промислового підприємства чи торгового закладу.

Згідно з результатами переписів населення за родом занять в усіх західноукраїнських землях у 1890 р. налічувалось 3116,6 тис. осіб, зайнятих в усіх галузях господарства, в 1900 р. – 3211,0 тис., у 1910 р. – 3757,4 тис. осіб, що становило відповідно

58,4%, 48,3% і 53,2% від кількості всього населення. В 1890-1910 рр. у середньому 75% від усієї кількості населення жили за рахунок сільського господарства, 9% – за рахунок промисловості, понад 8% – за рахунок торгівлі і транспорту, понад 7% – за рахунок інших галузей. Це пояснюється тим, що в міських поселеннях проживала значна кількість власників великих земельних угідь, які нерідко були розташовані далеко від міст (с. 209).

У 1910 р. в середньому 9% від кількості всіх жителів 132 міст західноукраїнських земель були зайняті в сільському господарстві, понад 25% – у промисловості, 26% – у торгівлі й на транспорті, 40% – в інших галузях господарства. Таким чином, частка городян, які займалися сільським господарством, була майже в 9 разів нижчою, а тих, хто працювали у промисловості – в 3,7 раза вищою, ніж у регіоні в цілому; щодо інших галузей, то вони в 4 рази перевищували частку тих, хто був зайнятий у торгівлі й на транспорті, у 5 разів – тих, хто був зайнятий в інших галузях господарства регіону (с. 210-219).

При розгляді соціальної структури міського населення західноукраїнських земель автор використав матеріали переписів населення за родом занять, що були проведені в Австро-Угорщині в 1890, 1900 і 1910 рр., з урахуванням того, що статистика не використовувала такі поняття, як «клас» чи «соціальне становище» й не дозволяла визначити представників основних класів і соціальних груп населення, зайнятого окремо у фабрично-заводській та ремісничо-кустарній промисловості. Угорські переписи виділяли категорії власників, службовців, членів сім'ї, інженерно-технічного складу, робітників (разом із поденниками), учнів, прислугу. Аналіз результатів цих переписів дозволив дійти висновків про те, що в досліджуваній період збільшилася абсолютна кількість представників усіх класів і соціальних груп міського населення. У середньому понад 30% від кількості всього самодіяльного населення регіону становили власники, близько 45% – члени сім'ї, 20% – робітники, поденники, учні, близько 5% – інтелігенція та службовці. Найвищою питома вага власників була в сільському господарстві – в середньому 53% від кількості всіх зайнятих; частка членів сім'ї серед них становила також 53%, робітників – 16%. Питома вага власників у промисловості, в торгівлі й на транспорті регіону становила в середньому понад 40%, робітників – 50%. Відносна кількість представників інтелігенції та службовців в «інших галузях» господарства становила в середньому 20%. Власники становили в середньому 37% від кількості всіх працюючих, а робітники – в середньому 50%, при цьому абсолютна й відносна кількість власників і членів сім'ї зменшувалася, а робітників – збільшувалася, особливо у фабрично-заводській промисловості й на транспорті. Значна частина представників

основних класів і соціальних груп самодіяльного населення була зосереджена в містах: так, у 10 найбільших містах Сх. Галичини було зосереджено понад 60% від кількості всього промислового населення однойменних повітів, зокрема майже 64% власників, 38% членів сім'ї, 31% орендарів, 59% робітників, 70% учнів, 44% поденників, 70% представників інтелігенції та службовців (с. 220-225).

При аналізі місця власників у соціальній структурі міського населення було враховано, що поряд із власниками великих промислових підприємств фабрично-заводського типу, торгових фірм, банків існувала велика кількість власників крихітних ремісничо-кустарних, торговельних, кредитних та інших закладів, де нерідко єдиним працівником був сам господар. Абсолютна кількість власників за період 1890-1910 рр. зросла в 1,4 раза, у промисловості вона збільшилася в 1,1 раза, в сільському господарстві – в 1,3 раза, в торгівлі й на транспорті – в 1,8 раза, в інших галузях господарства – у 2,5 раза. У середньому понад 75% від кількості всіх власників було зосереджено в сільському господарстві, близько 8% – у ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, близько 7% – у торгівлі й на транспорті, близько 10% – у решті галузей господарства. Із 145,4 тис. населення міст, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, на власників припадало 44,6 тис. осіб, або 30% від кількості промислового населення, а із 149,8 тис. осіб, зайнятих у торгівлі й на транспорті міст, власники становили 61,6 тис. осіб, або 41,2% від кількості населення, зайнятого в цих галузях. Меншу частку власників у містах і містечках порівняно з усією територією регіону автор пояснює тим, що в містах інтенсивніше відбувався процес концентрації фабрично-заводського виробництва й капіталу, зміцнювалися новітні форми обміну, розширювалася мережа відносно великих торгових закладів, транспортних установ (с. 225-235).

Підрахунки автора показали, що абсолютна кількість членів сім'ї у промисловості регіону за вказаний період скоротилася більш ніж в 1,2 раза, а питома вага відносно до інших класів і соціальних груп населення, яке працювало в промисловості, знизилася в 1,6 раза, хоча в торгівлі й на транспорті їхня кількість зросла в 4,5 раза, а питома вага – майже втричі.

Що ж стосується промислових робітників, то в 1890 р. в усіх галузях господарства було зайнято майже 747 тис., а в 1910 р. – 740 тис. найманих робітників, постійних і сезонних, або в середньому 20% від кількості всього самодіяльного населення регіону. Якщо абсолютна кількість робітників, зайнятих в усіх галузях господарства західноукраїнських земель, збільшилася в 1,1 раза, то чисельність промислових робітників зросла в 1,5 раза, а їхня питома вага відносно до всього промислового населення – в 1,2 раза. Серед основних джерел

поповнення лав робітничого класу міст були: розорене селянство (частина відхідників остаточно поривала зв'язок із селом та перетворювалася на міських найманих робітників), представники інших соціальних груп населення (передусім за рахунок масового розорення міських дрібних промислових, торгових і транспортних закладів), робочі сім'ї (за рахунок спадкоємності формування робочих кадрів і утворення робочих родин). Крім постійних робітників, у фабрично-заводській промисловості працювали поденники, частка яких серед промислових робітників загалом не перевищувала 3%. Розвиток промисловості, розширення мережі залізниць, зміцнення постійних форм торгівлі сприяли функціональній і територіальній концентрації робітничого класу: хоча в 1910 р. в містах регіону проживало лише 15,4% від кількості всього його самодіяльного населення, тут було зосереджено майже 58% від кількості населення, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості (с. 235-245).

З розвитком промисловості пов'язане збільшення чисельності інженерно-технічних кадрів, службовців і чиновників. В усіх галузях господарства в 1890 р. було зайнято 85,4 тис., у 1900 р. – 56,1 тис., у 1910 р. – 80,5 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило відповідно 2,7%, 1,7% і 2,1% від кількості самодіяльного населення; в 1910 р. 7,7% представників цих категорій було зосереджено в сільському господарстві, 8,3% – у промисловості, 18,2% – в торгівлі й на транспорті, 65,8% – в інших галузях господарства. Того ж року в усіх галузях господарства міст працювало 62,6 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило 11% від кількості всіх зайнятих (с. 246-250).

У книзі О. Мазурка вперше порушується питання про кількість представників інтелігенції в містах, її розподіл між галузями господарства, етнічний склад. Особливо багато мовиться про інтелігенцію Закарпаття. На думку автора, заслуговує уваги комплексна тема, яка ще ніким не порушувалася – йдеться про історію закарпатської інтелігенції.

При дослідженні етносоціальної структури міського населення автор узагальнив розпорошені дані результатів переписів населення за родом занять. З'ясовано, що в 1900 р. в усіх галузях господарства Сх. Галичини (без «інших галузей»), враховуючи розмовну мову, 2/3 усіх власників були українцями, що пояснюється зосередженістю їх у сільському господарстві; у промисловості понад 70% власників були поляками, а питома вага українців становила лише 18%. Серед усіх українців, зайнятих в основних галузях ремісничо-кустарної та фабрично-заводської промисловості Сх. Галичини в 1900 р., з 18,8 тис. осіб 8,5 тис. були власниками, 10,0 тис. – робітниками, учнями й поденниками, 106 осіб – службовцями. Того ж року в усіх галузях господарства Сх. Галичини з усієї кілько-

сті службовців (14,9 тис. осіб) частка поляків становила 82%, українців – 7%, німців – понад 8%. У 1910 р. в усій Галичині нараховувалося 90,7 тис. службовців, з яких 78% становили поляки, 11% – українці, 6% – німці.

У книзі підкреслюється, що офіційні статистичні дані про етносоціальну структуру промислового населення західноукраїнських земель за мовним показником занижують питому вагу українців; так, згідно з ними, в 1900 р. зі 143 тис. осіб, зайнятих у промисловості та ремеслі Сх. Галичини, польську мову вживали 70,2%, а українську – 17,5%, при тому що римо-католики становили 23,5%, а греко-католики – 62,8% від кількості всього населення території. Насправді частка українців серед промислового населення (особливо серед робітників) була набагато вищою; всебічний аналіз ситуації дозволяє зробити висновок про те, що питома вага українців у промисловості західноукраїнських земель у досліджуваній період була значною, і саме вони становили абсолютну більшість серед робітників озокеритної, лісової, деревообробної, солевидобувної, солеварної промисловості, хоча ключові позиції посідали німці, поляки, угорці, євреї, румуни (с. 251-260).

Вивчення і аналіз опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів з історії міст регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволили автору зробити наступні пропозиції. Нагальною є потреба розробити окреслені нижче теми.

1. «Села західноукраїнських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.: етносоціальні та економічні аспекти».

2. «Роль міст на західноукраїнських землях в розвитку освіти, науки, культури у другій половині XIX – на початку XX ст.».

3. «Міста Галичини, Буковини, Закарпаття (окремо) як центри матеріальної і духовної культури у 20-40-х рр. XX ст.».

4. Наявність значної кількості опублікованих статистичних матеріалів, праць польських, австрійських, угорських, українських істориків і демографів дає змогу написати докладну історію великих міст регіону (Львова, Чернівців, Тернополя, Станіслава, Коломиї, Перемишля, Стрия, Ужгорода, Мукачева, Берегова та інших) від давнини до 1945 р.

5. Актуальною є проблема дослідження історії інтелігенції західноукраїнських земель, передусім духовенства, творчої інтелігенції, визначення її ролі в духовному розвитку народу. Знову ж таки, першим етапом розробки цієї проблеми може бути дослідження історії інтелігенції окремо Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття.

На закінчення згадаємо дещо нестандартну «Передмову» до рецензованої книги. Вона, за словами автора, є його звітом про роботу над книгою, спогадами і роздумами про стан історичної

науки на сучасному етапі та його творчу лабораторію. Книга О. Мазурка – це світ статистики, ретельно опрацьованої автором з офіційних видань і зведеної в узагальнюючі таблиці, які стосуються досліджуваної теми. Враховуючи багатонаціональний склад читачів, зміст книги, зміст «Додатків» і «Резюме» подані українською, німецькою та угорською мовами.

Книга Олега Мазурка – вагомий внесок в історію вітчизняної урбаністики.

Фадей ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

БУКОВИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914-1918 рр. ДОКУМЕНТИ / УПОРЯДНИК В.М.БОТУШАНСЬКИЙ. – ЧЕРНІВЦІ: ТЕХНО-ДРУК, 2014. – 356 с.

У 2014 році минуло сто років з початку Першої світової війни, яка охопила 38 держав з населенням 1,5 млрд. чол. За 4 роки війни вбито 10 млн. чол., поранено та покалічено до 20 млн. осіб. Це була наймасштабніша і найбільш кровопролитна війна, під час якої загинуло стільки ж людей, скільки у всіх попередніх європейських війнах за тисячу років.

У смертельному двобої зчепилися країни, що входили до двох імперіалістичних військово-політичних блоків: Троїстого (Німеччина і Австро-Угорщина) та Антанти (Англія, Франція, Росія). Трагедією для українського народу було те, що він був розділений між країнами цих ворогуючих двох блоків (Російської і Австро-Угорської імперій), і українці, призвані у різні армії, змушені були винищувати одні одних. Це було характерно і для українців буковинського краю: одних призвали в австро-угорську, інших у російську армії.

Трагічним подіям Першої світової війни на Буковині, територія якої, як і сусідньої Галичини, понад три роки була ареною кровопролитних битв воюючих армій двох імперій, присвячений збірник документів «Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр.». Упорядкування наукового видання здійснив відомий дослідник історії Буковини, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Василь Мефодійович Ботушанський. Ним також написані передмова та коментарі, здійснений переклад документів з німецької і російської мов.

Пропонований джерельний матеріал – результат копінгкової пошукової роботи вченого впродовж багатьох років. Частина цих документів публікувалась ним в інших виданнях, однак 100-річчя Першої світової війни спонукало В. Ботушанського зібрати ці джерела, за його висловом, під одним «дахом» – тобто в одній книзі.

Упорядник не применшує здобутки української, зокрема буковинської археографії, з цієї проблематики і в «Передмові» подає аналіз монографій, збірників документів та матеріалів, в яких знайшли відображення події Першої світової війни на території краю. Всі вони, згідно з твердженням дослідника, мають не тільки науково-пізнавальне, але й певне прикладне значення в розумінні необхідності врахування трагічного історичного досвіду.

Документи збірника відображають різні аспекти подій воєнної пори: цілі війни, призов до війська, наступи і відступи військ, дипломатичну боротьбу навколо Буковини, інкорпораційні наміри Росії, реквізиції, пограбування майна, руйнування продуктивних сил краю, примусові роботи населення для потреб армій, арешти, інтернування, депортації, полон, заручництво, загибель людей, дезертирство, матеріальне становище населення, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення та ін.

До збірника ввійшли документи з архівів Чернівців, Києва, Відня, а також із опублікованих у 30-х роках ХХ століття у Ленінграді і Москві збірників дипломатичних документів, що стосувалися Буковини – всього 454 документи. Частина з них подана у повному обсязі, частина – регестом, тобто лише передачею їх змісту, що дозволило вмістити у збірник більшу кількість джерел. При цьому упорядник зазначає, що в збірці лише невелика частка почерпнутих джерел із окремих фондів центральних і місцевих архівів – їх незрівнянно більше і вони можуть лягти в основу ще не одного збірника документів.

Опубліковані документи з різних сторін відображають важке становище буковинців у роки війни, коли край тричі переходив з рук в руки воюючих армій. У документах віденських архівів, зокрема МЗС Австро-Угорщини, міститься різноманітна інформація: про становище на фронтах, про дипломатичну боротьбу за втягнення Румунії у війну на боці Австро-Угорщини, про збитки, заподіяні Буковині російськими окупаційними військами, про демонтаж і вивезення в Російську імперію обладнання та устаткування з буковинських підприємств, про численні реквізиції та грабежі у населення продовольства, фуражу, погроми єврейських садіб, руйнування, підпали об'єктів, контрибуції з міст, закриття всіх українських культурологічних товариств, про ганебну поведінку російської солдатні, зокрема масове гвалтування жінок і дівчат, взяття людей у заручники, депортацію людей вглиб Росії та ін. Натомість рідко йдеться про жорстоке ставлення угорських військовиків до українських селян у Придністров'ї.

Окремі документи свідчать про участь українців у Легіоні січових стрільців. У різних донесеннях, звітах стверджується, що буковинці впродовж війни залишалися вірними вітчизні – Австрії. Але

ця вірність підтримувалася не тільки відповідною пропагандою, але й суворим покаранням аж до страт «невірних» при кожному поверненні австрійської влади.

Ситуації щоденного життя-буття буковинського населення у роки війни відображено у документах австрійських крайових, повітових, міських і сільських органів влади і самоврядування, військових структур. Зокрема, австрійські власті вимагали виконання мобілізаційних заходів, боротьби з дезертирством, вдавалися до заручництва, арештів, інтернування неблагонадійних у концтабори, віддання арештованих до військовопольових судів. Йдеться у документах також про державну монополію на продукти харчування, визначення мінімальних норм споживання на людину, скорочення цих норм і підвищення цін на продовольство, про скарги сімей військовослужбовців на місцеві власті у зв'язку з нерегулярною і неповною виплатою їм державної допомоги та ін.

Вміщені у збірнику австрійські документи містять дані про масштаби руйнувань у Чернівцях і у прифронтових селах (кількість об'єктів і завдана шкода в грошах), про антивоєнні настрої, масове дезертирство, про російських військовополонених на роботах на Буковині, про прагнення селян розділити поміщицькі землі, про схвалення українським населенням краю підписання миру між Україною і Четверним союзом і прагнення об'єднати край з Україною.

У фондах архівів тогочасних російських владних структур, зокрема «Канцелярії військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни 1914-1918» та «Канцелярії чернівецького губернатора» найбільше відображено зусилля властей у справі забезпечення російських військ за рахунок місцевого населення продовольством, робочою і тягловою силою на важких окопних та дорожніх примусових роботах у великих масштабах для потреб російської армії. Цього досягалося, як свідчать документи, шляхом встановлення податків, насильницьких реквізицій, а то й прямих пограбувань продовольчих і фуражних ресурсів у населення, примусових нарядів на згадані роботи із зазначенням щоразу кількох тисяч людей, коней, підвід з рознарядкою по повітах і вказанням місця робіт (інколи за 100 і більше кілометрів) зі своїми харчами, фуражем, інструментом. Під час таких важких робіт частина селянських коней гинула, деяких залишали у чужих людей на відгодівлю.

Документи збірника яскраво свідчать про те, що одним з основних завдань російської окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. Проводячи цілеспрямовану антиукраїнську політику російські окупаційні власті закри-

вали українські школи, періодичні видання, друкарні, вводили обмеження на вживання української мови й робили спроби запроваджувати в школах викладання російською мовою.

Йдеться у документах також про формування губернської і повітової російської загребущої адміністрації, про ліквідацію органів австрійського самоврядування, введення російської грошової одиниці, про депортацію місцевих жителів (євреїв, національно свідомих українців та ін.) вглиб Росії, про плани інкорпорації Буковини до складу Російської імперії й наступне реформування усіх сфер життя краю відповідно до російських стандартів, про спроби (загалом малоуспішні) щодо налагодження роботи шкіл та продовольчої допомоги голодуючому населенню.

Із опублікованих в Росії документів (1935 р.) царського МЗС, вміщених у пропонованому збірнику, читач може дізнатися, яка велася Росією запекла дипломатична боротьба з керівною верхівкою сусідньої з Буковиною Румунії за втягнення останньої у війну на своєму боці. Як винагороду за це російська влада погоджувалась поступитись Румунії все більшими і більшими шматками окупованої росіянами Буковини.

Важливо зазначити, що і у австрійських, і у російських документах українців називали відповідно «рутенами» та «малоросами», не визнаючи їх українцями, українською нацією і змушуючи воювати за інтереси нібито своєї вітчизни.

Аналіз вміщених у збірнику документів дає можливість зробити переконливий висновок про те, що упорядник прагнув відобразити не масштабні воєнні баталії (про них написано достатньо), скільки мовою документів показати, яким було життя тисяч і тисяч буковинців на цій снарядами зораній, кулями засіяній гарній і зраненій, опаленій і щедро політій кров'ю землі у роки Першої світової війни. При цьому упорядник з боєм відзначає, що «якщо по її закінченні деякі народи зниклої Габсбурзької імперії (угорці, поляки, чехи і словаки, серби і хорвати, румуни) добилися державної незалежності, то на українців Буковини (як і Галичини) чекали ще довгі десятиліття випробувань, неволі і бездержавності».

Цінними у збірнику є стислі, але науково бездоганні підрядкові коментарі, а також словник іншомовних та рідковживаних слів, список скорочень та прикінцевий перелік документів. Заслугує похвали і поліграфічне оформлення книги.

Вихід у світ рецензованої публікації – це безсумнівний науковий успіх упорядника і водночас досягнення української археографії з означеної проблеми, що може суттєво розширити джерельну базу дослідження історії буковинського краю та стати в нагоді науковцям, викладачам історії, студентам, краєзнавцям, усім, хто цікавиться історією рідного краю, України.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2013 р.

ПУБЛІКАЦІЇ

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ботушанський В.М., Брицький П.П., Чайка Г.В., Юрійчук Є.П. Осип Безпалко – видатний український громадський і політичний діяч. – Чернівці: Технодрук, 2013. – 88 с.

Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні / П.П.Брицький. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2013. – 312 с.

Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / Автори-упорядники **П.П.Брицький, Г.М.Скорейко, О.А.Суровцев, І.П.Фостій.** – Чернівці: Технодрук, 2013. – 208 с.

Филипчук О.М. Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни. – Чернівці: Книги–XXI, 2013. – 420 с.

Балух О.В. Суспільно-політичні відносини в Галицько-Волинському князівстві: методичні рекомендації / О.В.Балух. – Чернівці: Наші книги, 2013. – 80 с.

Методичні рекомендації з курсу Історії України для студентів неспеціальних факультетів. Вид. 2-ге, доповнене / Укл.: **Яценюк Г.М., Балух О.В.** – Чернівці, 2013. – 92 с.

Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи з курсу «Вступ до спеціальності» (для студентів першого курсу історичного відділення факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ) / Укл.: **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** – Чернівці, 2013. – 32 с.

Методичні рекомендації для семінарських занять та самостійної роботи студентів з курсу «Історія української культури» / Укл. **С.В.Герегова, О.А.Суровцев.** – Вид.3 (доп.). – Чернівці: Наші книги, 2013. – 80 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, РЕЦЕНЗІЇ

Балух О.В. Буковина у складі Молдавської держави у 40-х роках XIV – першій третині XVI ст.: історіографія питання // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.102-107.

Балух О.В. Джерела з історії Буковини (40-і роки XIV – перша третина XVI ст.) // Кафедра історії та культури України. Наукові записки з української історії: 36.наук.ст. – Вип.33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С.219-229.

Ботушанський В.М. Ім'я і творчість І. Котляревського на Буковині (середина XIX – початок XX ст.) (до 110-річчя встановлення йому пам'ятника у Полтаві) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.128-135.

Ботушанський В.М. Наш вихованець – Анатолій Петрович // Часопис української історії. – Вип. 25. – К., 2013. – С. 61-63.

Ботушанський В.М. Революційні події на Буковині в листопаді 1918 року (до 95-річчя Народного віча українців Буковини 3 листопада 1918 р.) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.224-226.

Ботушанський В.М. У Хотині ми зростали, мужили, мудрішали // Незабутня перлина народної освіти. Спогади про Хотинське педагогічне училище. – Хотин–Чернівці–Нью-Йорк, 2013. – С.47-51.

Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Ім'я художника Миколи Івасюка на сторінках буковинської преси (1886–1902 рр.) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С. 119-123.

Брицький П.П. Демографічні, соціальні, моральні і психологічні наслідки голодоморів в Україні у XX ст. // Дунаєвичина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: 36. наук. краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволейко Д.Г., 2013. – Вип.. 5. – С.238-248.

Брицький П.П. Людина надзвичайної порядності й скромності // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.9-10.

Брицький П.П. Продовольча політики ЦК РКП(б) та Раднарком РСФРР в Україні в 1918–1920 рр. // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.71-78.

Валявська К. Елементи світського життя в австрійській Буковині (1774–1815) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.166-174.

Гайсенюк В. Москвофільський рух у Галичині на початку XX ст. // Питання історії України. 36.

наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С. 188–193.

Герегова С.В. «Татусеве ластів'ятко» // Часопис української історії. – Вип. 25. – К., 2013. – С. 66.

Герегова С.В. Становлення української преси у США (до 120-річчя заснування часопису української громади «Свобода») // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.96–101.

Гуйванюк М.Р. Еміграція галицького селянства (кінець XIX – початок XX ст.) у художній прозі Василя Стефаника // Снятин: ПрутПринт, 2013. – Ч.6 (20). – С.41–46.

Гуйванюк М.Р. Ярослав Весоловський в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті галицьких і буковинських українців (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.123–128.

Гучко О. Стан медичної допомоги населенню Буковини (кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.179–184.

Демочко В.К. Буковинська одісея історичних знаменостей / Рец. на кн.: *Бабух В.І., Бабух Т.В.* Буковинська одісея історичних знаменостей. – Чернівці: Місто, 2012. – 80 с. / В.Демочко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2013. – Т.1 (35). – С. 319–324.

Демочко В.К. Вірність прожитому // Часопис української історії. – Вип. 25. – К., 2013. – С.67.

Демочко В.К. Зародження демократичної української преси у надрах системи компартійних засобів масової інформації і її роль у здобутті Україною державного суверенітету (1985–1991 рр.) // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.87–96.

Добржанський О., Федорак В. Український національно-визвольний рух та боротьба проти радянзації західноукраїнських земель (1944–1955 рр.) // Історія України. – 2013. – №12, 13, 16. – С. 4–9.

Добржанський О.В. Формування української національної еліти на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.115–119.

Добржанський С.О. Василь Продан і зародження українського національного руху на Буковині

в другій половині XIX ст. // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.110–115.

Ковалець Т. Козацька стратегія у повстанні 1630 р. в Україні // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.156–162.

Нечипоренко М. Рід Самойловичів і початок політичної кар'єри Івана Самойловича // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.162–166.

Обершт О. Російський націоналістичний рух в Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.193–196.

Прокоп Т. Реформаторська діяльність П. Румянцева-Задунайського на посаді генерал-губернатора Малоросії // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.174–179.

Скорейко Г.М., Яворська І.Т. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.: етапи, потоки, структури // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – Івано-Франківськ, 2013. – С.226–236.

Суровцев О.А. Голокост на теренах Буковини: ретроспектива подій та питання збереження історичної пам'яті // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.141–146.

Федорук А.В. Рец. на кн.: *Бохан Ю. М.* Ваяры Грунвальскай бітвы. – Мінск: Беларусь, 2010. – 222 с. // *Ukraina Lithuanica*: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. II. – С. 277–286.

Федорук А.В., Возний І.П. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Пруту та Середнього Дністра // Вісник Інституту археології. – Вип. 8. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2013. – С.53–64.

Филипчук О.М. Володимир Мономах і візантійська політична культура // Сфрагістичний щорічник. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2013. – Вип. IV. – С. 88–95.

Филипчук О.М. Святослав у Слові (Молінні) Даниїла Заточника // Питання історії України. 36. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького

нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.11–13.

Филипчук О.М. Східний шлях русів у *De Administrando Imperio* // Херсонес Темата: «имперія» і «поліс». Сборник научных трудов / под ред. Н.А. Алексеев. – Севастополь: СПД Арефьев, 2013. – С. 127–139.

Шилук О. Діяльність наукової бібліотеки Чернівецького університету в 50-х – 70-х рр. XX ст. // Питання історії України. Зб. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.215–219.

Яворська І.Т. Морально-психологічний клімат серед буковинського єврейства після повернення з таборів Трансїстрії та передумови єврейської еміграції з Буковини (1944–1945 рр.) // Питання історії України. Зб. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.209–215.

Яценюк Г.М. Гетьман Мазепа на захисті українського книговидання // Питання історії України. Зб. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.32–37.

Яценюк Т. Тельвак В., Смерть Михайла Грушевського на сторінках української закордонної періодики // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2013. – Вип. 21. – С. 182–188.

Яценюк Ф.С. Рец. на кн.: Ботушанський В.М., Брицький П.П., Чайка Г.В., Юрійчук Є.П. *Осип Безпалко – видатний український громадський і політичний діяч.* – Чернівці, 2013. – 86 с. // Питання історії України. Зб. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2013. – Т.16. – С.226–227.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Брицький П.П. Хронологізація окремих сіл колишніх Меджибізького і Летичівського повітів // Матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяч. 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Есенін С.М. (співголова, відп. ред.) та ін. – Хмельницький: П.П. Мельник А.А., 2013. – С. 148–150.

Герегова С.В. До питання збереження національної ідентичності українців за кордоном в умовах четвертої хвилі еміграції // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 27–28 вересня 2013 р. – Херсон: Вид.дім

«Гельветика», 2013. – С.14–18.

Суровцев О.А. Особливості регіональної історичної пам'яті населення Буковини про другу світову війну // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 174–194.

Филипчук А.М. Историописание и репрезентация войны в Византии: поход русов 941 г. в Synopsis Historion Иоанна Скилицы // V Международный Византийский семинар Херсонес Темата: «империя» и «поліс». Севастополь, Национальный заповедник «Херсонес Таврический», 27–31 мая 2013 г. Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2013. – С. 60–62.

Филипчук А.М. Пленные русы в русско-византийских договорах: цена и обмен // Восточная Европа в древности и средневековье. Экономические основы формирования государства в древности и средневековье. XXV Чтения памяти чл.корр. АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 17–19 апреля 2013 г. Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 259–264.

Филипчук О.М. Полонені араби у Візантії наприкінці IX-середині X ст.: війна, хрещення і церемоніал // Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 90-річчю з дня народження проф. Вольфа Менделевича Бейліса / під ред. М.С. Буряна (15–16 травня 2013 р., Луганськ). – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 229–234.

Яценюк Ф., Гакман С. Проблема Бессарабии и Буковини в советско-румынских отношениях на начальном этапе Второй мировой войны // Marea batalie de la Stalingrad și impactul ei asupra destinelor Moldovei și României», conf. și. intern. (2013; Chișinău). «Великая Сталинградская битва и ее значение для судеб Молдовы и Румынии», 1 febr. 2013, Chișinău. – Chișinău CEP USM, 2013. – P. 10–29.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 31 травня 2013 р. здобувачем кафедри історії України **Левкуном Ярославом Іллічем** захищено кандидатську дисертацію «**Наукова і громадська діяльність Івана Борковського**». Науковий керівник – д.і.н., проф. Марусик Т.В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 25 червня 2013 р. здобувачем кафедри історії України **Семенівим Олександром Євгеновичем** захищено кандидатську дисертацію «**Визволення Тернопільщини від німецької окупації у 1944 році (військово-історичний аспект)**». Науковий керівник – д.і.н., проф. Добржанський О.В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балух Олексій Васильович – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Білецький Борис Федорович – к.і.н., доцент кафедри менеджменту та туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Богачик Тамара Степанівна – к.і.н., заступник директора Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області з науково-методичної роботи.

Бривко М.В. – вчитель історії загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 11, м.Сніжне Донецької обл.

Брицький Петро Павлович – д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ботушанський Олег Васильович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Валявська Катерина Володимирівна – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Волощук Мирослав Михайлович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника».

Герегова Світлана Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гуйванюк Микола Романович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Давибіда Лев Іванович – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Демчучен Олександр Марчелович – к.і.н., викладач кафедри військової підготовки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Сергій Олександрович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дробіна Лілія Миколаївна – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Комарницький Олександр Борисович – к.і.н., доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Королько Андрій Зіновійович – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Котенко Руслан Михайлович – к.і.н., доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи Інституту туризму ВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Кузь Анатолій Іванович – к.і.н., асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Костишин Емілія Іванівна – к.і.н., доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії

Лагіш Роман Степанович – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, начальник відділу соціальних програм Управління соціального захисту департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради.

Мойсей Антоній Аркадійович – д.і.н., зав. кафедрою суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Науменко Андрій Олегович – к.і.н., старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ).

Незвещук-Когут Тетяна Семенівна – к.ekon.н., викладач Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Нечипоренко Михайло Васильович – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Олашин Микола Васильович – к.і.н., доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Оліпер Світлана Іванівна – викладач кафедри туризму Хмельницького національного університету.

Палійчук Уляна Василівна – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Панфілова Тетяна Олександрівна – к.і.н., доцент кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Савчук Борис Петрович – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Науково-освітнього центру дослідження українського козацтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м.Івано-Франківськ).

Сліпецький Олег Степанович – старший викладач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Стрільчук Віталій Васильович – здобувач Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, заступник начальника відділу культури Волинської обласної державної адміністрації.

Суровцев Олег Андрійович – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Федорук Андрій Васильович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Филипчук Олександр Михайлович – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чайка Галина Василівна – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.

Шеремета Ярослава Петрівна – викладач Чернівецького коледжу економіки та дизайну.

Яворська Ірина Тодорівна – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яценюк Галина Миколаївна – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яценюк Фадей Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Юрій Михайло Федорович – д.і.н., професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського торгово-економічного інституту.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Том 17

Літературний редактор	<i>Ботушанський В. М.</i>
Технічний редактор	<i>Яворська І. Т.</i>
Комп'ютерний набір:	<i>Дробіна Л. М.</i>
	<i>Міхавчук О. Ф.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Клешина Т. М.</i>

Підписано до друку 16.10.2014.

Формат 60х84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Ум. друк. арк. 28,60. Зам. № 158. Тираж 200 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.

Свідомство суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф. 18, тел. 099-73-225-44

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Міністерство освіти і науки України

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кафедра історії України

Кафедральний збірник

«Питання Історії України». Т.18

Напрями:

Історія України

Історія Буковини та Північної Бессарабії (Хотинщини)

Історіографія, джерелознавство, археологія, етнологія, історичне краєзнавство,
допоміжні історичні дисципліни

Праці молодих науковців

Рецензії

Документи

До 15 вересня 2015 року подати матеріали та відомості про автора.

Під час оформлення статті дотримуватись вимог: формат А4; шрифт – Times New Roman; кегль – 14; міжрядковий інтервал – 1,5, обсяг 12 стор. Поля: ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2,5 см, нижнє – 1,5 см. Примітки (зноски) прикінцеві, наскрізні. Лапки такого формату «...», тире (–) і дефіс (-) відповідно до українського правопису. На початку статті подається УДК, анотація і ключові слова українською мовою, англійською та російською мовами (прізвище, ім'я автора, місто, назва статті і анотація).

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України, вул. Кобилянського, 2. Чернівці. 58012.

Тел. роб: (0372) 52-33-63; моб. 066-50-63-228; e-mail: lildrobina@gmail.com

Редколегія